

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Науковий журнал
Виходить 2 рази на рік
Заснований у 1999 р.

Випуск 1(59). 2024

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

УДК 159.9(066)

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кононенко О. І. – головний редактор, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна)

Члени редакційної колегії:

Гальцева Т. О. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної та соціальної психології (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна);

Гудімова А. Х. – доктор філософії з психології, доцент кафедри соціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Дробот О. В. – доктор психологічних наук, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки (Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Україна);

Завацька Н. Є. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Україна);

Завацький В. Ю. – доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи, (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Україна);

Завацький Ю. А. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Україна);

Ковальова О. В. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології (Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Україна);

Кузьмін В. В. – кандидат соціологічних наук, секретар вченої ради («Національний університет «Запорізька політехніка», Україна);

Курова А. В. – доктор психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Кременчуцька М. К. – кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Литвиненко О. Д. – доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології і психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Мамічева О. В. – доктор психологічних наук, професор, декан факультету спеціальної освіти (ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Україна);

Прохоренко Л. І. – доктор психологічних наук, професор, директор (Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, Україна);

Смокова Л. С. – відповідальний секретар, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної та клінічної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Соколова Г. Б. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри дефектології та фізичної реабілітації (Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Україна);

Співак Я. О. – доктор педагогічних наук, професор, декан педагогічного факультету (ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Україна);

Хлівнюк Т. П. – кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Фалько Н. М. – кандидат психологічних наук, доцент, ректор Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Україна;

Яланська С. П. – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології і соціальної роботи (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна);

Videmsek Petra – PhD, Associate Professor, Vice Dean of Faculty of Social Work (University of Ljubljana, Slovenia);

Genkova Petia – Dr. in Psychology, Full Professor, Professor Faculty of Economics and Social Sciences, University of Applied Sciences (Osnabrück, Germany);

Zheng Jianhong – PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China).

Редакційна рада:

Борисюк А. Б. – доктор психологічних наук, професор, професор по кафедрі психології та соціології, завідувач кафедри психології та філософії (Вищий державний навчальний заклад України «Буковинський державний медичний університет», Україна);

Варнава У. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Гарькавець С. О. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Україна);

Дунаєва Л. М. – доктор політичних наук, професор, декан факультету психології та соціальної роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Корнещук В. В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи («Національний університет «Одеська політехніка», Україна);

Панов М. С. – доктор психологічних наук, доцент (Комуніальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, Україна);

Родіна Н. В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Чавдарова Велислава Атанасова – доктор наук з психології (Великотирновський університет імені святих Кирила та Мефодія, Болгарія);

Чернявська Т. П. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Галузь знань: Психологія та соціальна робота

053 – Психологія; 231 – Соціальна робота

Рестрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення
(Рішення № 429 від 22.02.2024 р. Ідентифікатор R30-02807).

Рішення Вченої Ради Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
від 25.06.2024 р. протокол № 14

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2024

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGY AND SOCIAL WORK

Scientific journal
It comes out twice a year
Founded in 1999.

Issue 1(59). 2024

Publishing house
«Helvetica»
2024

UDC 159.9(066)

Founder: Odesa I. I. Mechnikov National University

Editor-in-Chief: Kononenko O. I. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Head of the Department of Social Psychology (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Members of the editorial board:

Galtseva T. O. – DrSc in Psychology, Associate Professor, Head of the Department of General and Social Psychology (Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine);

Hudimova A. H. – PhD in Psychology, Associate Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Drobot O. V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor (V. I. Vernadsky Taurida National University, Ukraine);

Zavatskaya N. E. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine);

Zavatsky V. Yu. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine);

Zavatsky Yu. A. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor, Head of the Department of Human Health and Physical Education (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine);

Kovalova O. V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Professor at the Department of Psychology (Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine);

Kuzmin V. V. – PhD in Social Sciences, Associate Professor Social Work (National University “Zaporizhzhya Polytechnic”, Ukraine);

Kurova A. V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Kremenchutska M. K. – PhD in Psychology, Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Lytvynenko O. D. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of Department general psychology and psychology of personality development (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Mamicheva O. V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Dean of the Faculty of Special Education (Donbas State Pedagogical University, Ukraine);

Prokhorenko L. I. – DrSc in Psychology, Professor, Director for Science of Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology, NAPS of Ukraine;

Smokova L. S. – PhD in Psychology, Associate Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Sokolova H. B. – DrSc in Psychology, Professor (“South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky”);

Spivak Y. O. – Doctor of pedagogical science, Professor, Dean of pedagogical faculty (State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”);

Hlivnyuk T. P. – PhD in Political sciences, Associate professor, Head of Department of Social Work (Odesa I. I. Mechnikov National University);

Falko N. M. – Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Rector, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine;

Yalanskaya S. P. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Dean of Faculty of Psychology and Social Work (Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko, Ukraine);

Videmsek Petra – PhD, Associate Professor, Vice Dean of Faculty of Social Work (University of Ljubljana, Slovenia);

Genkova Petia – Dr. in Psychology, Full Professor, Professor Faculty of Economics and Social Sciences, University of Applied Sciences (Osnabrück, Germany);

Zheng Jianhong – PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China);

Petya Genkova – DrSc in Psychology (University of Applied Science Osnabrueck, Germany).

Board members:

Borysyuk A. B. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Professor of Psychology and Sociology, Head of the Department of Psychology and Philosophy (Higher State Educational Institution of Ukraine “Bukovynian State Medical University”);

Varnava U. V. – PhD in Psychological Sciences, Associate Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Harkavets S. O. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine);

Dunayeva L. M. – DrSc in Political Science, Professor, Dean of the Faculty of Psychology and Social Work (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Korneschuk V. V. – DrSc in Pedagogy, Professor (National University “Odesa Polytechnic”, Ukraine)

Panov M. S. – DrSc in Psychology, Associate Professor (Municipal Institution of Higher Education “Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy” of Zaporizhzhya Regional Council, Ukraine);

Rodina N. V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences) Professor, Head of the Department of Differential and Special Psychology Odesa (I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Chernyavskaya T. P. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Differential and Special Psychology (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Chavdarova Velislava Atanasova – DrSc in Psychology (St. Cyril and Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria);

Field of knowledge: Psychology and social work
053 – Psychology; 231 – Social work

Registered by the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine (Decision No. 429 dated 22.02.2024, Media ID: R 30-02807).

Decision of the Academic Council of Odesa I. I. Mechnikov National University
dated 25.06.2024, Minutes No. 14

© Odesa I. I. Mechnikov National University, 2024

ЗМІСТ

<i>Амплеєва О. М., Бехтольд Д. О.</i> ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ НА РОЗВИТОК Я-КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ.....	11
<i>Архипова Т. М.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ	22
<i>Бондаренко З. П.</i> СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ РОДИН У ВОЄННИЙ ЧАС.....	30
<i>Войтенко О. В.</i> ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ.....	41
<i>Volf O. O.</i> SOCIO-ECOLOGICAL THEORY AND THE “LIFE MODEL OF SOCIAL WORK PRACTICE” IN PRACTICAL SOCIAL WORK IN THE FIELD OF PALLIATIVE AND HOSPICE CARE.....	50
<i>Гальцева Т. О., Величко Р. В.</i> ІМПЛІЦИТНІ ТЕОРІЇ ІНТЕЛЕКТУ Й ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	63
<i>Ганган Ю. С., Асєєва Ю. О.</i> ФАБІНГ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ЕМОЦІЙНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ І ЮНАКІВ.....	71
<i>Гарькавець С. О., Волченко Л. П.</i> ПРОЯВИ ОБРАЗИ ТА КОНКУРЕНТНОЇ ВІКТИМНОСТІ У ПЛОЩИНІ МІЖГРУПОВИХ КОНФЛІКТІВ	84
<i>Жінчин М. В.</i> КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА В КОНТЕКСТІ РОБОТИ З МІГРАНТАМИ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА КАНАДІ.....	94
<i>Забаровська С. М.</i> ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ.....	111
<i>Кайманова Я. В., Рябоконт Н. С.</i> ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖІНКИ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ.....	121

Кантарьова Н. В., Дикіна Л. В., Климець Г. В. ПОРУШЕННЯ НАСТРОЮ В ПАЦІЄНТІВ ІЗ ПОСТКОВІДНИМ СИНДРОМОМ.....	130
Клименко І. С. РОЛЬ СПІЛЬНОТ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВИКОНАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДЛЯ ТИМЧАСОВО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	141
Корнещук В. В. ЕКСПЕРТНЕ ОЦІНЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖЕРА ЩОДО МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ.....	151
Котенко О. О., Кохно А. С. ТЕХНОЛОГІЯ АРТТЕРАПІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ІЗ ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У КОНТЕКСТІ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	161
Кузьмін В. В., Кузьміна М. О., Стрижак Г. В. СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ.....	180
Мельник О. А. РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ: ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ, СУТНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	196
Немерюк Ю. В. ОСОБЛИВОСТІ ПОСТТРАВМАТИЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ШКОЛЯРІВ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ	208
Петреченко С. А. ЮРИДИЧНІ І ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЇ (УКРАЇНСЬКОГО) СУСПІЛЬСТВА ДО УМОВ ПІСЛЯВОЄННОГО ЖИТТЯ.....	217
Петрушенко В. В. ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ПРАВНИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗАДОВОЛЕНОСТІ НЕЮ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ КАР'ЄРИ	225
Піддубна Ю. В., Чепурна Г. Л. ЛІДЕРСТВО І МОТИВАЦІЯ В ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	233

Рибко А. П.

ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ.....243

Руднєва А. О., Мальована Ю. Г.

ГРУПИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ
ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
В УМОВАХ ВІЙНИ.....252

Сергєєва І. В., Поцілуйко-Григоряк Г. В.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ
ІНЖЕНЕРНОГО ФАХУ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ.....264

Співак Я. О., Співак Л. А., Гіренко Н. А.

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ДІТЕЙ
З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА.....272

Телітко Н. О.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТУЇЦІЇ
У ПРОЦЕСІ УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ.....284

Терещенко О. О.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ ПЕРЕДАЧІ
ТРАНСГЕНЕРАЦІЙНОГО ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД.....293

Чернявська Т. П.

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЯК ПРЕДИКТОР
ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ.....301

Шульженко О. Є.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ
ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ФАХІВЦІВ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ.....309

CONTENTS

Amplieieva O. M., Bechtold D. O.

THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE DEVELOPMENT
OF THE SELF-CONCEPT OF TODAY’S YOUTH.....11

Arkhypova T. M.

PSYCHOLOGICAL CAUSES OF ADOLESCENT AGGRESSION
IN THE CONDITIONS OF WAR.....22

Bondarenko Z. P.

CURRENT CHALLENGES AND OPPORTUNITIES
FOR THE DEVELOPMENT OF VOLUNTEER WORK WITH
CHILDREN OF INTERNALLY DISPLACED FAMILIES IN WARTIME.....30

Voitenko O. V.

PROBLEMS OF RESEARCH METHODOLOGY OF PROFESSIONAL
WELL-BEING OF PERSONALITY.....41

Volf O. O.

SOCIO-ECOLOGICAL THEORY AND THE “LIFE MODEL
OF SOCIAL WORK PRACTICE” IN PRACTICAL SOCIAL WORK
IN THE FIELD OF PALLIATIVE AND HOSPICE CARE.....50

Galtseva T. O., Velychko R. V.

IMPLICIT THEORIES OF INTELLIGENCE AND PERSONALITY
AS A PROBLEMATIC FIELD OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH.....63

Hanhan Yu. S., Asieieva Yu. O.

PHUBBING AS A CHARACTERISTIC OF THE EMOTIONAL
DEPENDENCE OF TEENAGERS AND YOUNG PEOPLE.....71

Harkavets S. O., Volchenko L. P.

MANIFESTATIONS OF INSULT AND COMPETITIVE VICTIMHOOD
IN THE CONTEXT OF INTERGROUP CONFLICTS84

Zhinchyn M. V.

COMMUNICATIVE COMPETENCE OF A SOCIAL WORKER
IN THE CONTEXT OF WORKING WITH MIGRANTS:
FEATURES OF TRAINING IN UKRAINE AND CANADA.....94

Zabarovska S. M.

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AND QUALITY OF LIFE
OF UKRAINIANS IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE WAR.....111

Kaimanova Ya. V., Riabokon N. S.

INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF FEMALE SOLDIERS.....121

Kantarova N. V., Dykina L. V., Klymets G. V.

MOOD DISORDERS IN PATIENTS WITH LONG COVID
OR POST-COVID SYNDROME.....130

Klymenko I. S.

THE ROLE OF COMMUNITIES AND NON-GOVERNMENTAL
ORGANIZATIONS IN IMPLEMENTING AND DELIVERING
THE PROGRAM OF MEDICAL-PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE
FOR TEMPORARILY INTERNALLY DISPLACED PERSONS.....141

Korneshchuk V. V.

EXPERT ASSESSMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES
OF A SOCIAL MANAGER REGARDING STAFF MOTIVATION.....151

Kotenko O. O., Kokhno A. S.

ART THERAPY TECHNOLOGY IN SOCIAL ADAPTATION
OF INTERNALLY DISPLACED CHILDREN IN THE CONTEXT
OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS.....161

Kuzmin V. V., Kuzmina M. O., Stryzhak H. V.

SOCIAL ADAPTATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS
AFFECTED BY MARTIAL LAW.....180

Melnyk O. A.

RESILIENCE: MAIN CONCEPTUAL STAGES OF FORMATION,
ESSENCE AND PERSPECTIVES.....196

Nemeriuk Yu. V.

PECULIARITIES OF POST-TRAUMATIC DIAGNOSIS
OF SCHOOLCHILDREN WITH SPEECH DISORDERS.....208

Petrenchenko S. A.

LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF (UKRAINIAN)
SOCIETY'S ADAPTATION TO THE CONDITIONS POST-WAR LIFE.....217

Petrushenko V. V.

FEATURES OF THE MOTIVATION AND VALUE ATTITUDE
OF LAWYERS TOWARDS THEIR PROFESSIONAL ACTIVITY
AND SATISFACTION WITH IT AT DIFFERENT CAREER STAGES.....225

Piddubna Yu. V., Chepurna G. L.

LEADERSHIP AND MOTIVATION IN ENTREPRENEURIAL
ACTIVITY IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW:
PSYCHOLOGICAL ASPECT.....233

Rybko A. P.

EMOTIONAL COMPETENCE AS A PHENOMENON
OF MODERN PSYCHOLOGY.....243

Rudnieva A. O., Malovana Yu. G.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT GROUPS AS AN
EFFECTIVE TOOL OF SOCIAL WORK IN WAR CONDITIONS..... 252

Serhieieva I. V., Potsiluiko-Hrygoriak H. V.

THE PECULIARITIES OF MENTAL STATES OF ENGINEERING
EDUCATION STUDENTS UNDER CONDITIONS
OF DISTANCE LEARNING..... 264

Spivak Yu. O., Spivak L. A., Hireenko N. A.

MODERN TECHNOLOGIES OF CHILDREN’S EDUCATION
WITH AUTISTIC SPECTRUM DISORDERS..... 272

Telipko N. O.

PSYCHOLOGICAL ASPECT OF RESEARCHING INTUITION
IN THE DECISION-MAKING PROCESS..... 284

Tereshchenko O. O.

THEORETICAL-METHODOLOGICAL APPROACH
TO MODELS OF TRANSMISSION OF TRANSGENERATIONAL
TRAUMATIC EXPERIENCE..... 293

Chernyavska T. P.

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AS A PREDICTOR
OF PROFESSIONAL SUCCESS..... 301

Shulzhenko O. Ye.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS
OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL IDENTITY
OF SPECIAL EDUCATION SPECIALISTS..... 309

УДК 159.9:316.61

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.1>

Амплеєва О. М.

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: o.ampleyeva@onu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0003-1933-2278

Researcher ID: JBJ-4918-2023

Бехтольд Д. О.

студентка 4 курсу спеціальності 053 «Психологія»

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: daria.bech@gmail.com

ORCID ID: 0009-0003-7508-9863

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ НА РОЗВИТОК Я-КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У статті розглянуто та проаналізовано особливості розвитку Я-концепції сучасної молоді під впливом соціальних мереж. Зазначено, що соціальні мережі несуть у собі як позитивний, так і негативний вплив на всі аспекти життя молоді. З одного боку, вони є основним засобом комунікації із друзями, близькими та знайомими людьми, сприяють розвитку соціальних навичок і забезпечують можливості для самовираження та власного розвитку, виступають джерелом інформації, починаючи з орієнтування в політичних новинах і закінчуючи модними трендами. Але, з іншого боку, соціальні мережі негативно впливають на фізичне та психологічне здоров'я молоді. Значну увагу варто звернути саме на психологічне здоров'я, адже від постійного перегляду публікацій у соціальних мережах насамперед страждає самооцінка, а разом із нею й інші сфери психологічного благополуччя. Також соціальні мережі можуть призводити до залежності, порушень у взаєминах з іншими людьми. Безкінечний потік ідеальних фото та відео може спричинити відчуття невдачі або неповноцінності порівняно з іншими. Важливо сприймати контент на платформі здоровою дозою та пам'ятати, що життя не відображається цілковито через фільтр соціальних мереж, вміти використовувати їх із розумінням і не занадто поглиблюватися в цей віртуальний світ, забуваючи про реальність. У статті визначено поняття та структуру Я-концепції особистості. Проаналізовано результати емпіричного дослідження впливу соціальних мереж на розвиток Я-концепції сучасної молоді та запропоновано рекомендації щодо зниження їхнього деструктивного впливу на розвиток Я-концепції сучасної молоді.

Ключові слова: Я-концепція, самооцінка, самосприйняття, саморозвиток, самоідентифікація, самореалізація, соціальні мережі, період юності, молодь.

Постановка проблеми. Натепер мобільні технології прогресують у великих масштабах. Особливої популярності вони набувають саме серед молоді, більшість якої зареєстрована у відомих соціальних мережах, що мають значний вплив на розвиток Я-концепції молоді в сучасному світі. Під Я-концепцією осо-

бистості ми розуміємо комплекс уявлень, за допомогою якого людина сприймає себе, взаємини з іншими та світ навколо себе. Це поняття включає в себе віру особистості в її власні здібності, цінності та роль у суспільстві. Також структура Я-концепції містить такі компоненти, як самосприйняття, самооцінка, саморозвиток і самореалізація. Ці компоненти взаємодіють один з одним і формують унікальну індивідуальність кожної людини. У межах нашого дослідження було проаналізовано, що соціальні мережі можуть чинити як позитивний, так і негативний вплив на молодь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тему Я-концепції розробляли як закордонні, так і вітчизняні науковці. Одні вчені розглядали системно дане питання, інші зосереджували свою увагу на складниках Я-концепції, більше акцентували власні дослідження на самооцінці особистості та її видах, самоактуалізації та саморозвитку.

У дослідженні психологічних особливостей формування Я-концепції науковці Є. Калюжна й А. Дудко зазначають: «Я-концепція розглядається в різних психологічних школах і напрямках, які стосуються проблем розвитку самосвідомості особистості. Варто зазначити, що ні у вітчизняній, ні в зарубіжній літературі не існує універсального визначення поняття Я-концепції, як немає і єдності в термінології. Феномен Я-концепції часто виражається в таких визначеннях, як когнітивний компонент самосвідомості, самосприйняття, самоствавлення. Терміни, які одні дослідники вживають на позначення Я-концепції загалом, інші використовують для позначення її окремих аспектів чи складників. До того ж усе ще залишається не досить висвітленим питання феноменології Я-концепції в онтогенетичній площині» [10, с. 3].

«Я-концепція становить стійке, узагальнене, внутрішньо узгоджене, значною мірою суперечливе уявлення людини про саму себе, зафіксоване у словесних визначеннях. Вона сприяє інтерпретації та мотивації нового досвіду та є джерелом очікування певних дій стосовно себе. Німецький психолог В. Нейбауер назвав Я-концепцію «теорією самого себе». Я-концепція дає змогу дисциплінувати мислення, сконцентрувавши його лише на обраному предметі, тобто на поставленій меті, а також підключити підсвідомість людини, усі приховані в ній резерви, для досягнення бажаних результатів» [5].

«Я-концепція включає не лише наше сприйняття того, що ми є, але також і те, якими, як ми думаємо, ми повинні були б бути і хотіли б бути. У зв'язку із цим психологи виділяють дві форми «Я-концепції» – реальну й ідеальну. Поняття «реальна Я-концепція» ще не означає, що вона є реалістичною. Головне в реальній Я-концепції – це уявлення особистості про себе, про те, якою «Я» є. Ідеальна ж Я-концепція – це уявлення особистості про свої бажання («яким би я хотів бути»). Отже, ідеальна Я-концепція відображає ті атрибути, що людина хотіла б мати, але не має. Це «Я», яке людина більше за все цінує і якого вона прагне» [5, с. 101–102].

Г. Васянович визначає, що «представники реверсивної психології мають дещо інший підхід до характеристики теорії Я-концепції. На їхній погляд (Дж. Аптер, С. Бахтіярова), людська поведінка не є однаковою навіть в абсолютно однакових ситуаціях, проте люди демонструють своєю поведінкою цілий комплекс відносин і почуттів, які можуть переходити від одних крайнощів до інших. Визнання цієї багатоманітності поведінки заперечує традиційний погляд на особистість, яка складається з набору статичних рис. До того ж принцип реверсивності виходить з того, що людський досвід у своїй основі не є однозначним. Тобто все те, що ми відчуваємо, може підлягати як позитивній, так і негативній самооцінці, і ми можемо повертатися від однієї оцінки до іншої. На цій основі реверсивний психоаналіз виокремлює в Я-концепції: а) Я-динамічне; б) Я-реалістичне; в) Я-соціальне» [5, с. 51].

С. Бахтіярова зазначає, що «Я-динамічне акцентує увагу на з'ясуванні протилежностей настанов стосовно мислення, совісті, почуттів, дії, волі, які розглядаються з погляду суперечності між динамічністю та статичністю. Я-реалістичне характеризує життя особистості на рівні суперечності, як «тут і тепер» і «там і колись». Урешті, Я-соціальне виявляється в суперечності між перебільшенням себе і перебільшенням інших [3, с. 84–210].

Тема впливу медіа, соціальних мереж, інтернету розглядалась у дослідженнях В. Гончарука, Р. Гнатюка, В. Гуцала, Ю. Громової, Ю. Данько, Н. Іванової, Н. Кобилянської, Т. Ковальової, Л. Лисенко, О. Мельник, І. Олійник, О. Павленко, В. Сірик, Г. Щербакової, у контексті впливу інтернету на суспільну свідомість, на мотиви вчинків індивідів, особливо молоді, проблеми впливу Мережі на ідентифікацію особистості тощо [12].

Теоретичні та практичні аспекти впливу соціальних мереж на психологічний стан і самооцінку людини розглядали такі науковці [8, с. 60–66]: Ю. Асеева [1, с. 152–157], Л. Березовська [4, с. 28–36], Є. Гіденко [6, с. 26–29], І. Гоян [7, с. 118–124], Н. Малеева [11, с. 15], Ю. Якущенко [16, с. 413–417] та інші.

«Так, Ю. Асеева у своєму дослідженні звертає увагу на серйозну проблему сучасної молоді – кіберкомунікативну залежність від популярної соціальної мережі “Instagram”. Авторка стверджує, що проведення досліджень і розроблення механізмів для запобігання інтернет-адикціям і кіберадикціям серед молоді стає дедалі більш актуальним завданням» [8, с. 60–66].

«Л. Березовська у своїй розвідці розглядала вплив соціальних мереж на психологічне благополуччя особистості. За допомогою дослідження встановлено, що особи, які проводять у соціальних мережах незначний час, більш благополучні психологічно. Також були виявлені зв'язки між тривалістю перебування в соціальних мережах, рівнем психологічного благополуччя, задоволеністю життям, емоційними бар'єрами у спілкуванні, самооцінкою та комунікативними здібностями» [4, с. 28–36; 8, с. 60–66].

Мета статті – проаналізувати результати дослідження особливостей впливу соціальних мереж на розвиток Я-концепції сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників говорять про те, що Я-концепція – це складна та багаторівнева система афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) і поведінкових компонентів. Структура Я-концепції містить такі компоненти:

1. Самопізнання як усвідомлення власних рис, характеристик, якостей і мотивації.
2. Самооцінка як оцінка власних здібностей, успіхів, недоліків і досягнень.
3. Самоідентифікація як розпізнання власної унікальності в контексті соціальних відносин.
4. Самоактуалізація як реалізація свого потенціалу та саморозвиток.

Ці компоненти взаємодіють один з одним і формують унікальну Я-концепцію кожної людини. На її розвиток у сучасних реаліях істотно впливають соціальні мережі.

У сучасному світі соціальні мережі посіли вагоме місце. У визначенні даного поняття можна сказати, що соціальні мережі – це онлайн-платформи та сервіси, що дозволяють користувачам створювати профілі, взаємодіяти з іншими користувачами, ділитися контентом (фотографії, відео, текстові повідомлення), а також будувати та підтримувати соціальні зв'язки. Вони відіграють важливу роль у сучасному цифровому суспільстві, значно впливають на комунікацію, інформаційний обмін і соціальну взаємодію.

«Мільярди людей нині не уявляють свого життя без цілодобового використання мобільного телефона, спілкування в соціальних мережах. Прокидаючись уранці й лягаючи спати ввечері, вони обов'язково перевіряють свої мобільні пристрої та переглядають стрічки новин у Facebook, Instagram чи Twitter. Саме у віртуальному просторі вони читають і публікують новини, знаходять інформацію, переказують життєві історії, дають рекомендації, діляться проблемами та враженнями, виявляють емоції, шукають прихильників і однодумців, відзначають особливі події» [14, с. 4].

Цікавим для нас в емпіричному дослідженні було визначити, як впливають соціальні мережі на розвиток Я-концепції сучасної молоді. Дослідити, чи сприяють вони формуванню особистості молодих людей у позитивному форматі, або, навпаки, мають деструктивний вплив? Чи існує різниця у впливі соціальних мереж на молодь за різними віковими межами та за статтю? Яким чином це може відобразитися на процесах соціальної адаптації молоді та подальшій її інтеграції в доросле життя тощо? Для відповідей на поставлені питання в дослідженні нами був використаний такий комплекс психодіагностичних методик: тест Кімберлі Янг на інтернет-залежність, методика М. Куна та Т. Макпартленда «Хто я?» і анкета-опитувальник для визначення часу, проведеного в соціальних мережах, і почуттів, цим спричинених. Експериментальною базою

дослідження виступив Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. У дослідженні взяли участь 55 респондентів жіночої та чоловічої статі віком від 18 до 33 років.

Деструктивний вплив соціальних мереж на молодь може включати такі аспекти, як залежність від постів і лайків, негативний вплив на самооцінку через порівняння з іншими, витрачання багато часу на пусті діалоги, стимулювання агресивної поведінки та погіршення якості сну через використання екранів перед сном. Згідно з аналізом отриманих результатів дослідження можна виявити такі тенденції:

1. Серед респондентів, які взяли участь в опитуванні, були молоді люди віком від 18 до 33 років, переважно жіночої статі. Найбільша кількість опитувальних має вік від 23 до 27 років.

2. Під час проведення аналізу анкети на виявлення почуттів і кількість часу, який респонденти витрачають щодня на соціальні мережі, було виявлено, що і чоловіки і жінки в середньому витрачають приблизно однакову кількість часу, у результаті порівняння цього показника за віковими групами стає помітним, що респонденти віком від 18 до 22 років витрачають більше часу на соціальні мережі, ніж інші вікові групи. На другому місці за цим показником перебувають респонденти віком від 23 до 27 років, а найменше часу витрачають респонденти віком від 28 до 33 років. Вочевидь, такий розподіл пов'язаний із соціальним статусом досліджуваних, адже молоді люди віком 18–22 роки найчастіше є студентами, які ще не ведуть самостійного життя, отже, не мають такої кількості проблем, як представники старшого віку. Молодь 23 років і старше починає свій професійний шлях, створює власні сім'ї, тому вільного часу в них стає набагато менше.

3. У результаті проведеного аналізу почуттів було встановлено, що чоловіки під час користування соціальними мережами більш схильні до позитивних почуттів, а от жінки, навпаки, до негативних. Щодо розподілу цього показника між віковими групами, респонденти віком від 18 до 27 років найчастіше відчують саме позитивні відчуття, а досліджувані віком від 28 років негативні. Це можна пояснити тим, що люди на цьому етапі свого розвитку починають більш критично ставитись до своїх досягнень, і коли вони через соціальні мережі дивляться, що хтось досягнув значно кращих результатів, ніж вони, у чомусь, це спричиняє в них негативні почуття.

4. Під час дослідження за методикою Кімберлі Янг рівня залежності від соціальних мереж з'ясувалось, що загалом респонденти мають середній або високий рівні залежності. Різниці між чоловіками та жінками за цим значенням майже немає, а от у розподілі за віком можна побачити, що респонденти віком від 18 до 27 років найчастіше мають високий рівень залежності. Отримані результати можна пояснити наявністю більшої кількості проблем у представників старшої вікової групи.

За отриманими даними ми побудували діаграми. На рисунку 1 показані дані для чоловіків, на рисунку 2 – для жінок. Отримані загальні результати діагностики систематизуємо за віковими групами та статтю й отримуємо такі дані:

Перша вікова група (18–22 роки), чоловіки: високий рівень залежності – 3 респондентів; середній рівень – 2 респондентів; низький рівень – 1 респондент.

Друга вікова група (23–27 років), чоловіки: високий рівень залежності – 3 респондентів; середній рівень – 5 респондентів.

Третя вікова група (28–33 роки), чоловіки: високий рівень залежності – 2 респондентів; середній рівень – 2 респондентів; низький рівень – 1 респондент.

Перша вікова група (18–22 роки), жінки: високий рівень залежності – 4 респонденток; середній рівень – 6 респонденток; низький рівень – 3 респонденток.

Друга вікова група (23–27 років), жінки: високий рівень залежності – 6 респонденток; середній рівень – 4 респонденток; низький рівень – 4 респонденток;

Третя вікова група (28–33 роки), жінки: високий рівень залежності – 1 респондентка; середній рівень – 4 респонденток; низький рівень – 4 респонденток.

Отже, бачимо, що 19 респондентів мають високий рівень залежності, 23 – середній рівень, 13 – низький. У процентному відношенні отримані дані за результатами методики Кімберлі Янг ми зобразимо на рисунку 3. Так, 34% респондентів мають високий рівень, 42% респондентів середній, 24% низький рівень залежності від соціальних мереж.

5. Після проведення аналізу результатів дослідження за методикою М. Куна та Т. Макпартленда «Хто я?» з'ясувалось, що різниці між чоловіками та жінками, як і між віковими групами, у цих значеннях майже немає (у середньому позитивних тверджень більше, ніж негативних).

Якщо порівняти ці значення з рівнем залежності в кожному окремому випадку, то можна зробити висновок, що співвідношення негативних і пози-

Рис. 1. Розподіл значень залежності за віком (чоловіки)

Рис. 2. Розподіл значень залежності за віком (жінки)

тивних тверджень прямо пропорційне рівню залежності (тобто респонденти з високим рівнем залежності від соціальних мереж мають більшу кількість негативних тверджень).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, ґрунтуючись на аналізі власних результатів і результатів досліджень сучасних науковців, можна стверджувати, що соціальні мережі мають значний вплив на Я-концепцію, визначають, як людина бачить себе та своє місце у світі. Вони, з одного боку, можуть бути корисним засобом комунікації, сприяти розвитку соціальних навичок і забезпечувати можливості для самовираження та власного розвитку, сприяти підвищенню самооцінки через створення позитивного іміджу в інтернеті, отримання підтримки від друзів та спілкування з однодумцями. З іншого – постійна експозиція життя ідеальних образів, які показують інші користувачі

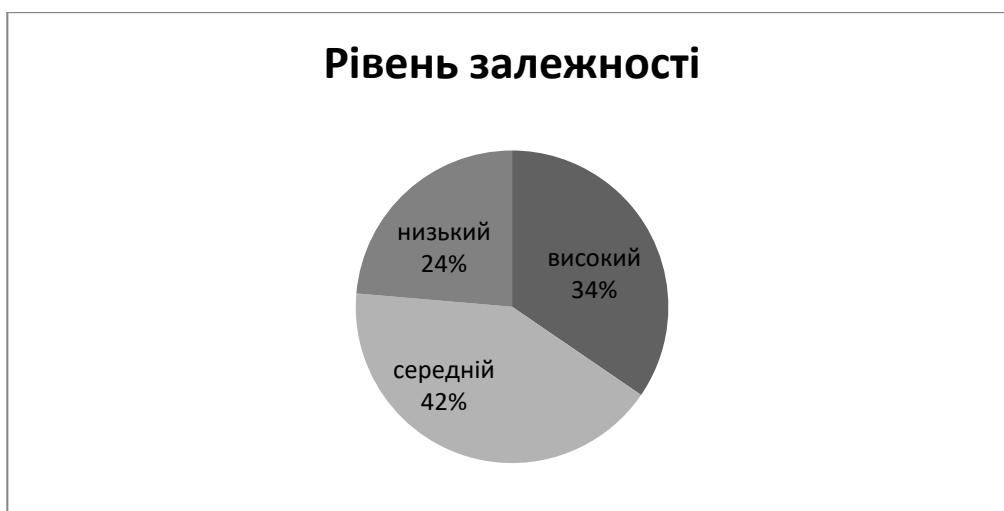

Рис. 3. Рівень залежності від соціальних мереж серед респондентів (%)

соціальних мереж, може призвести до порівняння себе з ними та спричинити почуття невдоволення власним життям або зовнішнім виглядом. Також це може призводити до залежності, порушень психічного здоров'я, негативного впливу на самооцінку та взаємини з іншими людьми. Важливо вміти використовувати соціальні мережі з розумінням і не занадто заглиблюватися в цей віртуальний світ, не забувати про реальність. У перспективі розглядається дослідження впливу соціальних мереж на самооцінку дітей і підлітків в умовах військових дій на території України.

Список використаних джерел і літератури

1. Асеева Ю. Кіберкомунікативна залежність від соціальної мережі “Instagram” як проблема сучасної молоді. *Габітус*. 2020. № 14. С. 152–157. URL: <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/8327>.
2. Бабенко Ю. Вільний час і дозвілля української молоді в умовах нової соціокультурної реальності. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 2. С. 74–79.
3. Бахтіярова С. Азбука саморозуміння. Реверсивний психоаналіз. Київ : ТОВ «Росава» Лтд., 2002. 440 с.
4. Березовська Л. Вплив соціальних мереж на психологічне благополуччя особистості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 55 (2). С. 28–36. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-28-36>.
5. Васянович Г. Основи психології : навчальний посібник. Київ : Педагогічна думка, 2012. 114 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/9961/1/%D0%92%D0%B0%D1%81%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%282%29.pdf>.
6. Гіденко Є. Кібербулінг: насильство в соціальній мережі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2021. № 50. С. 26–29. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.50.6>.
7. Гоян І., Данилова Т. Вплив соціальних мереж на психологічне функціонування особистості: до постановки проблеми. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія* : науковий журнал. 2021. Т. 12. № 4. С. 118–124. <https://doi.org/10.31548/hspedagog2021.04.117>.
8. Вплив соціальних мереж на психологічний стан та самооцінку української молоді / О. Гречановська та ін. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія «Психологія». 2023. Т. 34 (73). № 4. С. 60–66. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2023/11.pdf.
9. Данько Ю. Соціальні мережі як форма сучасної комунікації: плюси і мінуси. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2012. С. 179–184.
10. Калюжна Є., Дудко А. Психологічні особливості формування Я-концепції у старшому шкільному віці. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*. 2016. № 1. С. 3–9. URL: <http://journals.uran.ua/apppfo>.
11. Малеева Н. Комунікативні інтернет-практики залежної від соціальних мереж молоді : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.05. Київ, 2017. 22 с.
12. Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» / за заг. ред. Є. Коваленко. Ніжин : Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2015. № 3. 195 с.
13. Основи психології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / А. Веракіс та ін. Харків ; Київ : ТОВ «Р.И.Ф.», 2005. 416 с.
14. Робота із соціальними мережами : посібник з питань використання соціальних мереж ; Департамент преси і публічної інформації Консултантивної місії ЄС в Україні. Київ,

2020. С. 1–46. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/wp-content/uploads/2020/09/Working-with-Social-Media-CompendiumUKRAINIAN-AUGUST-2020-FOR-PUBLICATION.pdf>.

15. Романовський О. Філософія досягнення успіху. Психологічний аспект : підручник. Харків : НТУ «ХПІ», 2007. 592 с.

16. Якущенко Ю., Глущенко К. Соціальні мережі як провідний вид віртуального спілкування. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників. Суми : Сумський державний університет, 2021. С. 413–417. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/84763/1/Yakushchenko_doslidzhennia.pdf.

References

1. Asieieva, Yu.O. (2020). Kiberkomunikatyvna zalezhnist vid sotsialnoi merezhi Instagram yak problema suchasnoi molodi [Cyber-communicative addiction to the social network Instagram as a problem of modern youth]. *Habitus*, 14, 152–157 Retrieved from: <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/8327> [in Ukrainian].

2. Babenko, Yu.A. (2013). Vilnyi chas i dozvillia ukrainskoi molodi v umovakh novoi sotsiokulturnoi realnosti [Free time and leisure of Ukrainian youth in the conditions of the new socio-cultural reality]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv – Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts*, 2, 74–79 [in Ukrainian].

3. Bakhtiiarova, S.A. (2002). *Azbuka samorozuminnia. Reversyvnyi psykhoanaliz [The ABC of self-understanding. Reverse psychoanalysis]*. K. : TOV “Rosava” LTD, 440 p. [in Ukrainian].

4. Berezovska, L. (2020). Vplyv sotsialnykh merezh na psykholohichne blahopoluchchia osobystosti [The influence of social networks on the psychological well-being of an individual]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 55 (2), 28–36. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-28-36> [in Ukrainian].

5. Vasianovych, H.P. (2012). *Osnovy psykholohii [Basics of psychology]*. K.: Pedahohichna dumka, 114. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/9961/1/%D0%92%D0%B0%D1%81%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%282%29.pdf> [in Ukrainian].

6. Hidenko, Ye.S. (2021). Kiberbulinh: nasylstvo v sotsialnii merezhi [Cyberbullying: Violence in a social network]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser. “Yurysprudentsiia”*, 50, 26–29. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.50.6> [in Ukrainian].

7. Hoian, I., & Danylova, T. (2021). Vplyv sotsialnykh merezh na psykholohichne funktsionuvannia osobystosti: do postanovky problemy [The influence of social networks on the psychological functioning of the individual: before the problem statement]. *Naukovyi zhurnal “Humanitarni studii: pedahohika, psykholohiia, filosofii” – Scientific journal “Humanities studies: pedagogy, psychology, philosophy”*. Tom 12, 4, 118–124. <https://doi.org/10.31548/hspedagog2021.04.117> [in Ukrainian].

8. Hrechanovska, O.V., Mehem, O.M., & Potapiuk, L.M. (2023). Vplyv sotsialnykh merezh na psykholohichni stan ta samoostinku ukrainskoi molodi [The influence of social networks on the psychological state and self-esteem of Ukrainian youth]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriiia “Psykholohiia” –Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series “Psychology”*. Tom 34 (73) 4, pp. 60–66. Retrieved from: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2023/11.pdf [in Ukrainian].

9. Danko, Yu.A. (2012). Sotsialni merezhi yak forma suchasnoi komunikatsii: pliusy i minusy [Social networks as a form of modern communication: pros and cons]. *Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiologichni nauky, kulturolohichni nauky – Modern society: political sciences, sociological sciences, cultural sciences*, 179–184 [in Ukrainian].

10. Kaliuzhna, Ye.M., & Dudko, A.O. (2016). Psykholohichni osoblyvosti formuvannia Ya-kontseptsii u starshomu shkilnomu vitsi [Psychological features of self-concept formation in high school age]. *Aktualni problemy pedahohiky, psykholohii ta profesiinoi osvity – Actual problems of pedagogy, psychology and professional education*, 1, 3–9. Retrieved from: <http://journals.uran.ua/apppfo> [in Ukrainian].

11. Malieieva, N.S. (2017). Komunikatyvni Internet-praktyky zaleznoi vid sotsialnykh merezh molodi [Communicative Internet practices of youth addicted to social networks]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. 22 p. [in Ukrainian].

12. Naukovi zapysky (2015). Seriia “Psykhologo-pedahohichni nauky” (Nizhynskiy derzhavnyi universytet imeni Mykoly Hoholia) – Scientific notes. Series “Psychological and pedagogical sciences” (Nizhyn State University named after Mykola Gogol / za zah. red. prof. Ye.I. Kovalenko. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia, 3, 195 [in Ukrainian].

13. Osnovy psykholohii (2005): navch. posib. dlia studentiv vyshchych navch. zakladiv [Basics of psychology: education. manual for students of higher education. Institutions]. A.I. Verakis, Yu.I. Zavalevskiy, K.M. Levkivskiy (Ed.) K. : TOV “R.Y.F.”, 416 [in Ukrainian].

14. Robota iz sotsialnymy merezhamy (2020): posibnyk z pytan vykorystannia sotsialnykh merezh. Departament presy i publichnoi informatsii Konsultatyvnoi misii YeS v Ukraini – Working with social networks: a guide to using social networks Kyiv, 1–46. Retrieved from: <https://www.euam-ukraine.eu/wp-content/uploads/2020/09/Working-with-Social-Media-CompendiumUKRAINIAN-AUGUST-2020-FOR-PUBLICATION.pdf> [in Ukrainian].

15. Romanovskiy, O.H. (2007). Filosofii dosiahnennia uspikhu. Psykholohichni aspekt : pidruchnyk [The philosophy of achieving success. Psychological aspect: textbook]. Kh. : NTU “KhPI”, 592 [in Ukrainian].

16. Iakushchenko, Yu., & Hlushchenko, K. (2021). Sotsialni merezhi yak providnyi vyd virtualnoho spilkuвання [Social networks as a leading form of virtual communication]. *Sotsialno-humanitarni aspekty rozvytku suchasnoho suspilstva : materialy IKh Vseukrainskoi naukovoï konferentsii studentiv, aspirantiv, vykladachiv ta spivrobotnykiv – Social and humanitarian aspects of the development of modern society: materials of the 10th All-Ukrainian scientific conference of students, graduate students, teachers and employees*. Sumy : Sumskiy derzhavnyi universytet, 413–417. Retrieved from: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/84763/1/Yakushchenko_doslidzhennia.pdf [in Ukrainian].

Amplieieva O. M.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Social Psychology
Odesa I. I. Mechnikov National University

Bechtold D. O.

Student of the 4th Year of the Specialty 053 “Psychology”
Odesa I. I. Mechnikov National University

THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE DEVELOPMENT OF THE SELF-CONCEPT OF TODAY'S YOUTH

The article examines and analyzes the peculiarities of the self-concept development of modern youth under the influence of social networks. It is noted that social networks have both positive and

negative effects on all aspects of young people's lives. On the one hand, they are the main means of communication with friends, relatives and acquaintances, promote the development of social skills and provide opportunities for self-expression and personal development, act as a source of information, starting with orientation in political news and ending with fashion trends. But, on the other hand, social networks have a negative impact on the physical and psychological health of young people. Considerable attention should be paid specifically to psychological health, because self-esteem first of all suffers from constantly viewing publications in social networks, and with it other areas of psychological well-being. Also, social networks can lead to addiction, violations in relationships with other people. An endless stream of perfect photos and videos can make you feel like a failure or inferior compared to others. It is important to take the content on the platform with a healthy dose and remember that life is not completely reflected through the filter of social networks, to be able to use them with understanding and not to delve too much into this virtual world, forgetting about reality. The article defines the concept and structure of the self-concept of an individual. The results of an empirical study of the influence of social networks on the development of the self-concept of modern youth are analyzed and recommendations are offered to reduce their destructive influence on the development of the self-concept of modern youth.

Key words: Self-conception, self-esteem, self-perception, self-development, self-identification, self-realization, social networks, youth.

УДК 378.018.8:159.9-051

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.2>

Архипова Т. М.

аспірант кафедри практичної та клінічної психології

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: tanyushaarhipova@icloud.com

ORCID ID: 0000-0003-4554-2404

Researcher ID: KII-9871-2024

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті висвітлено результати дослідження психологічних причин агресії підлітків старшого шкільного віку в умовах війни. У дослідженні взято групу підлітків 9–10 класів міста Подільська. Загальну вибірку даного дослідження становлять 180 осіб віком від 14 до 16 років. Дослідження проводилося за допомогою таких методик, як: тест А. Баса й А. Дарки, тест К. Леонгарда та Г. Шмішека, методика Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.Л. Ханіна. Проективні методи. Під час констатувального етапу дослідження за допомогою статистичного аналізу доведено, що величина коефіцієнта кореляції у хлопчиків високої сили та статистично значущою є між такими параметрами, як: ригідність і педантичність ($r = 0,411$; $p \leq 0,001$); тривожність і збудливість ($r = 0,437$; $p \leq 0,001$); фізична агресія та дратівливості ($r = 0,43$; $p \leq 0,001$). Величина коефіцієнта кореляції була середньої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: вербальна агресія та ригідність ($r = 0,267$; $p > 0,01$); циклотимність ($r = 0,293$; $p > 0,001$); демонстративність ($r = 0,261$; $p > 0,01$). Величина коефіцієнта кореляції в дівчат була високої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: фізична агресія та непряма агресія ($r = 0,524$; $p \leq 0,001$); вербальна агресія та циклотимність ($r = 0,461$; $p \leq 0,001$). Коефіцієнти свідчать про прямий зв'язок між цими параметрами.

Ключові слова: підлітки, гендерні відмінності, агресивність, криза підліткового віку, психічне здоров'я, психологічне благополуччя.

Постановка проблеми. Проблема агресії є однією з найбільш актуальних у сучасному суспільстві. Щодня засоби масової інформації повідомляють про випадки агресивності, які виявляються в різних формах. Разом із загальним зростанням агресії нині спостерігається підвищення рівня дитячої агресії, яка, за результатами досліджень, залишається стійкою протягом часу та часто перетворюється на правопорушну поведінку в юнацькому та дорослому віці [1].

Сучасні підлітки мають численні чинники, що впливають на їхній психологічний стан, як-от емоційний дискомфорт, труднощі в навчанні під час воєнного конфлікту, негативний вплив навколишнього середовища тощо З іншого боку, агресія без особистісної ворожості може бути корисним чинником у соціальній адаптації, сприяти розвитку особистості та покращенню середовища. Правильне виховання підсилює конструктивну агресію, що стимулює творчий і гармонійний розвиток особистості, а помилки виховання можуть призвести до делінквентної поведінки [2].

Однією із проблем, пов'язаних із психологічним станом підлітків під час війни, є зростання агресивності та насильства. Воєнні конфлікти часто призводять до загострення конфліктів, що поглиблює емоційний дискомфорт серед підлітків і сприяє проявам агресії. Невизначеність, страх і стрес, пов'язані з воєнними діями, призводять до напруження та роздратування серед молоді, що сприяє збільшенню конфліктів і насильства через знижену здатність контролювати емоції та реакції на подразники [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема агресивності підлітків дуже актуальна в сучасному житті, поширення насильства та жорстокості, які спостерігаються в підлітковому віці, зумовлюють занепокоєність. Ми можемо напевно стверджувати, що на тлі зростання агресії в сучасному житті майже кожен підліток сам зазнав агресивних дій чи застосовував їх до інших. У своєму дослідженні ми також згодні з українськими науковцями (Є. Карпенко, О. Видра, В. Кутішенко, В. Поліщук), які вивчають педагогічну та вікову психологію [7]. Вони зазначають, що зазвичай агресія зростає в часи критичних вікових періодів. У зв'язку із психофізіологічними змінами в підлітковому віці агресія посилюється в демонстративній поведінці, авторитет із батьків і дорослих повільно перемикається на однолітків [5].

Наше дослідження підкріплюється висновками праці С. Беляєвої та Г. Ванаквої, де теж встановлено, що підліткова агресія має не тільки негативний бік, вона дає можливість підліткам досягати цілей і вирішувати проблеми, тим самим підтримувати самооцінку [4].

Особливе занепокоєння спричиняє культ насильства на екрані, демонстрація моделей агресивної поведінки в засобах масової інформації, а також захопленість сучасних юнаків і дівчат відео- і комп'ютерними іграми агресивного змісту. Різні культурні та соціальні традиції можуть по-різному сприймати участь у бійках хлопчиків і дівчат [3].

Зважаючи на значний вплив війни на емоційний стан і соціальну інтеграцію підлітків, підтримка їхнього психологічного благополуччя має ґрунтуватися на розумінні культурних і соціальних особливостей. Кожна культура має власні уявлення про психічне здоров'я та способи його збереження, тому важливо працювати з місцевими громадами та враховувати їхні традиції та цінності під час розроблення програм підтримки [6].

Отже, важлива частина розвитку дитини – це гарантування безпечного середовища, це не тільки фізична безпека, а створення психологічної й емоційної безпеки, вони потребують захисту в будь-яких ситуаціях – удома, у школі чи в будь-яких громадських місцях. Вивчення психологічних особливостей агресивної поведінки є необхідним і дозволить розширити спектр характерних особливостей життя підлітків і їхнього психічного здоров'я [9].

Мета статті – дослідження психологічних причин агресії підлітків старшого шкільного віку в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження було проведено в м. Подільськ, у школі № 5. У дослідженні брали участь 180 учнів 9–10 класів: 90 хлопчиків і 90 дівчат. Вік респондентів – 14–16 років. Нами було використано емпіричні методи (спостереження, соціальний опитувальник із 19 питань), психодіагностичні методики показників і форм агресії А. Баса й А. Дарки, для визначення акцентуації характеру – тест К. Леонгарда та Г. Шмішека; з метою виявлення рівня тривожності – методика Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.Л. Ханіна. Проективні методи – психогеометричне тестування С. Деллінджер і методика «Тварина, що не існує». Математико-статистичні методи: оброблення результатів дослідження за допомогою t-критерію Стьюдента для порівняння двох незалежних вибірок, критерій Пірсона (r), кореляційний параметричний аналіз. Аналіз емпіричних даних здійснювався за допомогою статистичного програмного пакету IBM SPSS Statistics 22.0.0. Ми припустили, що існує зв'язок психосоціальних детермінантів і агресивної поведінки підлітків. Метою дослідження було визначення причин агресії підлітків в умовах війни та способів їх усунення. На початку дослідження з підлітками було проведено бесіду, пояснено принципи та терміни, які використовуються в тестах. Нами було проаналізовано середні арифметичні значення за шкалами агресії, одержані за методикою А. Басса – А. Дарки. Отримано такі результати в дівчат: фізична агресія в дівчат – 4,6, непряма агресія – 4,68; роздратування – 5,72, негативізм – 2,92, образа – 4,42, підозрілість – 5,5, вербальна агресія – 6,58, почуття провини – 5,83, індекс агресивності – 15,83, індекс ворожості – 9,89. У хлопчиків: фізична агресія – 5,46, непряма агресія – 4,72; роздратування – 5,4, негативізм – 2,7, образа – 4,32, підозрілість – 5,29, вербальна агресія – 6,5, почуття провини – 5,49, індекс агресивності – 16,6, індекс ворожості – 9,48.

Оброблення результатів дослідження за допомогою t-критерію Стьюдента для порівняння двох незалежних вибірок середніх показників за методикою А. Басса – А. Дарки: за показниками індекс агресивності $t = -1,09$, не має значних значущих відмінностей, $p = 0,05$, число ступенів свободи $F = 178$, критичне значення t-критерію = 1,97 за рівня значущості 0,05. За показниками емотивності було виявлено статистично значущі відмінності $t = 3,54$, число ступенів свободи $F = 178$, критичне значення t-критерію = 1,97 за рівня значущості 0,05. За показниками тривожності теж було виявлено статистично значущі відмінності: $t = 2,93$, число ступенів свободи $F = 178$, критичне значення t-критерію = 1,97 за рівня значущості 0,05.

Середні арифметичні значення для визначення акцентуації характеру – тест К. Леонгарда – Г. Шмішека – у дівчаток такі: гіпертимний тип – 14,29, застряглий – 13,38, емотивний – 15,03, педантичний – 12,81, тривожний – 13,14, циклотимічний – 14,42, демонстративний – 12,64, збудливий – 11,32, дистимічний – 10,50, екзальтований – 16,43. У хлопчиків: гіпертимний тип – 14,80, застряглий – 12,46, емотивний – 12,29, педантичний – 11,70, тривожний – 10,52,

циклотимічний – 13,32, демонстративний – 11,67, збудливий – 11,20, дистимічний – 10,99, екзальтований – 13,11. За методикою Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.Л. Ханіна ми отримали у хлопчиків такі середні арифметичні значення: ситуаційна тривожність – 43,42; особистісна тривожність – 45,21. У дівчаток ситуаційна тривожність – 43,60; особистісна тривожність – 46,61.

Наступний тест, а саме психогеоетричне тестування С. Деллінджер, виявив, що більшість дівчат обрали коло, це свідчить, що їм властиві висока чутливість, розвинута емпатійність – здатність співпереживати, співчувати, емоційно відгукватися на переживання іншої людини.

Хлопці обирають квадрат і коло, що свідчить про їхні основні риси характеру – працелюбність, наполегливість, потребу доводити розпочату справу до кінця. «Люди-квадрати» радше «вираховують» результат, аніж здогадуються про нього. Вони надзвичайно уважні до деталей, дрібниць, а також люблять раз і назавжди заведений порядок. Витривалість, терпіння та методичність зазвичай роблять їх висококласними спеціалістами у своїй галузі. Усі ці якості сприяють тому, що «квадрати» можуть стати добрими адміністраторами, виконавцями, але рідко бувають хорошими розпорядниками, менеджерами.

Розглянемо отримані дані графічно (рис. 1).

Під час дослідження за допомогою статистичного аналізу доведено, що величина коефіцієнта кореляції у хлопчиків високої сили та статистично значущою є між такими параметрами, як: ригідність і педантичність ($r = 0,411$; $p \leq 0,001$); тривожність і збудливість ($r = 0,437$; $p \leq 0,001$); фізична агресія та дратівливість

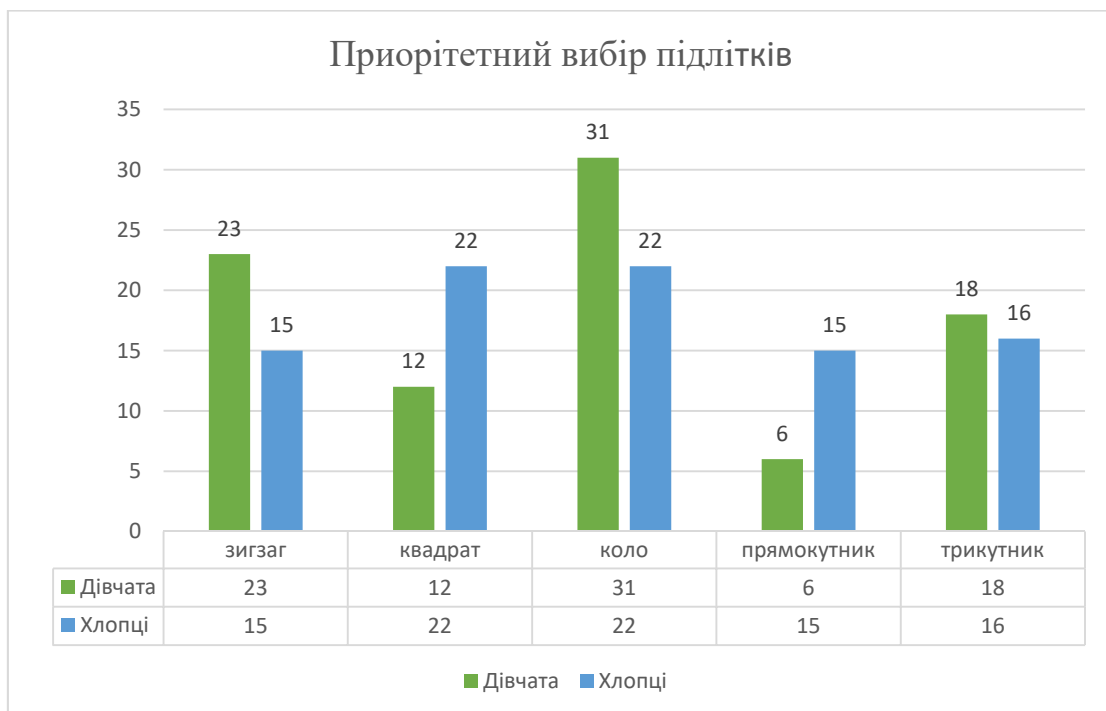

Рис. 1. Результати хлопчиків і дівчаток за геометричним тестом Сьюзен Деллінджер

Представимо отримані дані дівчат у вигляді діаграми.

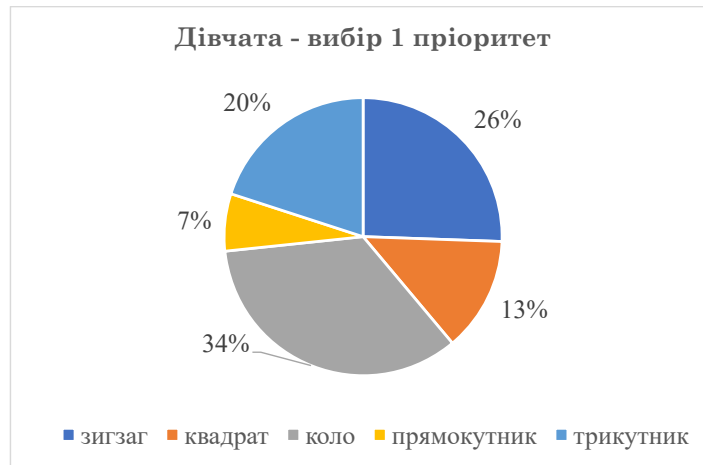

Рис. 2. Пріоритетний вибір дівчаток у % співвідношенні за тестом Сюзен Деллінджер

Представимо отримані дані хлопчиків у вигляді діаграми.

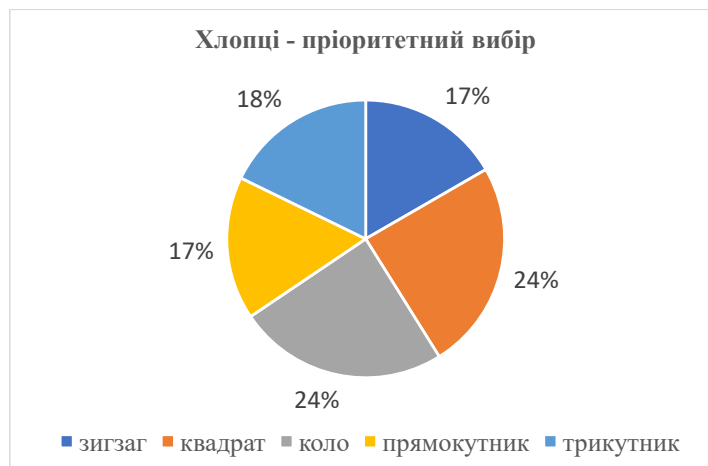

Рис. 3. Пріоритетний вибір хлопчиків у % співвідношенні за тестом Сюзен Деллінджер

($r = 0,43$; $p \leq 0,001$). Величина коефіцієнта кореляції була середньої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: вербальна агресія та ригідність ($r = 0,267$; $p > 0,01$); циклотимність ($r = 0,293$; $p > 0,001$); демонстративність ($r = 0,261$; $p > 0,01$). Величина коефіцієнта кореляції в дівчаток була високої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: фізична агресія та непряма агресія ($r = 0,524$; $p \leq 0,001$); вербальна агресія та циклотимність ($r = 0,461$; $p \leq 0,001$). Коефіцієнти свідчать про прямий зв'язок між цими параметрами.

Результати дослідження. Наше дослідження було проведено та спрямовано на виявлення зв'язку психологічних особливостей підлітків і агресивної поведінки

в умовах воєнного стану. У роботі за показниками емотивності та тривожності було виявлено статистично значущі відмінності, за допомогою статистичного аналізу доведено, що величина коефіцієнта кореляції у хлопчиків високої сили та статистично значущою є між такими параметрами: ригідністю та педантичністю; тривожністю та збудливістю; фізичною агресією та дратівливістю. Величина коефіцієнта кореляції була середньої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: вербальна агресія та ригідність, циклотимність і демонстративність. Величина коефіцієнта кореляції в дівчат була високої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: фізична агресія та непряма агресія; фізична агресія й особистісна тривожність; вербальна агресія та циклотимність. Коефіцієнти свідчать про прямий зв'язок між цими параметрами.

Результати роботи можна використовувати як джерело розширення фактологічної бази у вивченні феномену агресивної поведінки, можуть бути використані для навчання майбутніх педагогів і психологів, а також для написання інших наукових робіт, які стосуються даної проблеми,

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Агресія зазвичай є деструктивною поведінкою і суперечить усім соціальним нормам, це відбивається в неадекватному реагуванні на події. Агресивні дії підлітків стають проблемою не тільки оточення, вони також страждають від цієї руйнівної сили, ідеться не тільки про фізичну агресію, мовчання як одиниця мовної поведінки теж є маркером агресивності [10]. До психологічних особливостей підліткового віку належать виражена демонстративність і відхилення від загальноприйнятих, найбільш поширених і усталених суспільних правил.

Але важливо зазначити, що психологічні дослідження, які вивчають це явище, не є ефективними у вирішенні проблеми агресивності підлітків, саме тому ми обрали цю тему для наукового дослідження та написання статті. Отже, вивчення впливу психологічних детермінантів агресивності підлітків є вкрай важливим для розширення спектра характерних особливостей життя підлітків і їхнього психологічного благополуччя.

Перспективами розвитку в цьому напрямі є вивчення взаємозв'язку агресивної поведінки із чинниками психічного здоров'я підлітків старшого шкільного віку.

Список використаних джерел і літератури

1. Аршава І., Носенко Д. Суб'єктивне благополуччя і його індивідуально-психологічні та особистісні кореляти. *Вісник Дніпровського університету*. Серія «Педагогіка і психологія». 2012. № 18 (20). 9/1. С. 3–10.
2. Архипова Т., Уханова А. Гендерні особливості агресивної поведінки в контексті психічного здоров'я старших школярів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2020. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-52-2-179-192>.
3. Особливості психічного здоров'я першокурсників на етапі адаптації до професійного навчання в умовах воєнного стану / Г. Афузова та ін. *Габітус*. 2022. Вип. 41. С. 278–283. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.49>.
4. Беляєва С. Дитячі негаразди: лікуємо любов'ю. Київ, 2013. 112 с.

5. Видра О. Вікова та педагогічна психологія. Київ, 2011. 112 с.
6. Жизномірська О. Гендерні особливості агресивності у підлітковому віці. *Формування гендерної культури майбутніх учителів*. 2005. С. 131–134.
7. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : Актуальні стадії сучасних українських учених. Дрогобич : Посвіт, 2014. 152 с.
8. Карамушка Л. Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати : методичні рекомендації. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 52 с.
9. Охорона психічного здоров'я в умовах війни : у 2 т. / пер. з англ. Т. Семигіної та ін. 2-ге вид. Київ. : Наш формат, 2022. Т. 1. 568 с.
10. Павелків В. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. 2019. № 30. С. 483–494. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-30.%p>.

References

1. Arshava, I.F., & Nosenko, D.V. (2012). Subiektyvne blahopoluchchia i yoho indyvidualno-psykholohichni ta osobystisni koreliaty [Subjective well-being and its individual psychological and personal correlates]. *Visnyk Dniprovskoho universytetu*. Seriya "Pedahohika i psykholohiia", 18 (20). 9/1. p. 3–10 [in Ukrainian].
2. Arkhypova, T.M., & Ukhanova, A.I. (2020). Henderni osoblyvosti ahresyvnoi povedinky v konteksti psykhichnoho zdorovia starshykh shkoliariv [Gender characteristics of aggressive behavior in the context of mental health of senior schoolchildren]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii. Stattia u naukovomu zhurnali*. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-52-2-179-192> [in Ukrainian].
3. Afuzova, H.V., Naidonova, H.O., & Krotenko, V.I. (2022). Osoblyvosti psykhichnoho zdorovia pershokursnykiv na etapi adaptatsii do profesiinoho navchannia v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of the mental health of first-year students at the stage of adaptation to professional training under martial law]. *Naukovyi zhurnal Habitus*. 41, 278–283. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.49> [in Ukrainian].
4. Bieliaieva, S.Ia. (2013). *Dytiachi neharazdy: likuiemo liuboviu [Children's problems: treated with love]*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Vydra, O.H. (2011). *Vikova ta pedahohichna psykholohiia [Age and pedagogical psychology]*. Kyiv : Tsentр uchbovoi literatury [in Ukrainian].
6. Zhyznomirskа, O.H. (2005). Genderni osoblyvosti ahresyvnosti u pidlitkovomu vitsi [Gender characteristics of aggressiveness in adolescence]. *Formuvannia hendernoi kultury maibutnikh vchyteliv* [in Ukrainian].
7. Karpenko, Ye.V. (2014). *Vikova ta pedahohichna psykholohiia : Aktualni stadii suchasnykh ukrainskykh uchenykh [Age and pedagogical psychology: Current stages of modern Ukrainian scientists]*. Drohobych : Posvit [in Ukrainian].
8. Karamushka, L.M. (2022). *Psykhične zdorovia osobystosti pid chas viiny : yak yoho zberehty ta pidtrymaty [Mental health of the individual during the war: how to preserve and support it] : metod. rekomendatsii*. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Semyhina, T., Pavlenko, I., Ovsiannikova, Y., & Teslenko, O. (2022). *Okhorona psykhichnoho zdorovia v umovakh viiny [Protection of mental health in conditions of war]: u 2 t. / per. z anhl. 2-he vyd. Kyiv : Nash Format* [in Ukrainian].

10. Pavelkiv, V. (2019). Spetsyfika proiavu ahresii ta destruktyvnoi povedinky v pidlitkovomu vitsi [Specifics of the manifestation of aggression and destructive behavior in adolescence]. *Zbirnyk naukovykh prats "Problemy suchasnoi psykholohii" Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. № 30. S. 483–494. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-30.%p> [in Ukrainian].

Arkhypova T. M.

Postgraduate Student of the Department of Practical and Clinical Psychology
Odesa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGICAL CAUSES OF ADOLESCENT AGGRESSION IN THE CONDITIONS OF WAR

The article highlights the results of a study of the psychological causes of aggression among high school adolescents in the condition of war. The study involved a group of adolescents in grades 9–10 in Podilsk. The total sample of this study was 180 people aged 14 to 16 years. The study was conducted using the following methods: A. Bass and A. Darka's test, K. Leonhard and G. Schmiszek's test, and the method of C.D. Spielberger in the adaptation of Y.L. Khanin. Projective methods. During the ascertaining stage of the research through statistical analysis, it was proved that the value of correlation coefficient in boys of high strength and statistically significant is between the following parameters: rigidity and pedantry ($r = 0,411$; $p \leq 0,001$); anxiety and excitability ($r = 0,437$; $p \leq 0,001$); physical aggression and irritability ($r = 0,43$; $p \leq 0,001$). The value of the correlation coefficient was of medium strength and statistically significant between the following parameters: verbal aggression and rigidity ($r = 0,267$; $p > 0,01$); cyclothymia ($r = 0,293$; $p > 0,001$); demonstrativeness ($r = 0,261$; $p > 0,01$). The value of the correlation coefficient in girls was high and statistically significant between the following parameters: physical aggression and indirect aggression ($r = 0,524$; $p \leq 0,001$); verbal aggression and cyclothymia ($r = 0,461$; $p \leq 0,001$).

Key words: adolescents, gender differences, aggressiveness, adolescent crisis, mental health, psychological well-being.

УДК 371

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.3>

Бондаренко З. П.

кандидат педагогічних наук, доцент,

декан факультету психології та спеціальної освіти

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

e-mail: bzp0105@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0739-7007

Researcher ID: S-7488-2018

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ РОДИН У ВОЄННИЙ ЧАС

У статті розглянуто особливості організації волонтерської роботи студентської молоді в умовах воєнного часу, зокрема сутність діяльності структурного підрозділу закладу вищої освіти як громадського об'єднання – Центру соціальних ініціатив і волонтерства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мета статті: теоретико-практичне висвітлення сучасних викликів та можливостей розвитку волонтерської роботи з дітьми внутрішньо переміщених родин в умовах воєнного стану. Питання надання допомоги особам, які постраждали від російської агресії, наразі є актуальними.

Науковою новизною є детальне вивчення поняття сутності волонтерської роботи в умовах воєнного стану, здійснення аналізу викликів та можливостей розвитку волонтерства в закладі вищої освіти, розгляд інструментів, які можуть сприяти розвитку волонтерства нині та в майбутньому.

Висновки дослідження. В умовах війни, розпочатої російською федерацією проти України 24 лютого 2022 року, значущість волонтерства як суспільно корисного явища суттєво підвищилася: кількість громадян України, залучених до благодійної та волонтерської діяльності, суттєво зростає і продовжує збільшуватися. У статті проаналізований феномен волонтерства в Україні, пов'язаний саме з початком воєнних дій та нетерпимості громадян до чужого горя й цинічності влади країни-агресорки, яка розв'язала жорстоку війну. Розглянуті форми і методи діяльності волонтерів з дітьми внутрішньо переміщених родин у створеному у м. Дніпро соціально-психологічному центрі (Rehab-Centr), висвітлені благодійні заходи та добродійні справи студентів-волонтерів. Розглянуті можливості залучення до волонтерської діяльності з дітьми ВПО здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами, використання можливостей діяльності лабораторії інклюзивного навчання факультету психології та спеціальної освіти, забезпечуючи безбар'єрне, толерантне і повноцінне здобуття вищої освіти учасниками процесу.

Ключові слова: волонтерство, волонтерська діяльність, повномасштабне вторгнення, внутрішньо переміщені особи, заклад вищої освіти, воєнний стан.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється зростанням ролі інституту волонтерства як суб'єкта державотворення в умовах військово-

вої агресії Росії проти України. Вказує на значущість цього інституту і те, що до військових загроз додалися різноманітні виклики економічного, енергетичного, демографічного характеру, у вирішенні яких активно беруть участь волонтери. Відзначимо, що роль волонтерських організацій у період дії воєнного стану особливо зростає [1; 5; 11].

Взаємодія з дітьми внутрішньо переміщених родин, які переживають складні часи в своєму житті – втрату близьких, руйнування населених пунктів, адаптацію до нових умов, пошук друзів, емоційні розлади, постійну тривожність, розпач, стали важливими питаннями добродійної діяльності студентської молоді, яка опікується цими проблемами. Звісно, що сучасна волонтерська робота здійснюється вповні для багатьох категорій людей, які постраждали від російської агресії. Особливої уваги потребують діти, які боляче переживають ці події, не можуть впоратися зі своїми емоціями тощо. Ось саме для них і потрібна допомога як благодійна, так і волонтерська. Добре, що першими приходять на допомогу молоді люди – студенти-волонтери, і це є конкретним завданням майбутніх психологів, педагогів, які навчаються за освітніми програмами 053 «Психологія» та 016 «Спеціальна освіта» у Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара. Для успішної волонтерської діяльності необхідно розглянути усі напрацювання як в практичному, так і в теоретичному сенсі, виробити власну модель поведінки у взаємодії з дітьми із родин внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). Звісно, що маємо ґрунтовно розглянути сучасні можливості використання дієвого соціально-педагогічного ресурсу – волонтерської діяльності у воєнний час. Останнім часом виникають питання щодо поліпшення здійснення добродійної діяльності для тих, хто цього потребує. То ж розглянемо, які є досягнення в цій сфері та проблеми щодо розвитку волонтерів загалом в країні та в Дніпрі зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Волонтерська діяльність як інститут громадянського суспільства є предметом наукових розвідок дослідників О. Безпалько, О. Белишева, І. Ващенко, Д. Веденєєва, О. Гордилової, А. Котелевець, Т. Логвиненко, Т. Лях, Г. Мельничук, В. Петровича, О. Турчак, С. Харченка, О. Фоміної та ін. Проте ці дослідження зосереджені на узагальненому описі практичних аспектів реалізації волонтерської діяльності, а також на незначному описі волонтерського руху в Україні після подій 2014 року. Події останнього часу зумовили звернення дослідників до питань надання волонтерських послуг великій аудиторії людей, хто потребує допомоги.

На сучасному етапі дослідження вітчизняних учених Я. Блохи, О. Касперович, С. Ніцполь, Є. Нестеренка, О. Панькова, О. Томчука, С. Яремчука присвячені розгляду низки питань, як розвивався волонтерський рух в Україні протягом воєнного часу, які його правові та соціально-психологічні засади, як надається допомога військовим та їхнім сім'ям, людям, які вимушені покинути рідні домівки тощо [1; 5; 7; 9; 11; 12].

У статтях науковців і практиків розглядаються важливі питання волонтерської діяльності в Україні з наведенням окремих порівнянь з досвідом інших держав або наведенням порівнянь з історичних подій минулого країни тощо. Зокрема проаналізовано базові закони, які регулюють питання волонтерства у країнах Європи, відповідно до яких встановлено, що волонтерство сьогодні в багатьох державах розвивається поза державним апаратом, та є, по суті, ініціативою та самоорганізацією пересічних громадян, які працюють на добровільній основі на благо інших [1; 5; 7; 11].

У останніх наукових розвідках теж досліджуються поняття «волонтер», «волонтерський рух», «волонтерська діяльність», «волонтерство» і визначаються види «волонтерської діяльності» (організаційна, формальна та неформальна, державна, соціальна, проєктна, медіаволонтерство), розширюються змістові характеристики тощо. Указано, що «волонтер – це доброволець на військовій службі або у сфері соціальної, гуманітарної, екологічної допомоги; добровільна участь іноземних громадян у війні на боці жертв агресії»; «ключовою характеристикою волонтерства і важливою частиною соціальної поведінки людини є добровільна діяльність»; «волонтерський рух – це добродійна робота, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства»; «волонтерська діяльність визначається як діяльність, під час якої людина витрачає свій вільний час, енергію, навички та знання для користі іншої особи чи групи» [1; 2; 4]. Отже, дослідниками проаналізовані певні статті та нормативно-правові акти, які регулюють інститут волонтерства і потребують змін в умовах воєнного часу [1; 7; 8; 11].

Наприклад, у статті С. Яремчука, А. Семенюк-Прибатень, В. Адамовського «Правові інструменти розвитку волонтерства в Україні: на виклики воєнного часу» розглянуто феномен волонтерства в Україні, адже цей інститут у державі започатковано з 1992 року, однак практично сплеск волонтерства почався під час Революції Гідності, продовжився з початком воєнних дій на сході України та набув масового характеру від дня повномасштабного вторгнення в Україну військ російської федерації в лютому 2022 року. Це вказує на те, що найдієвішим інструментом розвитку волонтерства в Україні є суспільно-моральна свідомість громадян, яка полягає у самоорганізації, нетерпимості до чужого горя та високому рівні патріотизму. Крім того, у статті окреслено і такі важливі інструменти волонтерської діяльності, як освіта, просвітницька робота престижу волонтерської діяльності, цифровізація освіти, популяризація волонтерського руху засобами соціальної реклами тощо [11].

Я. Блоха відзначає, що загалом, світоглядні засади волонтерства в сучасній Україні, особливо в умовах війни, базуються на неприбутковості, відкритості, безпечності та співпраці з державними структурами і військовими. Волонтери діють на основі своїх особистих цінностей та переконань, що дозволяє їм допо-

магати без надання політичних послуг чи місцевих вигод. Важливою складовою волонтерської діяльності в умовах війни, – відзначив дослідник, – є також співпраця з державними та міжнародними організаціями, що дозволяє максимально ефективно надавати допомогу постраждалим та забезпечувати військових необхідними засобами. Українські волонтери є прикладом взаємодії громади та держави, яка сприяє забезпеченню безпеки і допомозі постраждалим. Вони показали, що волонтерство може бути ефективним інструментом в боротьбі з війною та її наслідками. Багато волонтерських організацій надали безкоштовну медичну допомогу, взяли на себе обов'язки забезпечення військових необхідними речами та військовою технікою, організували евакуацію людей з зони бойових дій, надали психологічну підтримку військовослужбовцям та їх родинам. Крім того, волонтерство в Україні базується на принципах демократії, рівноправності та толерантності. Кожен, хто хоче допомогти, може стати волонтером, незалежно від статі, віку, національності та релігійних переконань. Волонтерство об'єднує людей навколо спільної мети – допомогти тим, хто потребує допомоги [1, с. 85].

Водночас більш детального висвітлення потребує саме питання дієвих організаційних інструментів розвитку волонтерства в Україні в умовах війни щодо підтримки родин ВПО та особливо – створення для дітей з цих родин умов розвитку й успішної адаптації до соціуму.

Мета статті: теоретико-практичне висвітлення сучасних викликів та можливостей розвитку волонтерської роботи в умовах воєнного стану з дітьми внутрішньо переміщених родин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Волонтерська діяльність є одним із найважливіших напрямів соціальної роботи в Україні під час воєнного стану. Велика кількість внутрішньо переміщених осіб вимагає підтримки та допомоги з боку суспільства. Волонтерська діяльність залишається актуальною темою для науковців і практиків: є яскравим прикладом об'єднання суспільства.

Варто пригадати, що волонтерство – це добровільна, безоплатна діяльність, спрямована на користь суспільству або окремим його членам. Волонтери займаються різними видами діяльності, такими як допомога в лікарнях, підтримка екологічних проєктів, робота з дітьми різного віку, підлітками, людьми похилого віку чи особами з обмеженими можливостями, організація благодійних заходів та багато іншого. Це завжди було актуальним, а нині – тим паче.

Нагадаємо, що основні характеристики волонтерської роботи включають добровільність, альтруїзм і безоплатність. Волонтерська діяльність може бути як індивідуальною, так і організованою в межах певних організацій або проєктів. Волонтерство допомагає не лише тим, кому надається допомога, але й самим волонтерам, надаючи їм можливість розвиватися, здобувати нові навички, знайомитися з новими людьми.

Після повномасштабного вторгнення російської федерації Україну охопила нова потужна хвиля волонтерства і благодійництва. Бажаючими допомагати

долати виклики війни взялися і дорослі, і діти, і люди старшого віку, незалежно від професії і своїх можливостей. Майже одразу українці почали об'єднувати свої волонтерські ініціативи заради допомоги одне одному та державі. Спочатку – через особисті зв'язки (друзі, родичі, колеги, сусіди, знайомі). Однак вже незабаром з'явилися спеціальні платформи, де небайдужі громадяни координували та об'єднували зусилля, як-от: <https://platforma.volunteer.country/>, <https://palyanytsya.info/>, <https://spivdiia.org.ua/> та інші. Тож волонтерство в усіх регіонах України стало помітнішим, визнаним та ефективнішим у діяльності [5].

Одним з основних викликів є необхідність забезпечення безпеки дітей під час воєнного часу. Волонтери повинні мати відповідні знання та навички щодо захисту дітей від фізичних та психологічних травм. Для цього важливо забезпечувати волонтерів необхідним психологічним інструментарієм.

За останні роки волонтерська робота з дітьми стала актуальним та важливим аспектом допомоги. Сучасні виклики волонтерської діяльності у воєнний час створюють нові можливості для розвитку цієї сфери і в умовах закладу вищої освіти. У цій складній ситуації волонтерство стало одним з найважливіших засобів підтримки військових та постраждалих від війни в Україні. Здобувачі вищої освіти – волонтери громадського об'єднання – Центру соціальних ініціатив і волонтерства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара об'єднуються навколо спільної мети, щоб зробити свій внесок у боротьбу з російською агресією та надання допомоги потерпілим дітям. Важливою ланкою волонтерської роботи є психолого-педагогічна підтримка дітей внутрішньо переміщених осіб. Волонтери повинні мати вміння та навички роботи з дітьми, які пережили стресові або травмуючі ситуації, постійно покращувати свої знання, вміти здійснювати комплексний підхід до вирішення різного роду ситуацій, вміти комунікувати з їхніми родинами та оточенням [2; 6].

Розвиток волонтерської діяльності за нинішніх умов вимагає сучасного підходу та неперервного навчання й самовдосконалення. Волонтери повинні вдосконалювати свої навички щодо роботи з дітьми, опановувати нові методи та техніки допомоги, співпрацювати з іншими фахівцями у сфері соціальної роботи та психології. Саме це й практикується під час роботи Школи волонтерів, яка тісно взаємодіє з психологічною службою університету, іншими структурами. Важливим пунктом навчання волонтерів було визначення питань правового врегулювання волонтерської діяльності в Україні. У квітні 2011 р. прийнято Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 № 3236-VI. До цього закону потім були внесені зміни, які полягали у скасуванні необхідності надання організаціям статусу волонтерських, дозволялась волонтерська діяльність на території проведення антитерористичної операції, передбачена грошова компенсація сім'ям волонтерів, які загинули, або були поранені під час військових подій, а також укладання договорів про добровільну роботу у волонтерській організації. Закон України від 15.08.2022 р. № 2519-IX Про внесення змін до Закону України

«Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності врегульовує суспільні відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні. Основним завданням цього документу є забезпечення ефективного регулювання правовідносин, що виникають в процесі провадження волонтерської діяльності в Україні, сприяння розвитку волонтерського руху в Україні, підвищення якості надання волонтерської допомоги. Зокрема, закон уточнює терміни «волонтерська діяльність», «волонтер», знімає обмеження для здійснення волонтерської діяльності організаціями та установами, уточнює права та обов'язки волонтерів і організацій та установ, які залучають до своєї діяльності волонтерів, пояснює особливості відшкодування витрат, пов'язаних з наданням волонтерської допомоги. Закон також вносить зміни щодо добровільного страхування життя і здоров'я волонтерів на період надання волонтерської допомоги організаціями та установами, які залучають до своєї діяльності волонтерів. Зокрема доповнено напрямками діяльності, а саме: надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру; надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану [1; 8].

Важливою складовою волонтерської діяльності під час війни є співпраця з державними структурами та військовими. Волонтери Центру соціальних ініціатив і волонтерства тісно співпрацюють з військовими медиками, військовими психологами та іншими фахівцями, щоб надати максимальну допомогу постраждалим та забезпечити військових необхідними засобами. Важливим завданням волонтерів є сприяння соціальній інтеграції дітей ВПО. Це може включати організацію спільних заходів, ігрової діяльності, гуртків, що сприяють формуванню позитивних взаємостосунків, дружби, комунікації та соціальних навичок. Робота з дітьми передбачає творчий розвиток та застосування актуальних засобів розвитку дітей внутрішньо переміщених родин. Студенти-волонтери часто використовують такі форми роботи як: арт-терапевтичні техніки, проведення майстер-класів, розвивальних вправ-ігор на дрібну моторику, руханки, міні-тренінги, малювання, піскову терапію тощо.

Студенти-волонтери Центру соціальних ініціатив і волонтерства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара [2; 6; 9] мають певний досвід у роботі з такою категорією дітей, бо проводили для них арт-терапевтичні заняття, різноманітні майстер-класи, позитивну терапію спільно з провідними психологами з Психологічної служби університету. Для волонтерів було важливим вміти знижувати стрес, корегувати негативні емоції, які відчуває дитина, та вміти налаштовувати позитивну атмосферу й створювати доброзичливе середовище, де дитині не буде загрожувати небезпека. Під керівництвом психологів волонтери дбали про формування резильєнтності у їх маленьких друзів з родин ВПО.

В організації групової діяльності волонтерам важливо вміти знайти та налагодити комунікацію в середині сформованого дитячого колективу, в студентів повинні бути певні ритуали на початку та в кінці заняття. Наприклад, перед тим, як почати заняття, вони сідають в коло та діляться позитивним настроєм. Завершувати заняття також потрібно, позитивно підкріплюючи результат спільної роботи дітей.

Констатуємо, що за останні роки волонтерська робота з дітьми, які вимушено переїхали зі своїх територій до м. Дніпра, стала актуальним та важливим аспектом різноманітної допомоги з боку студентської молоді. Відомо, що сучасні виклики волонтерської діяльності у воєнний час створюють нові можливості для розвитку цієї сфери. Але окрім досягнень є й проблеми в організації подібної роботи – це зміна волонтерів, труднощі в навчанні через їх часту відсутність, блекаут тощо.

Одним з основних викликів є необхідність забезпечення безпеки дітей під час воєнного стану. Ми розуміємо, що волонтери повинні мати відповідні знання та навички щодо захисту дітей від фізичних та психологічних травм. Для цього важливо забезпечувати волонтерів необхідними засобами, психологічними техніками та підтримкою з боку благодійних та громадських організацій, що координують волонтерську діяльність.

Іншим важливим аспектом є психолого-педагогічна підтримка дітей внутрішньо переміщених осіб. Волонтери повинні мати навички взаємодії у роботі з дітьми, які пережили стрес та травми, а також уміння працювати з їхніми родинами й близьким оточенням. Забезпечення ефективної психолого-педагогічної допомоги є важливим елементом успішної волонтерської роботи з дітьми у воєнний час. До цього долучається студентська психологічна служба.

Забезпечення доступу до якісної освіти – ще одна важлива сфера волонтерської роботи з дітьми ВПО. Волонтери можуть організувати навчальні програми, проводити уроки та тренінги, тематичні майстер-класи, що сприяють розвитку мислення, навичок та знань у маленьких підопічних. Так, з досвіду практичної волонтерської діяльності в Рехаб-центрі з допомоги дітям ВПО, можна зазначити, що популярними серед дітей стали майстер-класи з петриківського розпису, з бісероплетіння, створення ляльки як оберега, оформлення листівок бійцям ЗСУ тощо. До вподоби стали екскурсії по місту, по визначних об'єктах архітектури, до Наукової бібліотеки університету, Акваріуму, Зоомузею тощо. До волонтерської роботи долучаються також і здобувачі освіти з особливими освітніми потребами (далі – ООП), які є учасниками соціально-педагогічного проєкту лабораторії інклюзивного навчання, що успішно діє на факультеті психології та спеціальної освіти ДНУ.

Одним із завдань волонтерів університету є сприяння соціалізації дітей ВПО, їхній достатній адаптації в соціумі, до якого вони вимушені потрапити й перебувати нині у м. Дніпрі. З метою попередження високого рівня тривожності, фрустрації, стресу у дитини можна рекомендувати організацію спільних захо-

дів, ігор, гуртків, що сприяють формуванню дружби, комунікації та соціальних навичок. Волонтери можуть стимулювати творчий розвиток дітей ВПО через проведення креативних майстер-класів, художніх занять, музичних та театральних заходів. Це допомагає дітям виражати свої почуття та емоції через творчість. Наприклад, діти в Рехаб-центрі (м. Дніпро, вул. Воскресенська, 23) долучилися до низки святкових заходів, приурочених до певних подій, де самі діти є розробниками сценаріїв святкових подій, режисерами та виконавцями. Ці події висвітлюються в соціальних мережах та на сторінці БФ «За майбутнє України» у Фейсбуці.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Повномасштабне вторгнення в Україну військ російської федерації поставило нашу країну перед новими викликами, які потребують нових удосконалених інструментів волонтерської діяльності підвищення престижу цього виду зайнятості та залучення якомога більшої кількості потенційних добровольців до цього виду діяльності. Тому у проаналізованих наукових статтях [1; 3; 4; 5; 7; 8; 11; 12] нами були використані описані авторами окремі інструменти волонтерської діяльності, які допоможуть розвитку та популяризації волонтерства в майбутньому. Це зокрема приділення особливої уваги питанню волонтерства в освітньому процесі та виховання дітей з відчуттям глибокого патріотизму, відданості й мужності.

Загалом, сучасні виклики волонтерської роботи з дітьми у воєнний час вимагають комплексного підходу та співпраці між волонтерами, організаціями та державними структурами. Розвиток цієї сфери допомагає забезпечити безпеку та благополуччя дітей, які переживають воєнний конфлікт, та сприяє формуванню мирного та гуманного суспільства. І саме залучення студентської молоді до волонтерства у воєнний час є вкрай важливим завданням освітніх закладів.

Волонтерська діяльність є важливою складовою допомоги дітям внутрішньо переміщених родин. Волонтери повинні здійснювати комплексний підхід та вміти співпрацювати з іншими фахівцями. Розвиток волонтерства допомагає забезпечити безпеку та благополуччя дітей, які переживають воєнний конфлікт, та сприяє формуванню мирного й гуманного суспільства. Для цього використовуємо усі можливості, дбаємо про майбутнє. Цікавою пропозицією, на наш погляд, є думка Ю. Цехмістера [12, с. 49], який у своїй праці приділив особливу увагу цифровізації освіти. На основі міркувань та досліджень автора необхідно розробити інтегративний курс чи платформу, яка зробить цю сферу доступною для українських користувачів. Наразі існує модель інтеграції технологічного забезпечення в освітній процес, яка може мати значення для української парадигми. Автором було слушно зауважено, що інтеграція цифрових технологій підвищує мобільність й адаптивність навчального процесу, що особливо важливо в умовах післявоєнної відбудови та заохочення українських абітурієнтів повертатися до державних закладів освіти. Отже,

можна прогнозувати, що провідним трендом у повоєнні часи стане цифровізація – створення цілісної ІТ-інфраструктури в державі, що забезпечить розвиток культури користування інформаційними технологіями в освітньому процесі, що безпосередньо впливатиме і на волонтерську діяльність. Розробка цих можливостей – на часі.

Попри певні успішні історії студентського волонтерювання все ще залишаються проблеми, які необхідно вирішувати. Наприклад, це і оновлення форм волонтерської роботи, і особливості навчання волонтерів, і надання фінансової підтримки на витрати у роботі з дітьми, заохочення волонтерів та благодійників тощо.

Подальшим дослідженням можуть бути питання щодо навчання волонтерів сучасним ігровим технікам у роботі з дітьми, які пережили психологічну травму.

Список використаних джерел і літератури

1. Блоха Я.Є. Світоглядні засади волонтерства в Україні в умовах війни. *Філософські обрії*. 2023. № 47. С. 81–88.
2. Бондаренко З. П. Соціально-педагогічне волонтерство як бренд сучасної студентської молоді. *Вісн. Ун-ту ім. Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія*. 2019. № 2. С. 130–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduer_2019_2_17.
3. Веденєєв Д. В., Турчак О. В. Волонтерський рух в Україні в ході російсько-української війни: ризики праці та форми державного і громадського визнання. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2018. Вип. 30. С. 206–216.
4. Голуб В. Л. Волонтерська діяльність в системі взаємовідносин держави та суспільства : дис. ... канд. наук із держ. управ. : 25.00.01. Київ, 2016. 247 с. URL: <http://academy.gov.ua/pages/dop/137/files/59f33cfd-ca50-4ada-babe-838a166dddbc.pdf>.
5. Волонтерство за рік повномасштабної війни: як небайдужі громадяни формують надійний тил для захисників України. URL: <https://cedem.org.ua/news/volonterstvo-za-rik/>.
6. Менеджмент волонтерських груп від А до Я : навч.-метод. посібник / За ред. Т. Л. Лях ; авт.-кол.: З. П. Бондаренко, Т. В. Журавель, Т. Л. Лях та ін. К. : Версо-04, 2012. 288 с.
7. Панькова О. В., Касперович О. Ю. Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей повоєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*. 2022. Том 21, № 3. С. 277–290.
8. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності: Закон України від 15.08.2022 р. № 2519-IX. URL: <https://document.vobu.ua/doc/14674>.
9. Хмаренко В.В., Бондаренко З.П. Арт-терапія у роботі з дітьми внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми спеціальної педагогіки, психології та фізичної терапії* : Зб. наук. праць, 2023. С. 282–285.
10. Чайка І. Ю. Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні. *Грані*. 2017. Т. 20, № 7. С. 72–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2017_20_7_10.
11. Яремчук С.С., Семенюк-Прибатень А.В., Адамовський В.І. Правові інструменти розвитку волонтерства в Україні: на виклики воєнного часу. *Академічні візії*. Випуск 17/2023. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/223/211>.
12. Tsekhmister Y. Education of the future: from post-war reconstruction to EU membership (Ukrainian case study). *Futurity Education*. 2022. № 2(2). P. 42–52. <https://doi.org/10.57125/fed/2022.10.11.28> (date of access: 08.04.2024).

References

1. Blokha, Ya.Ie. (2023). Svitohliadni zasady volonterstva v Ukraini v umovakh viiny [Worldview of volunteering in Ukraine during the war]. *Filosofski obrii*, 47, 81–88 [in Ukrainian].
2. Bondarenko, Z.P. (2019). Sotsialno-pedahohichne volonterstvo yak brend suchasnoi studentskoi molodi [Social and pedagogical volunteering as a brand of modern student youth]. *Visn Un-tu im. Alfreda Nobelia. Pedahohika i psykholohiia*, 2, 130–137 [in Ukrainian].
3. Viedienieiev, D.V., & Turchak, O.V. (2018). Volonterskyi rukh v Ukraini v khodi rosiisko-ukrainskoi viiny: ryzyky pratsi ta formy derzhavnoho i hromadskoho vyznannia [Volunteer movement in Ukraine during the Russian-Ukrainian war: risks of work and forms of state and public recognition]. *Viiskovo-naukovy visnyk. Lviv*, 30, 206–216 [in Ukrainian].
4. Holub, V.L. (2016). Volonterska diialnist v systemi vzaiemovidnosyn derzhavy ta suspilstva [Volunteering in the system of relations between the state and society]. *Candidate's thesis*. Kyiv. Retrieved from: <http://academy.gov.ua/pages/dop/137/files/59f33cfd-ca50-4ada-ba6e-838a166ddcbc.pdf> [in Ukrainian].
5. Volonterstvo za rik povnomasshtabnoi viiny: yak nebaiduzhi hromadiany formuiut nadiinyi tyl dlia zakhysnykiv Ukrainy [Volunteering in a year of full-scale war: how concerned citizens form a reliable rear for Ukraine's defenders]. Retrieved from: <https://cedem.org.ua/news/volonterstvo-za-rik/> [in Ukrainian].
6. Bondarenko, Z.P., Zhuravel, T.V., & Liakh, T.L. (2012). Menedzhment volonterskykh hrup vid A do Ya [Management of volunteer groups from A to Z] [in Ukrainian].
7. Pankova, O.V., & Kasperovych, O.Yu. (2022). Ukrainskyi volonterskyi rukh v umovakh zbroinoi rosiiskoi ahresii v konteksti natsionalnykh ta hlobalnykh vyklykiv i mozhlyvostei povoiennoho vidnovlennia krainy [Ukrainian volunteer movement in the context of armed Russian aggression in the context of national and global challenges and opportunities for post-war reconstruction of the country]. *Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky*, 21(3), 277–290 [in Ukrainian].
8. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro volontersku diialnist» shchodo pidtrymky volonterskoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 15.08.2022 r. No 2519-IX [On Amendments to the Law of Ukraine «On Volunteer Activity» to Support Volunteer Activity]. Retrieved from: <https://document.vobu.ua/doc/14674> [in Ukrainian].
9. Khmarenko, V.V., & Bondarenko, Z.P. (2023). Art-terapiia u roboti z ditmy vnutrishno peremishchenykh osib [Art therapy in work with children of internally displaced persons]. *Aktualni problemy spetsialnoi pedahohiky, psykholohii ta fizychnoi terapii*, 282–285 [in Ukrainian].
10. Chaika, I.Yu. (2017). Volonterstvo: sutnist fenomena ta osoblyvosti yoho funktsionuvannia v suchasni Ukraini [Volunteerism: the essence of the phenomenon and peculiarities of its functioning in modern Ukraine], 20(7), 72–79. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2017_20_7_10 [in Ukrainian].
11. Iaremchuk, C.C., Semeniuk-Prybaten, A.V., & Adamovskyi, V.I. (2023). Pravovi instrumenty rozvytku volonterstva v Ukraini: na vyklyky voiennoho chasu. Akademichni vizii [Legal Instruments for the Development of Volunteerism in Ukraine: Meeting the Challenges of Wartime], 17. Retrieved from: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/223/211> [in Ukrainian].
12. Tsekhmister, Y. (2022). Education of the future: from post-war reconstruction to EU membership (Ukrainian case study). *Futurity Education*, 2(2), 42–52. URL: <https://doi.org/10.57125/fed/2022.10.11.28> (date of access: 08.04.2024) [in English].

Bondarenko Z. P.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Dean of the Faculty of Psychology and Special Education
Oles Honchar Dnipro National University

CURRENT CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF VOLUNTEER WORK WITH CHILDREN OF INTERNALLY DISPLACED FAMILIES IN WARTIME

The article deals with the peculiarities of organizing volunteer work of student youth in wartime, in particular, the essence of the activity of a structural unit of a higher education institution as a public association – the Center for Social Initiatives and Volunteering of Oles Honchar Dnipro National University.

The purpose of the article is to provide theoretical and practical coverage of current challenges and opportunities for the development of volunteer work with children of internally displaced persons under martial law. The issue of providing assistance to persons affected by Russian aggression is currently relevant.

The scientific novelty is a detailed study of the concept of the essence of volunteer work under martial law, an analysis of the challenges and opportunities for the development of volunteering in a higher education institution, and tools that can contribute to the development of volunteering now and in the future.

Research findings. In the context of the war launched by the Russian Federation against Ukraine on February 24, 2022, the importance of volunteering as a socially useful phenomenon has increased significantly: the number of Ukrainian citizens involved in charitable and volunteer activities has increased significantly and continues to grow. The article analyzes the phenomenon of volunteering in Ukraine, which is related to the outbreak of hostilities and the intolerance of citizens to other people's grief and the cynicism of the authorities of the aggressor country that unleashed the brutal war. The forms and methods of volunteers' activities with children of internally displaced persons in the social and psychological center (Rehab-Center) established in Dnipro are considered, charitable events and charitable deeds of student volunteers are highlighted. The article considers the possibilities of involving higher education students with special educational needs in volunteer activities with IDP children, using the capabilities of the laboratory of inclusive education of the Faculty of Psychology and Special Education, ensuring barrier-free, tolerant and full-fledged higher education for participants in the process.

Key words: volunteering, volunteer activity, full-scale invasion, internally displaced persons, higher education institution, martial law.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.4>

Войтенко О. В.

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології

Державний торговельно-економічний університет

e-mail: helenmail73@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-9407-4574

Researcher ID: AАН-9898-2019

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

Відсутність у науковій літературі загальноприйнятого уявлення про професійне благополуччя особистості спричинила виникнення проблеми методології його дослідження, що свідчить про необхідність теоретичного осмислення накопичених різнорідних даних, їх інтеграції, а також про необхідність пошуку пріоритетних методологічних шляхів вивчення цього феномену. Стаття містить аналіз специфіки психологічних досліджень професійного благополуччя, а також формулювання на основі узагальнення дослідницької практики основних методологічних підходів до наступного розроблення концептуальної моделі дослідження професійного благополуччя особистості. З огляду на те, що особистість – це цілісне утворення зі складною структурою, перспективою подальших наукових пошуків буде розроблення концептуальної моделі професійного благополуччя особистості на основі реалізації принципів системного підходу, що дозволить суттєво розширити розуміння цього феномену.

Ключові слова: особистість, професійне благополуччя, концептуальна модель дослідження.

Постановка проблеми. Останніми роками потік досліджень, предметом яких є професійне благополуччя особистості, постійно зростає, що пояснюється запитом управлінської практики, а також зростанням потреби в повному розумінні того, що сприяє професійному благополуччю особистості. Накопичений масив емпіричних даних про професійне благополуччя вже дозволяє зробити аналіз специфіки процедури його психологічного вимірювання й узагальнення дослідницької практики та сформулювати основні методологічні підходи до розроблення концептуальної моделі дослідження професійного благополуччя особистості. Активне дослідження професійного благополуччя сприяло розробленню відповідного діагностичного інструментарію, але розбіжності в розумінні сутності та структури професійного благополуччя зумовили появу різнорідних підходів до його виміру, що створює труднощі для діагностики й узагальнення дослідницьких результатів. Отже, відсутність загальноприйнятого уявлення про професійне благополуччя спричинила виникнення проблеми методології його дослідження, що свідчить про необхідність подальших наукових пошуків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До числа основних методологічних проблем вивчення професійного благополуччя у психології належить проблема

категоризації й узгодження змісту цього поняття. Професійне благополуччя часто пов'язують із саморозвитком, професійною самореалізацією [2; 21]. Не менш часто благополуччя описується в термінах задоволеності конкретними аспектами й обставинами життєдіяльності й афективного досвіду [6; 11]. Категоріальний фокус визначає специфіку дослідницького підходу. Частіше за все дослідники відносять благополуччя до категорії психічних станів, що ставить акцент на відносно короткому проміжку часу [1; 3], або розглядають його на рівні особистісних диспозицій [15], що визначає аналіз характерних переживань працівника в більшості випадків. Наявні розбіжності в уявленнях науковців щодо сутності професійного благополуччя та його складників створюють труднощі для діагностики й узагальнення дослідницьких результатів. Поширені діагностичні підходи або зосереджені на дуже вузькому колі компонентів, що не відображають всі аспекти професійної діяльності [27], або спрямовані на оцінку окремого компонента професійного благополуччя (наприклад, якості робочого життя) [24], або застосовують, навпаки, більш широкий підхід і розглядають професійне благополуччя як комплексне поняття, що охоплює як пов'язані, так і не пов'язані з роботою психологічні переживання та стани здоров'я, як-от якість життя та психологічний статус працівника на роботі [23], або сімейні відносини працівників і задоволеність життям [26]. Наявність великого розмаїття діагностичних підходів свідчить про необхідність визначитись із пріоритетними методологічними підходами та методичними прийомами в дослідженні професійного благополуччя особистості.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу проблеми дослідження професійного благополуччя сформулювати основні методологічні підходи до наступного розроблення концептуальної моделі дослідження професійного благополуччя особистості.

Результати дослідження. Найбільш поширеним і найкраще методично розробленим у науковій літературі є суб'єктивістський підхід, згідно з яким єдиний адекватний спосіб оцінки благополуччя людини взагалі та професійного благополуччя зокрема полягає в опитуванні респондентів за допомогою прямих запитань. Багато авторів відмічають суб'єктивний характер феномену благополуччя, пов'язують його з індивідуальним сприйняттям і ставленням індивідів до обставин їх життя та діяльності [10; 27]. Саме парадигма суб'єктивного оцінювання, на яку спирається цей підхід, відрізняє його, наприклад, від близького за змістом конструкта «якість робочого життя», що являє собою об'єктивну оцінку сприятливості робочих умов для благополуччя [24]. Суб'єктивістський підхід дозволяє розгляд професійного благополуччя як суб'єктивного переживання, що становить загальну квантифіковану оцінку самим суб'єктом того, наскільки його професійне життя загалом відповідає максимально бажаному стану. Оскільки благополуччя характеризує внутрішній стан людини та відчувається лише нею, то емпіричні дані про стан професійного благополуччя можна отримати лише від неї самої, уникаючи ризику когнітивних упереджень [4].

У дослідницькій практиці визначення структури професійного благополуччя можна виділити дві стратегії. Відповідно до стратегії «зверху – униз», акцент насамперед робиться на пошуку сукупності змінних, вихідних для формування показників благополуччя. Як вихідні для аналізу змінні застосовуються, окрім виробничих умов праці, задоволеність життям, баланс позитивних і негативних емоцій, психологічне суб'єктивне благополуччя [17], наявність/відсутність деперсоналізації, когнітивної втоми та психосоматичних скарг у працівників [25], вплив роботи на особисте життя працівників [12; 18]. У процесі вимірювання показників професійного благополуччя зазвичай застосовуються анкети, побудовані на основі шкали Лайкерта. Для більшості досліджень характерно те, що вихідні змінні представлені як сукупність простих для сприймання, несуперечливих оцінних суджень, що мають однакове число градацій (ступенів згоди із судженнями). Під час роботи зі шкалою респондент визначає ступінь своєї згоди або незгоди з кожним висловлюванням у діапазоні від «цілком згоден» до «цілком не згоден» на основі своїх суб'єктивних уявлень. Ці оцінки групуються у кластери, сукупність яких утворює структуру професійного благополуччя. Зведена оцінка дозволяє схарактеризувати стан благополуччя респондента. Зазвичай використовується п'ять градацій, тобто порядкові шкали однакової розмірності. Це створює умови для застосування факторного аналізу, що зрештою дозволяє помітно скоротити кількість змінних, які включаються до діагностичного інструментарію [18]. Наприклад, у процесі розроблення комплексного показника благополуччя на робочому місці Гордон Паркер і Метью Хайетт (2011 р.) взяли вихідні змінні з літератури з позитивної психології й адаптували їх до застосування у професійному контексті. Шляхом факторизації було визначено чотири домени: «Задоволеність роботою», «Організаційна повага до працівника», «Турбота роботодавця», а також негативний конструкт – «Втручання роботи у приватне життя», які були включені до опитувальника [18]. Водночас існує протилежна стратегія оцінки – «знизу – уверх», у межах якої у складі професійного благополуччя спочатку виокремлюють відповідні компоненти. Потім на основі уявлення про те, що виділена структура є чіткою, кожен із цих компонентів діагностується окремо. Так, наприклад, у дослідженні Дж. Хорн зі співавторами (2004 р.) професійне благополуччя розглядається як позитивна оцінка різних аспектів роботи, як-от афективні, мотиваційні, поведінкові, когнітивні та психосоматичні [25]. Вибір цих параметрів ґрунтується на загальних концепціях психологічного благополуччя К. Ріфф (1989 р.) [20] і П. Уорра (1990 р.) [27], а також на концепції емоційного вигорання К. Маслач (1993 р.) [16]. Існує також емпірично підтверджена думка, що універсальні шкали можуть бути практично нечутливими до специфіки того чи іншого типу організації та тієї чи іншої соціально-професійної групи, тому вони можуть давати неповні дані про благополуччя працівників [13]. Отже, важливим є обґрунтування системи показників, адекватних окремій професійній групі.

В основі початкового відбору змінних лежать зазвичай спеціальна наукова теорія та накопичений досвід емпіричних досліджень. Прикладом звернення до наукової теорії може бути дослідження якості робочого життя з опорою на загальновідому теорію потреб А. Маслоу та теорію розповсюдження [24]. Модель діагностики якості робочого життя (QWL) була розроблена для визначення того, якою мірою робоче середовище, вимоги до роботи, поведінка керівників і допоміжні програми в організації сприймаються як такі, що задовольняють потреби співробітників. Модель структури професійного благополуччя, запропонована Джоан ван Хорн зі співавторами (2004 р.) [25], спирається на концепцію емоційного вигорання К. Маслач (1993 р.) [16]. Поява психосоматичного компонента в цій моделі є результатом емпіричних досліджень, які показали тісний взаємозв'язок між соматичними скаргами та вираженістю професійного благополуччя. Відповідно до класичної теорії оптимального рівня активності Г. Сельє (1956 р.) [22] побудована модель робочих вимог/контролю (JDC) Р. Карасека (1979 р.), згідно з якою визначений рівень вимог до працівника є вигідним для його психологічного благополуччя, навчання, мотивації, продуктивності та задоволеності роботою, але високі вимоги до професійної діяльності за відсутності контролю призводять до значних когнітивних витрат, виснаження ресурсів і зниження благополуччя [13].

Як важливу умову в конструюванні моделей виміру професійного благополуччя можна виділити використання показників, що стосуються тільки роботи, та тих із них, на які роботодавець може вплинути. Як такі керовані чинники Моніка Шульц (2008 р.) розглядає позитивні організаційні відносини, професійну самореалізацію, автономію, цілі роботи, екологічну майстерність (контроль над робочим середовищем), кар'єрне зростання [21]. Як індикатори професійного благополуччя в різних дослідженнях застосовуються як позитивні, так і негативні показники. Тривалий час дослідники приділяли увагу переважно негативним аспектам професійного благополуччя, прикладом можуть бути численні дослідження професійного стресу та вигорання [9; 16]. Однак зі зміною традиційної дослідницької парадигми у зв'язку з розвитком академічної позитивної психології та переходом від вивчення способів розв'язання психологічних проблем до вивчення шляхів запобігання їх виникненню викликають інтерес дослідження умов позитивного функціонування особистості у професійному контексті. Низка дослідників розділили професійне благополуччя на задоволеність роботою, задоволеність сім'єю, задоволеність життям і позитивні емоції [14], інші стверджують, що вимірювання благополуччя працівників має містити не лише позитивні, але і негативні емоції на робочому місці [5]. Очевидно, що для адекватного концептуального визначення професійного благополуччя його дослідження має охоплювати широкий спектр компонентів. Ідея про те, що надійне вимірювання професійного благополуччя має ґрунтуватися на кількох показниках, переважає в західних публікаціях [21; 25]. Уважається, що застосування кількох показників

забезпечує більш повне уявлення про стан професійного благополуччя респондентів [7].

Найвні дослідження передусім вирізняються тим, який із показників благополуччя позначається як інтегральний, які окремі показники використовуються та яким чином аналізуються взаємозв'язки в системі показників. У ролі інтегрального показника найчастіше виступає «задоволеність роботою» [18] (тоді його окремими показниками є оцінки різних аспектів роботи) або «щастя на роботі» [7; 8], дуже рідко – сконструйований на їхній основі показник («інтегрована функціональність» П. Уорра (1990 р.) [27]. Специфіка інтегрального показника та його співвідношення з окремими показниками може створювати в деяких випадках окремі методологічні проблеми, через те, що принциповою вимогою до показників професійного благополуччя має бути їх вимірність. Так, на думку Е. Дінера, такий показник, як щастя, є досить розмитим і суперечливим поняттям, яке саме собою малоприслатне як інструмент наукових досліджень [5]. Задоволеність роботою як інтегральний показник професійного благополуччя теж критикується в західних публікаціях через низку недоліків: по-перше, через невисокі значення коефіцієнтів кореляції із продуктивністю, результативністю роботи [17]; по-друге, через семантичну плутанину між роботою у значенні «місце праці» та роботою як «фактичним виконанням робочого завдання»; по-третє, одноелементний показник загальної задоволеності роботою вважається надто грубою та необ'єктивною мірою [19]. Однак як окремий показник задоволеність роботою використовується в більшості моделей професійного благополуччя [7; 18; 25]. Наприклад, С. Фішер використовує задоволеність роботою як один з індикаторів щастя на роботі як інтегральну міру професійного благополуччя [7]. Автор також наголошує, що необхідно вимірювати не лише загальну задоволеність, а й окремі її показники (щодо оплати праці, колег, керівництва, побутових умов на роботі). Оцінки задоволеності, щастя або якості життя є одними з найбільш часто використовуваних критеріїв благополуччя в різних дослідженнях. До окремої групи можна віднести дослідження, у яких априорі не позначається поділ вимірюваних показників на узагальнений і окремі [2; 25].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, аналіз сучасної дослідницької практики за кордоном та в нашій країні дозволяє сформулювати низку положень, на які є сенс спиратися у плануванні дослідження професійного благополуччя: (1) Концептуальна модель дослідження професійного благополуччя особистості має спиратись на спеціальну наукову теорію, що забезпечує адекватність визначення його структурних компонентів. (2) Для адекватного концептуального визначення професійного благополуччя його дослідження має охоплювати широкий спектр компонентів. Важливою умовою є вимірність виділених показників. (3) У дослідженні професійного благополуччя доцільним є пошук керованих факторів, на які можна впливати в межах організації. Пошук керованих факторів варто проводити в контексті виділення окремих соціально-профе-

сійних груп і типів організацій з урахуванням специфіки професійної діяльності. Система цих факторів має бути досить повною, щоб відображати основні характеристики роботи. (4) В оцінюванні професійного благополуччя працівників найбільш виправданим є суб'єктивістський підхід, який дозволяє розгляд цього феномену як суб'єктивного переживання, що становить загальну квантифіковану оцінку самим суб'єктом того, наскільки його професійне життя загалом відповідає максимально бажаному стану. Такий підхід орієнтує увагу дослідника на відносно короткий проміжок часу, якому відповідає застосування методу поперечного зрізу й анкетування респондентів.

Зважаючи на те, що особистість – це цілісне утворення зі складною структурою, перспективою подальших наукових пошуків буде розроблення концептуальної моделі професійного благополуччя особистості на основі реалізації принципів системного підходу, що дозволить суттєво розширити розуміння цього феномену.

Список використаних джерел і літератури

1. Войтенко О.В. Професійне благополуччя в системі саморегуляції особистості: теоретична модель. *Психологічні студії*. 2024. № 1. С. 18–23.
2. Волинець Н.В. Психологія особистісного благополуччя персоналу Державної прикордонної служби України : дис. ... докт. псих. наук : 19.00.01. Київ, 2020. 543 с.
3. Armstrong M., Taylor S. *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice*. London : Kogan Page, 2020. 800 p.
4. Blanco F. Cognitive Bias. *Encyclopedia of Animal Cognition and Behavior* / Editors: J. Vonk, T.K. Shackelford. Publisher : Springer, 2017. URL: <https://www.researchgate.net/publication>.
5. Diener E., Ryan K. Subjective well-being: A general overview. *South African Journal of Psychology*. 2011. № 39 (4). P. 391–406.
6. Advances and open questions in the science of subjective well-being / E. Diener et al. *Collabra : Psychology*, 2018. V. 4 (1). P. 15.
7. Fisher C.D. Happiness at Work. *International Journal of Management Reviews*. 2010. V. 12 (4). P. 384–412.
8. Happiness at work: A cross-cultural validation of happiness at work scale / N. Fitriana et al. *PLoS one*. 2022. V. 17 (1). e0261617.
9. Ford M.T., Jin J. Incongruence between workload and occupational norms for time pressure predicts depressive symptoms. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 2015. V. 24. P. 88–100.
10. Employee Well-Being Evaluation and Proposal of Activities to Increase the Level of Health's Area – The Czech Case / P. Horváthová et al. *Administrative Sciences*. 2021. V. 11 (1). P. 17.
11. Joshanloo M., Weijers D. A two-dimensional conceptual framework for understanding mental well-being. *PLoS ONE*. 2019. V. 14 (3). e0214045.
12. Testing the performance of a new approach to measuring employee well-being / B. Juniper et al. *Leadership & Organization Development Journal*. 2011. V. 32 (4). P. 344–357.
13. Karasek R. Job demands, job decision latitude, and mental strain: Implications for job redesign. *Administrative Science Quarterly*. 1979. V. 24 (2). P. 285–306.
14. A cross-cultural study of work/family demands, work/family conflict and well-being: The Taiwanese vs British / L. Lu et al. *Career Development International*. 2006. V. 11 (1). P. 9–27.

15. Luthans F., Youssef-Morgan C. Human, Social, and Now Positive Psychological Capital Management: Organizational Dynamics. 2004. V. 33 (2). P. 143–160.
16. Maslach C. Burnout: A multidimensional perspective / W.B. Schaufeli et al. (Eds.). *Professional burnout: Recent developments in theory and research*. Taylor & Francis, 1993. P. 19–32.
17. Page K.M., Vella-Brodrick D.A. The “What”, “Why” and “How” of Employee Well-Being: A New Model. *Social Indicators Research*. 2009. Vol. 90 (3). P. 441–458.
18. Parker G.B., Hyett M.P. Measurement of well-being in the workplace: the development of the work well-being questionnaire. *The Journal of nervous and mental disease*. 2011. № 199 (6). P. 394–397.
19. Rose M. Disparate measures in the workplace. *Quantifying overall job satisfaction. Paper presented at the 2001 BHPS Research Conference, Colchester*. 2001. URL: <https://www.semanticscholar.org>.
20. Ryff C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. V. 57 (6). P. 1069–1081.
21. Schultz M.L. Occupational Well-Being : the development of a theory and a measure : an abstract of a dissertation. Kansas State University. Manhattan, Kansas, 2008. 183 p.
22. Selye H. The stress of life. New York : McGraw-Hill Book Company, 1956. 324 p.
23. Quality of work, well-being, and intended early retirement of older employees: Baseline results from the SHARE Study / J. Siegrist et al. *European Journal of Public Health*. 2006. V. 1 (1). P. 62–68.
24. A New Measure of Quality of Work Life (QWL) Based on Need Satisfaction and Spillover Theories / M. Sirgy et al. *Social Indicators Research*. 2001. V. 55. P. 241–302.
25. The structure of occupational well-being: A study among Dutch teachers / J. Van Horn et al. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2004. № 77. P. 365–375.
26. Vanhala S., Tuomi K. HRM, company performance and employee well-being. *International Review of Management Studies*. 2006. V. 17 (3). P. 241–255.
27. Warr P.B. The measurement of well-being and other aspects of mental health. *Journal of Occupational Psychology*. 1990. V. 63. P. 193–210.

References

1. Voitenko, O.V. (2024). Profesiine blahopoluchchia v systemi samorehuliatcii osobystosti: teoretychna model [Professional well-being in the system of personality self-regulation: a theoretical model]. *Psykhologichni studii*, (1), 18–23 [in Ukrainian].
2. Volynets, N.V. (2020). Psykhologhiia osobystisnoho blahopoluchchia personalu Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [Psychology of personal well-being of the personnel of the State Border Service of Ukraine]. *Doctor's thesis*. Kyiv. 543 s. [in Ukrainian].
3. Armstrong, M., & Taylor, S. (2020). Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice, London, Kogan Page [in English].
4. Blanco, F. (2017). Cognitive Bias. *Encyclopedia of Animal Cognition and Behavior* / Editors: J. Vonk, T.K. Shackelford. Publisher: Springer. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication> [in English].
5. Diener, E., & Ryan, K. (2011). Subjective well-being: A general overview. *South African Journal of Psychology*, 39 (4), 391–406 [in English].
6. Diener, E., Lucas, R.E., & Oishi, S. (2018). Advances and open questions in the science of subjective well-being. *Collabra: Psychology*, 4 (1), 15 [in English].
7. Fisher, C.D. (2010). Happiness at Work. *International Journal of Management Reviews*. 12 (4). 384–412 [in English].
8. Fitriana, N., Hutagalung, F.D., Awang, Z., & Zaid, S.M. (2022). Happiness at work: A cross-cultural validation of happiness at work scale. *PloS one*, 17 (1), e0261617 [in English].

9. Ford, M.T., & Jin, J. (2015). Incongruence between workload and occupational norms for time pressure predicts depressive symptoms. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 24, 88–100 [in English].
10. Horváthová, P., Kashi, K., Štverková, H., Mikušová, M. (2021). Employee Well-Being Evaluation and Proposal of Activities to Increase the Level of Health's Area – The Czech Case. *Administrative Sciences*, 11 (1), 17 [in English].
11. Joshanloo, M., & Weijers, D. (2019). A two-dimensional conceptual framework for understanding mental well-being. *PLoS ONE*, 14 (3), e0214045 [in English].
12. Juniper, B. & Bellamy, P., & White, N. (2011). Testing the performance of a new approach to measuring employee well-being. *Leadership & Organization Development Journal*, 32 (4), 344–357 [in English].
13. Karasek, R. (1979). Job demands, job decision latitude, and mental strain: Implications for job redesign. *Administrative Science Quarterly*, 24 (2), 285–306 [in English].
14. Lu, L., Gilmour, R., Kao, S.F., & Huang, M.T. (2006). A cross-cultural study of work/family demands, work/family conflict and well-being: The Taiwanese vs British. *Career Development International*, 11 (1), 9–27 [in English].
15. Luthans, Fred, & Youssef-Morgan, Carolyn (2004). Human, Social, and Now Positive Psychological Capital Management: Organizational Dynamics. 33 (2). 143–160 [in English].
16. Maslach, C. (1993). Burnout: A multidimensional perspective. In W.B. Schaufeli, C. Maslach, & T. Marek (Eds.), *Professional burnout: Recent developments in theory and research* (pp. 19–32). Taylor & Francis [in English].
17. Page, K.M., and Vella-Brodrick, D.A. (2009). The “What”, “Why” and “How” of Employee Well-Being: A New Model. *Social Indicators Research*, Vol. 90, № 3. Pp. 441–458 [in English].
18. Parker, G.B., & Hyett, M.P. (2011). Measurement of well-being in the workplace: the development of the work well-being questionnaire. *The Journal of nervous and mental disease*, 199 (6), 394–397 [in English].
19. Rose, M. (2001). Disparate measures in the workplace. Quantifying overall job satisfaction. Paper presented at the 2001 BHPS Research Conference, Colchester. Retrieved from <https://www.semanticscholar.org> [in English].
20. Ryff, C. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57 (6), 1069–1081. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069> [in English].
21. Schultz, M.L. (2008). Occupational Well-Being: the development of a theory and a measure: an abstract of a dissertation. Kansas State University. Manhattan, Kansas [in English].
22. Selye, H. (1956). *The stress of life*. McGraw-Hill Book Company, New York [in English].
23. Siegrist, J., Wahrendorf, M., Knesebeck, O., Jürges, H., & Börsch-Supan, A. (2006). Quality of work, well-being, and intended early retirement of older employees: Baseline results from the SHARE Study. *European Journal of Public Health*, 17 (1), 62–68 [in English].
24. Sirgy, M., & Efraty, David, & Siegel, Philip, & Lee, Dong-Jin (2001). A New Measure of Quality of Work Life (QWL) Based on Need Satisfaction and Spillover Theories. *Social Indicators Research*. 55. 241–302. <https://doi.org/10.1023/A:1010986923468> [in English].
25. Van Horn, J., Taris, T., Schaufeli, W., & Schreurs, P. (2004). The structure of occupational well-being: A study among Dutch teachers. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77, 365–375 [in English].
26. Vanhala, S., & Tuomi, K. (2006). HRM, company performance and employee well-being. *International Review of Management Studies*, 17 (3), 241–255 [in English].
27. Warr, P.B. (1990). The measurement of well-being and other aspects of mental health. *Journal of Occupational Psychology*, 63, 193–210 [in English].

Voitenko O. V.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Psychology
State University of Trade and Economics

PROBLEMS OF RESEARCH METHODOLOGY OF PROFESSIONAL WELL-BEING OF PERSONALITY

The absence in the scientific literature of a generally accepted idea about the professional well-being of the individual caused the problem of the methodology of its research, which indicates the need for a theoretical understanding of the accumulated various data, their integration, as well as the need to find priority methodological ways of studying this phenomenon. The article contains an analysis of the specifics of psychological research on professional well-being, as well as a formulation based on the generalization of research practice of the main methodological approaches to the further development of a conceptual model for the study of the professional well-being of an individual. Given that a person is a holistic entity with a complex structure, the prospect of further scientific research will be the development of a conceptual model of the professional well-being of a person based on the implementation of the principles of a systemic approach, which will significantly expand the understanding of this phenomenon.

Key words: personality, professional well-being, conceptual research model.

UDC 614+649:323:349.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.5>

Volf O. O.

PhD in Political Sciences, Master in Social Work,
Assistant of the Department of the Palliative and Hospice Medicine
Shupyk National Healthcare University of Ukraine
e-mail: info@palliativ.kiev.ua
ORCID ID: 0000-0003-3425-5346

SOCIO-ECOLOGICAL THEORY AND THE “LIFE MODEL OF SOCIAL WORK PRACTICE” IN PRACTICAL SOCIAL WORK IN THE FIELD OF PALLIATIVE AND HOSPICE CARE

In the article, it has been established that one of the significant approaches in social work is the socio-ecological approach. Its main principle is the perception of individuals and their surroundings as interconnected systems within their specific cultural and historical contexts. Within this approach, social work professionals from the USA, C.B. Germain and A. Gitterman, in the 1980s, developed the “Life Model of Social Work Practice” as a practical tool for application in social work. One area of activity for social work professionals can be palliative and hospice care – comprehensive support for the terminally ill and their families. The possibilities of using the “Life Model of Social Work Practice” in social work in the field of palliative and hospice care in Ukraine have been explored. It has been found that the current regulatory framework in Ukraine generally corresponds to the socio-ecological approach and, in particular, to the principles of the “Life Model”. The stages of social work, according to the “Life Model”, mostly correspond to the procedures provided by the current regulatory framework in Ukraine. Due to the high social relevance of palliative and hospice care, it is important to study modern theories and approaches that directly impact the development of assistance to this client group.

Key words: social work, palliative and hospice care, patient rights, human rights, democracy, social policy, social support, social care.

Introduction. The number of elderly and individuals with severe, incurable illnesses in Ukraine remains high. In the conditions of martial law, mortality statistics in our country for 2023 and 2024 remain undisclosed. However, available data also indicate general trends. For instance, in 2017, the total number of deaths was 583 600, and in 2021, already taking into account the consequences of the Covid-19 Coronavirus, 714 263 individuals [4]. The number of deaths from new formations in 2019 was 61 289 [1], in 2021, 53 012 [2], and in 2022, 42 660 (excluding temporarily occupied territories) [3]. Palliative and hospice care can be provided to these individuals. Accordingly to World Health Organisation, “Palliative care is an approach that improves the quality of life of patients (adults and children) and their families who are facing problems associated with life-threatening illness. It prevents and relieves suffering through the early identification, correct assessment and treatment of pain and other problems, whether physical, psychosocial or spiritual” [19]. This type of assistance

may be provided not only within the healthcare and medical sphere but also generates interest in related fields such as social work, psychology, political science, economics, and others.

Due to the high social relevance of this topic, it is important to study contemporary theories and approaches that directly impact the development of care for seriously ill individuals.

Research background. Most studies on the issue have been conducted within the context of medicine, healthcare, and public administration. Researchers such as Y.I. Gubski, A.V. Tsarenko, R.O. Moiseenko, and H.V. Savka have contributed significantly to this field. A.V. Tsarenko, R.O. Moiseenko and other authors have analyzed the activities of regional authorities in organizing palliative care for the population and provided medical-social justification and development of optimal models of the palliative care system in Ukraine [11]. H.V. Savka concludes that “the provision of palliative-hospice care in Ukraine requires further development both in terms of creating new and modernizing existing departments, as well as in training a sufficient number of specialists – nurses and doctors, social workers” [12, p. 29]. Political aspects of implementing palliative and hospice care have been studied by M.V. Kalashlinska and O.O. Volf. In her study on the political and legal aspects of providing palliative care to terminally ill patients in the Ukrainian context, M.V. Kalashlinska concludes that an effective palliative care system should become an integral part of Ukraine’s healthcare system. The main direction for the development of the country’s palliative policy is considered to be the creation and expansion of a network of hospices – specialized institutions functioning in the form of inpatient, outpatient, and mobile facilities [9, p. 77]. O.O. Volf, in the study dedicated to the problems of health care and palliative care development during the parliamentary elections in the Slovak Republic in 2020, used content analysis of the program documents of parties participating in the parliamentary elections to examine the attitudes of Slovak political forces towards health care and palliative care for the elderly and those with severe, incurable diseases [5]. In the study dedicated to problem of transformation of state policy in the field of education of nurses on end-of-life care in the context of sustainable development goals and democratization of society in Ukraine, O.O. Volf found that citizen participation in the development of state educational policy is a necessary condition for the formation of a democratic society and contributes to greater alignment of educational programs with the needs of the population [6]. Psychological aspects of care for seriously ill patients have been studied by researchers such as P. E. Livak, I.O. Korzhenko, and N.V. Baydiuk. They note that effective understanding between the patient and their caregivers is necessary, realizing the importance of both verbal and non-verbal communication, as well as the significance of spiritual, emotional, and religious support. It is important to focus on providing assistance to relatives of patients who provide palliative care and to increase their awareness of the specifics of working with such patients [10, p. 53]. In the context of social work, palliative and hospice care has been studied

by M.O. Zhytynska and O.O. Volf. In the study on the peculiarities of professional training of future social workers for providing palliative care to elderly individuals, M.O. Zhytynska considers the introduction of the educational discipline “Palliative and Hospice Care for Terminally Ill Patients” to be appropriate and relevant. This discipline could involve studying modern methods and principles of palliative care, including psychological communication peculiarities, features of professional activities of social workers within a multidisciplinary team, and other aspects [8, p. 119–120]. O.O. Volf, in his research, examined, among other things, the experience of an innovative project providing palliative care based on an institution subordinate to the Ministry of Social Policy [4].

The purpose of the study. This material presents the results of studying the possibilities of social work in providing palliative and hospice care in Ukraine, drawing not only on the analysis of scientific literature but also on the author’s practical experience as a social worker at the National Children’s Specialized Hospital “OHMATDIT” of the Ministry of Health of Ukraine during 2011–2022. The focus of the research is the “Life Model of Social Work Practice”, authored by C.B. Germain and A. Gitterman. This model was developed within the framework of the socio-ecological approach in 1980 and is quite well-known and popular in the practice of social work in the United States and some EU countries.

Results and discussion. The ecological idea, which emphasizes the interconnectedness of life, is applied within the field of social work. For instance, Jane Addams (1860–1935), towards the end of the nineteenth century in Chicago, adopted an ecological perspective and aligned her actions accordingly. She connected nature and ecology with the pursuit of justice within social systems [14, p. 338]. In the development of socio-ecological theory, a prominent role is played by the field theory of Kurt Lewin. This was developed by Marianne Hege and Wolf Rainer Wendt [14, p. 339]. The ecological aspect also gains significant traction in American academia. During the 1970s, North American social work scholars increasingly integrate ecological thinking into discussions concerning theories and concepts of social work. Ecology encourages the examination of individuals within the context of evolutionary, ecological, and social “wholes” of which they are parts [14, p. 339]. Such an understanding of humanity (in the context of social work) stood in contrast to the prevailing ideas of Freudian psychotherapy in social work theory at that time. Even Freud’s ideas were criticized, and socially and politically revolutionary approaches in social work [14, p. 342] were emphasized with an ecological perspective, stressing the importance of viewing people and their environment as interconnected systems within their specific cultural and historical contexts [14, p. 343].

Thus, for the socio-ecological approach, a comprehensive bio-psychosocial approach to the individual and considering the individual in the context of their relationships and interactions with the environment is important. Based on this ecological approach, C.B. Germain and A. Gitterman developed the “Life Model of Social Work Practice”.

Central to this model is the notion that social work assumes a supportive role in the development of coping strategies and reframing of action alternatives. This entails a professional function that encompasses individual case work, work with families, groups, and communities, as well as advocacy towards organizations and the state [15, p. 146].

The ethical principles underlying the “Life Model of Social Work Practice” are as follows: Protection of Life, Equality and Inequality, Autonomy and Freedom, Minimal harm, Quality of Life, Privacy, and Confidentiality [15, p. 147].

The most important definitions for the “Life Model of Social Work Practice” are as follows.

1. Harmony and interaction between the individual and the environment. The Model posits that individuals and their social environment can develop positively when the involved needs, abilities, rights, and desires are optimally aligned with each other [14, p. 343].

2. Individual resources for coping processes. These resources include, among others, relational abilities, competence, self-esteem, self-regulation [14, p. 345].

3. Social factors related to coping processes [14, p. 346].

4. The Model in practice involves awakening the strengths and potentials of individuals and changing the environment in such a way that well-being for individuals within the context of optimized person-environment relationships is possible [14, p. 348]. According to the “Life Model of Social Work Practice”, the task of social work is to guide recipients in activating personal and environment-related coping resources and to relate them to the conditions of the social and material environment [14, p. 348].

5. Ethical claim of social work [14, p. 350].

During the practical using, the Model foresees such phases.

1. Introduction and establishment of contact, overall assessment of the situation, and determination of the level at which the issue will be addressed: individual, family, group, or community.

2. Implementation of intervention. Among the techniques for working with families are empowerment, tapping into their own resources, mobilization, and others. Among the methods for working in social structures: coordination, distribution of resources between clients and systems, advocacy, implementation of innovations in services, networking, and influencing legislation formation.

3. Conclusion of the intervention, which is typically gradual. The authors of the Model emphasize the importance of parting and mourning in the social worker’s work, noting that clients may feel anger and resentment due to such separation. An evaluation of the intervention is also conducted at the final stage [14, p. 348–350].

So, the primary principle of the socio-ecological approach is the perception of individuals and their environment as interconnected systems within their specific cultural and historical contexts. Within this approach, social work practitioners from the United States, C.B. Germain and A. Gitterman, developed the “Life Model of

Social Work Practice” in the 1980s, which serves as a practical tool for application in social work. This model represents an instrument for contemporary social work. The following section examines palliative and hospice care as a specialized type of assistance for clients with incurable diseases and their family members.

Cecily Saunders, the founder of modern international palliative and hospice care, in an article summarizing the history of the development of this approach, notes that “openness, mind together with heart and freedom of the spirit are the three founding in January 1996. <...> David Tasma [the first incurably ill patient of C. Saunders, with whom they talked much about life and dying], the Polish Jew who thought he had made no impact on the world by his life, started a movement founded on the Judean–Christian ethic, which has shown it can flourish in different cultures, with its own characteristics, but with the common aim that people should be helped not only to die peacefully, but to live until they die with their needs and their potential met as fully as possible. <...> Maximising the potential the patient and family still have for activity, relationship and reconciliation. This will be a unique experience which may reveal hidden strengths, often to the surprise of both patient and family” [17, p. 11]. Thus, at the outset of the formation of the palliative care movement, it was envisaged that it would prioritize the interconnection of people, recognizing that each life and death carry significance and also impact others.

The Resolution of the World Health Assembly “Strengthening of palliative care as a component of comprehensive care throughout the life course”, adopted in 2014, can summarize our brief overview of what this type of assistance entails. The palliative approach “is fundamental to improving the quality of life, well-being, comfort, and human dignity for individuals, being an effective person-centred health service that values patients’ need to receive adequate, personally and culturally sensitive information on their health status, and their central role in making decisions about the treatment received”. The resolution recognizes that “Palliative care is an ethical responsibility of health systems, and that it is the ethical duty of health care professionals to alleviate pain and suffering, whether physical, psychosocial or spiritual, irrespective of whether the disease or condition can be cured, and that end-of-life care for individuals is among the critical components of palliative care”. According to the resolution, interdisciplinary, or multiprofessional networks between different professionals are important in palliative care, as well as providing assistance not only to the patient but also to the entire family and building networks among all involved individuals [19].

Therefore, the palliative approach is characterized by a holistic perspective on individuals and recognizes that they require not only medical but also other needs to be addressed. Attention to ethical aspects, respect for human rights, and interdisciplinary collaboration are the fundamental principles of palliative care. A commonality between the “Life Model” and palliative and hospice care is the understanding of individuals and considering them in a social context, where everyone interacts and influences each other.

In the concluding part of our study, we will explore the possibilities of using the “Life Model” in social work with terminally ill citizens in Ukraine. Considering that palliative and hospice care, according to the Order of the Ministry of Social Policy, is one of the social services, we will briefly analyze the Law of Ukraine “On Social Services” in the context of the possibility of using a socio-ecological approach and compliance with Ukrainian legislation.

The Law of Ukraine on Social Services states that they can be provided to vulnerable population groups, defined as “individuals/families at the highest risk of encountering complex life circumstances due to the influence of adverse external and/or internal factors”. Social services are actions aimed at preventing complex life circumstances, overcoming such circumstances, or minimizing their negative consequences for individuals/families experiencing them. Individuals/families may receive one or several social services simultaneously. Providers of social services must be included in the “Register of Providers and Recipients of Social Services” (Article 1). This register was established according to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 99 dated January 27, 2021, and inclusion in it requires at least a certain qualification and education in social work. Among the principles underlying the provision of social services are the observance of human rights (1), humanism (2), and comprehensiveness (12) (Article 3). One of the fundamental principles of the social service delivery system is the “continuity, consistency of social service provision, and their diversity, ensured by the interaction of subjects of the social service delivery system” (Article 10). Ensuring the interaction between social service providers and bodies, institutions, establishments, individual entrepreneurs who provide assistance to vulnerable population groups and individuals/families experiencing complex life circumstances falls within the competence of the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea, regional, Kyiv, and Sevastopol city state administrations (Article 11).

Thus, social work within the socio-ecological approach does not contradict the Law of Ukraine on Social Services, as it involves working with individuals or families, and the purpose of such work may be to overcome or minimize complex life circumstances. Moreover, the Law envisages the comprehensive provision of services by various professionals, the interaction of different service providers, i.e., the creation of a certain ecological environment for the provision of these services.

In another relevant Law of Ukraine, namely the Law of Ukraine on Social Work with Families, Children, and Youth, the legal principles of social work with one of the population groups are established. Although this Law is not directly related to palliative and hospice care, it contains some provisions relevant to socio-ecological theory. In particular, it defines that a social manager (subject <...>) can not only provide social services in the territorial community and mobilize the resources of the territorial community for social work and the provision of social services but also prepare and submit proposals to the local executive authority, local self-government body for improving local programs providing for social work and the provision of

social services. This implies the work of a social manager at the individual, community level, and the formation of social policy (Article 18).

The main standards for providing palliative and hospice care in Ukraine are outlined in the Ministry of Health Order № 1308 dated June 4, 2020, “On Improving Palliative Care Provision in Ukraine”, and the Ministry of Social Policy Order № 70-N dated February 20, 2024, “On Approval of the State Standard of Social Service for Palliative Care”.

According to the analysis of the Ministry of Health Order, palliative care encompasses a set of measures aimed at improving the quality of life of patients of all age groups and their families who are facing issues related to life-threatening illnesses. Such a complex includes measures to prevent and alleviate patient suffering through early identification and assessment of symptoms, pain relief, and addressing other physical, psychosocial, and spiritual problems. The provision of palliative care is grounded in principles of accessibility, planning, continuity, and sequence, in accordance with the patient’s preferences regarding the choice of treatment and place of death, with consideration for ethical and humane treatment of the patient, their family members, and other caregivers. A care plan is established for patients requiring palliative care, documenting non-medical needs, patient preferences regarding diagnosis disclosure, place of death, and other aspects, as well as the need for family support.

According to Ministry of Social Policy Order № 70-N dated February 20, 2024, the individual plan for providing social service of palliative care is based on the individual needs assessment of the service recipient, detailing the actions to be taken for providing such service, necessary resources, frequency and timelines of execution, responsible parties, monitoring data, and information on plan review. Client needs assessment is comprehensive and conducted with the involvement of the service recipient and/or their legal representative. Social workers are integral members of multidisciplinary teams. The main principles of service provision include accessibility of social service, individual approach, and involvement of other entities, institutions, organizations, and individuals as needed and on contractual basis.

Thus, the application of this approach is in line with the main regulatory acts governing the fundamental principles of social work in the context of palliative and hospice care. Overall, these acts correspond to the fundamental tenets of the “Life Model” regarding the principles and practical phases of social work. Key aspects of social work in the field of palliative and hospice care when utilizing the “Life Model” may include the following.

1. Patient-centeredness and consideration of individual patient and family characteristics. During the initial phase, a personalized approach to the client is established, taking into account their expectations, including cultural aspects such as attitudes towards death, readiness to discuss diagnosis, religious beliefs, etc., and a care plan is developed. The client (and the entire family) may participate in this process, meaning they are active, rather than passive, participants in the process.

2. Complexity, holistic nature of care, and appropriate use of a multidisciplinary approach. Complexity involves not only considering physical, social, psychological, and spiritual components but also providing assistance to the entire family. Recognizing the interplay within the family, which also functions as a network, and the significance of each component, is crucial. Ideally, the social worker should catalyze the team's work process and involve more specialists in the palliative care process.

3. The need to develop resources and the potential of individuals with serious illnesses. Despite being in the dying stage, the person remains human. In the final stage of life, a social worker (alone or with support, such as a medical chaplain) could help the individual understand their life and sense of being. With the support of occupational therapists, psychologists, or even volunteers, a patient can stay active until the end, and the social worker can empower the family. Organizing special education for family members and caregivers on the basics of palliative care is also essential.

4. Rights must be respected. The person retains his / her human rights until the end, including the right to a dignified death, information, obtaining equipment, etc. One of the most critical human rights is the right to receive medical care in full, including adequate pain management. A social worker can explain this right to patients and family members and strive to protect it for patients in medical facilities.

5. Social work in the field of palliative and hospice care should occur not only at the individual level at the hospice, hospital, or patient's home but also at the level of developing palliative and hospice care in the community or at the state level. It should involve advocating for palliative care itself and providing education, such as training for parents of seriously ill children. The social worker can and should act as a catalyst for democratic changes in the community, evaluating services provided and advocating for necessary changes to address gaps affecting patients in need of palliative care.

One of the organizations working in Ukraine in the field of palliative and hospice care is the charitable organization "Association of Palliative and Hospice Care". Accordingly to the Report [16], for this NGO it is important to consider the individuality within the context of its environment, paying attention to socio-cultural aspects. This entails considering the rights and wishes of the individual, as well as their needs. The educational and enlightenment activities conducted by the Association are aimed precisely at these aspects. Supporting the family and wider circle of relatives and friends of the patient (client) before, during, and after admission to hospice or another palliative care facility is one of the main missions of this organization. The Association aims to involve not only medical but also social workers, psychologists, rehabilitologists, and occupational therapists in the field of palliative and hospice care. Since the dying process can last for several months, the quality of life during this period directly depends on the activity of the patient (client) and the support of their self-esteem and assistance in socio-psychological self-regulation. The Association is based on professional standards of social work, including those of the International Federation of Social Workers and the European Federation of Social Work. Within the framework of the socio-ecological

theory, social work includes working with individual cases, working with families, groups, and communities, as well as working at the state level, i.e., developing social policy. The Association of Palliative and Hospice Care operates at all these levels, providing assistance to individual citizens, organizations, and institutions, while also participating in the formation and improvement of the state's social policy regarding the seriously ill.

Conclusions and perspectives for the further researches.

1. In the field of social work, especially in the context of palliative and hospice care, the contemporary method “Life Model of Social Work Practice” is widely known; the Model was developed within the framework of socio-ecological theory and has international application.

2. The main principles and tenets of this approach include recognition of the interconnection and mutual influence of all individuals, as well as the necessity of an individualized and comprehensive approach to meeting the needs of clients and their families.

3. The current regulatory framework in Ukraine generally corresponds to the socio-ecological approach and, in particular, the principles of the “Life Model of Social Work Practice”.

4. The practical stages of social work, according to the “Life Model of Social Work Practice” – establishing contact, agreeing on an action plan, developing an individual plan, implementation, monitoring, and evaluation – mostly align with the procedures provided by the current regulatory framework in Ukraine.

5. The charitable organization “Association of Palliative and Hospice Care”, operating in Ukraine, has been actively using this model in its practice since 2011.

6. Based on aforementioned, the Models could be used widely in Ukraine in the practice of palliative and hospice care.

Further research perspectives lie in studying the possibilities of applying the “Life Model of Social Work Practice” in various fields of social work; analyzing other approaches and models of social work with the elderly and people with serious illnesses; comparative analysis of the activities of social services in the field of palliative care in different countries worldwide.

Список використаних джерел і літератури

1. Рак в Україні, 2019–2020 рр., захворюваність, смертність, показники діяльності онкологічної служби. *Бюлетень Національного канцер-реєстру України*. № 22. URL: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_22/index.htm.

2. Рак в Україні, 2020–2021 рр., захворюваність, смертність, показники діяльності онкологічної служби. *Бюлетень Національного канцер-реєстру України*. № 23. URL: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_23/index.htm.

3. Рак в Україні, 2022–2023 рр., захворюваність, смертність, показники діяльності онкологічної служби. *Бюлетень Національного канцер-реєстру України*. № 25. URL: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_25/index.htm.

4. Вольф О.О. Взаємодія між державними та недержавними організаціями заради розвитку паліативної та хоспісної допомоги в Печерському районі Києва. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право». 2011. С. 109–117.
5. Вольф О.О. Питання розвитку сфери охорони здоров'я та паліативної допомоги під час парламентських виборів у Словацькій Республіці (2020 р.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2021. № 40. С. 82–90.
6. Вольф О.О. Трансформація державної політики у сфері освіти фахівців з середньою медичною освітою з питань допомоги в кінці життя у контексті цілей сталого розвитку і демократизації суспільства в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2020. Вип. 37. С. 60–68.
7. Право на забезпечення реабілітаційним обладнанням і інформацією у сфері паліативної та хоспісної допомоги в Україні / Ю.І. Губський та ін. *Актуальні питання паліативної та хоспісної допомоги в Україні: фармацевтичні та медико-юридичні аспекти* : Матеріали Другої всеукраїнської науково-практичної конференції, 20–21 листопада 2013 р. Київ : Університет «Україна», 2013. С. 87–94. URL: http://medicallaw.org.ua/fileadmin/user_upload/pdf/prava_na_rehabil_oblad.pdf.
8. Житинська М.О. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до здійснення паліативного догляду осіб літнього віку. Київ : вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2019. С. 117–121.
9. Калашлінська М.В. Політико-правові проблеми надання паліативної допомоги інкурабельним хворим в Україні. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Серія «Політичні науки». 2019. С. 73–78.
10. Паліативна допомога тяжкохворим або невиліковно хворим в останній період життя / П.С. Лівак та ін. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія «Психологія». 2022. Т. 33 (72). № 1. С. 49–54.
11. Оптимізація системи паліативної та хоспісної допомоги в Україні: реалії і перспективи / Р.О. Моїсеєнко та ін. Київ, 2022. 146 с.
12. Савка Г.В. Стан, проблеми і перспективи впровадження паліативної та хоспісної допомоги в Україні. *Медсестринство*. 2019. № 2. С. 26–30.
13. Смертність в Україні. URL: <https://opendatabot.ua/open/death-statistics>.
14. *Theorien der Sozialen Arbeit – Eine Einführung* / E. Engelke et al. Lambertus Verlag, 2018. 560 S.
15. *Lambertus H. Theorien der Sozialen Arbeit.: Ein Kompendium und Vergleich*. Verlag Barbara Budrich. Opladen & Toronto, 2020. 463 S.
16. Report on the Activities of the Charitable Organization “Association of Palliative and Hospice Care” for 2022 – May 2024. URL: <http://palliativ.kiev.ua/gallery/full%20report-engl.pdf>.
17. Saunders C. The evolution of palliative care. *Patient Education and Counseling*. 2000. № 41. P. 7–13.
18. Strengthening of palliative care as a component of comprehensive care throughout the life course. URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA67/A67_R19-en.pdf.
19. World health organisation. Palliative care. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/palliative-care>.

References

1. Biuleten Natsionalnoho Kantser-reiestru Ukrainy № 22, Rak v Ukraini, 2019–2020 rr., zakhvoriuvanist, smertnist, pokaznyky diialnosti onkologichnoi sluzhby [Bulletin of the National Cancer Registry of Ukraine № 22, Cancer in Ukraine, 2019–2020, morbidity, mortality, performance indica-

tors of the oncology service]. Retrieved from: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_22/index.htm [in Ukrainian].

2. Biuletyn Natsionalnoho Kantser-reiestru Ukrainy № 23, Rak v Ukraini, 2021–2022 rr., zakhvoriuvanist, smertnist, pokaznyky diialnosti onkologichnoi sluzhby [Bulletin of the National Cancer Registry of Ukraine № 23, Cancer in Ukraine, 2021–2022, morbidity, mortality, performance indicators of the oncology service]. Retrieved from: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_23/index.htm [in Ukrainian].

3. Biuletyn Natsionalnoho Kantser-reiestru Ukrainy № 25, Rak v Ukraini, 2022–2023 rr., zakhvoriuvanist, smertnist, pokaznyky diialnosti onkologichnoi sluzhby [Bulletin of the National Cancer Registry of Ukraine № 25, Cancer in Ukraine, 2022–2023, morbidity, mortality, performance indicators of the oncology service]. Retrieved from: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_25/index.htm [in Ukrainian].

4. Volf, O.O. (2011). Vzajemodiiia mizh derzhavnymy ta nedershavnymy orhanizatsiiami zarady rozvytku paliatyvnoi ta hospisnoi dopomohy v Pecherskomu raioni Kyieva [Cooperation between governmental and nongovernmental organisations for development of palliative and hospice care in Pechersk district of Kyiv]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy Kyivskiy politekhnichnyi instytut. Seriiia “Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo” – Bulletin of National technical University of Ukraine Kyiv Polytechnical Institute. Politology. Sociology. Law*, 109–117 [in Ukrainian].

5. Volf, O.O. (2021). Pytannia rozvytku sfery okhorony zdorovia ta paliatyvnoi dopomohy pid chas parlamentskykh vyboriv u Slovatskii Respublitsi (2020 r.) [Issues of the development of the healthcare and palliative care during the parliament elections in Sloval Republic] *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia “Pytannia politolohii” – Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv national university, “Politology issues”*, № 40, 82–90 [in Ukrainian].

6. Volf, O.O. (2020). Transformatsiia derzhavnoi polityky u sferi osvity fakhivtsiv z serednioiu medychnoiu osvitoiu z pytan dopomohy v kintsi zhyttia u konteksti tsilei staloho rozvytku i demokratizatsii suspilstva v Ukraini [Transformation of state policy in the field of education for specialists with secondary medical education in end-of-life care in the context of sustainable development goals and democratization of society in Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia “Pytannia politolohii” – Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv national university, “Politology issues”*, 60–68 [in Ukrainian].

7. Gubski, Y.I. (2013). Pravo na zabezpechennia rehabilitatsiynym obladdnanniam i informatsiieiu u sferi paliatyvnoi ta khospisnoi dopomohy v Ukraini [The right to provision of rehabilitation equipment and information in the field of palliative and hospice care in Ukraine]. *Proceeding from Druha vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia “Aktualni pytannia paliatyvnoi ta khospisnoi dopomohy v Ukraini: farmatsevtichni ta medyko-iurydychni aspekty” – Second All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Current Issues of Palliative and Hospice Care in Ukraine: Pharmaceutical and Medico-Legal Aspects”* (pp. 87–94). Kyiv: Universitet “Ukraina”. Retrieved from: http://medicallaw.org.ua/fileadmin/user_upload/pdf/prava_na_rehabil_oblad.pdf [in Ukrainian].

8. Zhytynska, M.O. (2019). Profesijna pidhotovka maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv do zdiisnennia paliatyvnoho dohliadu osib pochylogo viku [Professional training of future social workers for providing palliative care for elderly individuals]. Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova. *Seriiia II “Sotsialna robota. Sotsialna pedahohika”* – Publishing house of M.P. Drahomanov National Pedagogical University. Series 11 : Social work. Social pedagogy, 117–121 [in Ukrainian].

9. Kalashlinska, M.V. (2019). Polityko-pravovi problemy nadannia paliatyvnoi dopomohy inkurabel’nym khvorym v Ukraini [Policy and legal issues of providing palliative care to incurable patients in Ukraine]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriiia*

“Politychni nauky” – Bulletin of Vasyl Stus Donetsk National University. Series “Political Sciences”, 73–78 [in Ukrainian].

10. Livak, P.E., Korzhenko, I.O., & Baydiuk, N.V. (2022). Paliativna dopomoha tiazhkokhvorim abo nevylikovno khvorim v ostannii period zhyttia [Palliative care for seriously ill or terminally ill individuals in the final stage of life]. *Vcheni zapysky Ternopilskoho Natsionalnoho Universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriiia “Psykhohohiia” – Scientific Notes of V.I. Vernadsky Ternopil National University. Series “Psychology”, Volume 33 (72), № 1, 49–54* [in Ukrainian].

11. Moiseenko, R.O., Hojda, N.G., Tsarenko, A.V., Knyazewich, V.M., & Chaykovska, V.V. (2022). *Optymizatsiia systemy paliativnoi ta khospisnoi dopomohy v Ukraini: realii i perspektyvy [Optimization of the Palliative and Hospice Care System in Ukraine: Realities and Prospects]*. Kyiv [in Ukrainian].

12. Savka, H.V. (2019). Stan, problemy i perspektyvy vprovadzhennia paliativnoi ta hospisnoi dopomohy v Ukraini [Status, issues, and prospects of implementing palliative and hospice care in Ukraine]. *Medsestrynstvo – Nursing, № 2, 26–30* [in Ukrainian].

13. Smertnist v Ukraini – Mortality in Ukraine. Retrieved from: <https://opendatabot.ua/open/death-statistics> [in Ukrainian].

14. Engelke, E., Borrmann, S., & Spatscheck, C. (2018). *Theorien der Sozialen Arbeit – Eine Einführung*. Lambertus Verlag [in English].

15. Lambers, H. (2020). *Theorien der Sozialen Arbeit: Ein Kompendium und Vergleich*. Verlag Barbara Budrich. Opladen & Toronto [in English].

16. Report on the Activities of the Charitable Organization “Association of Palliative and Hospice Care” for 2022 – May 2024. Retrieved from: <http://palliativ.kiev.ua/gallery/full%20report-engl.pdf> [in English].

17. Saunders, C. (2000). The evolution of palliative care. *Patient Education and Counseling, № 41, p. 7–13* [in English].

18. Strengthening of palliative care as a component of comprehensive care throughout the life course. Retrieved from: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA67/A67_R19-en.pdf [in English].

19. World Health Organisation. Palliative care. Retrieved from: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/palliative-care> [in English].

Вольф О. О.

кандидат політичних наук, магістр соціальної роботи,

асистент кафедри паліативної та хоспісної медицини

Національний університет охорони здоров'я імені П. Л. Шупика

СОЦІОЕКОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ТА “LIFE MODEL OF SOCIAL WORK PRACTICE” У ПРАКТИЧНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ У СФЕРІ ПАЛІАТИВНОЇ ТА ХОСПІСНОЇ ДОПОМОГИ

У статті встановлено, що одним із важливих підходів у соціальній роботі є соціально-екологічний підхід. Його основними принципом є сприйняття людей і їхнього оточення як взаємопов'язаних систем у межах їхніх конкретних культурних та історичних контекстів. У рамках цього підходу фахівці із соціальної роботи зі Сполучених Штатів Америки К.Б. Жермен і А. Гіттерман у 1980-х роках розробили “Life Model of Social Work Practice”, як практичний інструмент для застосування в соціальній роботі. Однією зі сфер діяльності фахівців із

соціальної роботи може бути паліативна та хоспісна допомога – комплексна підтримка тяжкохворих і членів їхніх родин. Досліджено можливості використання “Life Model of Social Work Practice” у соціальній роботі у сфері паліативної та хоспісної допомоги в Україні. Встановлено, що поточна нормативно-правова база в Україні загалом відповідає соціально-екологічному підходу, зокрема принципам “Life Model”. Етапи соціальної роботи, відповідно до “Life Model”, здебільшого відповідають процедурам, передбаченим чинною нормативно-правовою базою в Україні. У зв’язку з високою соціальною актуальністю паліативної та хоспісної допомоги важливо вивчати сучасні теорії та підходи, які прямо впливають на розвиток допомоги цій групі клієнтів.

Ключові слова: соціальна робота, паліативна та хоспісна допомога, права пацієнта, права людини, демократія, соціальна політика, соціальний захист і підтримка.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.6>

Гальцева Т. О.

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри загальної та соціальної психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
e-mail: tgaltseva1@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7447-4776
Researcher ID: ABE-2047-2021

Величко Р. В.

магістр психології, здобувач ступеня PhD,
асистент кафедри загальної та соціальної психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
e-mail: revelichko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4242-0033
Researcher ID: AFP-2338-2022

ІМПЛІЦИТНІ ТЕОРІЇ ІНТЕЛЕКТУ Й ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено теоретичному огляду імпліцитних теорій інтелекту й особистості в сучасній психології. Висвітлено спроби розкрити зміст імпліцитних теорій через концепції та знання, необхідні для орієнтації у світі. Так, у філософії ці знання визначаються як народна психологія – сукупність принципів, які допомагають людям розуміти, передбачати та пояснювати поведінку інших. У психологічній науці ці знання аналізуються крізь призму імпліцитних теорій, які є неусвідомленими або прихованими знаннями, що формуються на основі досвіду та соціального контексту. Наведено широке коло досліджень, які демонструють, що у психологічній літературі використовуються різні терміни для опису особистих теорій бачення та сприйняття світу, що ускладнює визначення точного значення поняття «імпліцитна теорія». У статті обґрунтовується положення про те, що імпліцитна теорія є системою індивідуальних і суб'єктивних переконань людини про власний інтелект і особистість, які можуть бути як стабільними, так і динамічними, залежно від підходу. Огляд теоретичних досліджень допомагає краще розуміти природу імпліцитних теорій і їхній вплив на психологічне благополуччя особистості.

Ключові слова: теорії особистості, інтелект, імпліцитні теорії інтелекту, імпліцитні теорії особистості, психологічне благополуччя, константна особистість, збагачувана особистість, теорія константного інтелекту, теорія інкрементального інтелекту.

Актуальність проблеми. У повсякденному житті люди постійно взаємодіють один з одним, і ця взаємодія часто приводить до формування нових концепцій і знань, які допомагають орієнтуватися в навколишньому світі. У філософії такі знання називаються народною психологією. Це сукупність принципів,

значною мірою неявних, що використовуються звичайними людьми для розуміння, з'ясування та передбачення власної поведінки та психічного стану інших. Народна психологія включає в себе базові уявлення про людську природу, емоції, мотиви та взаємодії, які допомагають людям орієнтуватися в соціальному середовищі. У сфері психологічної науки такі знання розглядаються крізь призму імпліцитних теорій. Імпліцитні теорії – це неусвідомлені або приховані знання про навколишній світ, які формуються в людей на основі їхнього досвіду та соціального контексту. Ці теорії впливають на сприйняття, судження та поведінку людей, визначають інтерпретацію інформації та взаємодію з іншими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній літературі нерідко знаходять своє наукове вживання терміни, близькі за визначенням: імпліцитні теорії (К. Двек, Е.Л. Леггет [8]), імпліцитні переконання (М.П. Хазельхун, М.Е. Швейцер, А.М. Вуд [22]), світогляди (Л.Е. Мальмберг, Т.Д. Літл [15]), умонастрої (К. Двек [6]), теорії себе (К. Двек [7]), світські теорії (Д.С. Молден, К. Двек [16]), наївні теорії (Д.Б. Міле, Д.С. Молден [17]) тощо. Проблема термінологічного визначення ускладнюється тим, що автори часто використовують взаємозамінні поняття.

Незважаючи на поширення термінів, що використовуються для опису особистих теорій бачення та сприйняття світу, визначення поняття «імпліцитна теорія», на нашу думку, у науковій літературі обговорювалася мало.

Саме тому **метою статті** є теоретичний аналіз змісту поняття «імпліцитні теорії» у психологічній науці, що дасть змогу зробити ще один крок до більш точного визначення та концептуальної ясності даного концепту.

Результати дослідження. Концепт «імпліцитна теорія» означає «невиражена», «неявна», не цілком усвідомлювана система суджень, структурною одиницею якої є уявлення, передбачення, суб'єктивні знання, ідеї, образи та пояснення будь-яких явищ об'єктивної дійсності. Це сукупність поглядів, що впливають і регулюють поведінку людини. Імпліцитні теорії створюють підґрунтя для передбачення й оцінки подій у світі [23].

Імпліцитні теорії формуються під впливом соціального та культурного середовища й індивідуального досвіду, тому такі теорії називають інваріантними, тобто особистості, які виростили в одній культурі, можуть мати схожі уявлення, переконання стосовно будь-якого феномену чи явища.

Предметом «імпліцитних теорій» виступають не лише особистісні властивості людини, психічні процеси, як-от пам'ять, інтелект, а також уявлення про себе й інших людей. На підставі цих уявлень найчастіше індивід будує свої життєві плани та визначає майбутні цілі.

Науковці М. Люфтенеггер і Я.А. Чен визначили три основні характеристики імпліцитних теорій: *по-перше*, термін «теорії» є одним із загальних понять, використовується для конкретизації мети дослідження, план якого може бути спрямований на весь соціальний світ; *по-друге*, загальною характеристикою даних тео-

рій є те, що, на відміну від наукових теорій, вони мають тенденцію інтуїтивності та формуються не професіоналами, не експертами в тій чи тій галузі; *по-третє*, люди не завжди усвідомлюють свої непрофесійні теорії, вони нечітко сформульовані у свідомості людини [14].

Низка дослідників (Ф. Хайдер, Д.Т. Вегенер, Р.Е. Петті) вважають, що імпліцитні теорії чи наївні теорії загалом можна описати як евристики здорового глузду, які використовуються людьми для розуміння себе та світу [9; 22].

Учені Ш.П. Джайн і Т.Дж. Вайтен є прихильниками ідеї про те, що імпліцитні теорії – це переконання, яких дотримуються люди щодо природи людських і нелюдських властивостей, а також більш глобальних явищ [13].

Науковцями Т.Р. Сарбін, Р. Тафт і Д.Е. Бейлі було наведено спроби описати імпліцитні теорії як фундаментальні припущення людей, що впливають на те, як вони бачать світ [20].

Згідно з думкою А. Фернем, існують неспеціалізовані, або «імпліцитні», теорії, та наукові теорії. Неспеціалізовані, або непрофесійні, теорії зазвичай вважаються ненауковими поясненнями деякого набору моделей поведінки та висвітлюють переконання людини щодо цієї поведінки. Наукові теорії, з іншого боку, досліджують фактичні причини [9].

Українські дослідниці І.Ф. Аршава та М.А. Салюк вважають, що імпліцитні теорії – індивідуальні схеми, основна мета яких полягає в побудові цілісної картини світу, і від особливостей формування цих схем цілком залежать панівні емоційні стани людини, її реакції на речі та події, що відбуваються в житті, урешті-решт – відчуття особистого психологічного благополуччя [1].

Вітчизняна дослідниця В.В. Горбунова стверджує, що імпліцитні теорії – це суб'єктивні пояснювальні схеми, характерні та специфічні уявлення про себе та світ, що виконують планомірну й антиципаційну функції. У формуванні імпліцитних теорій відіграють роль безліч чинників, проте на першому плані – особистісний досвід [12].

У нашому дослідженні ми розглядаємо теоретико-методологічні засади імпліцитних теорій особистості, які висвітлені у працях Л.Дж. Кронбаха, С.Е. Аша, Дж.С. Брунера, Р. Тагіурі, Д. Шапіро, Д.М. Вегнера, Р.Р. Рошера, К.С. Двек, та імпліцитних теорій інтелекту, значний внесок у дослідження яких зробили такі вчені, як У.Н. Найсер, Р. Стернберг, К.С. Двек, Ф. Хайдер, Л. Росс, Р. Нісбетт.

Уживання поняття «імпліцитна теорія» можна побачити в роботах американського психолога Л.Дж. Кронбаха, наукова діяльність якого була спрямована на дослідження у сфері психології навчання. Він ужив даний термін на позначення узагальненого сприйняття особистістю іншої людини [5].

У ХХ ст. предметом вивчення стають соціальні імпліцитні теорії, що вивчають переконання, які формуються як в індивідуальній, так і в колективній свідомості. У той час у соціальній психології панував об'єктивний підхід. Саме тому питання впливу суб'єктивних чинників на процес міжособистісного сприйняття

не аналізувалося. У 1946 р. С.Е. Аш уперше припустив, що враження про іншу людину є цілісним образом, у якому риси характеру представляються в сукупності їхніх взаємозв'язків [2]. З огляду на результати свого експерименту С.Е. Аш висунув таке твердження: ми сприймаємо особистість людини як єдиний цілий конструкт; риси особистості перебувають у динамічній взаємодії, і в ході цього процесу виділяються центральні та периферичні їх види; центральні риси відіграють більшу роль у формуванні враження, оскільки, виходячи з висновків експерименту, наявність лише однієї центральної риси в наборі може деякою мірою трансформувати інші [2].

Інший погляд продемонстрували Дж.С. Брунер і Р. Тагіурі (1957 р.), які позначали механізм формування враження стосовно іншої людини терміном «звичайні концепції особистості» (*lay conceptions of personality*). Науковці стверджували, що в кожній людині формується власна теорія, подібна до наукової, на основі безпосереднього досвіду. Теорія описувала функції категоризації (віднесення предмета чи явища до якого-небудь класу), передбачення, продукування суб'єктивного знання в разі появи нової інформації; водночас сам процес категоризації здебільшого є неусвідомлюваним [6].

Пояснення щодо сприйняття та формування враження про іншу людину запропонували Дж.С. Брунер, Д. Шапіро та Р. Тагіурі у своїй статті «Значення ознак ізольовано та в поєднанні» (“The meaning of traits in isolation and in combination”) (1958 р.). Учені підкреслювали, що стійка повторювана поведінка іншої людини є основою формування системи поглядів стосовно природи особистості, або імпліцитної теорії особистості [3].

Американський психолог Дж.А. Келлі в рамках своєї теорії особистісних конструктів запропонував поняття «конструкт», яке, на думку вченого, використовується людиною в індивідуальному акті перцепції і з такого погляду відповідає традиційним образам сприйняття. Теорія особистісних конструктів Дж.А. Келлі забезпечує основу для дедуктивних висновків і передбачення майбутніх подій, у яких людина є активним творцем свого суб'єктивного світу.

Дослідники Д.М. Вегнер і Р.Р. Рошер у монографії «Імпліцитна психологія» розділяють поняття «імпліцитна теорія особистості» й «експліцитна теорія особистості» за чинником усвідомленості.

Важливою думкою у сфері когнітивної психології є те, що імпліцитні теорії інтелекту являють собою прототипи. Так, у 1979 р. відомий американський психолог У.Г. Найсер стверджував, що інтелект є умовним концептом і не може існувати інакше, ніж у вигляді прототипів, які, у свою чергу, є ступенем подібності між конкретною особою, яка справді існує, та «ідеальною» людиною [18].

Поділяючи думки прототипічного підходу, американський дослідник Р. Стернберг у 1985 р. зауважував, що вивчення імпліцитних теорій дає змогу створити репрезентацію типової повсякденної поведінки, навіть більше, соціокультурного контексту [21].

Новий сучасний підхід до пояснення імпліцитних теорій інтелекту й особистості розробила американська дослідниця К.С. Двек. На думку вченої, під імпліцитною теорією (далі – ІТ) особистості розуміється розподіл її на ІТ константної особистості (про стабільність особистісних характеристик) та ІТ збагачуваної особистості (про можливість розвитку особистісних характеристик). Люди, що є прихильниками ІТ константної особистості, сприймають особистість як дещо стабільне та незмінне, схильні давати оцінку навіть незначним актам поведінки інших людей [6–8]. У дослідженнях, присвячених регуляції процесу навчання, К.С. Двек виділила два типи імпліцитних теорій інтелекту – теорію константного інтелекту, або теорію «зadanості» (entity theories), та інкрементальну теорію, або теорію «нарощення» (incremental theories). Люди, що дотримуються константної ІТ, вважають, що інтелект – це стабільна та незмінна властивість, позбавлена фіксації та контролю; від народження кожна людина має визначену кількість розумових здібностей, яка у процесі життя практично не підлягає змінам. Прихильники інкрементальної ІТ, навпаки, вважають, що інтелект – динамічна властивість, яка цілком підлягає вдосконаленню та збагаченню впродовж життєвого шляху.

Одним із перших соціальних психологів, який у 1958 р. визнав, що інтелект і знання потенційно є двома різними атрибутами, був австрійський дослідник Ф. Хайдер. Інтелект, на думку вченого, є фіксованою сутністю, а знання – динамічними. Люди, які підтримують інкрементальну теорію інтелекту, вважають, що справжній інтелект – це поєднання як здібностей, так і знань [11].

Пізніше, у 1991 р., Л. Росс і Р. Нісбетт розробили концепцію світського диспозиціонізму, пов'язану з різницею між константністю й інкрементальністю. На думку вчених, диспозиціонізм визначається тенденцією звичайних людей покладатися лише на риси як основні одиниці аналізу в соціальному сприйнятті [19].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, здійснений огляд теоретичних досліджень дає нам змогу стверджувати, що імпліцитні теорії інтелекту й особистості – це своєрідна, неусвідомлювана система суб'єктивних переконань, пояснювальних схем індивіда, що впливають на сприйняття себе й інших, власного інтелекту та можливостей розвитку. Згідно з імпліцитними теоріями одні люди схильні вважати, що розумові здібності та властивості особистості стабільні, немає жодного сенсу збагачувати їх та розвивати, інші вважають, що інтелект і особистість – це динамічні структури, які постійно зростають та вдосконалюються завдяки докладанню власних зусиль і навчанню. Імпліцитні теорії, як неусвідомлювана система суб'єктивних переконань, впливають на життєві плани та цілепокладання людини, успіхи та невдачі, самооцінку й оцінку інших людей, регулюють поведінку й емоційний стан, позначаються на соціальній системі стосунків і психологічному благополуччі особистості. Джерелами розвитку імпліцитних теорій є соціальне середовище, власний досвід, індивідуальні властивості особистості. Імпліцитні теорії виконують регулятивну та прогностичні функції.

Список використаних джерел і літератури

1. Аршава І.Ф., Салюк М.А. Імплицитні теорії інтелекту та особистості як предиктори психологічного благополуччя і оптимізму. *Journal of Psychology Research*. 2019. Vol. 25 (8). P. 10–20.
2. Asch S.E. Forming impressions of personality. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1946. № 41 (3). P. 258–290. <https://doi.org/10.1037/h0055756>.
3. The meaning of traits in isolation and in combination / J.S. Bruner et al. *Person perception and interpersonal behavior* / R. Tagiuri, I. Petrollo (Eds.). Stanford, CA : Stanford University Press, 1958. P. 277–288.
4. Bruner J., Tagiuri R. The perception of people. *Handbook of Social Psychology* / G. Lindzey (Ed.). 1954. Vol. 2. P. 624–654.
5. Cronbach L.J. Processes affecting scores on “understanding of others” and “assumed similarity”. *Psychological Bulletin*. 1955. № 52 (3). P. 177–193. <https://doi.org/10.1037/h0044919>.
6. Dweck C.S. *Mindset: The New Psychology of Success*. New York : Ballantine Books, 2006.
7. Dweck C.S. *Self-theories: Their role in motivation, personality and development*. New York : Psychology Press, 2000.
8. Dweck C.S., Leggett E.L. A social-cognitive approach to motivation and personality. *Psychological Review*. 1988. № 95 (2). P. 256.
9. Furnham A. *Lay theories: Everyday understanding of problems in the social sciences*. New York : Pergamon, 1988.
10. How Implicit Beliefs Influence Trust Recovery / M.P. Haselhuhn et al. *Psychological Science*. 2010. № 21 (5). P. 645–648.
11. Heider F. *The psychology of interpersonal relations*. New York : John Wiley and Sons, Inc., 1958.
12. Horbunova V.V. Problemy doslidzhennia implitsytnykh teorii. *Social Psychology*. 2008. Vol. 30. № 4. P. 17–28.
13. Jain S.P. Consumer psychology of implicit theories : A review and agenda. *Consumer Psychology Review*. 2019. № 3 (1).
14. Lüftenegger M., Chen J.A. Conceptual issues and assessment of implicit theories. *Zeitschrift für Psychologie*. 2017. № 225 (2). P. 99–106. <https://doi.org/10.1027/2151-2604/a000286>.
15. Malmberg L.-E., Little T.D. Profiles of ability, effort, and difficulty: Relationships with worldviews, motivation and adjustment. *Learning and Instruction*. 2007. № 17 (6). P. 739–754.
16. Molden D.C., Dweck C.S. Finding “Meaning” in Psychology: A Lay Theories Approach to Self-Regulation, Social Perception, and Social Development. *American Psychologist*. 2006. № 61 (3). P. 192–203.
17. Miele D.B., Molden D.C. Naive theories of intelligence and the role of processing fluency in perceived comprehension. *Journal of Experimental Psychology: General*. 2010. № 139 (3). P. 535–557.
18. Neisser U. The concept of intelligence. *Intelligence*. 1979. № 3 (3). P. 217–227. [https://doi.org/10.1016/0160-2896\(79\)90018-7](https://doi.org/10.1016/0160-2896(79)90018-7).
19. Ross L., Nisbett R.E. *The person and the situation*. New York : McGraw-Hill, 1991.
20. *Clinical inference and cognitive theory* / T.R. Sarbin et al. New York : Holt, Rinehart, & Winston, 1960.
21. Sternberg R.J. Culture and Intelligence. *American Psychologist*. 2004. № 59 (5). P. 325–338. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.5.325>.
22. Wegener D.T., Petty R.E. The Naive Scientist Revisited: Naive Theories and Social Judgment. *Social Cognition*. 1998. № 16 (1). P. 1–7.
23. Yeager D.S., Dweck C.S. Mindsets That Promote Resilience: When Students Believe That Personal Characteristics Can Be Developed. *Educational Psychologist*. 2012. № 47 (4). P. 302–314.

References

1. Arshava, I.F., & Saliuk, M.A. (2019). Implitsytni teorii intelektu ta osobystosti yak predyktory psykholohichnoho blahopoluchchia i optymizmu [Implicit theories of intelligence and personality as predictors of psychological well-being and optimism]. *Journal of Psychology Research*, 25 (8). P. 10–20 [in Ukrainian].
2. Asch, S.E. (1946). Forming impressions of personality. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 41 (3), 258–290. <https://doi.org/10.1037/h0055756> [in English].
3. Bruner, J.S., Shapiro, D., & Tagiuri, R. (1958). The meaning of traits in isolation and in combination. *Person perception and interpersonal behavior* / R. Tagiuri, I. Petrollo (Eds.). Stanford, CA: Stanford University Press. P. 277–288 [in English].
4. Bruner, J., & Tagiuri, R. (1954). The perception of people. In G. Lindzey (Ed.). *Handbook of Social Psychology*, Vol. 2 (pp. 624–654) [in English].
5. Cronbach, L.J. (1955). Processes affecting scores on “understanding of others” and “assumed similarity”. *Psychological Bulletin*, 52 (3), 177–193. <https://doi.org/10.1037/h0044919> [in English].
6. Dweck, C.S. (2006). *Mindset: The New Psychology of Success*. New York: Ballantine Books [in English].
7. Dweck, C.S. (2000). *Self-theories: Their role in motivation, personality and development*. New York: Psychology Press [in English].
8. Dweck, C.S., & Leggett, E.L. (1988). A social-cognitive approach to motivation and personality. *Psychological Review*, 95 (2), 256 [in English].
9. Furnham, A. (1988). *Lay theories: Everyday understanding of problems in the social sciences*. New York: Pergamon [in English].
10. Haselhuhn, M.P., Schweitzer, M.E., & Wood, A.M. (2010). How Implicit Beliefs Influence Trust Recovery. *Psychological Science*, 21 (5), 645–648 [in English].
11. Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York; John Wiley and Sons, Inc. [in English].
12. Horbunova, V.V. (2008). Problemy doslidzhennia implitsytnykh teorii. *Social Psychology*, Vol. 30 № 4, p. 17–28 [in English].
13. Jain, S.P. (2019). Consumer psychology of implicit theories: A review and agenda. *Consumer Psychology Review*, 3 (1) [in English].
14. Lüftenegger, M., & Chen, J.A. (2017). Conceptual issues and assessment of implicit theories. *Zeitschrift für Psychologie*, 225 (2), 99–106. <https://doi.org/10.1027/2151-2604/a000286> [in English].
15. Malmberg, L.-E., & Little, T.D. (2007). Profiles of ability, effort, and difficulty: Relationships with worldviews, motivation and adjustment. *Learning and Instruction*, 17 (6), 739–754 [in English].
16. Molden, D.C., & Dweck, C.S. (2006). Finding “Meaning” in Psychology: A Lay Theories Approach to Self-Regulation, Social Perception, and Social Development. *American Psychologist*, 61 (3), 192–203 [in English].
17. Miele, D.B., & Molden, D.C. (2010). Naive theories of intelligence and the role of processing fluency in perceived comprehension. *Journal of Experimental Psychology: General*, 139 (3), 535–557 [in English].
18. Neisser, U. (1979). The concept of intelligence. *Intelligence*, 3 (3), 217–227. [https://doi.org/10.1016/0160-2896\(79\)90018-7](https://doi.org/10.1016/0160-2896(79)90018-7) [in English].
19. Ross, L., & Nisbett, R.E. (1991). *The person and the situation*. New York: McGraw-Hill [in English].
20. Sarbin, T.R., Taft, R., & Bailey, D.E. (1960). *Clinical inference and cognitive theory*. New York: Holt, Rinehart, & Winston [in English].
21. Sternberg, R.J. (2004). Culture and Intelligence. *American Psychologist*, 59 (5), 325–338. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.5.325> [in English].

22. Wegener, D.T., & Petty, R.E. (1998). The Naive Scientist Revisited: Naive Theories and Social Judgment. *Social Cognition*, 16 (1), 1–7 [in English].

23. Yeager, D.S., & Dweck, C.S. (2012). Mindsets That Promote Resilience: When Students Believe That Personal Characteristics Can Be Developed. *Educational Psychologist*, 47 (4), 302–314 [in English].

Galtseva T. O.

Doctor of Psychology, Professor,
Professor at the Department of General and Social Psychology
Oles Honchar Dnipro National University

Velychko R. V.

Master of Psychology, PhD candidate,
Assistant at the Department of General and Social Psychology
Oles Honchar Dnipro National University

IMPLICIT THEORIES OF INTELLIGENCE AND PERSONALITY AS A PROBLEMATIC FIELD OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

The article is devoted to the theoretical review of implicit theories of intelligence and personality in modern psychology. The article highlights attempts to reveal the content of implicit theories through the concepts and knowledge necessary for orientation in the world. Thus, in philosophy, this knowledge is defined as folk psychology – a set of principles that help people understand, predict and explain the behaviour of others. In psychological science, this knowledge is analysed through the prism of implicit theories, which are unconscious or hidden knowledge that is formed on the basis of experience and social context. The article presents a wide range of studies that demonstrate that the psychological literature uses different terms to describe personal theories of seeing and perceiving the world, which makes it difficult to determine the exact meaning of the concept of “implicit theory”. The article substantiates the position that IT is a system of individual and subjective beliefs about one’s own intelligence and personality, which can be both stable and dynamic, depending on the approach. The study reflects the need for a review of theoretical and empirical research that helps to better understand the nature of implicit theories and their impact on the psychological well-being of individuals.

Key words: theories of personality, intelligence, implicit theories of intelligence, implicit theories of personality, psychological well-being, constant personality, enrichable personality, theory of constant intelligence, theory of incremental intelligence.

УДК 159.922.7.-053.6:621.39-042.72045

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.7>

Ганган Ю. С.

аспірант кафедри психіатрії, медичної та спеціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
ORCID ID: 0000-0002-0052-3982

Асєєва Ю. О.

доктор психологічних наук,
завідувач кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки
Одеський національний економічний університет
e-mail: dgylia.as@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3086-3993

ФАБІНГ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ЕМОЦІЙНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ І ЮНАКІВ

У сучасну епоху цифрових технологій смартфони стали невід’ємною складовою частиною повсякденного життя, особливо серед молодого покоління. Водночас зростає проблема надмірного використання мобільних пристроїв, що спричиняє появу нових видів нехімічних залежностей, як-от фабінг, що проявляється в надмірному використанні смартфонів під час реального спілкування. Метою роботи було дослідження емоційного компонента фабінгу серед підлітків і юнаків. Методи дослідження: бібліографічний (аналіз, систематизація теоретичних даних і літературних джерел), історичний (дослідження виникнення, формування та розвитку поняття). У роботі виокремлено чотири психодинамічні теорії. Теорія Хайнца Когута, де проведено паралель між хімічною та нехімічною залежністю (залежність від наркотиків і смартфонів) як способами задоволення емоційного голоду та компенсації психологічних дефіцитів, що виникають через травматичний досвід або недоліки в розвитку особистості. Теорія «перехідного об’єкта» Д. Віннікота, у якій описано перехідний об’єкт як символічний предмет або дію, які допомагають дитині перейти від відчуття відокремленості до самостійності. Теорія «цифрової пуповини» К. Рібак, у якій відображається тісний зв’язок між дитиною, її мобільним телефоном і батьками через технологічний засіб, що символізує зв’язок між ними. Теорія менталізації П. Фонагі, що підкреслює важливість зорового контакту для нормального розвитку особистості, відзначає, що технології можуть перешкоджати цьому, розділяти нас і зменшувати можливість розвивати емпатію та соціальні навички.

Ці теорії представляють різні підходи до розуміння психологічних аспектів залежності від технологій і спілкування в сучасному суспільстві. Вони надають унікальні перспективи та розкривають нові погляди на проблему, сприяють глибшому розумінню впливу цифрових технологій на наші взаємини та психічне здоров’я.

Ключові слова: підлітковий та юнацький вік, фабінг, залежність від смартфона, інтернет-адикція, інтернет, цифрові технології, кіберпростір, нарцисизм, емоційний компонент, профілактика та психокорекція нехімічних адикцій, смартфон.

Вступ. У сучасному світі цифрових технологій смартфони стали невід’ємною частиною повсякденного життя, особливо серед молоді. Водночас зросла проблема надмірного використання мобільних пристроїв, що сприяє формуванню нових видів залежностей, серед яких виокремлюється і надмірне використання під час спілкування свого мобільного пристрою – фабінг. За деякими світовими дослідженнями наводять дані, згідно з якими в Південній Кореї на нього страждають 30,9%, у Швейцарії цей вид залежності виявляється в 19,9%, у Великобританії – у 10,0%, у Туреччині – у 6,4% [13]. Такі статистичні дані стали поштовхом до досліджень науковців не тільки з різних країн, а і різних галузей: педагогіки, психології, медицини тощо.

Натепер можна виокремити таких науковців, які досліджували цей феномен залежної поведінки, як К.В. Аймедов, О.Н. Арестова, Т.В. Алексеєва, О.Є. Войскунский, І. Голдберг, О.В. Гурова, О.В. Дорохов, О.В. Друзь, Т.О. Ісакова, О.В. Камінська, М.С. Кисельова, М. Коул, Н.О. Кримова, В.О. Лефтеров, В.Є. Луньов, І. Моїсіл, Н.З. Потьомкіна, А.О. Рижанова, О.В. Тарасов, О.В. Худяков, Л.М. Юр’єва, К. Янг та інші [1–9].

За результатами сучасних досліджень виявлено, що найбільш вразливою віковою категорією до фабінгу є молодь, зокрема підлітки та юнаки [3; 9; 11; 15; 18]. Цей віковий період характеризується високою емоційною нестабільністю, пошуком «соціального Я» та самостановлення, самовизначення й самоактуалізації. Підлітки та юнаки часто використовують смартфони як засіб зниження стресу та тривоги, компенсації емоційних потреб і засіб самовираження. Відволікаючись на свої мобільні пристрої під час реальної соціальної взаємодії, вони ризикують втратити навички живого спілкування, що може призвести до ізоляції та розвитку емоційних розладів [19–22].

Актуальність дослідження фабінгу як характеристики емоційної залежності серед підлітків і юнаків зумовлюється ключовими чинниками. По-перше, вплив фабінгу на психічне здоров’я молоді є не досить вивченим, що створює прогалину в розумінні цього явища та його наслідків. По-друге, зростання вірогідності набуття розладів тривожно-депресивного спектра, а також набуття відчуття самотності й ізольованості від реального світу. Усе частіше в дослідженнях сучасних науковців наводяться докази наявності зв’язків між тривожністю, депресією та самотністю, що підкреслює необхідність глибшого аналізу цієї проблеми. По-третє, розроблення ефективних методів профілактики та корекції фабінгової залежності є важливою складовою частиною забезпечення психологічного благополуччя підлітків і юнаків у процесі їх нормального онтологічного розвитку.

Молодь, яка сильно захоплюється використанням смартфонів під час спілкування, ризикуює втратити важливі соціальні навички, що може призвести до проблеми у формуванні здорових стосунків у майбутньому, як наслідок – неможливості формування сім’ї. Отже, вивчення фабінгу як емоційної залежності сприяє

більш повному розумінню сучасних викликів, з якими стикається молодь у контексті цифрової ери.

Тільки через комплексний підхід до вирішення цієї проблеми можна досягти покращення психічного здоров'я та соціального благополуччя молодого покоління.

Мета – дослідження емоційного компонента фобінгу серед підлітків і юнаків.

Методи дослідження: бібліографічний (аналіз, систематизація теоретичних даних і літературних джерел), історичний (дослідження виникнення, формування та розвитку поняття).

Результати дослідження. З огляду на глобалізацію даної проблеми все гостріше постає питання дослідження нозології фобінгу, розроблення відповідних методик для проведення детальних емпіричних досліджень і створення алгоритмів профілактики та лікування з метою покращення якості життя.

Проблема дослідження емоційних і комунікативних особливостей особистості в юнацькому віці розглядалася в численних працях (Р.М. Білоус, Р.М. Кочегин, Т.О. Ісакова, О.М. Леонт'єв, А.В. Петровський, О.П. Саннікова, О.Я. Чебикін [5–7]).

Канадські вчені виявили схильність до смартфон-залежності серед дітей і підлітків у кожному 4-му випадку, а також довели у своїх дослідженнях, що зміна емоційної регуляції опосередковує зв'язок між психологічним дистресом і проблемним використанням смартфона. Наявність дистресу розглядається як найсильніший чинник формування схильності до фобінгу [12; 25]. Психологічний дистрес є синтезуючим поняттям, яке об'єднує переживання особою депресії, тривоги та стресу [25]. Виявлено погіршення якості сну, яке може бути ознакою депресії, такі висновки були зроблені в результаті систематичного огляду й аналізу досліджень [23]. Також збільшення часу на користування смартфоном сприяло появі фізичних проблем, пов'язаних із гіподинамією, як-от порушення сну та скутість шиї, затуманення зору, біль у зап'ястях чи спині, натомість зменшився час на дозвілля, а саме читання, творчі активності та музику [23].

Значну кількість уваги та занепокоєння викликає емоційний стан молоді, оскільки було виявлено зв'язок між суїцидом і часом, проведеним за своїм гаджетом [26]. Так, на 71% зростає хоча б один із чинників суїциду (депресія, роздуми та складання планів, парасуїцид), якщо підлітки проводять п'ять і більше годин у мережі, порівняно з тими, хто був у мережі менше години на день. Окрім того, показники «Чинників ризику суїциду» значно збільшувались від 0 до 2 і більше годин на добу в інтернеті. Учені пояснюють такий зв'язок, серед іншого, тим, що збільшення часу онлайн сприяє депривації сну [26]. Був виявлений також зв'язок труднощів у соціальній сфері та схильності особи до смартфон-залежності [21].

Інші дослідники говорять про скорочення спілкування «наживо» з однолітками [26]. Взаємодія з людьми віч-на-віч є важливою для емоційної регуляції, тому соціальна ізоляція впливає на настрій і є одним з основних чинників ризику

самогубства. Вони виявили, що підлітки, для яких характерна більша за середню кількість часу в інтернеті і менше середнього кількість часу із друзями, найчастіше страждають від депресії [21; 23; 26].

Нейротизм, або «емоційна чутливість», є проявом емоційної нестійкості та слабкості імпульсу контролю. У дослідженнях Лей та Дж. Петерка-Бонетта відзначено, що більш нейротизовані або емоційно нестійкі особи є більш схильними до фабінгу [18; 21]. Учені припускають також, що імпульсивність, нетерплячість і пошук новизни пов'язані зі схильністю до гаджет-залежності [10]. Зв'язок низької емоційної стабільності зі схильністю до фабінгу був виявлений і в дослідженні З. Хусейна та співавторів [14]. Такий результат автори пояснюють тим, що особи, схильні до фабінгу, частіше переживають симптоми депресії, труднощі у вираженні емоцій, вищу міжособистісну тривожність, мають низьку самооцінку [10; 14; 22].

Нині немає єдиної психодинамічної концепції формування схильності до фабінгу, оскільки це відносно новий тип залежності, але можна окреслити механізм фабінгу за іншими видами залежної поведінки. Аналітик Едвард Ханзян звертав увагу на те, що до початку вживання речовин особи переживали гнів, нудьгу, проблеми із самоконтролем, депресію, тривогу, дійшов висновку, що ці переживання могли стати причиною зловживання [16]. Він уважав, що вживанням речовин залежні особи намагаються полегшити свої страждання. Такі страждання схильної до узалежнення особи охоплюють основні сфери психологічного життя: почуття, самооцінку, взаємини з іншими та піклування про себе [16].

Робота Е. Ханзяна стала підґрунтям для створення так званої гіпотези самолікування, основним положенням якої є: речовини, що спричиняють звикання, полегшують психологічні страждання; вибір наркотиків є не випадковим чи наслідком нав'язливої поведінки дилерів. Існує фармакологічна специфічність, яка змушує особу, навіть в умовах обмеженого вибору, віддавати перевагу одному класу наркотиків перед іншими, оскільки одна особа потребує тонізуючої, інша заспокійливої дії. Е. Ханзян говорить про захисний характер адикції, як спроби «самодопомоги», досягнення відчуття «самоцінності» та способу адаптації до реальності. Можна пояснити і проблему рецидивів, адже причини, що стимулювали «самолікування», могли залишитися. Окрім того, Е. Ханзян вводить поняття «адиктивна вразливість». Він уважав, що особи, які є в гармонії із собою та своїми почуттями і можуть їх адекватно виражати, мають здоровіші стосунки з іншими та вміють піклуватися про себе, не матимуть схильності до зловживання ПАР [16].

У дослідженні фабінгу та стресу, як і дистресу, було виявлено значущу позитивну кореляцію [12; 18; 25]. Ознаки психологічних страждань в основних сферах психологічного життя, за Е. Ханзяном, також можна виявити в дослідженні підлітків і юнаків і їхньої залежності від смартфонів [23]. Розглянемо декілька психодинамічних теорій у контексті схильності осіб підліткового та юнацького віку до фабінгу.

Теорія залежності як заповнення емоційного голоду Х. Когута. Таке «знеболення» чи «самолікування» можна розглянути як спосіб заповнення пустоти, наявність проблем із регуляцією афекту. На думку Хайнца Когута, «наркотик є не замісником улюблених об'єктів чи об'єктів любові або відносин з ними, а замісником дефекту у психічній структурі <...>» [17]. Х. Когут відводить ключову роль психологічній травмі у формуванні дефіцитів, що стає підґрунтям для зловживання в майбутньому. Зокрема і взаємодії зі смартфонами.

Емпіричне підтвердження зв'язку травматичного досвіду та схильності до фабінгу виявили італійські вчені [19]. Результати їхнього дослідження показують, що високий рівень дитячих травматичних переживань пов'язаний із зростанням схильності до фабінгу серед хлопців-підлітків [19]. «Адиктивна вразливість» за Е. Ханзяном переплітається з описом нарцисичної особистості за Х. Когутом [16; 17]. В обох випадках ідеться про труднощі в самооцінці, переживанні своїх почуттів, труднощі в міжособистісній сфері. Так, у теорії Х. Когута нарцисично організовані, вразливі пацієнти мають хронічні проблеми з підтриманням нормального рівня самооцінки та є чутливими до незначних впливів, відкидання або критики [17]. Деякі дослідження підтверджують зв'язок між патологічним нарцисизмом, порожнечою та схильністю до фабінгу [28]. Окрім того, саме порожнеча опосередковувала взаємозв'язок між патологічним нарцисизмом і схильністю осіб до залежності від смартфонів. Ці висновки підкреслюють, що переживання порожнечі може відігравати роль посередника між нарцисизмом і фабінгом, а також надають емпіричне визначення як важливості досвіду порожнечі, так і нарцисичним ознакам у формуванні схильності до фабінгу [28]. Дослідження цих взаємозв'язків тривають.

Залежність від смартфонів може бути розглянута як форма захисту та втечі від реальності, що зберігає психічний стан у нормі. Н.Д. Аджинкья в дослідженнях зазначає, що на запитання, чому вони використовують смартфон, респонденти відповідали, що вони це роблять для «покращення настрою та позбавлення від переживань неповноцінності, безпорадності, провини, тривоги чи депресії» [20]. Інакше кажучи, для втечі від реальності у світ смартфона. Якщо взяти за основу саме цей пошук піднесеного настрою або звільнення від «негативних» переживань, можна деякою мірою пояснити причини популярності соціальної мережі «TikTok» серед інших додатків на смартфоні у 2020 р., адже ця мережа наповнена короткими, смішними, милими відео, на противагу тому ж «серйозному» Facebook, який посів лише третє місце [11]. Окрім того, дослідники виявили, що саме розважальний контент, соціальні мережі й ігри посилюють схильність до фабінгу [9]. Як уже зазначалося, між схильністю до залежності від смартфона та переживанням дистресу неодноразово було виявлено зв'язок [12; 18]. Імовірно, це може стати причиною активації власного захисту від депресивних переживань.

Окрім вищезазначеного ймовірного захисту, у контексті проведеного дослідження нашу увагу привернула й інша теорія – Д. Віннікота [27]. У якій він опи-

сував перехідний простір між мамою та дитиною простором можливостей, або як зустріч суб'єктивного й об'єктивного, місцем формування культури й осмислення. За його теорією, перехідні об'єкти (англ. comfort object, transitional object, security blanket), як предмети, так і дії, символізують відсутність матері, поки дитина не буде здатною інтроєкувати материнську фігуру як функцію внутрішньої доброї матері [27]. Якщо дитина не змогла інтроєкувати такий об'єкт, то це призводить до розщеплення образу себе на «фальшиву» частину, що відповідає вимогам зовнішнього світу, і «приховану» – суб'єктивний світ дитини. Через відчуття «фальшивості», або «несправжності», така доросла людина може зловживати використанням перехідних об'єктів, щоб отримати тимчасове полегшення, як-от компульсивна діяльність [27]. Д. Віннікотт зазначав, що для дітей перехідний об'єкт був першим об'єктом «не я», тобто першим об'єктом, що є відмінним. У виборі предмета діти усвідомлювали, що вони відокремлені від речей, що їх оточують, але і мають зв'язок із ними, таким чином виникає зв'язок між незалежністю та залежністю [27].

Смартфон можна вважати перехідним об'єктом між реальним світом і віртуальним, який допомагає людині тримати зв'язок і зануритися у світ приємних фантазій і несуперечливої реальності. Згідно з Д. Віннікоттом, дитина віком 1–3 роки, або «тодлер» (toddler), має при собі іграшкового ведмедика або ляльку, щоб справитись із відчуттям самотності, дитина віком 4–5 років втрачає необхідність присутності перехідного об'єкта [27]. У пацієнтів з ознаками номофобії така потреба наявна і в дорослому віці. Щодо смартфона вони мають таку ж прив'язаність і потребу, як і «тодлери», – особи не розлучаються з телефоном під час їжі, разом сплять, мають завжди при собі, якщо не мають доступу, переживають дистрес і фізіологічний дискомфорт, причому таку поведінку вчені виявили практично з появою сучасних цифрових технологій [24]. Дистрес, який переживають люди з ознаками номофобії за відсутності доступу до смартфона, можна порівняти з переживаннями втрати перехідного об'єкта за відсутності мами в «тодлера» [24].

Смартфон, як і перехідний об'єкт дитини, здатний створювати відчуття безпеки, давати впевненість та знижувати тривожні переживання. Як дитина може наполягати на поверненні додому по ведмедика, дорослі починають тривожитися та прагнути відновити свій зв'язок зі смартфоном. Перехідний простір, за Д. Віннікоттом, – це місце для творчості, гри, фантазії, але на відміну від ведмедика, смартфон не залучається до творення, а заповнює собою перехідний простір, наповнює смислами, сценаріями, що перетворює особу з активного учасника творення взаємодії на пасивного спостерігача. Можливо, із цим пов'язана тенденція до зменшення творчої діяльності серед дітей, схильних до смартфонозалежності [23; 27].

Теорія Д. Віннікота про перехідний об'єкт була використана в якісному дослідженні тріади «батьки – діти – мобільний телефон». К. Рібак провів глибинне

інтерв'ю у 2000–2004 рр. щодо взаємодії з мобільними телефонами з ізраїльськими підлітками. Одним із висновків його дослідження є те, що батьки, купуючи дитині телефон, змінюють формат комунікації до «у справі», отримують можливість моніторингу, чи «відстеження», дитини, яку досліджувані називали схожим до дистанційного управління своїми дітьми [22].

Сучасні смартфони, на відміну від мобільних, про які йдеться в дослідженні, дають можливість відстежування геолокації дітей навіть без їхнього відома. З іншого боку, маючи телефон, як каже одна з досліджуваних, «ти ніколи не сама», це наводить на думку, що мобільний телефон для неї несе присутність батьків [22]. К. Рібак називає це явище «цифровою пуповиною», яка пов'язує дитину та батьків, заважає вчасно відпасти і дати підлітку сепаруватися, натомість тримає їх разом. Оскільки дослідження проводилося з підлітками, а не з молодшими школярами, то перехідним об'єктом мобільний телефон виступає більше символічно. На відміну від 2000-х рр., зараз діти справді отримують смартфон, тільки-но здатні його втримати. Деякою мірою розробники сучасних смартфонів чи айпадів вкладають батькам у руки «нового медведика», який стає перехідним об'єктом між ними та дитиною вже не символічно (його так само дарують і обирають батьки, його носять усюди тощо), взаємодія без контакту очей, де смартфон стає агентом і медіатором комунікації. Надмірне використання гаджетів дітьми призводить до нестачі сну, а це прямий зв'язок з підвищеною тривожністю, агресивністю та навіть може призвести до депресії та нав'язливих суїцидальних думок. Нетиповий стиль взаємодії дітей і дорослих привернув увагу психоаналітика, співавтора теорії менталізації Пітера Фонагі. Він вивчав проблему соціальної ізоляції молоді через збільшення часу, проведеного в онлайн-спілкуванні та віддалених формах взаємодії, як-от використання мобільних телефонів і смартфонів. Він вказує на відсутність зорового контакту зі старшими особами як один із негативних аспектів цього процесу. П. Фонагі зазначав: «На мою думку, молодим людям бракує контакту очі в очі зі старшими людьми. Молодь соціалізує сама себе, а це не те, для чого був створений мозок. Він був створений, щоб соціалізуватися й отримати підтримку в розвитку від старших осіб. Сім'ї рідко їдять разом, усе більше часу проводять у спілкуванні онлайн. Проблема не в самих технологіях, а в тому, що вони нас розділяють» [10; 12; 19].

Загальновідомо, що зоровий контакт має велике значення для розвитку емоційного та соціального здоров'я в дітей і молоді. Цей тип взаємодії не лише дозволяє передавати словесну та невербальну інформацію, але сприяє встановленню довіри, відчуттю близькості та підтримки.

Проте сучасні технології призводять до зменшення часу, проведеного в такому контакті, зокрема через занурення в онлайн-середовище та залежність від мобільних пристроїв. Це призводить до втрати можливості навчитися розуміти та відчувати емоції, розвивати навички емпатії та співчуття через реальне спілкування з різними людьми.

Отже, у контексті теорії К. Рібак про «цифрову пуповину» та поглядів Пітера Фонагі на важливість зорового контакту можна зробити висновок, що необхідно збалансувати використання технологій і забезпечити дітям можливість спілкуватися зі старшими особами в реальному житті. Такий підхід сприятиме збереженню важливих соціальних взаємодій і підтримці емоційного та психологічного розвитку молоді.

У результаті проведеного аналізу розвитку фабінгу в контексті емоційної нестабільності підлітків і юнаків варто зазначити зміни в розвитку емпатії під впливом схильності до залежності від смартфонів. Підлітки та юнаки з низьким рівнем емпатії здатні до уникнення, тобто приховування свого справжнього психологічного стану через фабінг (коли інші запитують про настрій, швидко хапається за смартфон, аби уникнути відповіді).

Висновки. Після проведення аналізу надбань можна підкреслити, що нате-пер можна виокремити чотири психодинамічні теорії. Хайнц Когут у своїй теорії провів паралель між хімічною та нехімічною залежністю (залежність від наркотиків і смартфонів) як способами задоволення емоційного голоду та компенсації психологічних дефіцитів, що виникають через травматичний досвід або недоліки в розвитку особистості. У теорії перехідного об'єкта Д. Віннікота описано перехідний об'єкт як символічний предмет або дію, які допомагають дитині перейти від відчуття відокремленості до самостійності. У теорії цифрової пуповини К. Рібак відображає тісний зв'язок між дитиною, її мобільним телефоном і батьками через технологічний засіб, що символізує зв'язок між ними. Теорія менталізації П. Фонагі, що підкреслює важливість зорового контакту для нормального розвитку особистості, відзначено, що технології можуть перешкоджати цьому, розділяти нас і зменшувати можливість розвивати емпатію та соціальні навички.

Ці теорії представляють різні підходи до розуміння психологічних аспектів залежності від технологій і спілкування в сучасному суспільстві. Вони надають унікальні перспективи та розкривають нові погляди на проблему, сприяють глибшому розумінню впливу цифрових технологій на наші взаємини та психічне здоров'я.

Перспективи подальших досліджень. Вивчення цієї проблеми також має практичне значення для розроблення освітніх програм, спрямованих на підвищення рівня цифрової грамотності та формування здорових моделей поведінки в молоді. Знання про фабінг і його наслідки можуть бути використані для створення програм профілактики та корекції.

У цьому контексті дослідження фабінгу як характеристики емоційної залежності підлітків і юнаків є надзвичайно актуальним. Воно сприяє не тільки поглибленню проблеми наукового розуміння, але й розробленню практичних рекомендацій для батьків, педагогів і психологів, які працюють з молоддю.

Список використаних джерел і літератури

1. Аймедов К.В. Особливості особистості підлітків, які страждають на комп'ютерну залежність. *Наука і освіта* : науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. 2012. С. 9–13. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/uk/arkhiv-zhurnaliv/vipuski-2012/vipusk-6-nauka-i-osvita-2012-rik>.
2. Алексеева Т.В., Луньов В.Є. Молодіжні субкультури: розбіжності у світогляді і способі життя. *Девіантологія* : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти : у 2 ч. Київ : Планер, 2018. Ч. 1. 674 с.
3. Асєєва Ю.О., Аймедов К.В. Сучасні види кіберадикцій фабінг та номофобія. *Психологія та соціальна робота*. 2023. Вип. 1 (57) С. 56–64. <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.1.7>.
4. Проблема комп'ютерної та інтернет-залежності молоді в інформаційному суспільстві / О.В. Дорохов та ін. *Системи обробки інформації*. 2012. № 4. С. 285–288. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/soi_2011_4_67.
5. Ісакова Т.О. Інтернет-залежність як новий феномен сучасного світу: сутність і проблеми. Київ : НІСД, 2018. 47 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Internet_zal-bcba2.pdf.
6. Саннікова О.П. Багатовимірна концепція особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 1. С. 15–21.
7. Чебикін О.Я. Вплив комп'ютерної діяльності на емоційну сферу студентів. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 126–134.
8. Юр'єва Л.М. Комп'ютерна залежність: формування, діагностика, корекція та профілактика : монографія. Дніпропетровськ : Пороги, 2006. URL: <https://studfiles.net/preview/6748925/>.
9. The impact of type of content use on smartphone addiction and academic performance: Physical activity as moderator / G.A. Abbasi et al. *Technology in Society*. 2021. № 64. P. 101521. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2020.101521>.
10. Bianchi A., Phillips J.G. Psychological Predictors of Problem Mobile Phone Use. *Cyberpsychology & Behavior*. 2005. № 8. P. 39–51. DOI: 10.1089/cpb.2005.8.39.
11. Blacker A. Worldwide & US Download Leaders 2020. *Apptopia*. 2021. URL: <https://blog.apptopia.com/worldwide-us-download-leaders-2020>.
12. Comparing generalized and specific problematic smartphone/internet use: Longitudinal relationships between smartphone application-based addiction and social media addiction and psychological distress / I.H. Chen et al. *Journal of Behavioral Addictions*. 2020. № 9 (2). P. 410–419. <https://doi.org/10.1556/2006.2020.00023>.
13. Behavioral Addictions / J.L. Derevensky et al. *Pediatric Clinics of North America*. 2019. № 66 (6). P. 1163–1182. <https://doi.org/10.1016/j.pcl.2019.08.008>.
14. An investigation into problematic smartphone use: The role of narcissism, anxiety, and personality factors / Z. Hussain et al. *Journal of Behavioral Addictions*. 2017. № 6 (3). P. 378–386. <https://doi.org/10.1556/2006.6.2017.052>.
15. Kemp S. Digital 2020: 3.8 billion people use social media. *Wearesocial and Hootsuite*. 2020. URL: <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media>.
16. Khantzian Edward J. The self-medication hypothesis of substance use disorders: A review and recent applications. *Harvard Review of Psychiatry*. 1997. № 4 (5). P. 231–244. DOI: 10.3109/10673229709030550.
17. Kohut H. The restoration of the self. *University of Chicago Press*. 1977. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2009-16135-000>.
18. The effects of parental monitoring and leisure boredom on adolescents Internet-addiction / C.H. Lin et al. *Adolescence*. 2019. № 44. P. 993–1004.

19. Childhood Trauma, Reflective Functioning, and Problematic Mobile Phone Use Among Male and Female Adolescents / A. Musetti et al. *The Open Psychology Journal*. 2020. № 13 (1). P. 242–252. <https://doi.org/10.2174/1874350102013010242>.
20. Prevalence of Mobile Phone Dependence in Secondary School Adolescents / C.S. Nikhita et al. *Journal of clinical and diagnostic research (JCDR)*. 2015. № 9 (11). VC06–VC09. <https://doi.org/10.7860/JCDR/2015/14396.6803>.
21. Personality Associations With Smartphone and Internet Use Disorder: A Comparison Study Including Links to Impulsivity and Social Anxiety / J. Peterka-Bonetta et al. *Frontiers in Public Health*. 2019. № 7. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2019.00127>.
22. Emotional Intelligence in the Educational and Therapeutic Community in Nepal / C. Rybak et al. *Journal of Education and Research*. 2010. № 2. P. 35–43.
23. Prevalence of problematic smartphone usage and associated mental health outcomes amongst children and young people: a systematic review, meta-analysis and GRADE of the evidence / S.Y. Sohn et al. *BMC Psychiatry*. 2019. № 19 (1). P. 356. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6883663/>.
24. Nomophobia: Clinical and Demographic Profile of Social Network Excessive Users / A.L. Spear King et al. *Journal of Addiction Research & Therapy*. 2017. № 08 (04). <https://doi.org/10.4172/2155-6105.1000339>.
25. Psychological Distress, Emotion Dysregulation, and Coping Behaviour: a Theoretical Perspective of Problematic Smartphone Use / L.R. Squires et al. *International Journal of Mental Health and Addiction*. Published. 2020. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00224-0>.
26. Twenge J.M. More Time on Technology, Less Happiness? Associations Between DigitalMedia Use and Psychological Well-Being. *Current Directions in Psychological Science*. 2019. <https://doi.org/10.1177/0963721419838244>.
27. Winnicott D.W. Transitional Object and Transitional Phenomena. *International Journal of Psychoanalysis*. 1953. № 34. P. 89–97. URL: <https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1465815>.
28. Zerach G. Emptiness Mediates the Association Between Pathological Narcissism and Problematic Smartphone Use. *Psychiatric Quarterly*. 2020. № 92 (1). P. 363–373. <https://doi.org/10.1007/s11126-020-09803-9>.

References

1. Aymedov, C.V. (2012). Osoblyvosti osobystosti pidlitkiv, yaki strazhdaiut na kompiuternu zalezhnist [Personality traits of teenagers suffering from computer addiction]. *Nauka i osvita – Science and education*, pp. 9–13. Retrieved from: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/uk/arkhiv-zhurnaliv/vipuski-2012/vipusk-6-nauka-i-osvita-2012-rik> [in Ukrainian].
2. Aleksieieva, T.V., & Lunov, V.Ie. (2018). *Molodizhni subkultury: rozbizhnosti u svitohliadi i sposobi zhyttia*. *Deviantolohiia [Youth subcultures: differences in outlook and lifestyle. Deviantology]*. (Part 1). Kyiv: Planer [in Ukrainian].
3. Asieieva, Yu.O., & Aymedov, C.V. (2023). Suchasni vydy kiberadyktsii fabinh ta nomofobiia [Modern types of cyber addictions are fabbing and nomophobia]. *Psykhologhiia ta sotsialna robota – Psychology and social work*. Issue 1 (57). pp. 56–64. <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.1.7> [in Ukrainian].
4. Dorokhov, O.V., Tarasov, O.V., & Moisil, I. (2012). Problema komp'uternoi ta Internet-zalezhnosti molodi v informatsiinomu suspilstvi [The problem of computer and Internet addiction of young people in the information society]. *Systemy obrobky informatsii – Information processing systems*. № 4. pp. 285–288. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/soi_2011_4_67 [in Ukrainian].

5. Isakova, T.O. (2018). Internet-zalezhnist yak novyi fenomen suchasnoho svitu: sutnist i problemy [Internet addiction as a new phenomenon of the modern world: essence and problems]. Kyiv: NISD. Retrieved from: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Internet_zal-bcba2.pdf [in Ukrainian].
6. Sannikova, O.P. (2013). Bahatovymirna kontseptsiiia osobystosti [Multidimensional concept of personality]. *Bahatovymirna kontseptsiiia osobystosti – Problems of modern psychology*. № 1. pp. 15–21 [in Ukrainian].
7. Chebykin, O.Ia. (2015). Vplyv kompiuternoї diialnosti na emotsiinu sferu studentiv [The influence of computer activity on the emotional sphere of students]. *Nauka i osvita – Science and education*. № 3. pp. 126–134 [in Ukrainian].
8. Iureva, L.M. (2006). *Kompiuterna zalezhnist: formuvannia, diahnostyka, korektsiia ta profilaktyka* [Computer addiction: formation, diagnosis, correction and prevention]. Dnipropetrovsk: Porohy. Retrieved from: <https://studfiles.net/preview/6748925/> [in Ukrainian].
9. Abbasi, G.A., Jagaveeran, M., Goh, Y.N., & Tariq, B. (2021). The impact of type of content use on smartphone addiction and academic performance: Physical activity as moderator. *Technology in Society*. Vol. 64, 101521. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2020.101521> [in English].
10. Bianchi, A., & Phillips, J.G. (2005) Psychological Predictors of Problem Mobile Phone Use. *Cyberpsychology & Behavior*. Vol. 8. № 1. Pp. 39–51. <http://dx.doi.org/10.1089/cpb.2005.8.39> [in English].
11. Blacker, A. (2021). Worldwide & US Download Leaders 2020. *Apptopia*. Retrieved from: <https://blog.apptopia.com/worldwide-us-download-leaders-2020> [in English].
12. Chen, I.H., Pakpour, A.H., Leung, H., Potenza, M.N., Su, J.A., Lin, C.Y., & Griffiths, M.D. (2020). Comparing generalized and specific problematic smartphone/internet use: Longitudinal relationships between smartphone application-based addiction and social media addiction and psychological distress. *Journal of Behavioral Addictions*. Vol. 9 (2). Issue 2. Pp. 410–419. <https://doi.org/10.1556/2006.2020.00023> [in English].
13. Derevensky, J.L., Hayman, V., & Lynette, Gilbeau (2019). Behavioral Addictions. *Pediatric Clinics of North America*. Vol. 66. Issue 6. Pp. 1163–1182. <https://doi.org/10.1016/j.pcl.2019.08.008> [in English].
14. Hussain, Z., Griffiths, M.D., & Sheffield, D. (2017). An investigation into problematic smartphone use: The role of narcissism, anxiety, and personality factors. *Journal of Behavioral Addictions*. Vol. 6. Issue 3. Pp. 378–386. <https://doi.org/10.1556/2006.6.2017.052> [in English].
15. Kemp, S. (2020). Digital 2020: 3.8 billion people use social media. Wearesocial and Hootsuite. Retrieved from: <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media> [in English].
16. Khantzian, Edward J. (1997). The self-medication hypothesis of substance use disorders: A review and recent applications. *Harvard Review of Psychiatry*. Vol. 4. Issue 5. Pp. 231–244. <https://doi.org/10.3109/10673229709030550> [in English].
17. Kohut, H. (1977). The restoration of the self. *University of Chicago Press*. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/2009-16135-000> [in English].
18. Lin, C.H., Lin, S.L., & Wu, C.P. (2019). The effects of parental monitoring and leisure boredom on adolescents Internet-addiction. *Adolescence*. Vol. 44. Pp. 993–1004 [in English].
19. Musetti, A., Brazzi, F., Folli, M.C., Plazzi, G., & Franceschini, C. (2020). Childhood Trauma, Reflective Functioning, and Problematic Mobile Phone Use Among Male and Female Adolescents. *The Open Psychology Journal*. Vol. 13. Issue 1. Pp. 242–252. <https://doi.org/10.2174/1874350102013010242> [in English].
20. Nikhita, C.S., Jadhav, P.R., & Ajinkya, S.A. (2015). Prevalence of Mobile Phone Dependence in Secondary School Adolescents. *Journal of clinical and diagnostic research: JCDR*. Vol. 9. Issue 11, VC06–VC09. <https://doi.org/10.7860/JCDR/2015/14396.6803> [in English].

21. Peterka-Bonetta, J., Sindermann, C., Elhai, J.D., & Montag, C. (2019). Personality Associations with Smartphone and Internet Use Disorder: A Comparison Study Including Links to Impulsivity and Social Anxiety. *Frontiers in Public Health*. Vol. 7. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2019.00127> [in English].
22. Rybak, C., Laxmi, M.C., & Adhikari, A. (2010). Emotional Intelligence in the Educational and Therapeutic Community in Nepal. *Journal of Education and Research*. Vol. 2. Pp. 35–43 [in English].
23. Sohn, S.Y., Rees, P., Wildridge, B., Kalk, N.J., & Carter, B. (2019). Prevalence of problematic smartphone usage and associated mental health outcomes amongst children and young people: a systematic review, meta-analysis and GRADE of the evidence. *BMC Psychiatry*. Vol. 19. Issue 1. Pp. 356. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6883663/> [in English].
24. Spear King, A.L., Guedes, E., Neto, J.P., Guimaraes, F., & Nardi, A.E. (2017). Nomophobia: Clinical and Demographic Profile of Social Network Excessive Users. *Journal of Addiction Research & Therapy*, Vol. 08. Vol. 04. <https://doi.org/10.4172/2155-6105.1000339> [in English].
25. Squires, L.R., Hollett, K.B., Hesson, J., & Harris, N. (2020). Psychological Distress, Emotion Dysregulation, and Coping Behaviour: a Theoretical Perspective of Problematic Smartphone Use. *International Journal of Mental Health and Addiction*. Published. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00224-0> [in English].
26. Twenge, J.M. (2019). More Time on Technology, Less Happiness? Associations Between DigitalMedia Use and Psychological Well-Being. *Current Directions in Psychological Science*. <https://doi.org/10.1177/0963721419838244> [in English].
27. Winnicott, D.W. (1953) Transitional Object and Transitional Phenomena. *International Journal of Psychoanalysis*. Vol. 34. Pp. 89–97. URL: <https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1465815> [in English].
28. Zerach, G. (2020). Emptiness Mediates the Association Between Pathological Narcissism and Problematic Smartphone Use. *Psychiatric Quarterly*, Vol. 92. Issue 1. Pp. 363–373. <https://doi.org/10.1007/s11126-020-09803-9> [in English].

Hanhan Yu. S.

Postgraduate Student of the Department of Psychiatry,
Medical and Special Psychology
The state institution "South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky"

Asieieva Yu. O.

Doctor of Psychological Sciences,
Head of the Department of Language and Psychological-Pedagogical Training
Odesa National Economic University

PHUBBING AS A CHARACTERISTIC OF THE EMOTIONAL DEPENDENCE OF TEENAGERS AND YOUNG PEOPLE

In the modern era of digital technologies, smartphones have become an integral part of everyday life, especially among the younger generation. At the same time, the problem of excessive use of mobile devices has increased, which contributes to the emergence of new types of non-chemical addictions, such as phubbing, which manifests itself in the excessive use of smartphones during real

communication. The aim of the work was to study the emotional component of phubbing among teenagers and young men. Research methods: bibliographic (analysis, systematization, theoretical data and literary sources), historical (study of the emergence, formation and development of the concept). Four psychodynamic theories are distinguished in the work. Heinz Kogut's theory, which drew a parallel between chemical and non-chemical addiction (addiction to drugs and smartphones) as a way to fill emotional hunger and compensate for psychological deficits arising from traumatic experiences or deficiencies in personality development. D. Winnicott's "transitional object" theory, which describes a transitional object as a symbolic object or action that helps a child move from a sense of separation to independence. K. Rybak's "digital umbilical cord" theory, which depicts the close connection between a child, their mobile phone and their parents through a technological tool that symbolizes the connection between them. Mentalization theory P. Fonagy, which emphasizes the importance of face-to-face contact for normal personality development, noting that technology can hinder this by separating us and reducing the opportunity to develop empathy and social skills.

These theories represent different approaches to understanding the psychological aspects of dependence on technology and communication in modern society. They provide unique perspectives and new perspectives on the issue, contributing to a deeper understanding of the impact of digital technologies on our relationships and mental health.

Key words: adolescence and youth, phubbing, smartphone addiction, Internet addiction, Internet, digital technologies, cyberspace, narcissism, emotional component, prevention and psychocorrection of non-chemical addictions, smartphone.

УДК 159.92:316.64

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.8>

Гарькавець С. О.

доктор психологічних наук, професор,

професор кафедри психології та соціології

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

e-mail: sharkavets@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2539-3838

Researcher ID: C-1144-2016

Волченко Л. П.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціології

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

e-mail: larisavolchenko@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2401-9107

Researcher ID: M-3045-2017

ПРОЯВИ ОБРАЗИ ТА КОНКУРЕНТНОЇ ВІКТИМНОСТІ У ПЛОЩИНІ МІЖГРУПОВИХ КОНФЛІКТІВ

Стаття присвячена розгляду проблеми проявів образи у представників різних соціальних груп, які в конфліктній взаємодії використовують інструменти конкурентної віктимності для виправдовування власних деструктивних дій. Зазначається, що образа виступає емоційною реакцією індивідів, негативним емоційним міксом у ставленні до інших, які нібито зачіпають їхню самооцінку, статус або роль. Образа завжди супроводжує суб'єктивне розуміння справедливого, що зумовлює особливі поведінкові прояви або стратегії поведінки образених у конфліктних ситуаціях. З'ясовано, що образа виникає з різною амплітудою прояву, коли індивідів кривдять, обманюють, піддають несправедливим звинуваченням, або дії інших не відповідають їхнім очікуванням. Це зумовлює появу не тільки сукупності негативних емоційних реакцій, що уособлюють образу, а й продукування такого феномену, як конкурентна віктимність. Визначено, що конкурентна віктимність виникає з того, що суб'єкти конфлікту усвідомлюють себе жертвами протистояння, а ті втрати, що вони несуть унаслідок його загострення, артикулюються як особливі, які неможливо порівняти із втратами опонентів. Конкурентна віктимність описує зусилля суб'єктів конфлікту, які вони спрямовують на виправдання власних жорстких дій або поведінки, оскільки вони вважають, що їх більше образили, вони більше страждають у конфлікті, ніж протилежна сторона. Зазначено, що образа посилює амплітуду проявів конкурентної віктимності суб'єктів конфліктної взаємодії, що значно перешкоджає її подоланню, а в окремих випадках може підвищувати ескалацію конфлікту між ними, що унеможлиблює досягнення примирення та дарування прощення.

Ключові слова: жертва, конкурентна віктимність, міжгруповий конфлікт, негативні емоції, образа, образливість, психологічне страждання.

Постановка проблеми. Проблема образи й образливої особистості набуває актуальності кожного разу, коли в соціальних координатах існування спостерігається взаємодія індивідів зі значними проявами інфантилізму та продукування регресивних механізмів психологічного захисту. Особливо небезпечна така взаємодія спостерігається у представників соціальних груп, яких вирізняють підвищена емоційна збудженість і знижена когнітивна спроможність. Такі прояви сприяють закріпленню негативних відчуттів, що можуть переростати в довготривалу ворожість, а їхня акумуляція часто закріплюється на рівні особистісних рис і становить підґрунтя відповідних проблемних акцентуацій характеру. Це збільшує можливості виникнення різних соціальних деструкцій, у центрі яких перебувають саме індивіди, які відчувають себе ображеними, скривдженими, спустошеними. Як результат, усе це посилює конфліктні прояви в суспільстві або «війну всіх проти всіх».

Образа виявляється центральним елементом багатьох конфліктів, неодноразово ставала причиною руйнування відносин між людьми, зламаних доль і розпочатих війн. Вірогідно, що однією із причин неспровокованої агресії Російської Федерації проти незалежної України є актуальна образа її диктатора на українців і все українське. Його бажання знешкодити Україну є проявом особистісного ресентименту та помстою українцям за руйнацію Російської імперії, що уособлювалася у форматі СРСР.

Водночас образа сприяє посиленню віктимізації індивідів, а за деяких умов стає причиною реалізації їхньої віктимогенної вразливості [3]. Образливі індивіди, якщо становлять значну питому вагу членів окремої соціальної групи, що перебуває у стані міжгрупового конфлікту, сприяють збільшенню амплітуди проявів конкурентної віктимності, що перешкоджає примиренню сторін конфлікту та пошуку шляхів порозуміння [2; 6].

Отже, як ми вважаємо, дослідження проявів феноменів образи та конкурентної віктимності у площині міжгрупових конфліктів є не тільки актуальним, а й украй необхідним, як у теоретичному, так і у прикладному значенні. Натепер це є непересічне завдання для сучасної психологічної науки та практики, оскільки поширеність міжгрупових конфліктів зумовлює пошук дієвих засобів для запобігання таким. Також результати наукових студій висвітлюють проблему підвищення як загального рівня толерантності в суспільстві, так і рівня толерантності окремих індивідів, що вкрай необхідно для подальшого цивілізованого розвитку й існування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження феномену образи та проявів образливості особистості мають давню історію, але не втрачають актуальності й натепер [4]. Варто тільки згадати такі прізвища, як Е. Берн, М. Джеймс, Д. Джонгвард, Ф. Перлз, К. Роджерс, З. Фройд, Е. Фромм, Х. Хензелер, К. Хорні й інші, щоб зрозуміти глибину пошуку відповідей на питання «Що таке образа та як її здолати?» [1; 4; 9; 10; 11; 15; 16].

Зазвичай образа розуміється як емоційна реакція неприйняття, негативне почуття інфантильних індивідів, що виникає внаслідок посягання на їхню самооцінку, самоствавлення, або таке, що пов'язане з руйнуванням їхніх особистісних очікувань [4].

Водночас варто погодитися з Р. Плутчік (автор адаптаційної теорії емоцій), який образу вважав поведінковою реакцією індивіда на втрату чого-небудь, чим він володів або насолоджувався. А також із К. Ізардом (автор диференціальної теорії емоцій), у якого образа виступає емоційною реакцією індивіда, що породжена його розчаруванням, руйнуванням надій, невдачею, а також є емоційним віддзеркаленням таких базових негативних емоцій, як сум, гнів, провина та сором [7].

Зазначимо, що натеper дослідники розглядають образу як комплекс негативних емоцій, що зумовлені наявними інтрапсихічними конфліктами та неадекватними уявленнями про себе, як емоційну реакцію розчарування щодо власних очікувань [6].

«Накопичені образи» створюють фундамент для формування особистісної риси характеру – образливості, що пов'язана з її акцентуаціями, серед яких найбільш виразними є ригідна, демонстративна та збудлива акцентуації [5]. Окрім того, сучасні дослідники розглядають образливість як психологічний стан, що супроводжується комплексом емоційних реакцій, які можуть включати в себе такі емоційні компоненти, як гнів, роздратування, сум, сором, провина, засудження тощо. Цей комплекс емоцій виникає тоді, коли індивід відчуває, що його гідність, цінність або інтереси були порушені чи несправедливо обійдені [8].

Проте ми розглядаємо образливість як рису соціально незрілої особистості, схильної до різних форм деструктивної активності (агресії, помсти, інтриги тощо), що прямо або опосередковано спрямовані на покарання кривдника.

Отже, образа й образливість індивідів виступають генератором різних форм їхнього деструктивного поведіння й особливо в конфліктній взаємодії. Однією з таких форм є прояви конкурентної віктимності (*competitive victimhood*), що виникають із того, що суб'єкти конфліктної взаємодії усвідомлюють себе жертвами конфлікту (особливо в ситуації, коли власних ресурсів не вистачає для вирішення конфлікту на свою користь), а ті втрати, які вони несуть унаслідок його загострення, артикулюються як особливі, які неможливо порівняти із втратами опонентів [13].

Конкурентна віктимність описує зусилля суб'єктів конфлікту, які вони спрямовують на виправдання власних жорстких дій або поведіння, оскільки вони вважають, що більше страждають у конфлікті, ніж протилежна сторона. Така позиція тільки посилює ескалацію конфлікту та додатково перешкоджає його подоланню. Тобто конкурентна віктимність може бути однією із причин того, чому міжособистісне, міжгрупове та соціальне протистояння мають затяжний і руйнівний характер.

Конфліктна взаємодія завжди супроводжується втратами та проявами віктимності сторін, що конфліктують, що стає релевантним показником їхньої спроможності/неспроможності знайти шляхи до майбутнього примирення. Водночас роль жертви іноді обирається свідомо, коли один із суб'єктів конфлікту значно перебільшує власні страждання з метою отримання додаткових «бонусів», що пов'язані з підтримкою з боку інших, проявами їхнього милосердя, співчуття тощо [14]. На кшталт того, коли «вовк одягає шкіру ягня», що ми зараз спостерігаємо в путінських нарративах щодо пояснення причин воєнної агресії Російської Федерації проти суверенної України.

На думку I.F. Young та D. Sullivan [19], існують п'ять маркерів конкурентної віктимності, що стають причинами поглиблення конфліктної взаємодії: фізичні страждання (людські втрати, інвалідизація, сирітство тощо), матеріальні збитки (втрата ресурсів, відсутність засобів для існування тощо), культурні втрати (погроза втрати мови, релігії, традицій тощо), психологічні страждання (виникнення різних психічних розладів) і нелегітимність страждання (несправедливість, що страждання взагалі мають місце).

Зазначимо, що, на нашу думку, психологічні страждання суб'єктів конфлікту як раз і пов'язані із проявами образи та продукуванням їхньої особистісної образливості.

Конкурентна віктимність – це передусім актуалізація настанови на віктимну активність, основним змістом якої є акцентування свого становища жертви, нав'язування оточенню необхідності глибокого співчуття, милосердя та підтримки. Індивід із конкурентною віктимністю вважає, що він заслуговує на велику компенсацію власних страждань, прагне закріпити, посилити, звеличити своє становище, яке надає відчуття зверхності як перед опонентами, так і перед тими, у кого він прагне викликати відчуття провини за реалізовану власну віктимність.

На думку N. Shnabel, S. Halabi, M. Noor, I. Young та D. Sullivan [17–19], прояви конкурентної віктимності призводять до послаблення суб'єктивного усвідомлення відповідальності за вчинення навіть насильницьких дій щодо опонентів. Нібито якщо мене образили, принизили, скривдили, то я маю право поводитися як завгодно, поки не отримаю сатисфакції.

Отже, конкурентна віктимність виступає феноменом, який відтворює настанову сторін, що конфліктують, на визнання саме їх жертвами протистояння, з метою отримання явних преференцій, усебічної підтримки, відновленням морального статусу, компенсації втрат і амністування за вчинення дій, що можуть бути визнані як злочини.

Образа та конкурентна віктимність можуть розглядатися як переплетіння емоційних і поведінкових проявів індивідів, де перша підігрує другий, що значно спотворює соціальну дійсність, а водночас перешкоджає конструктивному врегулюванню наявного конфлікту, досягненню порозуміння, примирення й отриманню прощення й поготів.

Мета статті. З'ясувати та дослідити взаємозв'язок між проявами образливості індивідів і наявними маркерами конкурентної віктимності в умовах міжгрупової конфліктної взаємодії.

Результати дослідження. Загальновідомо, що конкурентна віктимність ґрунтується на таких психологічних мотивах, як групове відчуття віктимності, когнітивна атрибуція відповідальності, зміщення розуміння конфлікту в бік суб'єктивізму, бажання зберегти моральний облік і поновити втрачені позиції (отримати сатисфакцію) [3].

У.І. Juan також зазначає, що в умовах насилля конкурентна віктимність виникає тоді, коли приймається роль жертви й артикулюється віра, що всі члени соціальної групи є потерпілими, необхідно переслідувати тих, хто це заперечує [12]. Тобто конкурентна віктимність віддзеркалює наявну егоїстичну тенденцію, що спрямована на звеличення власних втрат і абсолютизацію жертвності. Якщо припустити, що один із суб'єктів конфліктної взаємодії продукує образливість із високою амплітудою прояву, то дуже вірогідно, що наявні егоїстичні тенденції в нього будуть зростати в рази.

N. Shnabel, S. Halabi, M. Noor зазначають, що зниження рівня конкурентної віктимності, що, безумовно, приводить до розуміння необхідності прощення сторін, що конфліктують, пов'язано із загальною віктимною ідентичністю суб'єктів, тоді як артикуляція суб'єктивної ідентичності сприяє ескалації конфлікту [18].

Отже, акцент робиться на розумінні того, що відбувається, а не на емоційному переживанні того, що зачіпає. Емоція образи ніяк не збільшує шанси примирення та прощення в конфліктантів.

Міжгрупові конфлікти, у яких спостерігаються прояви насилля, характеризуються міжгруповою конкурентною віктимністю, що зумовлює необхідність задовольнити актуальну потребу членів групи у визнанні їх жертвами конфлікту. Їх образили, їх скривдили, їх принизили, а тому вони мають право на відповідне ставлення до них з боку інших і визнання їхнього права на сатисфакцію. Такі прояви ми можемо спостерігати в багатьох міжгрупових конфліктах. Наприклад, між ірландцями й англійцями, між боснійцями та сербами, між євреями та палестинцями тощо [13; 17]. Тому конкурентна віктимність може бути подолана тоді, коли емоція образи та її емоційне віддзеркалення на рівні прояву базових негативних емоцій суму, гніву, провини та сорому мінімізуються або деактуалізуються.

Отже, між образою як емоційною реакцією на кривдження, приниження та конкурентною віктимністю як настановою на визнання членів своєї групи жертвами конфлікту, які прагнуть отримати преференції, поступки, компенсації та прощення за вчинення деструктивних дій, існує безпосередній зв'язок. Що більш образливими виявляються члени групи, то сильнішими проявляються настанови конкурентної віктимності. Чим більш емоційно стриманими є члени групи, що конфліктує, тим більш виваженими є їхні кроки щодо продовження міжгрупового конфлікту.

Отже, щоб з'ясувати, як проявляється зазначений зв'язок, ми спробували порівняти результати, які нами були отримані у 2019–2021 рр. серед респондентів, які представляли дві соціальні групи: мешканців України (мешкали в м. Сєвєродонецьку) та мешканців тимчасово окупованої території (мешкали в м. Луганську). У групи ввійшли 54 мешканці (40 жінок і 14 чоловіків віком від 30 до 50 років) м. Сєвєродонецька та 32 мешканці (25 жінок і 7 чоловіків віком від 28 до 52 років) м. Луганська. Зазначимо, що таке порівняння є цілком доречним, оскільки між представниками цих соціальних груп мають місце прояви конкурентної віктимності. Результати порівняння представлені в табл. 1.

Результати порівняння засвідчили, що виразним спільним маркером конкурентної віктимності у респондентів двох соціальних груп виступає маркер психологічного страждання (90,74% мешканців м. Сєвєродонецька та 81,25% мешканців Луганська). Тобто більшість респондентів з обох груп продукують образи, гнів, сум, провину та сором стосовно представників протилежної групи.

Ішим спільним маркером конкурентної віктимності, який виявився найменш амплітудним у респондентів із груп порівняння, став маркер культурних втрат (27,78 і 18,75% відповідно). Це може свідчити про те, що загроза втрати мови, релігії, традицій тощо більшістю респондентів не сприймається як щось релевантне й особливе.

Загалом варто зазначити, що саме маркер психологічного страждання суб'єктів конфліктної взаємодії вказує на те, що даний міжгруповий конфлікт буде мати пролонгований і гострий характер, а актуальність прояву негативних емоцій значно буде перешкоджати пошуку шляхів щодо його подолання та примирення сторін, що конфліктують.

Отже, результати емпіричних студій надають можливість стверджувати про наявний зв'язок між проявами образи в суб'єктів міжгрупового конфлікту та посиленням проявів конкурентної віктимності, що нібито дозволяє їм вимагати більшої сатисфакції та виправдовувати власні деструктивні дії. Питома вага

Таблиця 1

**Результати порівняння маркерів конкурентної віктимності
у групах респондентів (N = 86)**

Маркери конкурентної віктимності	Мешканці м. Сєвєродонецька (N = 54)	Мешканці м. Луганська (N = 32)	Рівень значущості
Фізичні страждання	70,37%	37,5%	$\varphi = 3,014,$ $p \leq 0,01$
Матеріальні збитки	85,19%	56,25%	$\varphi = 2,937,$ $p \leq 0,01$
Культурні втрати	27,78%	18,75%	$\varphi = 0,962,$ $p = 0,168$
Нелегітимність страждання	75,93%	31,25%	$\varphi = 4,167,$ $p \leq 0,01$
Психологічне страждання	90,74%	81,25%	$\varphi = 1,243,$ $p = 0,107$

образливих особистостей також значно впливає на амплітуду проявів конкурентної віктимності в частині актуальності психологічного страждання та нелегітимності страждання взагалі.

Зазначимо, що в мінімізації проявів конкурентної віктимності суб'єктів конфліктної взаємодії значущу роль відіграє їхня здатність до регуляції емоційної сфери, відпрацювання негативних емоційних станів, спроможність до когнітивної переробки емоційного навантаження. Також цьому сприяє: прямий контакт між групами, що конфліктують; наявність спільної ідентичності жертв і тих, хто вчиняв насилля; розвиток емпатії; заборона пропаганди ксенофобії та розлюднення; збільшення питомої ваги раціональних конструктів впливу.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

1. Образа виступає емоційною реакцією індивідів на нібито несправедливе ставлення з боку інших, що зачіпає відчуття їхньої власної гідності, або як відповідь на кривду, приниження, невідповідність власним очікуванням. Вона віддзеркалює емоційні реакції гніву, суму, сорому та провини, суміш яких спрямована на поновлення нібито порушеної рівноваги. Проте образливість, що сформована як особистісна риса, підкреслює соціальну незрілість індивідів, які схильні до різних форм деструктивних дій.

2. Образливі індивіди посилюють прояви конкурентної віктимності в міжгрупових конфліктах, оскільки переживання образи сприймається як болюче страждання, що породжує в них глибоке відчуття віктимності, яке, на їхню думку, незрівнянно сильніше, ніж у представників протилежної групи, тому що вони більше страждають від конфлікту та він для них є більш неприйнятним. Саме психологічне страждання мотивує суб'єктів конфлікту на ще більше протистояння та його ескалацію.

3. Можливість подолання конкурентної віктимності продуктивно варто розглядати в контексті навчання індивідів способів регуляції емоційних станів і мінімізації проявів образливості. Якщо такі маркери конкурентної віктимності, як матеріальні, фізичні страждання та культурні втрати можна деякою мірою компенсувати та поновити завдяки зовнішнім ресурсам, то подолання психологічного страждання потребує досить внутрішніх ресурсів індивідів, які, на жаль, вони на завжди мають.

Перспективи подальших наукових студій ми вбачаємо у проведенні досліджень, що спрямовані на мінімізацію проявів образливості особистості, збільшення для цього її ресурсної бази й актуалізації такого когнітивного феномену, як прощення.

Список використаних джерел і літератури

1. Берн Е. Ігри, у які грають люди / пер. з англ. К. Мельнишикової. Харків : КСД, 2016. 256 с.
2. Гарькавець С., Волченко Л. Особливості прояву конкурентної віктимності в українському кризовому суспільстві. *Габітус* : науковий журнал. 2020. Т. 1. Вип. 13. С. 141–145.

3. Гарькавець С. Конкурентна віктимність та її психологічні механізми. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2017. № 1 (42). С. 59–67.
4. Гарькавець С., Яковенко С. Методики дослідження образи : науково-методичний посібник із психодіагностики. Сєверодонецьк : Петіт, 2017. 68 с.
5. Гарькавець С., Яковенко С. Особливості виникнення та прояву образи на різних етапах онтогенезу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). Т. 2. С. 105–116.
6. Гарькавець С., Яковенко С. Проблема образи, прощення та примирення: огляд наукових підходів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 1 (60). Т. 1. С. 53–68.
7. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С.-Л. Гумецької. Харків : Віват, 2018. 512 с.
8. Свєртілова Н. Особливості емоційного інтелекту в осіб, схильних до переживання образи. *Наука і освіта* : науково-практичний журнал Південного наукового центру Академії педагогічних наук України. 2015. № 10. С. 189–195.
9. Фройд З. По той бік принципу задоволення / пер. з нім. М. Яковлева. Харків : Фоліо, 2019. 160 с.
10. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. М. Яковлева. Харків : КСД, 2019. 288 с.
11. Хорні К. Невротична особистість нашого часу / пер. з англ. О. Бабак. Харків : КСД, 2021. 168 с.
12. Juan Y.I. Which group suffer more: Inter group Competitive Victimhood. *Psychological Science*. 2016. Vol. 39 (2). P. 468–473.
13. Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model / M. Noor et al. *British Journal of Social Psychology*. 2008. Vol. 47. Issue. 3. P. 481–495.
14. When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts / M. Noor et al. *Personality and Social Psychology Review*. 2012. Vol. 16. P. 351–374.
15. Perls F.S. Gestalt Therapy Verbatim. With New Introduction by Michael Vincent Miller. New York, 1969. 336 p.
16. Rogers C.R. On Becoming a Person. New York : Robinson, 2016.
17. Competitive victimhood as a response to accusations of in-group hard doing / D. Sullivan et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2012. Vol. 102. P. 778–795.
18. Overcoming competitive and facilitating forgiveness through re-categorization into a common victim or perpetrator identity / N. Shnabel et al. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2013. Vol. 49. Issue 5. P. 867–877.
19. Young I.F., Sullivan D. Competitive victimhood : A review of the theoretical and empirical literature. *Current Opinion in Psychology*. 2016. Vol. 11. P. 30–34.

References

1. Bern, E. (2016). *Ihry, u yaki hraiut liudy [Games that people play]*. (Melnysyuka, K., Trans.). Kharkiv: KSD, 256 [in Ukrainian].
2. Harkavets, S.O., & Volchenko, L.P. (2020). Osoblyvosti proiavu konkurentnoi viktymnosti v ukrainskomu kryzovomu suspilstvi [Peculiarities of the manifestation of competitive victimhood in the Ukrainian crisis society]. *Naukovyi zhurnal "Habitus"*, 1 (13), 141–145 [in Ukrainian].
3. Harkavets, S.O. (2017). Konkurentna viktymnist ta yii psykholohichni mekhanizmy [Competitive victimhood and its psychological mechanisms]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*:

zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia, 1 (42), 59–67 [in Ukrainian].

4. Harkavets, S.O., & Yakovenko, S.I. (2017). *Metodyky doslidzhennia obrazy: naukovy-metodychnyi posibnyk z psykhhodiahnostyky [Image research methods: a scientific and methodological guide to psychodiagnostics]*. Sievierodonetsk: Petit, 68 [in Ukrainian].

5. Harkavets, S.O., & Yakovenko, S.I. (2015). Osoblyvosti vynyknennia ta proiavu obrazy na riznykh etapakh ontogenezu osobystosti [Peculiarities of the appearance and manifestation of the image at different stages of the ontogenesis of the personality]. *Teoretychni i prykladni problemy psykhhologii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia*, 3 (38), 105–116 [in Ukrainian].

6. Harkavets, S.O., & Yakovenko, S.I. (2023). Problema obrazy, proshchennia ta prymyrennia: ohliad naukovykh pidkhodiv [The problem of resentment, forgiveness and reconciliation: a review of scientific approaches]. *Teoretychni i prykladni problemy psykhhologii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia*, 1 (60), 53–68 [in Ukrainian].

7. Houlman, D. (2018). *Emotsiinyi intelekt [Emotional intelligence]* (S.-L. Humetskoi, Trans). Kharkiv: Vivat, 512 [in Ukrainian].

8. Svertilova, N.V. (2015). Osoblyvosti emotsiinoho intelektu v osib, skhylnykh do perezhyvannia obrazy [Peculiarities of emotional intelligence in persons prone to experiencing resentment]. *Nauka i osvita: naukovy-praktychnyi zhurnal Pivdennoho naukovoho tsentru APN Ukrainy*, 10, 189–195 [in Ukrainian].

9. Froid, Z. (2019). *Po toi bik pryntsypu zadovolennia [On the other side of the pleasure principle]*. (M. Yakovlieva, Trans). Kharkiv: Folio, 160 [in Ukrainian].

10. Fromm, E. (2019). *Vtecha vid svobody [Escape from freedom]*. (M. Yakovlieva, Trans). Kharkiv: KSD, 288 [in Ukrainian].

11. Khorni, K. (2021). *Nevrotychna osobystist nashoho chasu [A neurotic personality of our time]*. (O. Babak, Trans). Kharkiv: KSD, 168 [in Ukrainian].

12. Juan, Y.I. (2016). Which group suffer more: Inter group Competitive Victimhood. *Psychological Science*, 39 (2), 468–473 [in English].

13. Noor, M., Brown, R. J. & Prentice, G. (2008). Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology*, 47 (3), 481–495 [in English].

14. Noor, M., Shnabel, N., Halabi, S. & Nadler A. (2012). When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review*, 16, 351–374 [in English].

15. Perls, F.S. (1969). *Gestalt Therapy Verbatim*. With New Introduction by Michael Vincent Miller. N. Y.: Robinson. 336 [in English].

16. Rogers, C.R. (2016). *On Becoming a Person*. N. Y.: Robinson [in English].

17. Sullivan, D., Landau, M.J., Branscombe, N.B., & Rothschild Z. K. (2012). Competitive victimhood as a response to accusations of in-group hard doing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102, 778–795 [in English].

18. Shnabel, N., Halabi, S., & Noor, M. (2013). Overcoming competitive and facilitating forgiveness through re-categorization into a common victim or perpetrator identity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49 (5), 867–877 [in English].

19. Young, I.F., & Sullivan, D. (2016). Competitive victimhood: A review of the theoretical and empirical literature. *Current Opinion in Psychology*, 11, 30–34 [in English].

Harkavets S. O.

Doctor of Psychology, Professor,
Professor at the Department of Psychology and Sociology
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University

Volchenko L. P.

PhD of Psychological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Psychology and Sociology
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University

**MANIFESTATIONS OF INSULT AND COMPETITIVE VICTIMHOOD
IN THE CONTEXT OF INTERGROUP CONFLICTS**

The article addresses the issue of manifestations of insult among members of various social groups who, in conflict interactions, use tools of competitive victimhood to justify their own destructive actions. It's noted that insult acts as an emotional reaction of individuals, a negative emotional mix towards others who allegedly affect their self-esteem, status, or role. Insult always accompanies a subjective understanding of fairness, which triggers certain behavioral manifestations or strategies of behavior in the offended individuals in conflict situations. It has been found that insult arises with varying degrees of intensity when individuals are wronged, deceived, subjected to unfair accusations, or when others' actions do not meet their expectations. This leads to the emergence of not only a set of negative emotional reactions that embody insult but also the production of a phenomenon known as competitive victimhood. It's determined that competitive victimhood arises from the conflict subjects' perception of themselves as victims of the confrontation, with the losses they incur due to its escalation being articulated as unique and incomparable to the losses of their opponents. Competitive victimhood describes the efforts of conflict subjects to justify their own harsh actions or behaviors, as they believe they have been more insulted and suffer more in the conflict than the opposing side. It's noted that insult amplifies the intensity of competitive victimhood manifestations in conflict interactions, significantly hindering its resolution, and in some cases, may escalate the conflict between them, making reconciliation and forgiveness impossible.

Key words: victim, competitive victimhood, intergroup conflict, negative emotions, insult, sensitivity to insult, psychological suffering.

УДК 37.013:378.09

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.9>

Жінчин М. В.

аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи

Національний університет «Львівська політехніка»

e-mail: mariyamikaella@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-2894-6875

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА В КОНТЕКСТІ РОБОТИ З МІГРАНТАМИ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА КАНАДІ

Стаття присвячена дослідженню сутності поняття комунікативної компетентності, особливостей її формування під час підготовки фахівців соціальної роботи та значенню в роботі соціального працівника. Розглянуто теоретичні питання комунікативної компетентності як основи ефективної та якісної роботи соціального працівника із клієнтами загалом і мігрантами зокрема. Висвітлено погляди сучасних науковців щодо важливості комунікативної компетентності у сфері соціальної роботи. Проаналізовано ситуацію з міграцією українців унаслідок війни та з'ясовано, яку допомогу та підтримку від державних установ і громадських і благодійних організацій можуть отримати мігранти в Україні та Канаді на прикладі міста Львова та міста Торонто. Визначено, що комунікація є основним інструментом для з'ясування потреб і проблем людей і надання їм допомоги. Розглянуто та проаналізовано два навчальні курси, в українському та канадському університетах, вивчення яких сприяє формуванню комунікативної компетентності у процесі професійної підготовки студентів – майбутніх соціальних працівників; відзначено деякі спільні та відмінні риси.

Ключові слова: комунікативна компетентність, соціальний працівник, комунікативні знання, комунікативні вміння, мігранти, Україна, Канада.

Постановка проблеми. Робота соціального працівника з мігрантами є різноплановою й емоційно навантаженою діяльністю, яка потребує наявності відповідних знань, умінь, навичок, професійних якостей. Передусім робота з мігрантами починається зі спілкування, з'ясування проблем і потреб конкретних осіб, отже, соціальний працівник повинен не лише знати норми сучасного ділового мовлення, зокрема в галузі лексики, морфології, синтаксису та стилістики, але також вміти переконливо викладати свої думки, використовувати різні стратегії та тактики для ефективного спілкування, уважно слухати інших, виявляти повагу до думок, почуттів і переживань інших людей, мати знання про норми та правила конструктивного спілкування, ведення діалогу, переговорів, урегулювання спорів тощо.

Особливо важливою комунікативна компетентність може бути під час роботи з мігрантами – людьми, які покинули своє житло і були змушені переїхати в інше місце для проживання. Часто мігранти потребують підтримки та допомоги з пошуком житла, роботи, навчання, медичних послуг, консультацій різ-

них фахівців, отриманням продуктів харчування, одягу тощо; тому спілкування в такому разі є основним інструментом для з'ясування потреб людей і надання їм допомоги. Отже, комунікативна компетентність є важливою складовою частиною загальної професійної компетентності соціального працівника, якій повинна бути приділена належна увага під час підготовки майбутніх соціальних працівників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає можливість зробити висновок про значний ступінь вивчення питання комунікативної компетентності, комунікації та комунікативної діяльності, зокрема і про її важливість у соціальній роботі. Серед інших досліджували сутність поняття «комунікативна компетентність» і визначали її характеристики в контексті сучасної науки й освіти такі сучасні українські науковці, як І. Черезова, Н. Стеценко, Н. Ашиток, Н. Альохіна, О. Мащак, С. Чернета досліджувала загалом визначення поняття «компетентність».

Українські дослідники В. Ісаченко, Г. Вошколуп, І. Козубовська, Л. Березовська, Г. Лещук, Л., Годлевська а також зарубіжні – К. Холл, К. Ухіла, М. Матарезе [25], у своїх працях наголошують, що комунікативна компетентність впливає на ухвалення багатьох рішень соціального працівника, вона є однією з важливих умов надання якісних соціальних послуг, тому формування комунікативної компетентності під час підготовки майбутніх соціальних працівників є одним з основних аспектів навчальної діяльності.

Мета дослідження – зробити аналіз сутності поняття «комунікативна компетентність», її важливості в соціальній сфері загалом і соціальній роботі зокрема, роботі з мігрантами, розкриття особливостей її формування у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у Канаді та в Україні.

Результати дослідження. В основі комунікативної компетенції лежить спілкування між людьми. Для успішної професійної діяльності в багатьох сферах необхідно володіти мистецтвом спілкування. Соціальна робота не є винятком, оскільки соціальні працівники працюють з людьми, які перебувають у різних життєвих обставинах. Перш ніж надати допомогу людині, необхідно поспілкуватися, з'ясувати, які проблеми та потреби має особа чи сім'я. Саме на основі розмови соціальний працівник ухвалює рішення про подальші дії. Для цього потрібно вміти вести діалог, активно слухати, толерантно реагувати на думки, почуття та переживання людей тощо. Відповідно, можемо відзначити, наскільки важливою є комунікативна компетентність.

Науковці дещо по-різному тлумачать поняття «комунікативна компетентність». С. Чернета розглядає компетентність як «інтегративну характеристику особистості, цілісне динамічне утворення, що передбачає комплекс знань, умінь, навичок, досвіду застосування їх для здійснення професійної діяльності, особистісних характеристик (якостей, здібностей), цінностей і мотивації, які виявляються в готовності діяти, бути готовим до змін для досягнення визначених цілей, результатів виконання цієї діяльності» [21].

І. Черезова комунікативною компетентністю називає «здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують ефективне спілкування. Вона передбачає вміння змінювати глибину та коло спілкування, розуміти та бути зрозумілим для партнера по спілкуванню. Комунікативна компетентність, на її думку, формується в умовах безпосередньої взаємодії, тому є результатом досвіду спілкування між людьми» [20].

Н. Стеценко комунікативну компетентність розглядає як «здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з людьми, до складу якої включають сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують ефективне здійснення комунікативного процесу» [19].

Н. Ашиток зазначає, що комунікативна компетентність «відображає інтегральний прояв професіоналізму, у якому поєднуються елементи професійної та загальної культури; компетентність цього різновиду – це властивість особистості, яка є репрезентантом її ціннісних орієнтацій, інтеріоризованих якостей, досвіду, творчого мислення» [2].

Н. Альохіна наголошує, що комунікативна компетентність є «інтегрованим, комплексним явищем і поєднує в собі знання, уміння та навички, здатності особистості, показники загальної культури, уміння спілкуватися з людьми» [1].

О. Мащак вважає, що комунікативна компетентність особистості – це «здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, сукупність знань, умінь, навичок, що забезпечують ефективне спілкування; вона передбачає вміння змінювати глибину і коло спілкування, розуміти та бути зрозумілим для партнера по спілкуванню» [17].

Д. Годлевська визначає професійну комунікативну компетентність як «комплекс комунікативних знань, мовленнєвих умінь і навичок, а саме: уміння визначати цілі та завдання професійного спілкування; концентрувати й розподіляти увагу; володіти голосовими модуляціями; володіти технікою та логікою мовлення; викликати емоційний відгук у клієнта; соціальної перцепції, або «читання по лицю»; правильно будувати публічні виступи з урахуванням аудиторії; аналізувати конфліктні та кризові ситуації та знімати їх завдяки комунікативним умінням; а також прояву емпатії, рефлексії, креативності, опанування якими дозволяє майбутньому соціальному працівникові адекватно користуватися всіма засобами комунікації (як вербальної, так і невербальної) у спілкуванні із клієнтом; а також зазначає, що специфіка соціальної роботи проявляється у вирішенні проблем, які постають і стосуються конкретної людини, прямо чи опосередковано вона стосується загалом усіх форм і видів суспільних відносин і діяльності людей, тому необхідно, щоб у соціальних працівників був сформований високий рівень професійної комунікативної компетентності» [7].

За твердженням А. Капської, комунікативна компетентність – це «складна інтегративна якість особистості, яка опосередковує професійно-педагогічну діяль-

ність, спрямовану на налагодження, підтримку та розвиток ефективного спілкування із клієнтом чи іншими учасниками соціального процесу» [12].

Узагальнюючи вищезазначені погляди науковців на сутність поняття «комунікативна компетентність», можемо сформулювати таке визначення цього поняття: комунікативна компетентність – це сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують уміння встановлювати контакти та спілкуватися з людьми різних категорій населення в різних ситуаціях, враховуючи соціально-культурні особливості походження людини (якщо такі наявні).

Сучасні науковці наголошують на важливості комунікативної компетентності в діяльності соціального працівника. Д. Годлевська зазначає, що «комунікативна компетентність є складовою і базовою характеристикою професійної компетентності залежно від функції, яку реалізує соціальний працівник у різних видах діяльності» [7]. В. Баранюк стверджує, що навички спілкування дуже важливі для майбутніх соціальних працівників, оскільки ця професія належить до гуманітарного виміру, і гуманітарні працівники повинні володіти багатим словниковим запасом, уміти ним правильно користуватися, мати широкий спектр пізнавальних інтересів і знань; а оскільки соціальний працівник – це професія, що належить до системи «людина – людина», то діяльність таких фахівців не можна розглядати у відриві від основ спілкування [3]. С. Холл з колегами наголошують на тому, що вміння комунікація, цілеспрямоване спілкування та слухання є однією з основ соціальної роботи, тому що спілкування із клієнтами формує основу для ухвалення рішень про те, яких заходів ужити; саме спілкування із клієнтами спрямоване на отримання інформації, виявлення й оцінку проблем і ухвалення правильних рішень. Науковці пояснюють, що для того, щоб зробити це ефективно й успішно, комунікаційні навички соціальних працівників мають вирішальне значення, зокрема, необхідне вміння слухати уважно, ставити правильні запитання, давати чіткі поради та бути уважним до всіх відповідних деталей у розмовах із клієнтами, тому що це формує основу для ухвалення рішень про те, яких заходів ужити [25].

Л. Березовська пише, що мовлення соціального працівника є основним інструментом його професійної діяльності [4]. Г. Лещук також акцентує на тому, що професійне спілкування є одним із найважливіших інструментів встановлення міжособистісних стосунків соціальних працівників із професійно-соціальним середовищем, тобто механізмом реалізації функцій і завдань соціальної роботи [16], а В. Ісаченко зазначає, що комунікативна діяльність соціального працівника із клієнтом чи співробітниками передбачає формування міжособистісного спілкування у площині ділової комунікації (тобто офіційних або формальних відносин) до встановлення довірчих відносин [11].

Л. Березовська стверджує, що мовлення соціального працівника є засобом впливу на клієнтів, він відповідає за зміст, якість і результати своєї комунікації. Це передбачає дотримання етичних норм, спрямованих на запобігання конфліктам; а

налагодження взаємодії приводить до позитивних змін, тому комунікативну підготовку майбутнього соціального працівника не варто розглядати окремо від його професійної підготовки. На додаток, дослідниця вважає, що соціальні працівники є сполучною ланкою між клієнтами та їхнім середовищем, посередниками системи індивідуальної, сімейної та соціальної взаємодії, впливають не тільки на клієнта, а й на процес спілкування та соціальні ситуації [4].

Г. Лещук пише, що в соціальній роботі професійне спілкування також є засобом просування та вирішення соціальних проблем. А від володіння соціальними працівниками засобами спілкування залежить успіх професійної діяльності. Тому поява перешкод і труднощів у процесі професійного спілкування має вплив на кінцевий результат професійної діяльності соціальних працівників [16].

І. Козубовська у своїй статті також наголошує, що «ефективність професійної діяльності соціального працівника залежить від наявності в нього вмінь професійного ділового спілкування, позитивної настанови на спілкування з будь-яким клієнтом і з будь-яких проблем, оскільки спілкування є одним із найбільш важливих інструментів технології соціальної роботи» [13].

Підсумовуючи вищенаведені погляди науковців щодо важливості комунікативної компетентності в галузі соціальної роботи, можемо відзначити, що комунікативна компетентність є необхідною умовою для ефективно й успішно діяльності соціального працівника, навіть більше, комунікація є одним з основних інструментів діяльності соціальних працівників, тому належна комунікативно-мовленнєва підготовка майбутнього соціального працівника є дуже важливим компонентом навчання.

Унаслідок війни в Україні мільйони осіб стали мігрантами. Електронна версія «Великої української енциклопедії» надає таке визначення поняття «мігрант»: мігрант – це «особа, яка перетнула державний або адміністративно-територіальний кордон і назавжди або на тривалий час змінила місце проживання» [5].

Міграція – це «процес переміщення або через міжнародні кордони, або в межах однієї країни, що включає будь-які пересування людей, незалежно від причин». Міграція може бути добровільною або вимушеною. Під час добровільної міграції люди покидають своє житло за власним бажанням, наприклад через можливість побудувати кар'єру. Вимушена міграція може бути спричинена переслідуваннями, війною, голодом чи порушенням прав людини [14].

Станом на грудень 2023 р., за оцінками МОМ, фактична кількість мігрантів в Україні становить 3 689 000 осіб [10]. Станом на 19 квітня 2024 р. загалом у світі зафіксовано 6 471 600 мігрантів з України через війну [28]. У період із 17 березня 2022 р. по 23 березня 2024 р. до Канади в рамках програми для українців CUAET прибуло 286 752 осіб. У рамках реагування на ситуацію в Україні в Канаді запровадили Канадсько-український дозвіл на екстрені поїздки [23], щоб допомогти громадянам України та членам їхніх сімей знайти безпечне місце для проживання в Канаді [24].

В Україні багато людей, волонтерів допомагають мігрантам вирішити різні проблеми на новому місці проживання. Соціальні працівники, які працюють у державних установах, благодійних і громадських організаціях, також надають людям різні види послуг, підтримку та допомогу. Часто перше, чого потребують багато осіб чи сімей, – гуманітарна допомога. Згідно із Законом України «Про гуманітарну допомогу», гуманітарна допомога – це «цільова адресна безоплатна допомога у грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами з гуманних мотивів отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за кордоном, які потребують її у зв'язку із соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням надзвичайного стану» [18].

На прикладі Львова розглянемо, яку допомогу можуть надавати соціальні працівники мігрантам. У державних установах, благодійних і громадських організаціях (зокрема, у Міському центрі підтримки ВПО, «Соціальній коморі» від БФ «Анни-Марії», організації «Карітас – Львів», БФ «Марія Ч», БФ «Оберіг Львів», Львівській обласній організації Червоного Хреста, Мальтійській службі допомоги) люди можуть отримати продукти довготривалого зберігання, медикаменти, спальники, каремати, одяг, постіль, взуття, засоби гігієни, тимчасове житло, соціальну підтримку, допомогу з пошуком роботи, освіти, дозвілля, медичних послуг, житла, з відновленням документів, консультації психолога та юриста, взяти участь у заходах для дітей і дорослих – екскурсіях, навчальних курсах, тренінгах, творчих майстернях, заходах із психосоціальної підтримки для дітей і дорослих [8]. З кінця лютого 2022 р. шелтери (притулки) створювалися, зокрема, у школах, дитячих садках, гуртожитках. У Львові відкрили тимчасові притулки, зокрема, ГО «Центр «Жіночі перспективи»», БО «100% життя», прихисток для переселенців «Безпечне місце». Там надають безплатне житло, харчування, соціальні, психологічні та юридичні послуги, консультації медиків, організують різні заходи, допомагають знайти роботу та житло [9]. До надання вищеперелічених послуг і допомоги переселенцям, інформування про різні можливості великою мірою залучені соціальні працівники. Щоби надати будь-яку допомогу чи підтримку, необхідно поспілкуватися із внутрішньо переміщеними особами, з'ясувати їхні проблеми та потреби. У цій ситуації комунікація є одним з основних інструментів для налагодження взаємодії між соціальними працівниками та мігрантами, тому комунікативна компетентність соціальних працівників є дуже важливою, щоб швидко, якісно й ефективно з'ясувати потреби людей та їхніх сімей і надати їм необхідну допомогу та підтримку.

Усі українці та члени їхніх сімей, які перебувають у Канаді як тимчасові резиденти, можуть отримати доступ до безкоштовних послуг із поселення до 31 березня 2025 р. На сайті Уряду Канади можна знайти інформацію про безко-

штовні послуги для новоприбулих: пошук роботи, де пройти мовне тестування, як записатися на курси англійської чи французької мови, записати дітей до школи та деякі інші послуги [24].

Для прикладу розглянемо діяльність організації “TNO” – *The Neighbourhood Organization*, яка працює в Торонто. Особи, які прибули до Канади, можуть отримати допомогу з пошуком житла, роботи, освіти, медичних послуг, вивченням англійської мови, отриманням продуктів харчування тощо [26]. Інша організація, *Ukrainian Canadian Social Services Toronto*, надає такі послуги: інформування та відповідні направлення, переклад за номінальну плату, підтримувальне короткочасне консультування, пов’язане з емоційними, сімейними, подружніми проблемами та проблемами зі здоров’ям, допомогу в інтеграції та налагодженні життя в новій країні, заповненні документів, адвокацію із соціальною, юридичною, медичною та пенсійною системами, допомогу в пошуку доступного житла та роботи, допомогу в доступі до державних програм підтримки доходів, інформацію та рекомендації щодо питань догляду за людьми похилого віку та зв’язків зі службами підтримки вдома [27]. Для надання таких послуг, окрім добре сформованої комунікативної компетенції, канадські соціальні працівники, які не знають української мови, також можуть потребувати допомоги перекладача для того, щоб порозумітися з українцями, які прибули до Канади, оскільки багато людей можуть не знати англійської мови зовсім або володіти нею на початковому рівні; якщо неможливо долучити до роботи перекладача, то завжди можна порозумітися письмово, за допомогою інтернет-програм, які перекладають тексти з однієї мови іншою. У результаті проведеного аналізу вищенаведеної інформації можемо зробити висновок, що спілкування є необхідним інструментом для вирішення основних проблем і задоволення базових потреб мігрантів.

Науковці описують, які знання, уміння та навички необхідно мати для ефективною професійною комунікації. В. Баранюк вважає, що «соціальні працівники повинні мати базові комунікативні знання, уміння і навички: розуміти та вміти застосовувати професійний мовленнєвий етикет, формулювати мету та завдання професійного спілкування, вміти формулювати цілі та завдання професійного (ділового) спілкування; вміти ставити запитання та професійно відповідати на них; вміти аналізувати конфліктні та кризові ситуації, робити з них адекватні висновки; володіти навичками та прийомами ділового спілкування, його тактикою та стратегією; вміти вести бесіду, співбесіду, ділову розмову, диспут, полеміку, дискусію, діалог, дебати, круглий стіл, ділову нараду, ділову гру; мати навички доводити й обґрунтовувати, аргументувати та переконувати, критикувати та спростовувати, досягати угод і рішень, компромісів і конвенцій, робити оцінки та пропозиції; володіти технікою та логікою мовлення, відповідними мовленнєвими структурами та лексичними одиницями, що впливають на емоційно-експресивний стан клієнта; швидко та правильно орієнтуватися у змінних умовах спілкування; правильно планувати та здійснювати саму систему комунікації; швидко та

точно знаходити комунікативні засоби, що одночасно відповідають індивідуальним особливостям як суб'єкта, так і об'єкта спілкування; постійно відчувати та підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні» [3].

Варто згадати, що комунікативна діяльність у сфері соціальної роботи в Україні регламентується законодавчими та нормативно-правовими актами; В. Ісаченко виділяє, зокрема, закони України «Про інформаційні агентства», «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про захист персональних даних», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України [11].

Згідно зі звітами Всесвітнього форуму з навчання та технологій (Learning and Technology World Forum), який проводився в Лондоні у 2010 р. в рамках проекту The Assessment and Teaching of 21st Century Skills (оцінювання та викладання навичок XXI ст.), модель комунікативної компетентності включає в себе різні елементи. Знання мають включати в себе: знання рідної мови – лексику, граматику, стилістику, типи вербальної взаємодії й основних рис функціональних стилів і реєстрів усної мови; розуміння письмової мови. Треба також володіти іноземною мовою, знання іноземної мови: знати її лексику, граматику, стилістику, розуміти паралінгвістичні риси комунікації (вібрацію голосу, міміку, жести), знати культурні особливості та соціальні умови мови в різних географічних, соціальних і комунікативних середовищах [22].

Щодо рідної й іноземної мов необхідна здатність спілкуватися (письмово чи усно), розуміти та бути зрозумілим у різноманітних ситуаціях, чути та розуміти різні повідомлення, здатність говорити свідомо та чітко, читати та розуміти різноманітні тексти з урахуванням усіх комунікативних цілей, можливість написання різних типів тексту залежно від цільової спрямованості, здатність переконливо організовувати свої ідеї (усно чи письмово), включаючи всі доступні погляди, навички створення та розуміння складних текстів (промови, бесіди, інструкції до інтерв'ю, дебати) з використанням підказок (нотаток, схем, карт) [22].

Схильності ставлення й орієнтири щодо рідної мови такі: визнання ролі рідної мови в особистому та культурному збагаченні та позитивне ставлення до рідної мови, її розвиток, обізнаність щодо думок і заяв інших, конструктивний діалог, упевнений публічний виступ, наявність любові до літератури, необхідність розвивати позитивне ставлення до міжкультурного спілкування. Щодо іноземних мов – потрібно усвідомлювати культурні відмінності та бути стійкими до стереотипів [22].

Д. Годлевська наводить модель професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників, яка складається із трьох компонентів, кожен

із яких має свої особливості, як-от: соціальна комунікація, базовий компонент – передбачається, що соціальні працівники володіють комунікативними знаннями, уміннями та навичками, щоб забезпечити усвідомлення змісту своєї професійної діяльності; особисто-емоційний – включає наявність професійно-особистісних якостей, як-от рефлексія, креативність, емпатія, через які визначаються позиція та спрямованість соціальних працівників як особистостей, індивідів і суб'єктів їхньої діяльності, а також емоційне вираження цих якостей; компонент діяльності (практика), згідно з яким до найефективніших чинників впливу на клієнтів можна віднести демонстрацію професійних комунікативних навичок, перевірених на практиці й освоєних окремими особами [7].

Г. Вошколуп звертає увагу на те, що «нерозвинутість комунікативних якостей створює низку соціальних ускладнень у роботі соціального працівника (емоційне виснаження, посилення агресивності та конфліктності, зменшення стресостійкості тощо), тому правильно побудована система навчання технік комунікативної взаємодії є однією з важливих умов надання якісних соціальних послуг більш високого рівня» [6].

Н. Стеценко відзначає, що комплекс комунікативних знань і вмінь, які становлять професійну комунікативну компетентність, охоплює: поглиблений розвиток мови, коли інформація може вільно надсилатися й отримуватися у процесі спілкування, розуміння мови невербального спілкування, здатність встановлювати контакти з людьми з урахуванням статевих, вікових і соціокультурних статусних характеристик, здатність діяти адекватно в ситуації та використовувати її особливості для досягнення власних цілей спілкування, здатність здійснювати вплив на співрозмовника таким чином, щоб повернути його на свій бік і переконати в силі своїх аргументів, здатність правильно оцінювати співрозмовників як особистостей, як потенційних конкурентів чи партнерів, залежно від цієї оцінки вибирати власну стратегію спілкування, здатність викликати у співрозмовників позитивне сприйняття власного характеру [19].

Н. Стеценко також наголошує, що у процесі навчально-професійної діяльності необхідно активно використовувати такі технології, як прийом запитань і відповідей, робота у великих і малих групах, презентація та захист проєкту, рольові й імітаційні ігри, дискусія, кейс-технологія тощо; навчання в цій галузі буде більш ефективним, якщо учням дадуть творчі завдання на основі вивченого матеріалу, які дозволять їм опанувати складники комунікативної компетентності, як-от: передбачення та програмування ситуацій спілкування, знання, ерудиція, засоби спілкування (вербальні та невербальні), подолання ситуацій спілкування, культура спілкування (загальна та національна), орієнтація на соціальних партнерів, володіння мовою [19].

Розглянемо два навчальні курси, в українському та канадському університетах, у процесі вивчення яких відбувається формування комунікативної компетентності під час професійної підготовки студентів – майбутніх соціальних пра-

цівників на прикладі навчальних програм відповідних дисциплін в українському та канадському університетах. Ми обрали Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Курс називається «Комунікація та професійні відносини в соціальній сфері». Як зазначено в анотації, «курс сприяє формуванню вмінь у майбутніх соціальних працівників вирішувати професійні завдання в системі соціальної взаємодії, зокрема й конфліктні; засвоєння курсу дасть змогу майбутнім фахівцям соціальної сфери набути навичок ефективної комунікації та конструктивно взаємодіяти із представниками різних соціальних груп з метою подолання негативних явищ у їхньому середовищі» [15]. Метою даного курсу є ознайомлення студентів з основними теоретико-методологічними підходами під час вивчення явищ комунікативної практики, сприяння формуванню навичок практичної участі в різних видах спілкування, а також ефективного використання різних конструктивних методів спілкування з людьми, які належать до різних соціальних категорій. У результаті навчання студенти повинні будуть знати: основні поняття теорії комунікації, характеристику комунікаційних процесів на всіх рівнях, характеристики комунікаційних моделей і комунікаційних технологій, основи медіаграмотності та взаємодії в соціальних мережах інтернету, методологічні основи конструктивної ненасильницької комунікації.

Окрім того, студенти повинні вміти: визначати комунікаційні бар'єри та застосовувати знання та навички для усунення бар'єрів, запобігання та встановлення ефективного спілкування, налагодження конструктивного діалогу, застосування ефективних методів взаємодії з різними соціальними групами населення [15].

Канадський університет – University of Regina. Курс називається «Комунікативні навички у практиці соціальної роботи» (“Communication skills in social work practice”). В описі курсу зазначено, що цей курс зосереджений на розвитку навичок, необхідних для компетентного спілкування у сфері соціальної роботи в різних ролях і обставинах. Ознайомлення з теорією спілкування надається з акцентом на розвитку навичок студентів. Після успішного завершення курсу студенти зможуть: пояснити основні принципи теорій комунікації, як вони застосовуються у стосунках під час надання допомоги; демонструвати самосвідомість у рефлексії над особистим стилем спілкування, його сильними та слабкими сторонами, а також вплив на інших, зокрема на різні категорії населення, які проживають на різних територіях/провінціях (наприклад, корінне населення, іммігранти, діти, молодь, жінки, люди похилого віку, люди із проблемами здоров'я чи обмеженими можливостями тощо); формулювати етичні міркування, зокрема й інформовану згоду та конфіденційність, демонструвати етично доречну поведінку під час бесід; визначати та використовувати навички спілкування, які доречно застосовувати для ефективної роботи з одержувачами послуг, керівниками, колегами та громадою, зокрема, як працювати в конфліктних ситуаціях; давати й отримувати зворотний зв'язок для розвитку себе й інших; грамотно проводити бесіди у сфері соціальної роботи [29].

У результаті порівняння двох вищезазначених навчальних курсів можемо відзначити, що в них спільним є: вивчення теорії комунікації, набуття вміння визначати та використовувати навички спілкування, які доречно застосовувати для ефективної роботи в різних ситуаціях з різними соціальними групами населення, правильно вести бесіду/діалог у сфері соціальної роботи. Відмінним є те, що в українському університеті в курсі також вивчають основи медіаграмотності та взаємодії в соціальних мережах інтернету, а в канадському університеті звертають увагу на вміння давати й отримувати зворотний зв'язок для розвитку себе й інших і етично доречну поведінку.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, комунікативна компетентність є необхідною для успішної й ефективної діяльності соціального працівника. Комунікативна компетентність – це не лише наявність знань, умінь і навичок, а й готовність їх ефективно та доречно використовувати в повсякденній професійній діяльності. Цілеспрямоване спілкування та слухання є однією з основ соціальної роботи, тому що спілкування із клієнтами спрямоване на отримання інформації, виявлення й оцінку проблем і ухвалення правильних рішень.

У статті проаналізовано сутність поняття «комунікативна компетентність», її важливість у соціальній роботі, роботі з мігрантами й особливості формування у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у Канаді й Україні.

Комунікативна компетентність у сфері соціальної роботи в Україні регламентується законодавчими та нормативно-правовими актами. Як у Канаді, так і в Україні від державних установ і благодійних і громадських організацій мігранти можуть отримати допомогу з пошуком житла, роботи, навчання, медичних послуг, отриманням продуктів та інших речей першої необхідності, консультацій різних фахівців тощо. Комунікація є основним інструментом для з'ясування потреб і проблем людей і надання їм допомоги. Сучасні науковці пояснюють важливість комунікативної компетентності у сфері соціальної роботи, а також описують, які знання, уміння та навички мають бути сформовані у студентів – майбутніх соціальних працівників у сфері комунікативної компетентності. В університетах є відповідні навчальні дисципліни, на яких формується комунікативна компетентність у майбутніх соціальних працівників; у статті розглянуто та проаналізовано два навчальні курси, на яких відбувається формування комунікативної компетентності у процесі професійної підготовки студентів – майбутніх соціальних працівників за освітніми програмами в українському та канадському університетах, виявлено спільне та відмінне, що дасть змогу покращити якість комунікативної компетентності соціальних працівників в Україні для ефективного надання соціальних послуг мігрантам.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у проведенні практичного дослідження щодо навчання студентів на відповідних навчальних курсах, на яких формується комунікативна компетентність, в українському та канадському уні-

верситетах, з метою спостереження та порівняння викладання теорії комунікації, відпрацювання вмінь і навичок спілкування на заняттях і застосування студентами вивченого під час їхньої практики [1].

Список використаних джерел і літератури

1. Альохіна Н. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. № 40 (2). С. 51–55. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pspo_2013_40\(2\)_11.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pspo_2013_40(2)_11.pdf).
2. Ашиток Л. Комунікативна компетентність педагога: структура, етапи формування. *Молодь і ринок*. 2015. № 6. С. 10–13. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mir_2015_6_4.pdf.
3. Баранюк В. Сучасні підходи до формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2014. № 1 (7). С. 37–42. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/15964>.
4. Березовська Л. Теоретичні засади комунікативно-мовленнєвої підготовки соціальних працівників у вищій школі. *Науковий огляд*. 2019. № 2 (55). URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/1759>.
5. Велика українська енциклопедія : електронна версія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%9C%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82>.
6. Вошколуп Г. Комунікативні техніки у майбутніх фахівців із соціальної роботи. *Психолого-педагогічний науковий збірник*. 2019. № 18. С. 31–35. URL: http://www.pedagogylviv.org.ua/zhurnaly/december_2019.pdf#page=31.
7. Годлевська Д. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2007. 21 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/1407>.
8. Жінчин М. Гуманітарна допомога для внутрішньо переміщених осіб у м. Львів. *Нотатки сучасної науки : електронний мультидисциплінарний науковий часопис*. 2023. № 7. С. 17–18. URL: <https://www.newroute.org.ua/rep/>.
9. Жінчин М. Соціальний супровід у притулках для ВПО у м. Львів. *Травневі наукові зібрання – 2023 : збірник наукових матеріалів СХХІV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, м. Івано-Франківськ, 15 травня 2023 р. Івано-Франківськ, 2023. С. 73–79. URL: <https://el-conf.com.ua/%d0%b0%d1%80%d1%85%d1%96%d0%b2-%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d1%96%d0%b9/>.*
10. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні – Опитування загального населення. Раунд 15 (27 листопада – 27 грудня 2023 р.). *International Organization for Migration (IOM) : вебсайт*. Грудень 2023. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo>.
11. Ісаченко В. Теоретико-методичні основи використання методу супервізії в закладах соціальної сфери. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2019. № 2. С. 71–75. URL: <http://srsou.edu.ua/article/view/158468>.
12. Капська А. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом. Київ : ДЦССМ, 2003. 87 с.

13. Козубовська І. Деякі особливості ділового спілкування у професійній діяльності соціального працівника. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2016. № № 1–2. С. 5–12. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/srutip_2016_1-2_3.pdf.
14. КОМПАС : посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. / П. Брандер та ін. 2-ге вид. Харків : Право, 2020. 45 с. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/migration>.
15. Комунікація та професійні відносини в соціальній сфері : методичні рекомендації до курсу. Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2023. 14 с. URL: <https://tinyurl.com/2s387zuc>.
16. Лешук Г. Комунікативні бар'єри у професійній діяльності соціального працівника. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». 2018. № 1 (42). С. 126–129. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvuuped_2018_1_29.pdf.
17. Мащак С. Комунікативна компетентність особистості як соціально-психологічна проблема. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. 2010. № 10. С. 435–444. URL: <http://pema.khpi.edu.ua/index.php/2227-6246/article/download/161475/160615>.
18. Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.1999 р. № 1192–XIV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text>.
19. Стеценко Н. Комунікативна компетентність як складова професійної підготовки сучасного фахівця. *Педагогічний альманах*. 2016. № 29. С. 185–191. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pedalm_2016_29_31.pdf.
20. Черезова І. Комунікативна компетентність як інтегральна якість особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2014. № 1 (1). С. 103–107. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvkhp_2014_1\(1\)_20.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvkhp_2014_1(1)_20.pdf).
21. Чернета С. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх фахівців із соціальної роботи до надання соціальних послуг. *Social work and education*. 2021. № 8 (1). С. 77–89. URL: https://www.researchgate.net/publication/356670985_KOMPETENTNISNIJ_PIDHID_U_PIDGOTOVCI_MAJBUTNIH_FAHIVCIV_IZ_SOCIALNOI_ROBOTI_DO_NADANNA_SOCIALNIH_POSLUG.
22. Draft White Paper 1. Defining 21st century skills / M. Binkley et al. Melbourne, Victoria, Australia : University of Melbourne, 2010. 65 p. URL: https://oei.org.ar/ibertic/evaluacion/sites/default/files/biblioteca/24_defining-21st-century-skills.pdf.
23. Canada-Ukraine authorization for emergency travel: Key figures. Website of Government of Canada. URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/ukraine-measures/key-figures.html>.
24. Find free newcomer services near you. *Website of Government of Canada*. URL: <https://ircc.canada.ca/english/newcomers/services/index.asp#table1caption>.
25. Analysing Social Work Communication. Discourse in practice / C. Hall et al. 1st ed. London : Routledge, 2013. 224 p. URL: <https://api.taylorfrancis.com/content/books/mono/download?identifierName=doi&identifierValue=10.4324/9780203084960&type=googlepdf>.
26. Newcomer Services. *TNO – The Neighbourhood organization* : website. URL: <https://tno-toronto.org/services/newcomer-services/>.
27. Social Services. *Ukrainian Canadian Social Services Toronto (UCSST)* : website. URL: <https://ucsst.ca/social-services/>.

28. Ukraine Refugee Situation. *UNHCR* : website. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.228732760.514168680.1646989952-176134281.1646551413.

29. Wiens J. Communication skills in social work practice. Regina, Canada : University of Regina, 2018. 8 p. URL: <https://www.yukonu.ca/sites/default/files/course-outlines/Fall%202019%20SW%20390%20Communication%20Skills%20in%20Social%20Work%20Practice.pdf>.

References

1. Alokhdina, N. (2013). Formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv. Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity [Formation of communicative competence of future specialists]. *Pedahohika i psykholohiia*, 40 (2), 51–55. Retrieved from: [http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pspo_2013_40\(2\)_11.pdf](http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pspo_2013_40(2)_11.pdf) [in Ukrainian].

2. Ashytok, L. (2015). Komunikatyvna kompetentnist pedahoha: struktura, etapy formuvannia [Communicative competence of a teacher: structure, stages of formation]. *Molod i rynok*, 6, 10–13. Retrieved from: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mir_2015_6_4.pdf [in Ukrainian].

3. Baraniuk, V. (2014). Suchasni pidkhody do formuvannia profesiino-komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv sotsialnoi roboty [Modern approaches to the formation of professional and communicative competence of future social work specialists]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina"*, 1 (7), 37–42. Retrieved from: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/15964> [in Ukrainian].

4. Berezovska, L. (2019). Teoretychni zasady komunikatyvno-movlennievoi pidhotovky sotsialnykh pratsivnykiv u vyshchii shkoli [theoretical principles of communication and speech training of social workers in higher education]. *Naukovyi ohliad*, 2(55), Retrieved from: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/1759> [in Ukrainian].

5. Velyka ukrainska entsyklopediia: Elektronna versiia [Great Ukrainian Encyclopedia: Electronic version]. Retrieved from: <https://vue.gov.ua/%D0%9C%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82> [in Ukrainian].

6. Voshkolup, H. (2019). Komunikatyvni tekhniky u maibutnikh fakhivtsiv z sotsialnoi roboty [Communicative techniques of future specialists in social work]. *Psykholoho-pedahohichni naukovyi zbirnyk*, 18, 31–35. Retrieved from: http://www.pedagogylviv.org.ua/zhurnaly/december_2019.pdf#page=31 [in Ukrainian].

7. Hodlevska, D. (2007). Formuvannia profesiinoi komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv v umovakh pedahohichnoho universytetu [Formation of professional communicative competence of future social workers in the conditions of a pedagogical university]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk, 13.00.05. Kyiv. Retrieved from: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/1407> [in Ukrainian].

8. Zhinchyn, M. (2023). Humanitarna dopomoha dlia vnutrishno peremishchenykh osib u m. Lviv [Humanitarian aid for internally displaced persons in the city of Lviv]. *Notatky suchasnoi nauky: elektronnyi multydystrylinarnyi naukovyi chasopys*, 7, 17–18. Retrieved from: <https://www.newroute.org.ua/rep/> [in Ukrainian].

9. Zhinchyn, M. (2023). Sotsialnyi suprovid u prytulkakh dlia VPO u m. Lviv [Social support in shelters for IDPs in Lviv]. *Travnevi naukovy zibrannia – 2023: zbirnyk naukovykh materialiv CXXIV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii – Mayscientific meetings – 2023: a collection of scientific materials of the CXXIV International Scientific and Practical Internet Conference*. Ivano-Frankivsk. Retrieved from: <https://el-conf.com.ua/%d0%b0%d1%80%d1%85%d1%96%d0%b2->

%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d1%96%d0%b9/ [in Ukrainian].

10. International Organization for Migration (IOM) website (2023). Zvit pro vnutrishnie peremishchennia naseleння v Ukraini – Opytuvannia zahalnoho naseleння. Raund 15 (27 lystopada – 27 hrudnia 2023) [Report on internal displacement of the population in Ukraine – Survey of the general population. Round 15 (November 27 – December 27, 2023)]. Retrieved from: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-zvit-pro-vnutrishnie-peremischennya-naseleńnya-v-ukraini-opituvannya-zagalnoho> [in Ukrainian].

11. Isachenko, V. (2019). Teoretyko-metodychni osnovy vykorystannia metodu supervizii u zakladakh sotsialnoi sfery [theoretical and methodological basis of using the supervision method in institutions of the social sphere]. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita*, 2, 71–75. Retrieved from: <http://srso.udpu.edu.ua/article/view/158468> [in Ukrainian].

12. Kapska, A. (2003). *Komunikatyvna profesiina kompetentnist yak umova vzaiedodii sotsialnoho pratsivnyka z kliientom* [Communicative professional competence as a condition of interaction of a social worker with a client]. Kyiv: DTsSSM.

13. Kozubovska, I. (2016). Deiaki osoblyvosti dilovoho spilkuвання u profesiinii diialnosti sotsialnoho pratsivnyka [Some peculiarities of business communication in the professional activity of a social worker]. *Sotsialna robota v Ukraini: teoriia i praktyka*, 1–2, 5–12. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/srutip_2016_1-2_3.pdf [in Ukrainian].

14. Brander P., de Witte L., Ghani N., Gomes R., Keen E. et al. *KOMPAS Posibnyk z osvity v oblasti prav liudyny za uchasti molodi* [KOMPAS Guide to education in the field of human rights with the participation of youth]. Kharkiv: Pravo. Retrieved from: <https://www.coe.int/uk/web/compass/migration> [in Ukrainian].

15. *Komunikatsiia ta profesiini vidnosyny v sotsialnii sferi* [Communication and professional relations in the social sphere] (2023). Chernivtsi: ChNU im. Yu. Fedkovycha Retrieved from: <https://tinyurl.com/2s387zuc> [in Ukrainian].

16. Leshchuk, H. (2018). Komunikatyvni bariery u profesiinii diialnosti sotsialnoho pratsivnyka [Communication barriers in the professional activity of a social worker]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia “Pedahohika. Sotsialna robota”*, 1 (42), 126–129. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvuuped_2018_1_29.pdf [in Ukrainian].

17. Mashchak, C. (2010). Komunikatyvna kompetentnist osobystosti yak sotsialno-psykholohichna problema [Communicative competence of the individual as a socio-psychological problem]. *Zbirnyk naukovykh prats “Problemy suchasnoi psykholohii”*, 10, 435–444. Retrieved from: <http://pema.khpi.edu.ua/index.php/2227-6246/article/download/161475/160615> [in Ukrainian].

18. Website of the Verkhovna Rada of Ukraine (1999). Pro humanitarnu dopomohu: Zakon Ukrainy vid 22.10.1999 № 1192–XIV [On humanitarian aid: Law of Ukraine dated 10/22/1999 № 1192–XIV]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text> [in Ukrainian].

19. Stetsenko, N. (2016). Komunikatyvna kompetentnist yak skladova profesiinoi pidhotovky suchasnoho fakhivtsia [Communicative competence as a component of professional training of a modern specialist]. *Pedahohichniy almanakh*, 29, 185–191. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pedalm_2016_29_31.pdf [in Ukrainian].

20. Cherezova, I. (2014). Komunikatyvna kompetentnist yak intehralna yakist osobystosti [Communicative competence as an integral quality of personality]. *Naukovyi visnyk Khersons-*

koho derzhavnoho universytetu. Seriya "Psykhologichni nauky", 1 (1), 103–107. Retrieved from: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvkhp_2014_1\(1\)_20.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvkhp_2014_1(1)_20.pdf) [in Ukrainian].

21. Cherneta, S. (2021). Kompetentnisnyi pidkhid u pidhotovtsi maibutnikh fakhivtsiv iz sotsialnoi roboty do nadannia sotsialnykh posluh [Competency approach in training future specialists in social work to provide social services]. *Social work and education*, 8 (1), 77–89. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/356670985_KOMPETENTNISNIJ_PIDHID_U_PIDGOTOVCI_MAJBUTNIH_FAHIVCIV_IZ_SOCIALNOI_ROBOTI_DO_NADANNA_SOCIALNIH_POSLUG [in Ukrainian].

22. Binkley, M., Erstad, O., Herman, J., Raizen, S., Ripley, M., Rumble, M. (2010). *Draft White Paper 1. Defining 21st century skills*. Melbourne, Victoria, Australia: University of Melbourne. Retrieved from: https://oei.org.ar/ibertic/evaluacion/sites/default/files/biblioteca/24_defining-21st-century-skills.pdf [in English].

23. Website of Government of Canada. Canada-Ukraine authorization for emergency travel: Key figures. Retrieved from: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/ukraine-measures/key-figures.html> [in English].

24. Website of Government of Canada. Find free newcomer services near you. Retrieved from: <https://ircc.canada.ca/english/newcomers/services/index.asp#table1caption> [in English].

25. Hall, C., Kirsi, J., Maureen, M., van Nijnatten, C. (2013). *Analysing Social Work Communication. Discourse in practice* (1st ed.). London: Routledge. Retrieved from: <https://api.taylorfrancis.com/content/books/mono/download?identifierName=doi&identifierValue=10.4324/9780203084960&type=googlepdf> [in English].

26. Website of TNO – The Neighbourhood organization. Newcomer Services. Retrieved from: <https://tno-toronto.org/services/newcomer-services/> [in English].

27. Website of Ukrainian Canadian Social Services Toronto (UCSST). Social Services. Retrieved from: <https://ucsst.ca/social-services/> [in English].

28. Website of UNHCR. Ukraine Refugee Situation. Retrieved from: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.228732760.514168680.1646989952-176134281.1646551413 [in English].

29. Wiens, J. (2018). *Communication skills in social work practice*. Regina, Canada: University of Regina. Retrieved from: <https://www.yukonu.ca/sites/default/files/course-outlines/Fall%202019%20SW%20390%20Communication%20Skills%20%20in%20Social%20Work%20Practice.pdf> [in English].

Zhinchyn M. V.

Postgraduate Student of the Department of Sociology and Social Work
Lviv Polytechnic National University

COMMUNICATIVE COMPETENCE OF A SOCIAL WORKER IN THE CONTEXT OF WORKING WITH MIGRANTS: FEATURES OF TRAINING IN UKRAINE AND CANADA

The article is devoted to the study of the essence of the concept of communicative competence, the peculiarities of its formation during the training of social work specialists and its importance in the work of a social worker. The theoretical issues of communicative competence as the basis of effective and high-quality work of a social worker with clients in general and migrants in par-

particular are considered. The views of modern scientists regarding the importance of communicative competence in the field of social work are highlighted. The situation with the migration of Ukrainians as a result of the war was analyzed and it was found out what help and support migrants in Ukraine and Canada can receive from state institutions and public and charitable organizations using the examples of Lviv and Toronto. It was determined that communication is the main tool for finding out people's needs and problems and providing them with help. Two educational courses, at a Ukrainian university and a Canadian university, where communicative competence is formed in the process of professional training of future social workers students, are considered, using the example of educational programs of the relevant disciplines at a Ukrainian university and a Canadian university, and some common and distinctive features are noted.

Key words: communicative competence, social worker, communicative knowledge, communicative skills, migrants, Ukraine, Canada.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.10>

Забаровська С. М.

аспірантка

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя;

викладачка

Державний професійно-технічний навчальний заклад

«Сновське вище професійне училище лісового господарства»

e-mail: gavrutenkos@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-4642-1172

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється трактування поняття «психологічне благополуччя особистості» згідно з гедоністичним, евдемоністичним та інтегративним підходами. Розглядаються теорії психологічного благополуччя Н. Бредбурна, Е. Дінера, А.С. Ватермана, М. Аргайла, К. Кіза, М. Ягоди, М. Селігмана. Подається власне визначення цього психологічного поняття. Акцентується роль зовнішніх та індивідних чинників психологічного добробуту людини, що можна позначити узагальнювальним терміном «якість життя». Зауважується значення особистісних чинників психологічного благополуччя, як-от особистісне ставлення й емоційна компетентність.

Наводяться результати емпіричного дослідження психологічного благополуччя та суб'єктивної оцінки якості життя українців в умовах повномасштабної війни. З'ясовуються рівень і якість кореляційного зв'язку цих показників з таким особистісним чинником, як емоційна компетентність особистості. Робиться висновок про те, що чим емоційно компетентніша людина, тим вищий рівень її психологічного благополуччя та задоволеності життям.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, психологічне благополуччя, якість життя, задоволеність життям, емоційна компетентність.

Постановка проблеми. Українці нині виборюють не лише свободу, незалежність, але і право на своє життя та життя своїх дітей. Адже з початком повномасштабної війни Російської Федерації проти України український народ опинився в жахливих умовах ворожої агресії. Станом на 2024 р., за даними уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Д. Лубенця, вимушена міграція до інших країн становила понад 6 млн українців, тисячі українських дітей було примусово депортовано країною-агресором. За даними ООН, за період повномасштабної війни в Україні загинуло понад 10 тис. цивільних, з яких понад 600 дітей. Постійним емоційним тлом життя населення є тривога, страх, стрес, гнів, ненависть, горювання, невпевненість.

Сучасні дослідження показують значний негативний вплив воєнних подій на психічне здоров'я та психологічне благополуччя людей, які стають жертвами та

свідками воєнних злочинів. У такій травмувальній реальності новим викликом перед науковою психологічною спільнотою постає визначення психологічного стану співгромадян, розроблення дієвих підходів до збереження психологічного благополуччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній світовій психології значно зріс інтерес до вивчення такого психологічного конструкта, як психологічне благополуччя особистості. Поняття психологічного благополуччя вживається у психології поряд із поняттями щастя, задоволеності життям, як спроба описати ефективно життя людей.

У психології склались три основні підходи до розуміння цього поняття: гедоністичний, евдемоністичний та інтегративний. Ці підходи спираються на філософську традицію визначення соціокультурних еталонів способу існування людини: античний (ідея внутрішньої цілісності та рівноваги людини як системи (гедоністичний підхід до вивчення психологічного благополуччя)), антропоцентричний (ідея всебічної самореалізації людини, розвиток її творчих і духовних якостей (евдемоністичний підхід)).

Одним із засновників учень про психологічне благополуччя людини вважається Н. Бредбурн [12]. У своїй праці «Структура психологічного благополуччя» він розглядає поняття психологічного благополуччя у зв'язку з наявністю в житті людини таких показників, як баланс позитивних і негативних емоцій, суб'єктивне відчуття щастя та задоволеність життям. Н. Бредбурн вважає, що сутність психологічного благополуччя становить баланс, який досягається динамічною взаємодією двох афектів: позитивного (сума радостей, позитивних емоцій і моментів щастя) і негативного (сума негативних емоцій, суму, переживань).

У своїх працях Е. Дінер [13] розглядав поняття «суб'єктивне благополуччя» (SWB), яке пропонує розуміти як те, як люди ставляться до свого життя, подій, що відбуваються з ними, їхнім тілом і розумом, і обставин, у яких вони живуть. На його думку, суб'єктивне благополуччя складається із трьох основних компонентів: приємних емоцій і неприємних емоцій, задоволеності життям. Усі ці три компоненти разом формують єдиний показник суб'єктивного благополуччя.

Прихильники евдемоністичного підходу підкреслюють, що не все, що приносить задоволення, сприяє благополуччю людини. Благополуччя розкривається як повнота самореалізації людини в конкретних життєвих умовах і обставинах, реалізація власного потенціалу в життєвому функціонуванні, утілення своїх талантів. Індикаторами благополуччя постають самоактуалізація, осмисленість життя, повнота функціонування людини.

Одним із перших, хто дав визначення щастя на основі евдемонічного підходу, був дослідник А.С. Ватерман [18]. Він уважав, що евдемонія має місце тоді, коли життя та діяльність людини не лише викликають позитивні емоції, а узгоджуються з її глибинними цінностями, і передбачає її цілковите включення та залучення. Даймон – це внутрішній ідеал досконалості, справжня сутність, з якою

людина порівнює свої дії, щоб самореалізуватися, а евдемонія – це життя, у якому людина не лише отримує задоволення, але й реалізує своє істинне Я.

Досить популярною є шестикомпонентна модель психологічного благополуччя особистості, розроблена американською психологинею К. Ріфф [16]. Вона виділила такі основні компоненти психологічного благополуччя: самоприйняття, позитивні взаємини з навколишніми, автономія, управління середовищем, наявність цілей у житті, особистісне зростання.

Англійський психолог М. Аргайл [11] розробляв психологічну категорію щастя, яке за змістом близьке до евдемонічного розуміння психологічного благополуччя. Так, у структурі щастя цей автор розрізняв два компоненти: а) переживання задоволеності життям загалом, загальну рефлексивну оцінку людиною свого минулого і теперішнього; б) частоту й інтенсивність позитивних емоцій.

З'являються психологічні теорії, які намагаються інтегрувати основні положення цих підходів і поєднати в єдиній моделі виокремлені в них компоненти. До інтегративних моделей відносять теорії К. Кіза, М. Ягоди, М. Селігмана.

Теорію особистісного процвітання, що близьке до розуміння психологічного благополуччя, розробляв американський дослідник К. Кіз [15]. На його переконання, відсутність психічного захворювання – це не наявність психічного здоров'я. Психічні захворювання та психічне здоров'я – не два вектори одного континууму, тому завданням є не лише усунення психічних захворювань, а забезпечення процвітання індивідів.

Американська дослідниця М. Ягода [14] розглядала благополуччя в контексті вивчення категорії позитивного психічного здоров'я. Узагальнюючи дослідницькі дані щодо психологічного змісту позитивного психічного здоров'я, вона виокремлює шість основних підходів до теми: а) ставлення особистості до себе; б) ступінь реалізації особистістю своїх можливостей через дію; в) уніфікація функцій в особистості; г) ступінь незалежності особистості від соціальних впливів; г) як людина бачить навколишній світ; д) здатність сприймати життя таким, яким воно є, і володіти ним.

Автор позитивної психології М. Селігман [17] описав модель процвітання. Теорія благополуччя М. Селігмана (PERMA) окреслює п'ять сфер життя, яких люди прагнуть: позитивні емоції, залучення, або потік, позитивні стосунки, сенс або мета та досягнення. Позитивні емоції є суб'єктивною змінною, а інші елементи (залучення, позитивні стосунки, сенс, досягнення) мають як суб'єктивний, так і об'єктивний характер.

Уважаємо, що оскільки благополуччя є багатофакторним феноменом, то воно охоплює як переживання щастя, так і наявність сенсу життя, особистісне зростання. Евдемонія та гедонія зумовлюють синергетичний ефект, реалізація особистісного потенціалу дозволяє бути в контактi з гедоністичними відчуттями.

У сучасній українській психології інтерес до вивчення психологічного благополуччя особистості виявили Т.В. Данильченко [2], Н.В. Каргіна [5; 6], Т.М. Тита-

ренко [7; 8], Л.З. Сердюк [9], М.М. Шпак [10] та інші. Особливо стають актуальними дослідження способів підтримання психологічного благополуччя українців в умовах воєнної агресії.

М.С. Дворник [3] досліджує психологічне благополуччя особистості у транзитивний період (період переходу від війни до миру) і виділяє в ньому такі складники: позитивні стосунки з іншими, внесок у благополуччя інших, відчуття компетентності та спроможності здійснювати осмислену активність, наявність персональних цілей, самоповагу й оптимізм.

На наш погляд, психологічне благополуччя особистості можна розуміти як інтегрований, досить стійкий психологічний стан, який виявляється у переживанні задоволеності від життя та відчутті повноти власного функціонування.

Чинники зовнішнього середовища й індивідні характеристики виступають як умови та чинники благополуччя людини, задоволеності життям і переживання щастя. Усі ці чинники можна узагальнити в понятті «якість життя». Це широке поняття, яке включає фізичне самопочуття людини, вік, стать, рівень незалежності та соціальних зав'язків, якість навколишнього середовища, об'єктивний рівень задоволення базових потреб індивіда, безпеку, свободу та соціальна справедливість, культурні та соціальні норми, стандарти, очікування тощо.

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ) (1995 р.), якість життя – сприймання особистістю свого становища в житті в контексті культури та системи цінностей, у яких вона живе, а також відповідно до своїх цілей, очікувань, стандартів і турбот.

Безперечно, об'єктивні умови життя, зовнішні події будуть накладати помітний відбиток на стан психологічного благополуччя особистості, хоча інтрапсихологічні чинники залишаються визначальними.

Уважаємо, що у структурі чинників психологічного благополуччя особистості значне місце належить суб'єктивному ставленню, тобто ставленню особистості до себе, інших людей, власного життя, майбутнього. Значною мірою ставлення визначає оцінку явищ і подій життя, спосіб реагування й інтерпретацію досвіду. Здатність розуміти, конгруентно переживати й ефективно регулювати свої емоції, що є ознаками високого рівня емоційної компетентності, також визначатимуть задоволеність власним життям і рівень благополуччя особистості.

Мета статті – дослідити стан психологічного благополуччя й оцінку якості життя українців в умовах повномасштабної війни та їхній зв'язок з емоційною компетентністю.

Застосовувались такі методи наукового дослідження: теоретичні (теоретичний аналіз психологічних наукових джерел, систематизація наукових положень, представлених у фаховій літературі), емпіричні (методика на вивчення рівня психологічного благополуччя особистості (С.М. Забаровська [4]), «Шкали оцінки якості життя» (О.С. Чабан [1]), Тест емоційного інтелекту Н. Холла) та статистичні

методи (відсоткове значення, середнє арифметичне, кореляційний аналіз за Пірсоном, статистичний U-критерій Манна – Уїтні).

Дослідження проводилось у 2023–2024 рр. серед повнолітніх українців, мешканців Чернігівської, Сумської, Київської, Дніпропетровської, Полтавської, Рівненської, Львівської областей. Усього опитано 80 осіб, з яких переважна кількість жінок – 75 осіб (93,75%), 5 чоловіків (6,25%).

Результати дослідження. Дослідження за авторською методикою на визначення рівня психологічного благополуччя дозволяє визначити показники за 8 шкалами: «задоволеність життям», «позитивні емоції», «ставлення до себе», «ставлення до інших», «уявлення про майбутнє», «наявність соціальної підтримки», «життєві цілі», «здатність до саморегуляції», загальний показник психологічного благополуччя.

З'ясувалося, що більшість українців діагностує високий рівень психологічного благополуччя (62 особи, що становить 77,5% від загальної вибірки), 17 осіб (21,25%) виявляють середній рівень цього показника, 1 особа (1,25%) – низький рівень (рис. 1).

У структурі психологічного благополуччя на високому рівні виявляються такі компоненти, як «позитивні емоції», що свідчить про переважання позитивного афекту в настроях українців. У більшості досліджуваних виявлено високі показники за шкалами «ставлення до себе» та «ставлення до інших», що свідчить про переважання гарного ставлення до себе та до оточення. Також більшість мають високі значення за шкалами «уявлення про майбутнє», «життєві цілі», що вказує на оптимістичні погляди щодо майбутнього життя та планування свого майбутнього. Більшість також отримала високі показники за шкалою «наявність соціальної підтримки», що вказує на задоволеність соціальними контактами. Однак за шкалою «задоволеність життям» більшість опитаних набрали середні бали, що свідчить про посередню задоволеність актуальним життям, тим, як розгортається їхній життєвий шлях. Також переважно українці посередньо оцінюють свою здатність до саморегуляції (табл. 1).

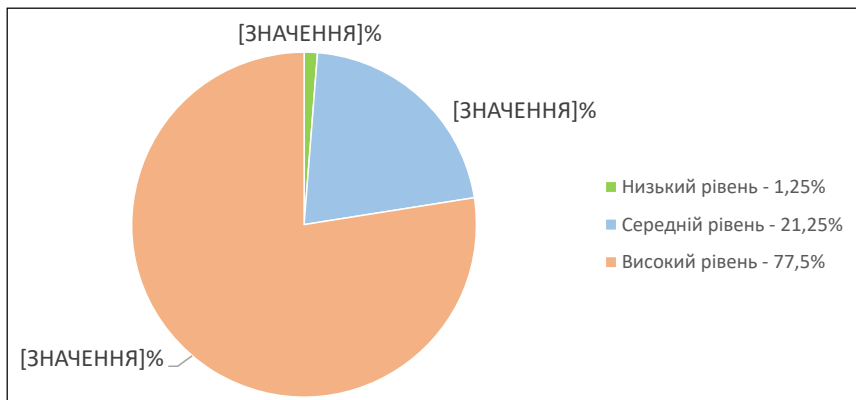

Рис. 1. Відсотковий розподіл досліджуваних у вибірці за рівнем психологічного благополуччя

Узагальнена таблиця результатів дослідження психологічного благополуччя українців

Рівень вияву	Шкали методики на визначення психологічного благополуччя особистості								
	Задоволеність життям	Позитивні емоції	Ставлення до себе	Ставлення до оточення	Уявлення про майбутнє	Наявність соціальної підтримки	Життєві цілі	Здатність до саморегуляції	Загальний показник
Низький	25%	5%	3,75%	5%	6,25%	5%	6,25%	26,25%	1,25%
Середній	66,25%	22,5%	26,25%	32,5%	28,75%	31,25%	18,75%	38,75%	21,25%
Високий	8,75%	72,5%	70%	62,5%	65%	63,75%	75%	35%	77,5%

Діагностування оцінки якості життя серед українців дало такі результати. 22 опитаних (27,5%) діагностують дуже низьку загальну оцінку якості життя, 18 осіб (22,5%) – низьку оцінку, 16 осіб (20%) – середню оцінку, 10 осіб (12,5%) – високу, 14 осіб (17,5%) – дуже високу оцінку (рис. 2).

Проаналізуємо оцінки, надані українцями, за окремими сферами життя. Для цього обрахуємо середні значення по вибірці за всіма шкалами методики (рис. 3).

Середні значення за шкалами показують, що найбільше українці задоволені своєю соціальною активністю, умовами проживання, загалом своїм життям. Найнижчий рівень задоволення відстежується за такими сферами, як: фінансове благополуччя, любов/сексуальна активність, проведення вільного часу.

У дослідженні гіпотетично передбачалось, що оцінка якості життя особистості та стан психологічного благополуччя українців будуть пов'язані з таким особистісним чинником, як рівень емоційної компетентності. З метою діагностування рівня розвитку цього інтегрованого показника було застосовано Методику емоційного інтелекту Н. Холла. Встановлено, що більшість українців діагностує середній рівень розвитку емоційної компетентності (44 особи, що становить 55%

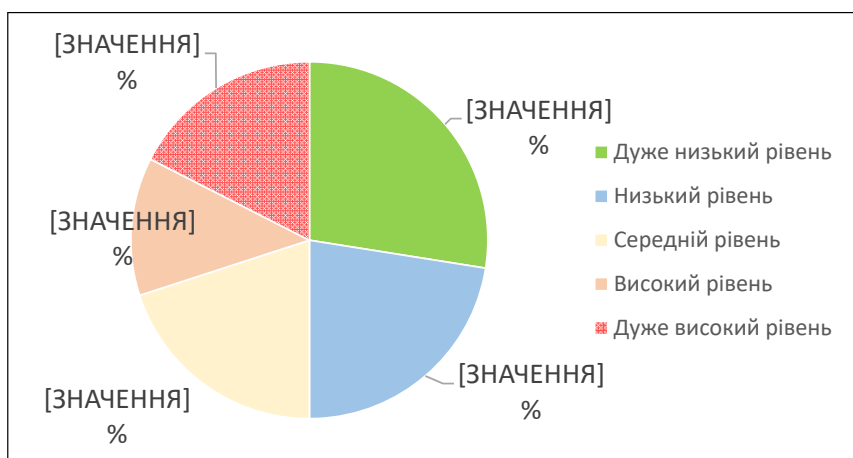

Рис. 2. Відсотковий розподіл досліджуваних у вибірці за рівнем оцінки якості життя

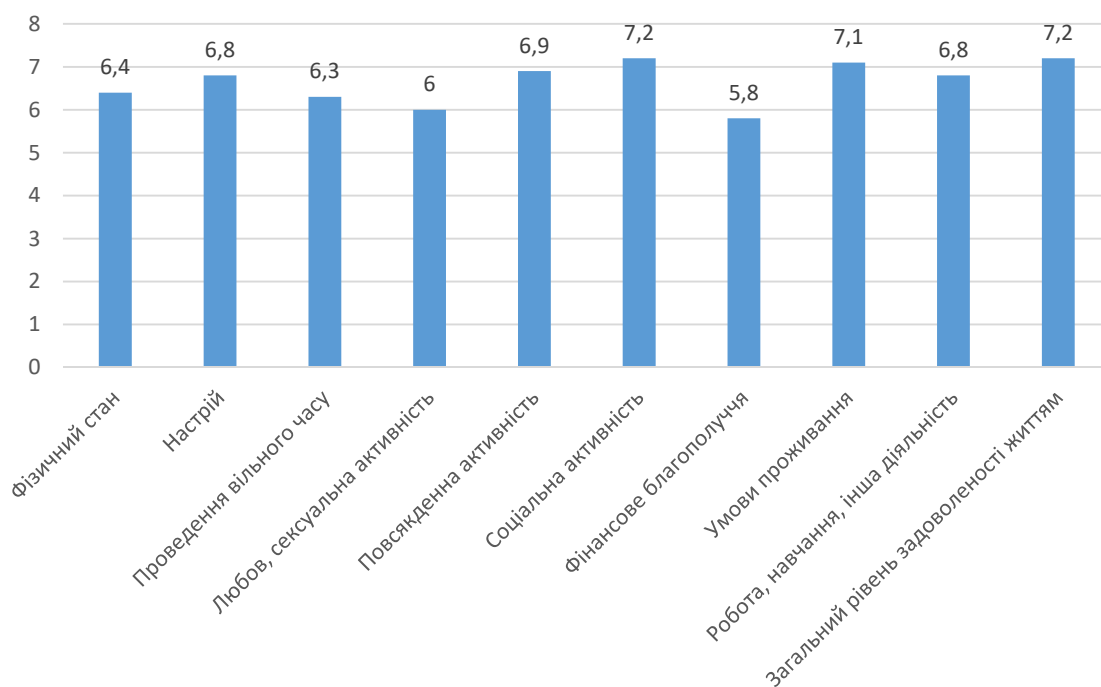

Рис. 3. Середні оцінки якості життя українців за різними сферами

від вибірки), більш ніж третина (31 особа, 38,75%) – низький рівень, лише 5 осіб (6,25%) – високий рівень. З’ясовано, що в українців загалом переважає середній рівень емоційної обізнаності, емпатії, уміння розпізнавати емоції інших людей, самомотивації. Однак чітко виражено, що такий компонент емоційної компетентності, як уміння керувати своїми емоціями, розвинений досить слабо. Це може зумовлювати складнощі в регулюванні негативних емоцій, стабілізації власного емоційного стану, настрою у складних життєвих обставинах.

Проведений кореляційний аналіз (за Пірсоном) засвідчив наявність достовірного позитивного зв’язку між показниками, що вивчались: рівень емоційної компетентності значущо позитивно корелює з рівнем психологічного благополуччя – 0,55 та загальною оцінкою якості життя – 0,51 ($r = 0,01$).

Аналіз результатів за U-критерієм Манна – Уїтні показує, що у групах досліджуваних із низьким і середньо-високим рівнями емоційної компетентності наявна значуща відмінність рівня психологічного благополуччя ($U = 251,5$) та загальної оцінки якості життя ($U = 348,5$) (за $p \leq 0,01$).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Це дослідження представляє унікальні та важливі висновки про рівень психологічного благополуччя, оцінку якості життя українців в умовах повномасштабної війни та їх зв’язок з таким інтрапсихологічним чинником, як емоційна компетентність особистості.

З’ясовано, що більшість повнолітніх українців має високий рівень психологічного благополуччя. У структурі психологічного благополуччя на високому рівні діагностуються такі складники, як наявність усвідомлених позитивних життєвих

цілей, здатність відчувати позитивні емоції, позитивне ставлення до себе та до інших людей, відчуття соціальної підтримки, оптимістичне уявлення про майбутнє. Менш виражені здатність до емоційної саморегуляції та задоволеність актуальним життям.

Половина опитаних українців низько оцінює якість свого життя, лише третина дає високі оцінки. Найнижчі оцінки якості життя визначені у сферах фінансового благополуччя, любові/сексуальної активності, проведення вільного часу. Ці дані пояснюються значною зміною усталеного способу життя українців, постійною загрозою безпеці співгромадян, розлученням сімей у зв'язку з участю членів родини в захисті країни, вимушеною внутрішньою та зовнішньою міграцією, втратою роботи, житла, майна, збіднінням населення, втратою можливостей і сенсу проведення цікавого дозвілля.

Проведений кореляційний аналіз доводить значущий зв'язок між рівнем психологічного благополуччя та задоволеності життям і рівнем емоційної компетентності. Аналіз результатів за статистичним критерієм Манна – Уїтні показує, що у групах досліджуваних з низьким та середньо-високим рівнями емоційної компетентності наявна значуща відмінність рівня психологічного благополуччя та загальної оцінки якості життя. Припускаємо, що чим вищий рівень емоційної компетентності особистості, тим краще вона буде справлятися зі стресом війни, щоденними труднощами та відчувати вищу задоволеність власним життям.

Отримані результати дають можливість розробляти психологічні підходи, що спрямовані на підтримку інтрапсихологічних ресурсів подолання дії травмувальних подій як ефективного способу підтримання психологічного благополуччя громадян в умовах російської агресії.

Список використаних джерел і літератури

1. Валідизація «Шкали оцінки якості життя» / О.С. Чабан та ін. *Український вісник психоневрології*. 2017. Т. 25. В. 1 (90). С. 159–160.
2. Данильченко Т.В. Основи психології благополуччя особистості: навчально-методичний посібник. Чернігів : Десна Поліграф, 2022. 268 с.
3. Дворник М.С. Психологічне благополуччя особистості під час переходу від війни до миру. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: збірник статей. 2020. Вип. 45 (48). С. 79–88.
4. Забаровська С.М., Кресан О.Д. Методика дослідження психологічного благополуччя особистості. *Психологічний часопис*. 2021. Т. 7. Вип. 9. С. 99–107.
5. Каргіна Н.В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 48–54.
6. Каргіна Н.В. Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості : дис. ... канд. психол. наук. Одеса, 2018. 270 с.
7. Титаренко Т.М. Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя : монографія. Кропивницький, 2020. 160 с.
8. Титаренко Т.М. Способи підвищення психологічного благополуччя особистості, що пережила травму. *Психологія: теорія і практика*. 2018. Вип. 1 (1). С. 112–119.
9. Сердюк Л.З. Самодетермінація психологічного благополуччя особистості : монографія / за ред. Л.З. Сердюк. Київ ; Львів, 2021. 236 с.

10. Шпак М.М. Емоційний інтелект як особистісний ресурс забезпечення психологічного благополуччя молодших школярів. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 266–270.
11. Argyle M. *The Psychology of Happiness*. London, 2001. 288 p.
12. Bredburn N.M. *The structure of psychological well-being*. Chicago : Aldine, 1969. 318 p.
13. Diener E. *The science of well-being : the collected works*. *Social Indicators Research Series*. 2009. № 37. P. 274.
14. Jahoda M. *Current concepts of positive mental health*. Basic Books. 1958. URL: <https://ia601307.us.archive.org/10/items/currentconceptso00jaho/currentconceptso00jaho.pdf> (дата звернення: 11.02.2024).
15. Keyes C.L.M. Promoting and protecting mental health as flourishing: A complementary strategy for improving national mental health. *American Psychologist*. 2007. Vol. 62 (2). P. 95–108.
16. Ryff C.D., Keyes C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719–727.
17. Seligman M. *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*. New York : Free press, 2011. 349 p.
18. Waterman A.S. Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1993. Vol. 64 (4). P. 678–691.

References

1. Validyzacija “Shkaly ocinky jakosti zhyttja” [Validation of the “Quality of Life Rating Scale”] (2017) / O.S. Chaban ta in. *Ukrajinsjkyj visnyk psykhonevrologhiji*. T. 25. V. 1 (90). S. 159–160 [in Ukrainian].
2. Danylchenko, T.V. (2022). *Osnovy psykhologhiji blaghopoluchchja osobystosti: navchaljno-metodychnyj posibnyk* [Basics of the psychology of personal well-being: educational and methodological manual]. Chernighiv: Desna Poligraf. 268 s. [in Ukrainian].
3. Dvornyk, M.S. (2020). *Psykhologhichne blaghopoluchchja osobystosti pid chas perekhodu vid vijny do myru* [Psychological well-being of the individual during the transition from war to peace]. *Naukovi studiji iz socialjnoji ta politychnoji psykhologhiji: Zb. statej*. Vyp. 45 (48). S. 79–88 [in Ukrainian].
4. Zabarovsjka, S.M., & Kresan, O.D. (2021). *Metodyka doslidzhennja psykhologhichnogho blaghopoluchchja osobystosti* [Methods of researching the psychological well-being of an individual]. *Psykhologhichnyj chasopys*. T. 7. Vyp. 9. S. 99–107 [in Ukrainian].
5. Karghina, N.V. (2015). *Osnovni pidkhody do vyvchennja psykhologhichnogho blaghopoluchchja osobystosti: teoretychnyj aspekt* [Basic approaches to the study of psychological well-being of the individual: theoretical aspect]. *Nauka i osvita*. № 3. S. 48–54 [in Ukrainian].
6. Karghina, N.V. (2018). *Resursy ta chynnyky psykhologhichnogho blaghopoluchchja osobystosti* [Resources and factors of psychological well-being of the individual]. Candidate’s thesis. Odesa. 270 s. [in Ukrainian].
7. Tytarenko, T.M. (2020). *Posttravmatychnje zhyttjetvorennja: sposoby dosjaghnennja psykhologhichnogho blaghopoluchchja: monoghrafija* [Post-traumatic life creation: ways to achieve psychological well-being: monograph]. *Kropyvnyckyj*. 160 s. [in Ukrainian].
8. Tytarenko, T.M. (2018). *Sposoby pidvyshhennja psykhologhichnogho blaghopoluchchja osobystosti, shho perezhyla travmu* [Ways to increase the psychological well-being of a person who has survived a trauma]. *Psykhologhija: teorija i praktyka*. Vyp. 1 (1). S. 112–119 [in Ukrainian].
9. Serdjuk, L.Z. (2021). *Samodeterminacija psykhologhichnogho blaghopoluchchja osobystosti: monoghrafija* [Self-determination of the psychological well-being of the individual: monograph] / za red. L.Z. Serdjuk. Kyjiv, Ljviv. 236 s. [in Ukrainian].

10. Shpak, M.M. (2016). Emocijnyj intelekt jak osobystisnyj resurs zabezpechennja psykhologhichnogho blaghopoluchchja molodshykh shkoljariv [Emotional intelligence as a personal resource for ensuring the psychological well-being of younger schoolchildren]. *Nauka i osvita*. № 5. S. 266–270 [in Ukrainian].
11. Argyle, M. (2001). *The Psychology of Happiness*. London. 288 p. [in English].
12. Bradburn, N.M. (1969). *The structure of psychological well-being*. Chicago: Aldine. 318 p. [in English].
13. Diener E. (2009). *The science of well-being : the collected works. Series: Social Indicators Research Series*. № 37. P. 274 [in English].
14. Jahoda, M. (1958). *Current concepts of positive mental health*. Basic Books. Retrieved from: <https://ia601307.us.archive.org/10/items/currentconceptso00jaho/currentconceptso00jaho.pdf> (accessed: 11.02.2024) [in English].
15. Keyes, C.L.M. (2007). Promoting and protecting mental health as flourishing: A complementary strategy for improving national mental health. *American Psychologist*. Vol. 62 (2). P. 95–108 [in English].
16. Ryff, C.D., & Keyes, C. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 69. P. 719–727 [in English].
17. Seligman, M. (2011). *Flourish: A visionary new understanding of heppiness and well-being*. New York: Free press. 349 p. [in English].
18. Waterman, A.S. (1993). Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 64 (4). P. 678–691 [in English].

Zabarovska S. M.

Postgraduate Student

Nizhyn Mykola Hohol State University;

Teacher

State professional-technical educational institution

"Snovsk high vocational school of forestry"

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AND QUALITY OF LIFE OF UKRAINIANS IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE WAR

The article highlights the interpretation of the concept of “psychological well-being of the individual” according to hedonistic, eudaemonistic and integrative approaches. The theories of psychological well-being of N. Bradburn, E. Diner, A.S. Waterman, M. Argyle, K. Keys, M. Yagoda, M. Seligman. The personal definition of this psychological concept is given. The role of external and individual factors in the psychological well-being of a person is emphasized, which can be denoted by the general term “quality of life”. The importance of personal factors of psychological well-being, such as personal attitude and emotional competence, is noted.

The results of an empirical study of psychological well-being and a subjective assessment of the quality of life of Ukrainians in the conditions of the war are given. The level and quality of the correlation of these indicators with such a personal factor as the emotional competence of the individual is clarified. It is concluded that the more emotionally competent a person is, the higher the level of his psychological well-being and life satisfaction.

Key words: subjective well-being, psychological well-being, quality of life, life satisfaction, emotional competence.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.11>

Кайманова Я. В.

старший викладач кафедри психології
Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»»
e-mail: yana.kaymanova.82@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9540-6606

Рябокоть Н. С.

старший викладач кафедри психології
Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»»
e-mail: nadezda.ryabokon@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9735-0626

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖІНКИ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

Зміни, що відбулися останнім часом у соціально-економічній, внутрішньо- та зовнішньополітичній сферах країни, визначили необхідність переозброєння та вдосконалення бойової діяльності війська за всіма напрямками. У сучасних збройних силах світу все частіше можна зустріти жінок-військовослужбовців, які виконують важливі функції й обіймають ключові позиції. Жінки в армії стикаються з особливими викликами й умовами, які впливають на їхню індивідуально-психологічну адаптацію та поведінку. Розвиток громадянського суспільства вимагає максимальної участі всіх у процесі суспільних реформ, однак традиційні гендерні стереотипи домінують і структурно виправдовують гендерну соціальну нерівність, у результаті чого потенціал більшості жінок залишається невикористаним і донині. У статті досліджено індивідуально-психологічні особливості жінок-військовослужбовців, зокрема їхні психологічні характеристики, адаптаційні стратегії та виклики, з якими вони стикаються.

Ключові слова: жінка-військовослужбовець, індивідуально-психологічні особливості, особистість, адаптаційні стратегії.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення індивідуально-психологічних особливостей жінок-військовослужбовців зумовлена кількома важливими аспектами, що мають значний вплив на ефективність їхньої служби, психічне здоров'я та загальне благополуччя. У сучасних збройних силах спостерігається зростання кількості жінок, які обіймають різні військові посади, відіграють бойові ролі. Це потребує детального розуміння їхніх психологічних особливостей для забезпе-

чення ефективної служби й інтеграції в чоловічі колективи. У багатьох країнах упроваджуються політики щодо гендерної рівності у військових структурах, що підвищує необхідність досліджень у цій галузі.

Інтеграція жінок у військові підрозділи та розуміння їхніх психологічних особливостей можуть позитивно вплинути на командну роботу, підвищити моральний дух і загальну ефективність військових операцій. Жінки часто вносять у військові колективи унікальні навички та перспективи, що сприяє кращому виконанню завдань і підвищенню адаптивності підрозділів. Важливість соціальної підтримки, менторства й ефективних політик щодо гендерної рівності у військових структурах підкреслює необхідність у дослідженні психологічних аспектів служби жінок.

Створення підтримувального середовища та політик, які враховують індивідуально-психологічні особливості жінок-військовослужбовців, сприяє їхній професійній реалізації й особистому благополуччю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації, присвячені вивченню індивідуально-психологічних особливостей жінок-військовослужбовців, відображають складність і багатогранність їхнього психологічного профілю. Ці дослідження охоплюють різні аспекти психологічного й емоційного стану жінок, які обрали військову кар'єру.

Якщо зробити аналіз історичного аспекту гендерної проблематики військової справи, можна побачити, що перші повідомлення про жінок, які займалися військовою справою, трапляються в давньогрецького історика Геродота. Письмові джерела давніх цивілізацій Греції, Риму й Індії підтверджують той факт, що у кельтів, германців, сарматів та індоєвропейських народів жінки брали безпосередню участь у бойових діях. Деякі з них навіть очолювали військові угруповання [2]. Історія свідчить і про випадки неефективного залучення жінок-військовослужбовців до врегулювання воєнних конфліктів.

Дебора Лі Кендіс та Ніколь Д. Бішоп, дослідниці зі США, вивчали психологічне здоров'я й адаптацію жінок у військових структурах, зокрема в контексті посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) та депресії. Їхні роботи зосереджені на впливі бойового досвіду на психічне здоров'я жінок і необхідності розроблення й ефективності програм підтримки та реабілітації для жінок-військовослужбовців. Дослідження Керрі Дж. Брюер охоплюють адаптивність і стресостійкість жінок у воєнних умовах, зокрема в бойових діях. Вона також аналізувала соціальну підтримку та її вплив на психічне здоров'я жінок-військовослужбовців [10].

Дебора М. Стівенс зосереджувала дослідження на вивченні лідерських якостей жінок у військових структурах, а також на їхніх стратегіях подолання стресу. Вона аналізувала, як жінки-офіцери використовують свої навички емоційного інтелекту для зміцнення командної роботи та підвищення ефективності військових операцій. Марі А. Маккар вивчала гендерні аспекти військової служби,

зокрема різницю у психологічних реакціях чоловіків і жінок на стресові ситуації. Її дослідження охоплюють питання гендерної інтеграції у військові підрозділи та вплив цієї інтеграції на оперативну ефективність [10].

В Україні також є чимало науковців, які вивчають індивідуально-психологічні особливості жінок-військовослужбовців.

Дослідження С.О. Мельник, О.І. Дзюбенко, І.В. Калінчук, Н.О. Коваленко та Л.В. Михайленко охоплюють питання адаптації жінок до військової служби, а також психологічну підтримку та реабілітацію жінок-військовослужбовців, аналізують вплив військової служби на психічне здоров'я жінок, зосереджені на впливі бойових дій на психологічний стан жінок-військовослужбовців і стратегіях подолання стресу, містять аналіз чинників, що впливають на психічне здоров'я жінок-військовослужбовців, та методи підтримки їхньої емоційної стійкості, а також розкривають гендерні відмінності у сприйнятті стресових ситуацій [8].

Ці дослідження підкреслюють важливість урахування унікальних психологічних особливостей жінок-військовослужбовців у розробленні програм підтримки та політик, що сприяють їхньому професійному й особистому благополуччю. Важливо також продовжувати дослідження в цій галузі для більш глибокого розуміння й ефективного реагування на потреби жінок у військових структурах [6].

Мета статті полягає у проведенні аналізу й узагальненні індивідуально-психологічних особливостей жінок-військовослужбовців.

Результати дослідження. Нині до лав Збройних сил України входять понад 15 тис. жінок, з них майже 2 тис. – це офіцерські звання. Посади, які обіймають жінки в армії, в основному стосуються освіти та кадрової роботи, медицини, фінансів, права та логістики. За цим показником кількість жінок-військовослужбовців в українській армії дещо нижча, ніж в арміях розвинених країн світу. Як стверджує В.О. Куценко, жінки мають більш високий загальноосвітній рівень порівняно з такою ж категорією чоловіків-військовослужбовців. Отже, на думку автора, збільшення чисельності жінок у Збройних силах сприятиме підвищенню інтелектуального рівня особового складу [8].

Дослідження практик гендерної комунікації доводять, що самоактуалізаційні характеристики жінок-військовослужбовців є складними та суперечливими. Вони мають як позитивні, так і негативні детермінанти. До позитивних психологічних характеристик, характерних для жінок, які необхідно використовувати для підвищення ефективності військово-професійної діяльності, належать: увага, зважена особистісна оцінка у професійному спілкуванні, довірливість, відстороненість, уміння йти на компроміс і прощати чоловікам помилки, емоційність, комунікабельність, відкритість, здатність інтегрувати найкращі характеристики навколишнього середовища (жінки, які прожили багато років у шлюбі, успадковують найкращі риси чоловічої особистості), здатність швидко адаптуватися до умов військової служби, здатність не загубитися у важких життєвих і професійних обставинах військового табору, зібраність, стійкість,

уміння бути рішучою та непримиренною, коли це необхідно, уміння боротися за справедливість [9]. Досвід військ показує, що присутність жінок у військовому соціальному середовищі деякою мірою покращує стосунки у військовому колективі, часто стимулює соціальну та службову діяльність чоловіків у правильному напрямі.

Однак, як показує практика військового навчання, особливості жіночої психології накладають серйозний відбиток на стосунки в однозначно жіночому колективі. Підвищена емоційна чутливість жінок, прагнення до справедливого розподілу навантаження, боротьба за фаворитизм в таких підрозділах (вузлах зв'язку, тилових структурах, медичних установах тощо) часто призводять до невиправданих конфліктів на основі вирішення «типово жіночих суперечностей». Сімейні проблеми серед військовослужбовців-жінок також частіше, ніж серед військовослужбовців-чоловіків, впливають на ефективність їхньої служби.

Цілеспрямоване спостереження за практичною діяльністю жінок-військовослужбовців у пілотних підрозділах показує, що жінки мають значну самостійність у своїй поведінці. Про непередбачуваність жіночої поведінки та мислення говорять щирі відповіді самих жінок у багатьох розмовах з ними [6]. Багато в чому вона залежить від ситуації, їхнього настрою та самопочуття.

Проведені дослідження професіоналізації військовослужбовців-жінок дозволили виявити типологію їхніх основних груп [5].

До першої групи належать військовослужбовці-жінки «інноваційного» типу, більшість із яких реалізують свій особистий потенціал водночас у професійній і сімейній сферах. Дослідження показують, що ця група найменша серед військовослужбовців-жінок (1,2%). Сюди входять більшість жінок-офіцерів у званні майора і вище, а також жінки, які обіймають найбільш високооплачувані посади в гендерних сферах військової спеціалізації. «Інноваційні» жінки-військовослужбовці характеризуються високою задоволеністю своїми професійними якостями, високою військово-професійною самооцінкою, оптимальним узгодженням військових і сімейних обов'язків і чіткою гендерною ідентичністю як подружнього (статевого) партнера.

Друга група – це жінки-військовослужбовці, які професійно орієнтовані. Основною рушійною мотивацією представників цієї групи є визнання своїх досягнень у професійній діяльності та творча самореалізація (іноді на шкоду родині та родинним стосункам). Результати опитування показують, що таких жінок також порівняно небагато – лише 6%. Характерним для цієї групи військовослужбовців є те, що у структурі особистісної орієнтації змістовий бік професійної діяльності переважає над матеріальним, а середовище виступає чинником самоактуалізації особистості. Вони максимізують свій особистий потенціал на роботі. Здебільшого професійно орієнтовані жінки-військові зустрічаються у фемінізованих сферах військової діяльності: підрозділах зв'язку, штабах, медичній і матеріально-технічній службах. Серед них приблизно третина – одружені жінки, більше половини – неодружені.

До третьої групи входять жінки-військові, які працюють за потребою. Зазвичай це жінки-одиначки, розлучені жінки та жінки, які мають фінансові труднощі. Як показує аналіз, це найбільша група військовослужбовців-жінок – приблизно 67%. Ці жінки працюють не для самореалізації, а за принципом, що вибирати не доводиться. Якщо чоловіки зазвичай «інтегровані у професійну діяльність», то жінки на роботі часто відволікаються на сімейні справи. Мотивація до праці цієї групи жінок-військовослужбовців дуже низька, матеріальне стимулювання практично відсутнє, матеріальне забезпечення не залежить від навантаження. Особистісна орієнтація фокусується на міжособистісному спілкуванні в жіночому професійному середовищі.

Четверта категорія – сімейно орієнтовані жінки-військовослужбовці. Третина одружених жінок і менше половини неодружених належать до цієї групи, які вважають за краще присвятити більшу частину свого життя сім'ї. Неодружені жінки цієї групи не вирізняються високими досягненнями у професійній діяльності, оскільки одним із головних мотивів їхнього життя є створення благополучної сім'ї. На відміну від них, одружені жінки зі стажем роботи 10 і більше років зазвичай наполегливо працюють над підвищенням своєї професійної кваліфікації та кар'єрного статусу.

Науковці-дослідники прогнозують, що ХХІ ст. стане століттям жінок. «Чоловічі» цінності – особистий успіх, заснований на конкуренції, сильний підхід до вирішення проблем, ризик і авантюризм – будуть замінені «жіночими» цінностями: орієнтацією на загальне благо, мир і процвітання [3].

Важко окреслити межі впливу жінок на кожен аспект соціального та морального життя військовослужбовця. Жінки є носіями величезного морального потенціалу. Вони більш старанні, серйозні та дисципліновані, ніж чоловіки. За ступенем мотивації до військової служби їх можна поділити на три групи [4].

1. Жінки-військовослужбовці орієнтуються на довгострокову перспективу служби та розглядають її як найкращу можливість особистої самореалізації. Їм властиві високі ідеали самовідданого служіння Батьківщині. Вони прагнуть зразково виконувати свої обов'язки, стійко витримувати тягарі та примхи військової служби, прагнуть кар'єрного та професійного зростання.

2. Прагматичні жінки-військовослужбовці в основному задовольняють матеріальні потреби і деякою мірою духовні потреби. Загалом задоволені військово-професійними та матеріальними умовами, легко адаптуються в колективі (уміють завоювати авторитет і повагу командування та товаришів по службі). Вони часто вважають посади, які обіймають, «стелею» своєї кар'єри.

3. Найважча для розуміння категорія жінок-військовослужбовців – це ті, хто в армії по суті є «випадковими людьми». Вони готові розірвати контракт будь-якої миті, якщо є можливість, і отримати більшу фінансову підтримку в іншому місці.

Для підлеглих-жінок командир (начальник) повинен адаптувати свій стиль керівництва, сформований досвідом роботи в чоловічому колективі. Водночас

необхідно сприяти взаєморозумінню під час спілкування та налаштовувати підлеглих об'єктивно оцінювати отримані завдання, поведінку колег, дії колективу. Якщо психічному й емоційному зриву неможливо запобігти, то керівникам не варто ухвалювати поспішних рішень. Тільки після того, як підлеглий заспокоїться, можна давати відповідні оцінки та накази [1].

Зважаючи на їхню здатність детально описувати теми, що їх хвилюють, необхідно уникати загальних міркувань і бути якомога конкретнішими в їх представленні. Загалом, абстрактно-раціональне мислення чоловіків суперечить ірраціональному та перцептивному мисленню жінок.

Правило взаєморозуміння між начальниками-чоловіками та підлеглими-жінками стверджує: спроба створити позитивний настрій спілкування до переконання у важливості та необхідності тих чи інших дій не дасть результату. Стосунки із жінками-військовослужбовцями не можуть бути надто формальними. Важливо створити доброзичливу атмосферу спілкування та вміння зберігати чітку соціальну та психологічну дистанцію [4].

В організації особистої виховної роботи військовослужбовців-жінок важливо стимулювати процес особистісного самовдосконалення й активного самоствердження «Я» у нормативних соціально-психологічних ролях. Водночас такі якості, як чарівність, жіночність, дисциплінованість, працьовитість, пунктуальність, упорядкованість, доброзичливість, витривалість, старанність, наполегливість тощо, можуть служити керівною основою для дій, спираючись на власну ініціативу.

До негативних якостей, які необхідно придушувати у процесі самовиховання, належать: нестриманість, нетактовність, грубість, мінливість настрою, обмеженість, залежність, вразливість, балакучість і пліткарство, слабка здатність протистояти тиску в екстремальних ситуаціях, неохайність. На думку науковців, для жінок усіх груп характерна стратегія «супержінки» – бажання працювати якомога більше, скільки захочеться, щоб не образити своїх командирів і найближче оточення. Типовими позитивними якостями жінок-військовослужбовців є цілеспрямованість, довірливість, відстороненість, уміння йти на компроміс і прощати чоловічі помилки, уміння не розгубитися у складних життєвих і професійних ситуаціях. Останній пункт може здатися суперечливим, оскільки жінки зазвичай першими впадають у паніку, але жінки, які деякий час служили в армії, відрізняються від цивільних. У них більш розвинений чоловічий розум, тобто вони орієнтуються на логіку, а не на емоції [7].

Жінки-військовослужбовці є специфічною соціально-демографічною та військово-професійною групою, яка потребує особливої уваги з боку науковців і військових практиків. Необхідно констатувати, що представництво жінок у сфері оборони держави зростає, що відповідає загальносвітовим тенденціям [2].

Військовослужбовці-жінки більше відкриті до потреб суспільства, а мотив приносити найбільшу користь суспільству посідає одну з перших позицій в їхній ієрар-

хії соціальних цінностей. Інтереси суспільства є пріоритетними для військовослужбовця-жінки, а це завжди було і залишається ціннісним пріоритетом для армії, що стоїть на захисті інтересів свого народу. Яскравим свідченням «відкритості» мотивації військовослужбовця-жінки є високий рейтинг мотиву «бути корисною суспільству в надзвичайних ситуаціях». Адже саме цей мотив спроможний забезпечити ефективне виконання нових функцій армії, пов'язаних з її участю в подоланні наслідків екологічних і техногенних катастроф, проявів тероризму тощо [10].

Узагальнюючи, можна зробити такі висновки:

- 1) у жінок спостерігається більш високий рівень розвитку професійної рефлексії, ніж у чоловіків;
- 2) чоловіки демонструють більш високий рівень прямої агресії, натомість жінки більш схильні до агресії, яка не має вираження у фізичних діях;
- 3) нестачу фізичної сили жінки компенсують тренуваністю та майстерністю володіння зброєю;
- 4) фізіологічні властивості жіночого організму надають можливість жінкам бути більш стійкими під час випробувань тривалими фізичними навантаженнями, жінки більш стійкі до стресу;
- 5) найбільш стійкими в чоловіків є інтелектуальні інтереси, готовність змиритися з невдачею, високий рівень претензій, а жінки демонструють наполегливість, естетичну чуйність, життєрадісність [5].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Незважаючи на зростання ролі жінок у Збройних силах, наукові дослідження, присвячені вивченню особистісних якостей і стану здоров'я жінок-військовослужбовців, часто є предметом інтересу суто іноземних учених. У нашій державі, незважаючи на наявність керівних документів, що стандартизують порядок прийняття жінок на військову службу, з різних причин дослідження проблеми «приходу жінок на військову службу» у сучасних умовах не отримали належного розвитку й оцінки.

На жаль, досі не з'ясовано, наскільки психологічні характеристики жінок відповідають вимогам військово-професійної діяльності, які риси їхньої особистості порівняно з військовослужбовцями-чоловіками. Тому існує об'єктивна необхідність проведення цілеспрямованих психологічних досліджень індивідуальних особливостей жінок, які проходять військову службу.

Список використаних джерел і літератури

1. Барко В.І., Смірнова О.М. Теоретичні засади визначення поняття гендерної рівності в діяльності органів внутрішніх справ України на сучасному етапі розвитку суспільства. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 4 (41). С. 152–155.
2. Гендер у психологічних та соціальних дослідженнях : навчальний посібник / Л.О. Шевченко та ін. Київ, 2015. 148 с.
3. Грицай І.О. Проблема гендерного балансу в національних збройних силах: теоретико-прикладний аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права. Теорія та історія держави і права*. 2016. Вип. 5. С. 38.

4. Калагін Ю.А. Гендерний аспект типологізації особистості військовослужбовців Збройних сил України. *Український соціум*. 2013. № 3 (46). С. 44–53.
5. Куценко В.О. Гендерний аспект у сучасній військовій справі. *Вісник Севастопольського національного технічного університету*. 2012. 154 с.
6. Психологічні особливості проходження військової служби військовослужбовцями-жінками в Національній гвардії України : монографія / І.І. Приходько та ін. ; за заг. ред. І.І. Приходька. Харків : НА НГУ, 2021. 246 с.
7. Смірнова О.В. Організаційно-правове та психологічне забезпечення гендерної рівності в діяльності органів внутрішніх справ України та 227 правоохоронних органів зарубіжних країн. *Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Психологія*. 2014. Т. 19. Вип. 2 (32). С. 298–306.
8. Філіяніна Л.А. Армія vs жінки: питання гендерної рівності в деяких сучасних збройних силах світу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. 219 с.
9. Бурчак О.І. Гендерні особливості особистісних властивостей військовослужбовців. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/12529/1.pdf>. (дата звернення: 24.05.2024).
10. Жінки в армії: ЗСУ і світовий досвід. URL: <http://wartime.org.ua/30613-zhnki-v-armiyi-zsu-svtoviy-dosvd.html> (дата звернення: 25.05.2024).

References

1. Barko, V.I., & Smirnova, O.M. (2014). Teoretychni zasady vyznachennia poniattia hendernoї rivnosti v diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy na suchasnomu etapi rozvytku suspilstva [Theoretical Foundations for Defining the Concept of Gender Equality in the Activities of Internal Affairs Agencies of Ukraine at the Current Stage of Society Development]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, Vyp. 4 (41). S. 152–155 [in Ukrainian].
2. Hender u psykholohichnykh ta sotsialnykh doslidzhenniakh (2015). [Gender in psychological and social research]: navch. posib. / L.O. Shevchenko ta in. Kyiv. 148 s. [in Ukrainian].
3. Hrytsai, I.O. (2016). Problema hendernoho balansu v natsionalnykh zbroinykh sylakh [The Problem of Gender Balance in the National Armed Forces]: teoretyko-prykladnyi aspekt. *Naukovyi visnyk publicnogo ta pryvatnoho prava. Teoriia ta istoriia derzhavy i prava*. Vyp. 5. S. 38 [in Ukrainian].
4. Kalahin, Yu.A. (2013). Hendernyi aspekt typolohizatsii osobystosti viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy [Gender Aspect of Typologising the Personality of Servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. *Ukrainskyi sotsium*. № 3 (46). S. 44–53 [in Ukrainian].
5. Kutsenko, V.O. (2012). Hendernyi aspekt u suchasniї viiskovii spravi [The gender aspect in modern military affairs]. *Visnyk SevNTU*. 154 s. [in Ukrainian].
6. Psykholohichni osoblyvosti prokhodzhennia viiskovoi sluzhby viiskovosluzhbovtziv zhyinkamy v Natsionalnii hvardii Ukrainy (2021). [Psychological features of military service by female servicemen in the National Guard of Ukraine]: monohrafiia / I.I. Prykhodko, N.V. Yurieva, Ya.V. Matsehora, O.S. Kolesnichenko; za zah. red. prof. I.I. Prykhodka. Kharkiv: NA NHU. 246 s. [in Ukrainian].
7. Smirnova, O.V. (2014). Orhanizatsiino-pravove ta psykholohichne zabezpechennia hendernoї rivnosti v diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy ta 227 pravookhoronnykh orhaniv zarubizhnykh krain [Organisational, legal and psychological support of gender equality in the activities of law enforcement agencies of Ukraine and 227 law enforcement agencies of foreign countries]. *Visnyk ONU im. I.I. Mechnykova. Psykholohiia*, T. 19. Vyp. 2 (32). S. 298–306 [in Ukrainian].
8. Filianina, L.A. (2018). Armiia vs zhinky: pytannia hendernoї rivnosti v deiakykh suchasnykh zbroinykh sylakh svitu [Army vs. women: the issue of gender equality in some of the world's mod-

ern armed forces]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 219 s. [in Ukrainian].

9. Burchak, O.I. Henderni osoblyvosti osobystisnykh vlastyvostei viiskovosluzhbovtiv [Gender peculiarities of personal characteristics of military personnel]. Retrieved from: <http://eprints.zu.edu.ua/12529/1.pdf>. (data zvernennia: 24.05.2024) [in Ukrainian].

10. Zhinky v armii: ZSU i svitovy dosvid [Women in the army: The Armed Forces of Ukraine and international experience]. Retrieved from: <http://wartime.org.ua/30613-zhnki-v-armyi-zsu-svto-viy-dosvd.html> (data zvernennia: 25.05.2024) [in Ukrainian].

Kaimanova Ya. V.

Senior Lecturer at the Department of Psychology
The North-Ukrainian Institute of the Private Joint Stock Company
“Higher education institution
“The Interregional Academy of Personnel Management””

Riabokon N. S.

Senior Lecturer at the Department of Psychology
The North-Ukrainian Institute of the Private Joint Stock Company
“Higher education institution
“The Interregional Academy of Personnel Management””

**INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF FEMALE SOLDIERS**

The recent changes in the socio-economic, domestic and foreign policy spheres of the country have determined the need to rearm and improve the combat performance of the army in all areas. In the modern armed forces of the world, it is increasingly common to see women in the military performing important functions and holding key positions. Women in the army face special challenges and conditions that affect their individual psychological adaptation and behavior. The development of civil society requires maximum participation of all in the process of social reforms, but traditional gender stereotypes dominate and structurally justify gender social inequality, as a result of which the potential of most women remains untapped to this day. This article explores the individual psychological characteristics of women in the military, including their psychological characteristics, adaptation strategies and challenges they face.

Key words: servicewoman, individual psychological characteristics, personality, adaptation strategies.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.12>

Кантарьова Н. В.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної і клінічної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
e-mail: n.kantareva@onu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0002-4817-2277

Дикіна Л. В.

старший викладач кафедри практичної і клінічної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
e-mail: lordy2008@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4393-1804

Климець Г. В.

студентка
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
e-mail: khramenkoa.ua@gmail.com
ORCID ID: 0009-0003-0180-9039

ПОРУШЕННЯ НАСТРОЮ В ПАЦІЄНТІВ ІЗ ПОСТКОВІДНИМ СИНДРОМОМ

Стаття присвячена вивченню проблеми порушення настрою в пацієнтів із постковідним синдромом. Порушення нервової системи, що розвинулися під час COVID-19, не минають безслідно, можуть тривати невизначено довгий час, що зумовлено структурними змінами головного мозку, які виникають унаслідок вірусу SARS-CoV-2. Постковідний синдром виявляється більш ніж у 30% пацієнтів, які перенесли COVID-19. Серед основних наслідків COVID-19 розглядають проблеми психічного здоров'я. Мета статті – проаналізувати й емпірично дослідити порушення настрою, що асоційовані з постковідним синдромом, на підставі аналізу доступних наукових джерел і власних даних. За даними результатів емпіричного дослідження визначено, що пацієнти з постковідним синдромом мали схильність до депресивних переживань, а також до різних психічних і психологічних порушень як у процесі лікування, так і протягом тривалого часу після гострої фази хвороби. Встановлено, що середній і високий рівні тривоги також більш характерні для жінок. Соціальна активність в осіб із постковідним синдромом збережена. Зворотний кореляційний зв'язок визначається зі ступенем тривожності та рівнем депресії, а прямий – з показником життєвої активності. Наприкінці статті зроблено висновки та надано рекомендації для запобігання появі порушень настрою в цієї категорії пацієнтів.

Ключові слова: порушення настрою, психічне здоров'я, постковідний синдром, пандемія, особистість.

Постановка проблеми. Емоційне реагування – найдавніша психічна функція в людини. Воно супроводжується вегетативними та соматичними проявами, пов'язане зі сферою мислення та руховою активністю. Настрій – це загальний емоційний стан, який своєрідно забарвлює на деякий час діяльність людини, характеризує її життєвий тонус. Цей стан виразно не спрямований на щось конкретно [3]. Серед усієї патології психіки афективні розлади (розлади настрою) посідають друге місце [9]. Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), депресія діагностується у 264 мільйонів людей, а 7% населення всієї планети мали за своє життя хоча б один депресивний епізод [11]. У 15% пацієнтів із тяжкою депресією фіксуються суїциди, а лише один із десяти має відповідне лікування [9]. Постковідний синдром спричиняє депресію, втрату інтересу або задоволення, зниження енергії, порушення концентрації уваги, апетиту, якості та кількості сну [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коронавірусна хвороба (COVID-19) являє собою важку поліорганну патологію, яка, окрім серцево-респіраторних проявів, впливає на функцію центральної нервової системи (далі – ЦНС). Органічні зміни, що виникають спільно зі стресом довкілля, спричиненим переживаннями перебування в палатах інтенсивної терапії, страхом перед пандемією та соціальними обмеженнями, сприяють розвитку нервово-психічних патологій, включно з порушеннями настрою.

Тема впливу COVID-19 і пандемії на психологічний і психічний стан людей у всьому світі була і залишається предметом багатьох досліджень. Так, за даними вітчизняних і зарубіжних учених, найчастіше в осіб, які перенесли COVID-19, спостерігається різного рівня вираженості тривожна та депресивна симптоматика, симптоми посттравматичного стресового розладу, психогенні порушення сну, порушення когнітивних функцій тощо [2; 10–12]. Причини розвитку неврологічних і психічних порушень у постковідному періоді ще продовжують вивчатися.

Мета статті – проаналізувати й емпірично дослідити порушення настрою, що асоційовані з постковідним синдромом, на підставі аналізу доступних наукових джерел і власних даних.

Результати дослідження. Було розроблено анкету, спрямовану на визначення: загальних соціально-демографічних характеристик досліджуваних (стать і вік); особливостей перебігу в досліджуваних захворювання (їхній стан під час хвороби: легкий, середньотяжкий, важкий); самооцінки досліджуваними ступеня прояву в них на актуальний момент тривожних і депресивних станів, рівня рольового функціонування, зумовленого емоційним станом, соціального функціонування, рівня життєвої активності та психічного здоров'я.

Дослідженими стали пацієнти з постковідним синдромом, які спостерігалися в терапевта щодо постковідного синдрому і проходили офтальмологічне обстеження на базі Центру мікрохірургії ока багатопрофільного медичного цен-

тру Одеського національного медичного університету. Група опитаних налічує 60 осіб (26 жінок і 34 чоловіки) дорослого віку (від 20 до 76 років, середній вік – 42 ± 12 років). Детальна характеристика опитуваних подана в таблиці 1.

Як видно, 48% досліджуваних перенесли хворобу в легкій формі, 42% мали середньотяжкий, а 10% – тяжкий стан під час хвороби. Середній вік опитаних осіб – 42 ± 12 років. Респондентів групували за віком згідно із класифікацією ВООЗ, 65% досліджуваних мали молодий вік, 17% – літній, 15% – середній, 3% – старечий вік. Більшість досліджуваних чоловіки (56,7%). Опитування проводилося онлайн із використанням Google Forms.

Програма дослідження мала такі етапи: на першому етапі, ґрунтуючись на даних проведеного теоретичного аналізу, було підібрано комплекс психодіагностичних методик (опитувальник GAD-7 для швидкого оцінювання генералізованого тривожного розладу, опитувальник PHQ-9 для виявлення депресії; оцінювання показника якості життя (SF-36 v2 Health survey), розроблено анкету й обрано групу досліджуваних (60 осіб із постковідним синдромом). На другому етапі проведено опитування досліджуваних із використанням обраних психодіагностичних методик і розробленої анкети. Третій етап – етап опрацювання та статистичного аналізу даних, інтерпретації отриманих результатів дослідження та формулювання висновків за цими результатами. Статистичний аналіз було виконано в комп'ютерній програмі *Statistica 8.0*.

Кількісні показники оцінювали на відповідність нормальному розподілу, використовували критерій Колмогорова – Смирнова. Номінальні дані описували із зазначенням абсолютних значень і процентних часток. У порівнянні середніх величин нормально розподілених сукупностей кількісних даних розраховували t-критерій Стьюдента. Використовували M – середнє арифметичне, SD – стандартне відхилення. Сукупності кількісних показників, розподіл яких відрізнявся від нормального, описували за допомогою значень медіани (Me) і нижнього та верхнього квантилів (Q1 – Q3). За відсутності

Таблиця 1

Характеристика досліджуваної групи

Критерії		Кількість досліджуваних, (%)
Стать	Чоловіки	56,7
	Жінки	43,3
Вік	від 20 до 76 років, середній вік – 42 ± 12 роки	
Класифікація віку за ВООЗ	18–44 роки – молодий	65
	44–60 років – середній	15
	60–75 років – похилий	17
	75–90 років – старечий	3
	після 90 років – довгожителі	0
Тяжкість стану під час хвороби	Легкий	48
	Середньоважкий	42
	Важкий	10

нормального розподілу порівняння незалежних сукупностей використовували U-критерій Манна – Вітні.

Аналіз первинного опитування рівня тривожності в пацієнтів із постковідним синдромом показав, що серед досліджуваних осіб із постковідним синдромом 55% мали ознаки мінімального рівня тривожності, 23,3% – помірного, 16,7% – середнього рівня тривожності, 5% – високого рівня тривожності (рис. 1).

Під час розгляду рівня тривожності в осіб із постковідним синдромом виявлено прямий кореляційний зв'язок слабкої сили між рівнем тривожності та статтю обстежуваних осіб $r = 0,3$, $p < 0,05$, а також між рівнем тривожності та ступенем тяжкості перенесеного COVID-19 – $r = 0,3$, $p < 0,05$.

У середньому по всій групі спостережень рівень тривоги в чоловіків – 3 (1,0–6,0) балів, $N = 34$, а в жінок – 7 (2,0–11,0) балів, $N = 26$, що достовірно вище у 2,3 раза ($p = 0,03$), ніж у чоловіків.

Під час аналізу розподілу рівня тривоги (табл. 2) виявлено, що середній і високий рівень тривоги більш характерний для жінок. Зокрема, у чоловіків такий рівень тривоги траплявся у 3 випадках, а в жінок частіше у 3,2 раза ($\chi^2 = 5,98$; $p = 0,01$) – у 10 випадках.

Під час розподілу за ступенем тяжкості захворювання на COVID-19 виявилось, що за легкого ступеня тяжкості середній рівень тривожності в чоловіків за медіаною дорівнював 1 (0–3) балу, а в жінок у 4 раза ($p = 0,03$) вищий – 4 (2,0–10,5) бали (табл. 3).

Після перенесеного COVID-19 середнього ступеня тяжкості в чоловіків значно зріс рівень тривожності та дорівнював 5,5 (4,0–9,0) балам, що в 5,5 разів

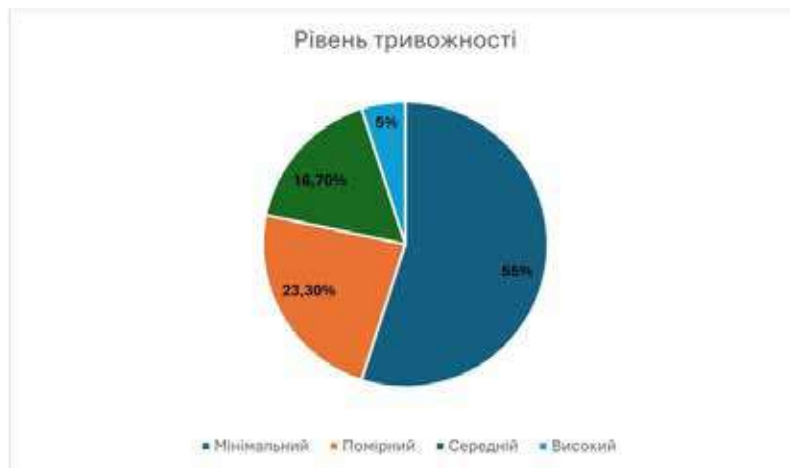

Рис. 1. Відсотковий розподіл досліджуваних за рівнем вияву тривожності

Таблиця 2

Кількісний розподіл досліджуваних за рівнем вияву тривожності

Стать (ч/ж)	мінімальний рівень	помірний рівень	середній рівень	високий рівень
Чоловіки	23	8	3	0
Жінки	10	6	7	3

вище ($p = 0,03$), ніж після перенесеного легкого ступеня тяжкості. У жінок після перенесеного COVID-19 середнього ступеня тяжкості виявилася тенденція до збільшення рівня тривожності, проте достовірних відмінностей не було виявлено порівняно з легким ступенем COVID-19 (табл. 3).

Отже, після перенесеного COVID-19 легкого ступеня в усіх досліджуваних виявився мінімальний рівень тривожності, але були відмінності за статтю – у жінок він був значуще в чотири рази вищим, ніж у чоловіків.

Після перенесеного COVID-19 середнього ступеня тяжкості як у чоловіків, так і в жінок рівень тривожності в середньому за медіаною став помірним (за шкалою опитувальника GAD-7). Значне посилення цього показника порівняно з легким ступенем COVID-19 – у 5,5 рази виявлено в чоловіків.

За результатами аналізу відсоткового розподілу досліджуваних за рівнем депресії встановлено, що 43,3% мали ознаки легкої депресії, 36,7% – мінімальної депресії, 10% – помірної, 5% – важкої, 5% – у край важкої депресії (рис. 2).

Під час розгляду рівня депресії в середньому по всій групі спостережень у чоловіків він дорівнював 5 (3,0–8,0) балів, $N = 34$; а в жінок – 7 (4,0–12,0) балів, $N = 26$, що має тенденцію до більш високих значень у жінок, за рівня значущості відмінностей, близької до достовірного, $p = 0,08$. Ці показники свідчать у середньому про наявність депресії легкого рівня (за шкалою опитувальника PHQ-9) як у жінок, так і в чоловіків.

Таблиця 3

Розподіл показника рівня тривоги (бали) за ступенем тяжкості та статтю обстежуваних осіб із постковідним синдромом

Ступінь тяжкості перенесеного COVID-19	Стать (ч./ж.)	Рівень тривоги Me (Q1 – Q3) N	p – рівень значущості відмінностей
Легкий	Ч	1 (0–3) 17	$P_{ч-ж} = 0,03$
	Ж	4 (2,0–10,5) 12	
Середній	Ч	5,5 (4,0–9,0) 14	$P_{ч-ж} = 0,07$
	Ж	10 (8,0–12,0) 11	
p – рівень значущості відмінностей	$P_{ч1-2} = 0,03$ $P_{ж1-2} = 0,2$		

Примітки: N – кількість осіб, Me – медіана, Q – 25% квантиль, Q3 – 75% квантиль.

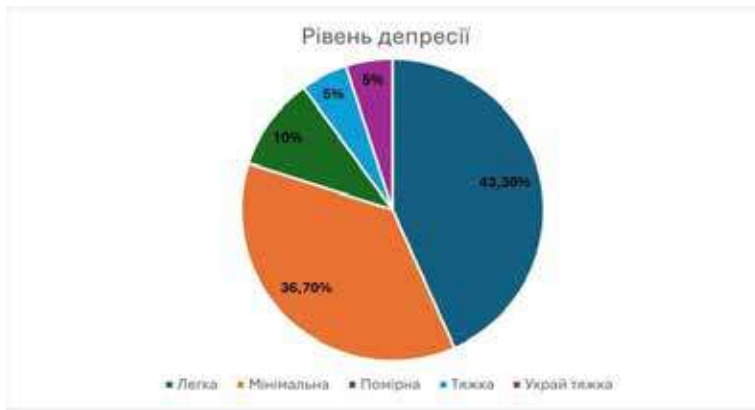

Рис. 2. Відсотковий розподіл досліджуваних за рівнем вияву депресивних симптомів

Під час проведення аналізу частотного розподілу (табл. 4) рівня депресії в чоловіків і жінок значущих відмінностей не виявлено.

Під час розгляду рівня депресії залежно від ступеня тяжкості перенесеного COVID-19 виявлено, що за різних ступенів тяжкості немає значних відмінностей залежно від статі. Після перенесеного COVID-19 середнього ступеня тяжкості в чоловіків значно зріс рівень депресії і становив 6,5 (5,0–8,0) балів, що вище в 1,6 раза ($p = 0,02$) порівняно з легким ступенем. У жінок після перенесеного COVID-19 середнього ступеня тяжкості виявилася тенденція до збільшення рівня депресії.

Отже, після перенесеного COVID-19 легкого ступеня в усіх обстежуваних виявлено депресію мінімального та легкого рівня (за шкалою опитувальника PHQ-9), як у жінок, так і в чоловіків. Значне посилення цього показника за середнього ступеня COVID-19 порівняно з легким ступенем виявлено в чоловіків – у 1,6 раза.

Показник життєздатності, що характеризує повноту життєвих сил і енергії обстежуваних осіб, у середньому в усій групі дорівнював $59 \pm 18,1\%$, водночас у чоловіків він був ($M \pm SD$) – $61,7 \pm 15,6\%$, а в жінок $55,6 \pm 20,8\%$. Ці показники не мали статистичних відмінностей. Спостерігається тенденція до зменшення показника життєвої активності за посилення ступеня тяжкості COVID-19, проте немає значних відмінностей між групами як за статтю, так і за ступенем тяжкості.

Під час проведення кореляційного аналізу не було виявлено зв'язку між такими показниками, як вік, стать і ступінь тяжкості COVID-19. Однак було виявлено

Таблиця 4

Кількісний розподіл досліджуваних за рівнем депресії

Стать (ч./ж.)	мінімальна депресія	легка депресія	помірна депресія	тяжка депресія	украй тяжка депресія
Чоловіки	14	16	3	1	0
Жінки	8	10	3	2	3

зворотний кореляційний зв'язок між показником життєвої активності та показниками тривоги – $r = -0,31$, $p < 0,05$, і депресії – $r = -0,31$, $p < 0,05$.

За розподілу показника депресії до 10 балів і після 10 балів показник життєвих сил розподіляється так: за низьких значень депресії показник життєвих сил має більше на 28% ($p = 0,004$) значення – $62,0 \pm 17,6\%$ порівняно із цим показником за більш високих значень депресії – $44,5 \pm 14,0\%$.

За розподілу показника тривожності до 10 балів і після 10 балів показник життєвих сил розподіляється так: за низьких значень тривожності показник життєвих сил має більше на 32% ($p = 0,001$) значення – $62,4 \pm 16,1\%$ порівняно із цим показником за високих значень тривожності – $42,5 \pm 19,2\%$.

Показник соціального функціонування був досить високим для всієї групи досліджуваних осіб і в середньому становив $84,5 \pm 19\%$, тобто соціальна активність в осіб із постковідним синдромом була збережена. Під час аналізу рівня показника соціального функціонування залежно від ступеня тяжкості перенесеного COVID-19 і статі виявлено, що найвищі показники були в чоловіків, які перенесли COVID-19 легкого ступеня, – $94,1 \pm 10,9\%$, що вище на 16% ($p = 0,02$), ніж у жінок із таким самим ступенем тяжкості COVID-19. За середнього ступеня тяжкості COVID-19 ці відмінності за статтю нівелюються. Після перенесеного COVID-19 середнього ступеня тяжкості в чоловіків значно знизився показник соціальної активності – на 12,4% ($p = 0,03$), порівняно з легким ступенем COVID-19, а в жінок змін не виявлено.

Під час розгляду кореляційних зв'язків показника соціального функціонування осіб із постковідним синдромом не виявлено зв'язків із віком. Зворотний кореляційний зв'язок визначається зі ступенем тривожності – $r = -0,38$, $p < 0,05$, і рівнем депресії – $r = -0,38$, $p < 0,05$, і прямий – із показником життєвої активності – $r = 0,34$, $p < 0,05$.

За емпіричного розподілу показника депресії до 10 балів і після 10 балів показник соціального функціонування розподіляється так: за низьких значень депресії цей показник має більше на 23,2% ($p = 0,001$) значення – $88,0 \pm 16,9\%$, порівняно із цим показником за вищих значень депресії – $67,5 \pm 20,6\%$. Аналогічні показники були отримані під час розподілу емпірично показника тривожності до 10 балів і після 10 балів: за вищих значень тривожності зниження соціальної активності на 23,0% ($p = 0,001$).

Рівень рольової активності, зумовленої емоційним станом, статистично значуще не змінився залежно від статі та ступеня тяжкості перенесеного COVID-19 і переважно мав низькі значення цього показника: 35% респондентів мали вкрай низьку рольову активність, решта – вищу, а $66,4 \pm 29\%$ – у решти вищу – $66,4 \pm 29\%$.

Показник рольової активності мав від'ємний кореляційний зв'язок із віком: $r = -0,37$, $p < 0,05$; зі ступенем тривожності – $r = -0,38$, $p < 0,05$, з рівнем депресії – $r = -0,51$, $p < 0,05$, позитивний – з рівнем соціального функціонування – $r = -0,29$, $p < 0,05$.

Показник психічного здоров'я в досліджуваних групах у середньому дорівнював $67,1 \pm 14,8\%$ і мав тенденцію до вищих показників у чоловіків порівняно із жінками ($p = 0,06$ – значення близьке до значущого). За ступенем тяжкості перенесеного COVID-19 відмінностей не спостерігалось.

Показник психічного здоров'я мав від'ємний кореляційний зв'язок із рівнем тривожності – $r = -0,36$, $p < 0,05$, з рівнем депресії – $r = -0,41$, $p < 0,05$, позитивний – з рівнем соціального функціонування – $r = -0,32$, $p < 0,05$, життєвої активності – $r = -0,57$, $p < 0,05$, рольового функціонування – $r = 0,3$, $p < 0,05$.

Якщо інтерпретувати отримані результати, можна говорити про те, що пацієнти з постковідним синдромом мали схильність до депресивних переживань. Це проявлялося в їхньому пригніченому настрої, переважному песимізмі, у переживанні власної неповноцінності та незадоволеності. У них відзначалися знижена працездатність, соціальна активність і підвищена стомлюваність. Усе це поєднувалося з переважанням різноманітних негативних емоцій, наприклад: надмірної напруженості, занепокоєння, хвилювання, нервозності тощо, що стосувалися очікування в сьогоднішній та в майбутньому можливих негативних подій, які можуть загрожувати їхньому власному добробуту або благополуччю їхніх близьких і рідних. Такі емоційні переживання можуть бути проявом тривожності досліджуваних і були пов'язані з актуальною стресовою ситуацією, у якій вони перебували (можна припустити, що цією ситуацією було перенесене захворювання та його наслідки, вплив яких респонденти відчували на собі в той час).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Пандемія COVID-19 сильно вплинула на психічне здоров'я населення. Окрім загальних проблем із психічним здоров'ям, серед пацієнтів, які перенесли COVID-19, спостерігається підвищений рівень депресії, тривоги, посттравматичного стресу (ПТС), а також втоми та порушення сну. Найбільш вразливим контингентом населення виявилися діти, підлітки, особи похилого віку та хворі із психіатричною патологією, які страждають не тільки від самої хвороби, а й від наслідків ізоляції, на окрему увагу заслуговують медичні працівники.

Воєнний стан в Україні створив умови для нових викликів у сфері охорони психічного здоров'я населення. Проблема емоційного стану людей під час війни є дуже серйозною. Наявність же психічних ускладнень, які є наслідком COVID-19, погіршує ментальне здоров'я українців і робить ситуацію із психічним здоров'ям ще більш критичною. З огляду на всі ці чинники та можливість нових хвиль захворюваності на COVID-19, а також можливість виникнення нових епідемій у майбутньому, нині вкрай важливо створити чіткі керівні принципи, які допоможуть пом'якшити наслідки пандемічної кризи та запобігти масовому погіршенню психічного здоров'я.

Попри значний інтерес науковців до проблеми впливу COVID-19 та пандемії на життя людей, у цій темі досі залишаються невивченими й актуальними для дослідження аспекти. Отримані в дослідженні результати можуть бути вико-

ристані в подальших наукових розробках на тему психологічного та психічного стану осіб із постковідним синдромом, а також для дослідження особливостей психологічної роботи із цією категорією пацієнтів.

Виявлені у процесі емпіричного дослідження результати доцільно враховувати під час розроблення програм психологічної роботи з особами, які перенесли COVID-19, у межах їхньої реабілітації після гострої фази хвороби.

Список використаних джерел і літератури

1. Вадзюк С.Н., Тимошів В.С. Стан тривожності, самопочуття, активності та настрою у студентів, які перехворіли на коронавірусну хворобу. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2023. № 3 (97). С. 23–29.

2. Аналіз психофізіологічних показників осіб, які перехворіли на COVID-19 / В.П. Ляшенко та ін. *Слобожанський науковий вісник*. Серія «Природничі науки». 2024. Вип. 1. С. 33–42. <https://doi.org/10.32782/naturalspu/2024.1.4>.

3. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2000. 256 с.

4. Особливості первинних психопатологічних розладів внаслідок коронавірусної хвороби COVID-19 / Н.О. Марута та ін. *Український вісник психоневрології*. 2023. Т. 31. Вип. 1 (114). С. 60–69. <https://doi.org/10.36927/2079-0325-V31-is1-2023-9>.

5. Неврологічні порушення в пацієнтів, які перенесли COVID-19: як лікувати в умовах пандемії / Т.С. Міщенко та ін. *Міжнародний неврологічний журнал*. 2021. Т. 17. № 6. С. 10–22. <https://doi.org/10.22141/2224-0713.17.6.2021.242231>.

6. Охорона психічного здоров'я : підручник для лікарів / кол. авт. ; за заг. ред. Л.М. Юр'євої, Н.О. Марути. Харків, 2022. 383 с.

7. Попелюшко Р.П. COVID-19 як чинник виникнення посттравматичного стресового розладу. *Вісник Львівського університету*. Серія «Психологічні науки». 2022. Вип. 13. С. 130–136. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.13.16>.

8. Рекалова О.М. COVID-19 – нова вірусна інфекція: патогенез, діагностика, лікування. *Туберкульоз, легеневі хвороби, ВІЛ-інфекція*. 2020. № 2. С. 7–20. <https://doi.org/10.30978/TB2020-2-7>.

9. Саржевський С.Н. Психологія та патологія емоцій, волі, уваги : навчально-методичний посібник для студентів 4 курсу медичних факультетів зі спеціальностей «Лікувальна справа» та «Педіатрія». Запоріжжя, 2017. 72 с.

10. Шупрович А.А. Нейротропні ефекти респіраторних вірусних інфекцій: ментальні та нейропсихологічні аспекти. *International Journal of Endocrinology*. 2021. № 17 (6). С. 496–502. <https://doi.org/10.22141/2224-0721.17.6.2021.243215>.

11. Residual clinical damage after COVID-19: A retrospective and prospective observational cohort study / R. De Lorenzo et al. *PLoS One*. 2020. Oct. 14. № 15 (10). P. e0239570. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239570>.

12. COVID-19 BioB Outpatient Clinic Study group, Benedetti F. Anxiety and depression in COVID-19 survivors: Role of inflammatory and clinical predictors / M.G. Mazza et al. *Brain Behav Immun*. 2020. Oct. № 89. P. 594–600. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.07.037>.

References

1. Vadzyuk, S.N., & Tymoshiv, V.S. (2023). Stan tryvozhnosti, svmopochuttya, aktyvnosti ta nastroyu u studentiv, yaki perekhvorily na koronavirusnu khvorobu [The state of anxiety, well-being, activity and mood in students with coronavirus disease]. *Visnyk sotsial'noyi hihiyeny ta orhanizatsiyi okhorony zdorov'ya Ukrainy*. 3 (97). 23–29 [in Ukrainian].

2. Liashenko, V.P., Kofan, I.M., Dziuba, T.V. (2024). Analiz psykhofiziologichnykh pokaznykiv osib, yaki perekhvorily na COVID-19 [Analysis of psychophysiological indicators of persons who have contracted COVID-19]. *Slobozhanskyi naukovy visnyk. Seriya: Pryrodnychi nauky*. Vyp. 1. 33–42. <https://doi.org/10.32782/naturalspu/2024.1.4> [in Ukrainian].
3. Maksymenko, S.D., & Soloviienko, V.O. (2000). *Zahalna psykhologhiia [General psychology]: Navch. Posibnyk*. K.: MAUP [in Ukrainian].
4. Maruta, N.O., Fedchenko, V.Yu., Panko, T.V., Yavdak, I.O., Semikina, O.Ye., & Lapinska, O.R. (2023). Osoblyvosti pervynnykh psykhopatologichnykh rozladiv vnaslidok koronavirusnoyi khvoroby COVID-19 [Features of primary psychopathological disorders due to coronavirus disease COVID-19]. *Ukrayins'kyi visnyk psykhonevrolohiyi*. Vol. 31, 1 (114). 60–69 [in Ukrainian].
5. Mishchenko, T.S., Mishchenko, V.M., Sokolik, V.V., Fysenko, A.V., & Zdesenko, I.V. (2021). Nevrolohichni porushennia v patsientiv, yaki perenesly COVID-19: yak likuvaty v umovakh pandemii [Neurological disorders in patients with COVID-19: how to treat in a pandemic]. *Mizhnarodnyi nevrolohichni zhurnal*. Vol. 17. № 6. 10–22. <https://doi.org/10.22141/2224-0713.17.6.2021.242231> [in Ukrainian].
6. Yur'yeva, L.M., & Maruta, N.O. (Eds.) (2022). *Okhorona psykhichnoho zdorov'ya: pidruchnyk dlya likariv / [kolektiv avtoriv] [Mental health care]*. Kharkiv : Stokov D.V. [in Ukrainian].
7. Popelyushko, R. (2022). COVID-19 yak chynnyk vynyknennya posttravmatychnoho stresovoho rozladu [COVID-19 as a factor in post-traumatic stress disorder]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya psykhologichni nauky*. 13. 130–136. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.13.16> [in Ukrainian].
8. Rekalova, O.M. (2020). COVID-19 – nova virusna infektsiya: patohenez, diahnozyka, likuvannya [COVID-19 – a new viral infection: pathogenesis, diagnosis, treatment]. *Tuberkul'oz, lehenevi khvoroby, VIL-infektsiya*. 2. 7–20. <https://doi.org/10.30978/TB2020-2-7> [in Ukrainian].
9. Sarzhevskiy, S.N. (2017). *Psykhologhiia ta patologhiia emotsii, voli, uvahy : navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv 4 kursu medychnykh fakultetiv zi spetsialnostei "Likovalna sprava" ta "Pediatriia" [Psychology and pathology of emotions, will, and attention.]*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
10. Shuprovych, A.A. (2021). Neirotropni efekty respiratornykh virusnykh infektsii: mentalni ta neiropsykhologichni aspekty [Neurotropic effects of respiratory virus infections: mental and neuropsychological aspects]. *International Journal of Endocrinology*. 17 (6), 496–502. <https://doi.org/10.22141/2224-0721.17.6.2021.243215> [in Ukrainian].
11. De Lorenzo, R., Conte, C., & Lanzani, C., et al. (2020). Residual clinical damage after COVID-19: A retrospective and prospective observational cohort study. *PLoS One*. Oct 14; 15 (10): e0239570. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239570> [in English].
12. Mazza, M.G., De Lorenzo, R., & Conte, C., et al. (2020). COVID-19 BioB Outpatient Clinic Study group, Benedetti F. Anxiety and depression in COVID-19 survivors: Role of inflammatory and clinical predictors. *Brain Behav Immun*. 89: 594–600. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.07.037> [in English].

Kantarova N. V.

PhD in Psychological Sciences,

Senior Lecturer at the Department of Practical and Clinical Psychology

Odesa I. I. Mechnikov National University

Dykina L. V.

Assistant Professor at the Department of Practical and Clinical Psychology

Odesa I. I. Mechnikov National University

Klymets G. V.

Student

Odesa I. I. Mechnikov National University

MOOD DISORDERS IN PATIENTS WITH LONG COVID OR POST-COVID SYNDROME

The article is devoted to the study of mood disorders in patients with post-COVID syndrome. Disorders of the nervous system that developed during COVID-19 do not go away without a trace and can last indefinitely due to structural changes in the brain caused by the SARS-CoV-2 virus. Post-COVID syndrome is detected in more than 30% of patients who have suffered from COVID-19. Mental health problems are considered among the main consequences of COVID-19. The purpose of the article is to analyze and empirically investigate mood disorders associated with post-COVID syndrome based on the analysis of available scientific sources and our own data. Based on the results of an empirical study, it was determined that patients with post-COVID syndrome were prone to depressive experiences, as well as various mental and psychological disorders both during treatment and for a long time after the acute phase of the disease. It was found that moderate and high levels of anxiety are also more common among women. Social activity in people with post-COVID syndrome is preserved. The inverse correlation is determined with the degree of anxiety and the level of depression, and the direct correlation is determined with the indicator of vital activity. At the end of the article, conclusions are drawn and recommendations are given to prevent the occurrence of mood disorders in this category of patients.

Key words: mood disorders, mental health, post-COVID syndrome, pandemic, personality.

УДК 159.98(1-074): 355.257.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.13>

Клименко І. С.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук;
виконувач обов'язків завідувача кафедри медичної психології
Інститут медичних та фармацевтичних наук
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»»
e-mail: neffalimm@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3119-7494
Researcher ID: JGE-5112-2023

РОЛЬ СПІЛЬНОТ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВИКОНАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДЛЯ ТИМЧАСОВО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Унаслідок війни між Росією й Україною внутрішньо переміщені особи (ВПО) стикаються зі значним психологічним напруженням і травматичними подіями через втрату своїх домівок і страх за власну безпеку. Забезпечення ефективної психологічної підтримки внутрішньо переміщених осіб набуває великого значення для збереження їхнього психічного здоров'я та полегшення процесу відновлення [2; 5]. Спільноти та громадські організації все більше стають ключовими учасниками гуманітарних дій, допомагають урядовим структурам у розробленні та виконанні програм допомоги. Розуміння їхньої ролі в наданні медико-психологічної допомоги може сприяти покращенню ефективності цих програм. Також спільноти та громадські організації часто мають ближчий доступ до потерпілих осіб і можуть надати більш індивідуалізовану, культурну та доступну допомогу, ніж урядові структури. Розуміння їхньої ролі дозволить оптимізувати систему підтримки для внутрішньо переміщених осіб.

У статті висвітлено дослідження взаємодії між громадськими організаціями, спільнотами й урядовими структурами, їхній вплив на ефективність і доступність програми медико-психологічної допомоги для внутрішньо переміщених осіб. Результати дослідження підтвердили, що розроблена модель медико-психологічної допомоги для тимчасово внутрішньо переміщених осіб була створена з урахуванням їхніх основних потреб і характеристик психологічного стану, спричинених війною та переміщенням. У цю модель входять такі складові частини: профілактика медичних проблем, медико-психологічна реабілітація, формування позитивного ставлення до постраждалих у суспільстві, організація спеціального середовища для спілкування через спільноти та громадські організації, проведення психокорекційної роботи, оцінювання результатів і потенційна корекція. Окрім того, активна участь спільнот і громадських організацій у виконанні та реалізації цієї програми виявилася ключовою у формуванні сприятливого середовища для соціальної адаптації й інтеграції внутрішньо переміщених унаслідок війни осіб в Україні.

Ключові слова: медико-психологічна допомога, ВПО, психосоціальна підтримка, громадські організації.

Постановка проблеми. В умовах війни в Україні роль спільнот і громадських організацій у виконанні та реалізації програми медико-психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам (далі – ВПО) має велике значення. Необхідно провести детальний аналіз ролі спільнот і громадських організацій у виконанні та реалізації програми медико-психологічної допомоги для тимчасово ВПО з метою визначення їхнього впливу на підтримку та поліпшення психічного здоров'я та якості життя цільової аудиторії [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із 2014 р. Україна стикається зі збройною агресією Росії, що призвела до анексії частини території та тимчасової окупації інших частин. Після 24 лютого 2022 р., коли було оголошено воєнний стан, ситуація загострилася, призводячи до масового переміщення населення в пошуках безпеки та захисту. Зараз кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб у країні становить 4,9 млн. З них 3,6 млн осіб перемістилися або повторно перемістилися після початку повномасштабної війни, а 2,5 млн з них не можуть повернутися до своїх домівок через руйнацію помешкань, активні бойові дії або тимчасову окупацію території [1].

Громадські організації активно впливають на виконання функцій інституційного механізму та надають підтримку у процесі адаптації ВПО на нових місцях проживання. Діяльність цих організацій сприяє глибшому розумінню проблем, з якими стикаються люди під час переміщень, і сприяє встановленню механізмів співробітництва між владою, суспільством, міжнародними організаціями й особами, які потребують соціальної підтримки чи захисту.

Нині в Україні діє понад 20 тисяч громадських організацій різних спрямувань, серед яких понад тисячу громадських організацій, які об'єднують ВПО. До найбільших із тих організацій, що мають статус усеукраїнських, відносять такі, як Система безоплатної первинної допомоги, Гончаренко-центр, «Право на захист», Edoromoha.org для переселенців і програму «Єднання заради дії» тощо [3]. Метою цих організацій є координація зусиль і об'єднання громадських ініціатив із метою покращення становища ВПО в Україні; захист конституційних прав цих осіб, підвищення їхньої ролі та соціального статусу в суспільстві; захист спільних інтересів своїх членів і створення умов для їхньої соціальної адаптації й інтеграції шляхом надання соціальних послуг і організації соціальних заходів [7].

Досвід роботи цивільного суспільства, включаючи громадські об'єднання та громадські організації, зі своїми успіхами та невдачами, визначає актуальну потребу в уточненні місця та ролі ВПО у суспільстві [7]. Громадські організації працюють на засадах демократії, які включають добровільність членства та неприбутковість. Головні цілі та завдання їхньої діяльності передбачають:

– задоволення та захист законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів ВПО;

– сприяння реалізації ВПО шляхом підтримки професійних і громадських ініціатив;

–залучення ВПО до розвитку відкритого громадянського суспільства в Україні;

–розроблення та реалізацію громадських програм самостійно або у співпраці з державними й іншими організаціями;

–надання допомоги іншим громадським організаціям у становленні та розвитку їхніх структур, інформаційну та початкову підтримку;

–участь у програмах міжнародних громадських (неурядових) організацій і проведення міжнародних заходів відповідно до законодавства України;

–організацію та видавництво періодичних видань, самостійне або спільне з іншими організаціями здійснення інших видів інформаційної діяльності на некомерційній основі;

–сприяння розвитку громадянської свідомості та формування еліти [8].

Мета дослідження. Взаємодія між громадськими організаціями, спільнотами й урядовими структурами та їхній вплив на ефективність і доступність програми медико-психологічної допомоги для ВПО.

Об’єкт дослідження – роль спільнот і громадських організацій у виконанні та реалізації програми медико-психологічної допомоги для тимчасово внутрішньо переміщених осіб.

Предмет дослідження – механізми взаємодії між спільнотами, громадськими організаціями й урядовими структурами у виконанні та реалізації програми медико-психологічної допомоги для ВПО.

Матеріали і методи дослідження. Для проведення дослідження було залучено чоловіків і жінок віком від 18 до 60 років ($n = 80$), які тимчасово стали ВПО та проживають на території України. Після надання медико-психологічної допомоги ВПО анкетування пройшли 77 осіб (96,25%). Використані методи: спостереження й інтерв’ю з фахівцями, які працюють безпосередньо з ВПО, щоб з’ясувати їхні враження й оцінки ефективності програми медико-психологічної допомоги. Для аналізу якості життя ВПО використовували анкету SF-36. Згідно із загальноприйнятою методологією анкетування, кожна відповідь на запитання рейтингується від 0 до 100 балів, де 100 відповідає цілковитому здоров’ю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Програма комплексної медико-психологічної допомоги для ВПО (дорослих і дітей) має на меті забезпечити їм необхідну підтримку й адаптацію до нового середовища та допомогу в її виконанні та реалізації спільнот і організацій (див. рис. 1).

Модель розроблена з урахуванням основних потреб і характеристик психологічного стану ВПО, які виникають у зв’язку з переживанням війни та переміщенням. Вона містить такі елементи, як:

–профілактика медичних станів. Передбачає оцінювання потреб у медичній допомозі та постійний моніторинг стану здоров’я ВПО для вчасного виявлення можливих ускладнень. Розроблення та впровадження програм профілактики

Концепція медико-психологічної реабілітації осіб з тимчасово окупованих територій та ВПО

Медико-психологічні умови ефективності реабілітації ВПО

Профілактика психічних захворювань та розладів

Рис. 1. Модель медико-психологічної допомоги ВПО

захворювань, як-от імунізація, гігієнічні заходи та контроль за інфекційними хворобами;

–медико-психологічна реабілітація ВПО. Має на меті не лише відновлення фізичного здоров'я, а й забезпечення психологічного благополуччя та соціальної адаптації. Це комплексний підхід, який урахує різноманітні потреби й аспекти життя внутрішньо переміщених осіб. Надання медичної допомоги для відновлення фізичного здоров'я та функцій, як-от лікування травм, реабілітація після операцій або хронічних захворювань. Забезпечення психологічної підтримки для зменшення стресу, тривоги та депресії, які можуть виникнути у зв'язку зі зміною життєвих обставин і втратою стабільності. Розроблення програм, спрямованих

на поліпшення навичок управління стресом, адаптації до змін, підвищення самооцінки та самопідтримки;

– формування в суспільстві позитивного ставлення до постраждалої особи. Надання підтримки у відновленні соціальної інтеграції, як-от пошук житла, працевлаштування та відновлення зв'язків з родиною та спільнотою;

– організація спеціального середовища для спілкування за допомогою спільнот і громадських організацій. Що є важливим кроком у соціальній реабілітації ВПО, оскільки вона сприяє їхньому соціальному включенню, підтримці та самовизначенню. Це допомагає зміцнити психологічну стійкість і забезпечити зручні умови для адаптації до нових життєвих обставин. Розташування центрів, які надають різноманітні послуги, як-от консультації, психологічна допомога, освітні та професійні програми, а також доступ до базових життєвих потреб. Створення спеціальних груп і спільнот, де ВПО можуть обмінюватися досвідом, навичками та надавати психологічну підтримку одне одному. Організація навчальних заходів для ВПО з метою покращення навичок, розвитку самопідтримки та самоствердження. Створення інформаційних центрів і вебплатформ, де ВПО можуть знаходити корисну інформацію про свої права, послуги та можливості. Залучення ВПО до розроблення та впровадження програм і проєктів, спрямованих на поліпшення якості життя в їхніх спільнотах;

– проведення психокорекційної роботи. Психокорекційна робота спрямована на зменшення психічного дистресу, покращення самопочуття та забезпечення необхідної підтримки для успішної адаптації до нових життєвих обставин. Визначення психологічних потреб і проблем ВПО шляхом проведення психологічних оцінок і діагностичних процедур. Надання тренінгів і практичних занять із метою розвитку адаптаційних навичок, стресостійкості, вирішення проблем і розвитку самоконтролю. Сприяння розвитку навичок соціальної взаємодії, урегулювання конфліктів, побудови позитивних відносин і підтримки соціальної інтеграції;

– оцінювання та, у разі потреби, корекція результатів.

Основні критерії: інформаційно-пізнавальний, мотиваційно-ціннісний, операційно-дієвий.

Особливий інтерес для громадських організацій у впровадженні реабілітаційних заходів становлять методи колективних фізичних навантажень, які не потребують значних фінансових витрат або серйозного медичного супроводу, не мають багатьох протипоказань. Один із таких методів – скандинавська ходьба, що є досить новим для України. Він сприяє не лише фізіологічним поліпшенням, але й ресоціалізації ВПО та покращенню сімейних відносин, отже, підвищенню якості їхнього життя. Соціальні послуги, які надають організації, повинні мати гнучкість, інноваційність і комплексність. Вони повинні мати попит серед ВПО [4; 9; 10].

Група ВПО, які вже досягли етапу конструктивної роботи, можуть продовжувати свій розвиток, проте це не означає, що вони завжди будуть активними. На

деякому етапі ВПО можуть вирішити, що вони вже не потребують взаємної підтримки, оскільки проблему розв'язано. Тоді приходить час оцінити досягнення групи й обговорити можливості майбутнього.

Під час оцінки ефективності групи основним критерієм має бути досягнення поставленої мети та розв'язання проблеми кожним учасником. Ефективність групи можна оцінювати як загально, так і на основі досягнень кожного окремого учасника. Учасники можуть продовжувати свою роботу в таких напрямках:

- створення нових груп для вирішення нових завдань;
- формування мережі груп взаємної підтримки;
- передача зацікавленим досвіду у створенні та функціонуванні груп взаємної підтримки.

Визначення якості життя ВПО є ключовою складовою частиною стратегічного планування та реалізації програм соціальної підтримки. У контексті складних викликів, пов'язаних із переміщенням і війною, які мають місце в Україні, важливо мати засоби для вимірювання й оцінювання якості життя цієї групи населення. З метою розроблення ефективних стратегій і програм, які спрямовані на поліпшення їхнього добробуту й інтеграцію в суспільство, необхідно уточнювати й аналізувати чинники, що впливають на їхнє життя та добробут. У таблиці 1 ми представимо ключові показники та методи оцінювання якості життя внутрішньо переміщених осіб, що є результатом вивчення й аналізу даних, отриманих у рамках нашого дослідження. Інтегральний показник якості життя обчислюється як середнє арифметичне суми показників [13]. Тестові шкали дозволяють оцінити два інтегральні показники, які відображають якість життя: «фізичний компонент здоров'я» (далі – PCS) і «психічний компонент здоров'я» (далі – MCS).

Таблиця 1

Дослідження якості життя ВПО за двома категоріями: «фізичний компонент здоров'я» (PCS) і «психічний компонент здоров'я» (MCS)

Група постраждалих			Провідний синдром			
			тривожно-фобічний	тривожно-депресивний	депресивно-іпохондричний	астено-апатичний
MCS	ВПО	До програми	41,81 (38,21 – 47,37)	44,68 (43,29 – 48,71)	39,29 (35,05 – 44,45)	42,80 (32,53 – 51,16)
		Після програми	47,89 (39,22 – 53,31)	48,81 (45,20 – 53,73)	52,81 (42,73 – 56,56)	48,36 (37,10 – 54,11)
PCS	ВПО	До програми	43,87 (41,43 – 48,18)	44,27 (41,91 – 51,12)	42,11 (41,71 – 52,29)	43,18 (40,11 – 52,16)
		Після програми	47,17 (41,87 – 46,49)	58,15 (50,10 – 59,11)	53,15 (44,12 – 55,12)	52,18 (42,18 – 55,13)

Дослідження показало, що ВПО, які були обстежені, мають гіршу якість життя порівняно із середнім показником по країні (50 ± 10 балів) [12]. У досліджуваній групі середні показники якості фізичного та психічного життя серед ВПО до програми допомоги мали середній бал 42,14 та 43,35, після – 49,46 і 52,66.

Дані в таблиці показують, що низький показник фізичного компонента якості життя може бути прогнозований наявністю соматичних симптомів. Тоді як зниження психічного компонента якості життя є показником впливу наявних неспецифічних реакцій. Це вказує на вплив хронічних захворювань на психічний стан ВПО.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, розроблена модель, узгоджена з основними потребами та психологічним станом ВПО, які постраждали внаслідок війни в Україні, виявилась ефективною в покращенні якості їхнього життя. Застосування різноманітних підходів, включаючи профілактику медичних проблем, реабілітаційні заходи та психологічну підтримку, сприяло позитивним змінам у фізичному та психічному стані внутрішньо переміщених осіб. Окрім того, активна участь спільнот і громадських організацій у виконанні та реалізації цієї програми є ключовою у формуванні сприятливого середовища для соціальної адаптації й інтеграції ВПО. Такий підхід має потенціал для подальшого розширення та вдосконалення з метою забезпечення більш ефективної допомоги тим, хто цього потребує. Подальшого дослідження потребує аспект довгострокового впливу реабілітаційної програми на якість життя внутрішньо переміщених осіб. Це дозволить з'ясувати, наскільки ефективні результати програми залишаються в часі та які аспекти потребують додаткового вдосконалення, може передбачати оцінювання ефективності нових методів і підходів у реабілітації ВПО, як-от використання технологій або альтернативних форм психологічної підтримки. Потребують подальшого аналізу чинники, що сприяють або заважають успішному впровадженню та реалізації програми, допоможуть ідентифікувати ключові аспекти, які можуть бути враховані для майбутніх інтервенцій. Також потребує подальшого вивчення вплив громадських організацій на ефективність і стійкість програми реабілітації, що може допомогти визначити оптимальні стратегії співпраці та підтримки ВПО.

Список використаних джерел і літератури

1. Внутрішньо переміщені особи. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>.
2. Гожда К.Є., Рекотова О.П. Генезис поняття внутрішньо переміщених осіб. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (2). С. 659–662.
3. Де ВПО можуть отримати безплатну юридичну допомогу? Перелік ініціатив та організацій. *Громадський простір*. URL: <https://www.prostir.ua/?news=de-vpo-mozhut-otrymaty-bezkoshtovnu-yurydychnu-dopomohu-perelik-initsiatyv-ta-orhanizatsij>.
4. Іванова І.Б. Концепції нормалізації в інтегрованому соціальному середовищі. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2014. № 11 (13). С. 2–11.

5. Інтеграція у громаду. Електронний ресурс. URL: <https://sss-ua.org/news/integracziya-v-gromadu-ta-praczevlashtuvannya-u-ternopoli-obgovoryly-priorytetni-pytannya-shhodo-pereselencziv/>.

6. Ісаєва Н.С. Теоретико-правова характеристика визначення поняття «внутрішньо переміщені особи». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 70–75.

7. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення / Агентство ООН у справах біженців (UNHCR). URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf>.

8. Наливайко Л.Р., Орешкова А.Ф. Внутрішньо переміщені особи: визначення поняття. *Право і суспільство*. Серія «Географічні науки». 2018. № 1 (1), С. 34–39.

9. Семигіна Т.В. Психосоціальна підтримка тих, хто пережив війну: завдання для політики. Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи : збірник статей та тез доповідей за матеріалами IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Кам'янське, 6–7 квітня 2017 р. Дніпро : вид-во ДДТУ, 2017. С. 15–17.

10. Семигіна Т. В. Розвиток власних теорій соціальної роботи: глобальні тенденції. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 15–16 березня 2018 р. Київ, 2018. С. 190–194.

11. Швець Б. Дослідження якості життя населення України. URL: http://vuzlib.com.ua/articles/book/21219-Doslidzhennja_jakosti_zhittj/1.html.

12. User's manual for the SF-12v2 health survey: with a supplement documenting the SF-12 health survey / M. Kosinski et al. Lincoln, RI : Quality Metric Incorporated, 2007.

13. Ware J.E., Sherbourne C.D. *Med Care*. 1992. Jun. № 30 (6). P. 473–483.

References

1. Vnutrishno peremishcheni osoby [Internally Displaced Persons]. Retrieved from: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> [in Ukrainian].

2. Hozhda, K.Ye., & Rekotova, O.P. (2018). Henesys ponyattia “vnutrishno peremishchenykh osib” [Genesis of the concept of “internally displaced persons”]. *Molodii vchenii – Young Scientist*, 4 (2), S. 659–662 [in Ukrainian].

3. De VPO mozhut otrymaty bezplatnu yurydychnu dopomohu? [Where can IDPs receive free legal assistance?]. *Perelik initsiatyv ta orhanizatsii. Hromads'kyi prostir – Civic space*. Retrieved from: <https://www.prostir.ua/?news=de-vpo-mozhut-otrymaty-bezkoshtovnu-yurydychnu-dopomohu-perelik-initsiatyv-ta-orhanizatsij> [in Ukrainian].

4. Ivanova, I.B. (2014). Kontseptsii normalizatsii v integrovanomu sotsial'nomu seredovyschi [Concepts of normalization in an integrated social environment]. *Aktual'ni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy*. № 11 (13). S. 2–11 [in Ukrainian].

5. Intehratsiia v hromadu [Integration into the Community]. Retrieved from: <https://sss-ua.org/news/integracziya-v-gromadu-ta-praczevlashtuvannya-u-ternopoli-obgovoryly-priorytetni-pytannya-shhodo-pereselencziv/> [in Ukrainian].

6. Isaieva, N.S. (2018). Teoretyko-pravova kharakterystyka vyznachennia ponyattia “vnutrishno peremishcheni osoby” [Theoretical and legal characteristics of the definition of “internally displaced persons”]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 4, S. 70–75 [in Ukrainian].

7. Kerivni pryntsyipy z pytan vnutrishnoho peremishchennia [Guidelines on internal displacement]. *Ahentstvo OON u spravakh bizhentsiv (UNHCR)*. Retrieved from: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf> [in Ukrainian].

8. Nalyvaiko, L.P., & Orechkova, A.F. (2018). Vnutrishno peremishcheni osoby: vyznachennia ponyattia [Internally displaced persons: definition of a concept]. *Pravo i suspilstvo*. Seriiia “Heohrafichni nauky” – Law and Society. Series “Geographical Sciences”, 1 (1), S. 34–39 [in Ukrainian].
9. Semihina, T.V. (2017). Psykhosotsialna pidtrymka tykh, khto perezhiv viinu: zavdannia dlia polityky [Psychosocial Support for Those Affected by War: Policy Tasks]. *Zbirnyk statei ta tez dopovidei za materialamy IV Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu “Rozvytok osnovnykh napriamiv sotsi humanitarianykh nauk: problemy ta perspektyvy”* (m. Kamyanske, 6–7 kvitnia 2017 r.). Dni-pro: vyd-vo DDTU, S. 15–17 [in Ukrainian].
10. Semihina, T.V. (2018). Rozvytok vlasnykh teorii sotsialnoi roboty: hlobalni tendentsii [Development of Own Theories of Social Work: Global Trends]. *Rozvyvalnyi potentsial suchasnoi sotsialnoi roboty: metodolohiia ta tekhnolohii: materialy IV Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konf.*, 15–16 bereznia 2018 r. Kyiv. S. 190–194 [in Ukrainian].
11. Shvets, B. *Doslidzhennia yakosti zhittia naseleння Ukrainy* [Research on the Quality of Life of the Population of Ukraine]. Retrieved from: http://vuzlib.com.ua/articles/book/21219-Doslidzhennja_jakosti_zhittj/1.html [in Ukrainian].
12. Kosinski, M., Ware, J.E., Turner-Bowker, D.M., & Gandek, B. (2007). *User’s manual for the SF-12v2 health survey: with a supplement documenting the SF-12® health survey*. Lincoln, RI: QualityMetric Incorporated [in English].
13. Ware, J.E., & Sherbourne, C.D. (1992). *Med Care*. Jun; 30 (6). 473–83 [in English].

Klymenko I. S.

PhD of Psychological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Psychology
Educational and Scientific Institute of Psychology and Social Sciences;
Acting Head of The Medical Psychology Department
Institute of Medical and Pharmaceutical Sciences
Interregional Academy of Personnel Management

THE ROLE OF COMMUNITIES AND NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN IMPLEMENTING AND DELIVERING THE PROGRAM OF MEDICAL-PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE FOR TEMPORARILY INTERNALLY DISPLACED PERSONS

Due to the war between Russia and Ukraine, internally displaced persons (IDPs) face significant psychological stress and traumatic events due to the loss of their homes and fear for their safety. Providing effective psychological support for IDPs becomes crucial for preserving their mental health and facilitating the recovery process [1, 13]. Communities and civil society organizations are increasingly becoming key actors in humanitarian efforts, assisting government structures in the development and implementation of aid programs. Understanding their role in providing medical-psychological assistance can contribute to the effectiveness of these programs. Additionally, communities and civil society organizations often have closer access to affected individuals and can provide more personalized, culturally sensitive, and accessible assistance than government structures. Understanding their role can help optimize the support system for IDPs.

The article highlights research on the interaction between non-governmental organizations, communities, governmental structures, and their impact on the effectiveness and accessibility of the medical-psychological assistance program for internally displaced persons (IDPs). The research

results confirmed that the developed model of medical-psychological assistance for temporarily displaced persons was created taking into account their basic needs and psychological characteristics resulting from war and displacement. This model includes components such as prevention of medical problems, medical-psychological rehabilitation, fostering positive attitudes towards affected individuals in society, organization of a special environment for communication through communities and non-governmental organizations, conducting psycho-correctional work, evaluating results, and potential correction. Additionally, active participation of communities and non-governmental organizations in the implementation of this program proved to be crucial in creating a conducive environment for the social adaptation and integration of IDPs due to the war in Ukraine.

Key words: medical-psychological assistance, IDPs (Internally Displaced Persons), psychosocial support, civil society organizations.

УДК 378:316.1:005

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.14>

Корнещук В. В.

доктор педагогічних наук, професор,
завідувачка кафедри психології та соціальної роботи
Національний університет «Одеська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-9939-7591

ЕКСПЕРТНЕ ОЦІНЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖЕРА ЩОДО МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ

Унаслідок військової агресії з боку Російської Федерації, яка триває вже понад два роки, постійно та суттєво збільшується кількість українців, які потребують негайної соціальної допомоги з боку держави. Багаторазове збільшення таких осіб призводить до значущого збільшення фізичного та морального навантаження на працівників соціальних організацій і служб, які цю допомогу здійснюють. Якісне надання соціальних послуг водночас великій кількості клієнтів соціальної роботи, яка постійно зростає, потребує, у свою чергу, ефективного управління системою соціальної роботи в Україні. Також маємо констатувати, що менеджмент вітчизняної соціальної роботи потерпає від нестачі кваліфікованих управлінців, які мають професійну освіту та підготовлені до менеджменту в соціальній сфері. Така суперечність зумовлює актуальність проблеми підготовки кваліфікованих соціальних менеджерів, здатних до грамотної реалізації кадрової політики держави, до управління персоналом соціальних служб, особливо в умовах військових дій на території України, а також у повоєнний період.

Маємо також підкреслити, що останнім часом соціальна робота в Україні відбувається в умовах постійної небезпеки як удень, так і вночі; подекуди триває цілодобово; проводиться не тільки у спеціально обладнаних для цього приміщеннях, але й у бомбосховищах або навіть на вулицях. Такі умови потребують від фахівців із соціальної роботи неабиякої психологічної змобілізованості, фізичної витривалості та висувають проблему мотивування персоналу соціальних служб, яке є невід'ємною складовою частиною управління персоналом.

Проведене дослідження спрямовано на визначення професійних компетентностей соціальних менеджерів, необхідних для ефективного мотивування трудової діяльності персоналу соціальних служб, та їх ранжування.

Визначення професійних компетентностей соціального менеджера щодо мотивування персоналу соціальної служби та їх ранжування відбувається вперше і зумовлює наукову теоретичну новизну дослідження. Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані відомості можуть бути використані для професійної підготовки майбутніх керівників для соціальної сфери, зокрема для розроблення освітніх компонентів для освітньо-професійних програм підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 231 – Соціальна робота, а також для підвищення кваліфікації управлінців, які вже працюють.

Ключові слова: соціальний менеджер, професійні компетентності, персонал, мотивація, експертне оцінювання.

Постановка проблеми. Проблема мотивації праці є однією з основних в організаційному управлінні, оскільки від чітко розробленої, ефективної системи

мотивування залежить не тільки підвищення соціальної та творчої активності конкретного працівника, але й кінцеві результати діяльності організації загалом. У зв'язку із цим усебічне вивчення системи мотивування трудової діяльності актуально для всіх організацій, зокрема соціальних.

Щодо мотивування персоналу соціальних служб, то зазначена проблема є досить складною внаслідок специфіки діяльності таких організацій, а саме: правовий статус або правове закріплення діяльності у відповідних положеннях і регламентах; організаційна побудова, що відображає специфіку й умови діяльності соціальної служби; практичне здійснення соціальної допомоги, захисту та підтримки, зумовлене правовим статусом і організаційною побудовою. Водночас саме від зацікавленості працівників таких установ у своїй професійній діяльності, її результатах залежить якість надання соціальних послуг.

Тому вивчення проблеми мотивації та стимулювання праці співробітників соціальних служб, що здійснюється кваліфікованими соціальними менеджерами, вважаємо актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У професійному стандарті «Соціальний менеджер» (наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства в Україні «Про затвердження професійного стандарту «Соціальний менеджер»» від 10 лютого 2021 р. № 261) трудові функції соціального менеджера співвіднесені із загальними або професійними компетентностями (за трудовою дією або групою трудових дій, що її зумовлюють), що стали теоретичним підґрунтям започаткованого дослідження.

Мета дослідження. Стаття має на меті визначення професійних компетентностей соціальних менеджерів, необхідних для ефективного мотивування трудової діяльності персоналу соціальних служб, та їх ранжування. Для проведення дослідження використовувались такі методи: теоретичні (аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, систематизації) – для виявлення сутності, особливостей і соціально-психологічних чинників процесу мотивації до трудової діяльності; емпіричні – експертне оцінювання для ранжування професійних компетентностей соціальних менеджерів щодо мотивування персоналу соціальних служб до трудової діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті проведеного аналізу професійних компетентностей (за професійним стандартом «Соціальний менеджер»), що забезпечують здатність соціального менеджера до мотивування персоналу соціальної служби, ми дійшли висновку, що вони базуються на таких його знаннях, умінях і навичках (див. табл. 1).

Проаналізуємо способи використання виокремлених знань, умінь і навичок соціального менеджера для мотивування персоналу соціальної служби.

Обізнаність соціального менеджера щодо сутності та методів розвитку внутрішнього потенціалу організації (підвищення ефективності праці працівників і створення середовища навчання та підтримки), принципів і методів мотивування

Знання, уміння та навички соціального менеджера щодо мотивування персоналу соціальних служб

Знання	Уміння та навички
методів і процедур проведення соціологічних досліджень у СР	Організовувати та проводити соціологічні дослідження для отримання професійної інформації та вивчення суспільної думки.
основ психології	Застосовувати методи міжособистісної професійної комунікації.
нормативно-правових документів, що регламентують діяльність ФСР, соціальних працівників, інших працівників установ, закладів надання соціальних послуг	Аналізувати, розуміти вимоги щодо професійної діяльності ФСР, соціальних працівників, інших працівників установ, закладів надання соціальних послуг.
порядку формування робочих груп, мультидисциплінарної команди	Формувати робочі групи, мультидисциплінарні команди спеціалістів із працівників установ, закладів, організацій, які надають допомогу особам, сім'ям, дітям, молоді, незалежно від профілю цих установ, закладів, організувати їх роботу у ТГ.
методів фасилітації	Запроваджувати та використовувати різні методи мотивації працівників установ, закладів надання соціальних послуг у ТГ.
принципів і методів мотивування та стимулювання праці	Використовувати методи фасилітації (колективного обговорення та вирішення соціальних питань, спірних ситуацій).
сутності та методів розвитку внутрішнього потенціалу організації: підвищення ефективності праці працівників і створення середовища навчання та підтримки	Готувати рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо вдосконалення роботи ФСР, соціальних, інших працівників закладів, установ надання соціальних послуг у ТГ.
порядку та процедури атестації працівників	Запроваджувати різні форми самоорганізації та самоосвіти ФСР, соціальних працівників, інших працівників установ, закладів надання соціальних послуг.
основ самоорганізації та самоосвіти працівників установ, закладів надання соціальних послуг	Вирішувати конфлікти, спірні питання, які виникають у процесі взаємодії працівників установ, закладів надання соціальних послуг, інших сторін у ТГ, запобігати таким.
основ конфліктології	Застосовувати різні методи міжособистісної професійної комунікації.
сутності, мети, видів супервізії, етапів її проведення	Проводити супервізію працівників установ, закладів надання соціальних послуг у ТГ.
методів аналізу індивідуальних та професійних якостей працівників, результатів їхньої роботи, рівня професійного вигорання	Аналізувати індивідуальні та професійні якості працівників надавачів соціальних послуг, методи та результати їх роботи, рівень професійного вигорання.
методик проведення супервізії	Використовувати різні методи проведення супервізії.
методів психологічної підтримки працівників, їхньої мотивації та наснаження у СР	Надавати психологічну підтримку персоналу установ, закладів надання соціальних послуг щодо усунення кризових станів, створювати атмосферу довіри та наснаження у СР.
форм документів, звіту щодо проведеної супервізії	Аналізувати та документувати результати проведення супервізії, готувати пропозиції керівництву щодо покращення роботи працівників, запобігання їх професійному вигоранню.

та стимулювання праці є підґрунтям побудови та реалізації процесу мотивування співробітників соціальної служби.

Соціальний менеджер має бути обізнаним щодо організації та проведення досліджень для отримання інформації про працівників соціальної служби, зокрема про їхні цінності, потреби, провідні мотиви трудової діяльності (зокрема, про рівень прояву мотивації досягнень, мотивації до запобігання невдачам, схильність до ризику), міжособистісні стосунки, взаємозв'язки в колективі працівників соціальної служби. Результати таких досліджень дозволять здійснювати індивідуальний підхід до мотивації кожного працівника, впливати на його ціннісні орієнтації. Результати досліджень, спрямованих на вивчення трудового колективу соціальної служби, ступеня його розвитку та згуртованості, значущості кожного співробітника в колективі дозволять створити його мотиваційне ядро, розвинути організаційну культуру, сформувати та підтримувати сприятливий соціально-психологічний клімат.

Організація таких досліджень неможлива без знань основ психології, які допоможуть соціальному менеджеру не тільки діагностувати й аналізувати індивідуальні та професійні якості працівників, рівень професійного вигорання, їхні мотиви та ціннісні орієнтації, зв'язки всередині колективу соціальної служби, але й коректно будувати міжособистісну професійну комунікацію із працівниками для ефективної реалізації процесу мотивування кожного окремого працівника та трудового колективу загалом.

Обізнаність із вимогами щодо професійної діяльності ФСР, соціальних працівників, інших працівників соціальної служби дозволить соціальному менеджеру визнавати результати їхньої праці, причетність співробітників до результатів діяльності соціальної служби та, як наслідок, надавати працівникам нові повноваження, можливості для подальшого кар'єрного зростання.

Здатність створювати робочі групи, мультидисциплінарні команди спеціалістів із працівників установ і організувати їхню роботу необхідна соціальному менеджеру для формування у працівників стимулів до праці, розвитку їхнього трудового потенціалу та реалізації власних інтересів.

Соціальний менеджер має бути обізнаний щодо порядку та процедури атестації працівників, що свідчить про визнання результатів їхньої праці, значущість у колективі; уміти використовувати різні форми самоорганізації та самоосвіти працівників для розвитку їхнього трудового потенціалу, поширення позитивного досвіду досягнення успіху в колективі соціальної служби.

Знання методик проведення супервізії, психологічної підтримки працівників, уміння їх використовувати з наданням відповідних звітів необхідні для запобігання професійному вигоранню, покращення їхньої роботи, вираження себе в праці, усвідомлення причетності до її результатів, а також збереження соціально-психологічного клімату у трудовому колективі соціальної служби.

Проведений аналіз знань, умінь і навичок соціальних менеджерів (за професійним стандартом «Соціальний менеджер») в аспекті реалізації ними мотиваційної функції управління соціальною службою дозволяє сформулювати необхідні для цього професійні компетентності:

- здатність до визнання результатів праці співробітників соціальної служби, їх атестації з урахуванням вимог до їхньої професійної діяльності;
- здатність до розвитку внутрішнього потенціалу соціальної служби;
- здатність застосовувати методи мотивування та стимулювання праці;
- здатність до створення в соціальній службі середовища навчання та підтримки;
- здатність до поширення позитивного досвіду досягнення успіху в колективі соціальної служби;
- здатність до виявлення, створення та підтримки сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі соціальної служби;
- здатність до виявлення й аналізу індивідуальних і професійних якостей працівників (зокрема, провідних мотивів трудової діяльності, ціннісних орієнтацій, інтересів, рівня професійного вигорання) для розвитку їхнього трудового потенціалу та реалізації інтересів;
- здатність до супервізії, психологічної підтримки працівників;
- здатність до організації роботи груп, мультидисциплінарних команд для розвитку трудового потенціалу та реалізації інтересів працівників;
- здатність до використання різних форм самоорганізації та самоосвіти працівників.

Визначені теоретичним шляхом професійні компетентності [1] підлягли подальшому експериментальному дослідженню із застосуванням експертного оцінювання, що мало на меті ранжування визначених професійних компетентностей, тобто виявлення ступеня значущості кожної з них для ефективної організації та реалізації процесу мотивування працівників соціальної служби.

В експертному оцінюванні взяли участь 10 експертів, серед яких 4 працівників соціальних служб (Центру соціальних служб Одеської міської ради, Департаменту праці та соціальної політики Одеської міської ради) [2] та 6 викладачів (кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету, кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка»). Загалом серед експертів: 2 доктори наук, 5 кандидатів наук і 3 особи без наукового ступеня. Усі викладачі-експерти залучені до професійної підготовки майбутніх фахівців зі спеціальності «Соціальна робота».

Експертам було запропоновано оцінити значущість визначених професійних компетентностей соціальних менеджерів у мотивуванні персоналу соціальної служби за 10-бальною шкалою: від 1 (найменш значуща) до 10 (найбільш значуща) балів.

Критеріями розподілу експертів за підгрупами для розрахунку їхніх коефіцієнтів компетентності було обрано: наявність/відсутність наукового ступеня (критерій 1), наявність/відсутність досвіду практичної діяльності в соціальних службах (критерій 2), наявність/відсутність досвіду управлінської діяльності в соціальній сфері (критерій 3).

Відповідно до наукового ступеня група експертів була поділена на три підгрупи. До першої підгрупи було віднесено докторів наук; до другої – кандидатів наук, усіх інших – до третьої групи. Кожному експерту з першої підгрупи було присвоєно 3 бали, із другої – 2 бали, із третьої – 1 бал.

Відповідно до наявності досвіду практичної діяльності в соціальних організаціях група експертів була поділена на дві підгрупи. До першої підгрупи входили експерти з досвідом такої діяльності, до другої – без досвіду. Кожному експерту з першої підгрупи було присвоєно 2 бали, із другої – 1 бал.

Відповідно до наявності досвіду діяльності на керівних посадах у соціальній сфері група експертів також була поділена на дві підгрупи. До першої підгрупи входили експерти з досвідом управлінської діяльності; до другої – без нього. Кожному експерту з першої підгрупи було присвоєно 2 бали, із другої – 1 бал.

Відомості про експертів відповідно до зазначених критеріїв представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Відомості про експертів

Експерт	Посада	Критерії			Сума балів експерта
		1	2	3	
1	2	3	4	5	6
1.	Заступниця директора, начальниця відділу з питань надання соціальних послуг, розвитку альтернативних форм виховання та правового забезпечення Центру соціальних служб Одеської міської ради; кандидат психологічних наук.	2	2	2	6
2.	Головний спеціаліст відділу з питань організації реабілітаційних заходів управління з питань соціальної підтримки ветеранів Департаменту праці та соціальної політики Одеської міської ради.	1	2	1	4
3.	Соціальний менеджер Центру соціальних служб Одеської міської ради.	1	2	2	5
4.	Соціальний менеджер Центру соціальних служб Одеської міської ради.	1	2	2	5
5.	Доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету.	3	1	2	6
6.	Доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка».	3	1	2	6
7.	Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка».	2	2	1	5

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6
8.	Кандидат соціологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка».	2	1	2	5
9.	Кандидат соціологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка».	2	1	1	5
10.	Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка».	2	1	1	4
Загальна сума балів за кожним критерієм		19	16	16	
Загальна сума балів		51			

Отже, загальна кількість балів залежно від наукового ступеня, досвіду практичної діяльності в соціальних організаціях і досвіду управлінської діяльності в соціальній сфері становить 51.

Далі були підраховані бали для кожного експерта окремо, що дозволило розрахувати для них коефіцієнти компетентності (табл. 3).

Значення вагових коефіцієнтів кожної професійної компетентності соціального менеджера щодо мотивування персоналу соціальної служби, розраховані з урахуванням коефіцієнтів компетентності експертів, подано в таблиці 4.

Отримане експертним оцінюванням ранжування дозволило проаналізувати виявлені теоретичним шляхом професійні компетентності соціального менеджера щодо мотивування персоналу соціальної служби. Так, найбільш значущою в цьому аспекті професійною компетентністю є «здатність до виявлення й аналізу індивідуальних і професійних якостей працівників (зокрема, провідних мотивів трудової діяльності, ціннісних орієнтацій, інтересів, рівня професійного вигорання) для розвитку їхнього трудового потенціалу та реалізації інтересів», ваговий коефіцієнт якої становить 6,84. Наступною за значущістю є «здатність до визнання результатів праці співробітників організації, їх атестації з урахуванням вимог до їхньої професійної діяльності» з ваговим коефіцієнтом 6,56. Далі йдуть «здатність до створення в організації середовища навчання та підтримки» та «здатність до супервізії, психологічної підтримки працівників» із ваговими коефіцієнтами 6,2 та 5,72, відповідно. Наступне місце посіла така професійна компетентність соціального менеджера, як «здатність до виявлення, створення та підтримки сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі органі-

Таблиця 3

Значення коефіцієнтів компетентності експертів

Експерт	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Коефіцієнт компетентності	0,12	0,08	0,10	0,10	0,12	0,12	0,10	0,10	0,10	0,08

Результати експертного оцінювання значущості професійних компетентностей соціального менеджера щодо мотивування персоналу соціальної служби

Професійні компетентності соціального менеджера щодо мотивування персоналу	Ваговий коефіцієнт
здатність до виявлення й аналізу індивідуальних і професійних якостей працівників (зокрема, провідних мотивів трудової діяльності, ціннісних орієнтацій, інтересів, рівня професійного вигорання) для розвитку їхнього трудового потенціалу та реалізації інтересів;	6,84
здатність до визнання результатів праці співробітників організації, їх атестації з урахуванням вимог до їхньої професійної діяльності;	6,56
здатність до створення в організації середовища навчання та підтримки;	6,2
здатність до супервізії, психологічної підтримки працівників;	5,72
здатність до виявлення, створення та підтримки сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі організації;	5,3
здатність застосовувати методи мотивування та стимулювання праці;	4,76
здатність до організації роботи груп, мультидисциплінарних команд для розвитку трудового потенціалу та реалізації інтересів працівників;	4,76
здатність до розвитку внутрішнього потенціалу організації;	4,74
здатність до поширення позитивного досвіду досягнення успіху в колективі організації;	4,14
здатність до використання різних форми самоорганізації та самоосвіти працівників.	3,68

зації» з ваговим коефіцієнтом 5,3. Однаково значущими з ваговим коефіцієнтом 4,76 виявились такі компетентності, як «здатність застосовувати методи мотивування та стимулювання праці» і «здатність до організації роботи груп, мультидисциплінарних команд для розвитку трудового потенціалу та реалізації інтересів працівників». Дещо менше значущою, на думку експертів, є «здатність до розвитку внутрішнього потенціалу організації», яка отримала ваговий коефіцієнт 4,74. Професійними компетентностями з найменшою значущістю визнано «здатність до поширення позитивного досвіду досягнення успіху в колективі організації» та «здатність до використання різних форми самоорганізації та самоосвіти працівників», вагові коефіцієнти яких набули значень 4,14 і 3,68 відповідно.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Визначення професійних компетентностей соціального менеджера щодо мотивування персоналу соціальної служби та їх ранжування має наукову теоретичну новизну, а також практичне значення, оскільки розроблення освітніх компонентів для освітньо-професійних програм підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 231 «Соціальна робота» може враховувати отримані відомості, зокрема для підготовки майбутніх керівників для соціальної сфери та підвищення кваліфікації управлінців, які вже працюють.

Подальші напрями започаткованого дослідження вбачаємо в:

– розробленні спеціальних освітніх компонентів (обов'язкових або вибіркових), спрямованих на формування визначених професійних компетентностей,

упровадження цих освітніх компонентів в освітньо-професійні програми підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 231 «Соціальна робота» у ЗВО;

–розробленні та впровадженні тренінгів із підвищення кваліфікації менеджерів соціальної сфери, спрямованих на підготовку до здійснення мотиваційної функції управління, аналізі їхніх дидактичних можливостей.

Список використаних джерел і літератури

1. Корнешчук В.В. Функціонально-компетентнісний підхід до магістерської підготовки майбутніх фахівців із соціальної роботи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : збірник наукових праць. 2019. № 3 (66). С. 120–126.

2. Корнешчук В.В. Співробітництво зі стейкхолдерами як передумова якості вищої освіти. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : збірник наукових праць. 2020. № 1 (68). С. 127–132.

References

1. Korneshchuk, V.V. (2020) Spivrobitnytstvo zi steikkholderamy yak peredumova yakosti vyshchoi osvity [Cooperation with stakeholders as a prerequisite for the quality of higher education]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky : zbirnyk nauk. prats. Mykolaiv: MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho*, № 1 (68), liutyi, p. 127–132 [in Ukrainian].

2. Korneshchuk, V.V. (2019). Funktsionalno-kompetentnisnyi pidkhid do mahisterskoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv iz sotsialnoi roboty [Functional-competence approach to master's training of future specialists in social work]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky: zbirnyk nauk. prats. Mykolaiv: MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho*, № 3 (66), veresen, p. 120–126 [in Ukrainian].

Korneshchuk V. V.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Department of Psychology and Social Work
Odesa Polytechnic National University

EXPERT ASSESSMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF A SOCIAL MANAGER REGARDING STAFF MOTIVATION

As a result of the military aggression by the Russian Federation, which has been going on for more than two years, the number of Ukrainians in need of social assistance is constantly and significantly increasing. The multiple increase in the number of people in need of immediate social assistance from the state leads to a significant increase in the physical and moral burden on the employees of social organizations and services that provide this assistance. High-quality provision of social services to a large number of social work clients, which is constantly growing, requires, in turn, effective management of the social work system in Ukraine. At the same time, we have to state that of domestic social work management suffers from a lack of qualified managers with professional education and training in social work management. This contradiction determines the

urgency of the problem of training qualified social managers capable of competent implementation of the state staff policy, social services staff management, especially in the conditions of military operations on the territory of Ukraine, as well as in the postwar period.

It should be emphasized that social work in Ukraine takes place in conditions of constant danger, both day and night; sometimes it lasts around the clock; it is carried out not only in specially equipped premises, but also in bomb shelters or even on the streets. Such conditions require social work professionals to be highly psychologically mobilized, physically enduring and raise the problem of social service staff motivation, which is an integral part of staff management.

The article is aimed at identifying the professional competencies of social managers necessary for effective social service staff motivation and at ranking them.

The definition of the social manager professional competencies in motivating social service staff and their ranking is carried out for the first time and determines the scientific theoretical novelty of the research. The practical significance of the research is in the fact that the information obtained can be used for the professional training of future social sphere managers, in particular for the development of educational components for educational and professional training programs for applicants for the second (Master's) level of higher education in the specialty 231 – Social Work, as well as for the advanced training of managers, who already work.

Key words: social manager, professional competences, personnel, motivation, expert assessment.

УДК 364.4:[615.85:7.02]-053.2:314.151.3-054.73]:332.146.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.15>

Котенко О. О.

кандидат економічних наук, доцент,
старший викладач кафедри психології,
політології та соціокультурних технологій
Сумський державний університет
e-mail: o.kotenko@macro.sumdu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1865-5422
Researcher ID: G-2224-2018

Кохно А. С.

здобувачка спеціальності 231 «Соціальна робота»
Сумський державний університет
e-mail: kohnoanghela@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-8650-5477

ТЕХНОЛОГІЯ АРТТЕРАПІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ІЗ ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У КОНТЕКСТІ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена дослідженню фінансово-правових і змістовних особливостей упровадження елементів арттерапії в наданні соціальної послуги соціальної адаптації цільовій групі дітей із числа внутрішньо переміщених осіб. У роботі була розглянута нормативна база, яка формує стандарти роботи з дітьми загалом, а також дітьми із числа внутрішньо переміщених осіб зокрема. Досліджені підходи до розуміння сутності соціальної терапії, її педагогічного аспекту, а також передумови для застосування арттерапевтичних вправ у їх контексті.

Сформульовані висновки були підкріплені практичними результатами проведених арттерапевтичних занять із дітьми із числа внутрішньо переміщених осіб у закладі дошкільної освіти Сумської області, продемонстровано особливості застосування арттерапевтичних вправ для пришвидшення процесу їхньої соціальної адаптації. Отримана позитивна оцінка від фахівців закладу та високі результати не лише дають підстави вважати, що арттерапевтичні заняття мають широкий потенціал під час роботи з даною цільовою групою, але і надають можливості їх упровадження для надання соціальної послуги соціальної адаптації іншим цільовим групам, як-от безробітні люди, люди пенсійного віку, люди, що страждають від професійного вигорання, люди з інвалідністю. Були схарактеризовані синхронний і асинхронний підходи, а також індивідуальна форма та типові тематичні тренінгові програми, які можуть сформувати основу для вдосконалення наявних підходів до надання послуги соціальної адаптації.

Окрему увагу приділено розгляду ролі та перспектив арттерапії в контексті цілей сталого розвитку. Розглянуто можливість удосконалення розроблених у межах дослідження арттерапевтичних вправ шляхом формулювання завдань, які не лише сприяють соціальній адаптації дітей із числа внутрішньо переміщених осіб, але і стимулюють їх вирішувати повсякденні проблеми з огляду на цілі сталого розвитку. Зазначено, що такі вправи можуть бути пристосованими для роботи з іншими віковими групами: підлітків, молоді, людей середнього та похилого

віку, що буде слугувати додатковим освітнім цілям у соціальній роботі із цими цільовими групами. На основі цього був зроблений висновок про доцільність застосування комбінаторного підходу до формування типових тематичних тренінгових програм.

Окрім того, окреслені перспективи підвищення доступності соціальної послуги сольної адаптації отримувачам шляхом подальшого розвитку функціоналу порталу надання державних послуг «Дія» (асинхронні тренінгові можливості) та створення на базах закладів вищої освіти сертифікатних програм для підготовки тренерів (синхронні можливості).

Ключові слова: соціальна робота, соціальна послуга, соціальна адаптація, соціальна терапія, арттерапія, тренінг, соціальна робота з дітьми, діти ВПО, діти із числа внутрішньо переміщених осіб, сталий розвиток.

Постановка проблеми. Виклики сучасного мінливого соціально-економічного середовища все більше вимагають розширення, удосконалення й інноваційного переосмислення інструментарію соціальної роботи. Часи фінансово-економічної нестабільності, періоди пандемії та військових протистоянь лише загострюють необхідність створення якісно нового підґрунтя для соціальних працівників під час роботи з різними категоріями осіб, що потребують їхньої допомоги.

Водночас соціальні проблеми мають особливість, яка принципово відрізняє їх від інших, адже вони часто проявляються не лише в житті тих людей, хто відчуває їх на собі безпосередньо, але і транслюються на їхнє найближче оточення. Батьки, друзі, колеги по роботі, ділові партнери (якщо такі є) можуть відчувати на собі ті переживання та зміни в поведінці людини, яких вона, на жаль, зазнала, коли перебувала сам на сам із власними проблемами, спричиненими окремими соціальними змінами. Хоч окремі групи стейкхолдерів таких соціальних і життєвих змін у людині й можуть відчувати на собі їхній негативний вплив, але існує така категорія осіб, на яких вони можуть мати особливо глибокий (інколи фундаментальний) вплив – це діти.

Діти традиційно вважалися особливою цільовою групою в роботі соціальних служб, соціальних працівників, психологів, оскільки, окрім зовнішнього, часто вирішального, впливу (впливу оточення), вона також може стикатися з низкою внутрішніх проблем – страхи, тривоги, фобії, булінг, соціальна дезадаптація на їхньому тлі, які інколи не може подолати самостійно – без сторонньої допомоги.

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну кардинально загострило соціальні проблеми та спричинило нарощування кількості вимушених зовнішніх і внутрішніх міграційних потоків. За даними інформаційно-обчислювального центру Міністерства соціальної політики України, станом на 19 травня 2024 р. в Україні понад 20% внутрішньо переміщених осіб є дітьми до 18 років [2]. Тобто п'ята частина внутрішньо переміщених осіб. Отже, запит на соціальні послуги для такої особливої категорії осіб є безумовним, це спричиняє актуальність наукових досліджень і практичних розробок даної проблеми.

У межах даного дослідження представлено результати впровадження окремих аспектів технології арттерапії в роботу з дітьми із числа внутрішньо переміщених

осіб у закладі дошкільної освіти, продемонстровано особливості застосування арттерапевтичних вправ для пришвидшення процесу їхньої соціальної адаптації, розглянуто перспективи та можливості застосування технології арттерапії для інших цільових груп отримувачів соціальних послуг.

Окрему увагу в роботі приділено обґрунтуванню ролі технології арттерапії для забезпечення цілей сталого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема удосконалення підходів до організації соціальної терапії, зокрема шляхом упровадження елементів арттерапії, були приділені численні роботи українських і закордонних авторів. Серед українських дослідників варто відзначити роботи таких учених, як О.Л. Вознесенська, В.В. Городиська, Л.М. Завацька, М.І. Замелюк, І.Б. Іванова, Н.М. Калька, З.П. Кияниця, З.Я. Ковальчук, Ж.В. Петрочко, Л.Т. Тюптя й інші. Серед зарубіжних авторів, у рамках досліджень соціальної терапії, варто згадати роботи таких учених, як Дж. Гліссон, М. ван Дурн, Д. Фовлер та інші.

Водночас, незважаючи на значну наукову розробленість, проблема вдосконалення підходів до надання соціальної послуги соціальної адаптації шляхом упровадження арттерапевтичних тренінгів для цільової групи дітей із числа внутрішньо переміщених осіб залишається невирішеною.

Метою статті є обґрунтування фінансово-правової основи використання елементів технології арттерапії, а також доцільності її впровадження у процесі соціальної адаптації дітей із числа внутрішньо переміщених осіб, а також дослідження перспектив використання арттерапевтичних вправ для соціальної адаптації інших цільових груп отримувачів соціальних послуг і характеристики ролі таких вправ для забезпечення цілей сталого розвитку.

Результати дослідження. Соціальна адаптація є процесом складним і багатограним у принципі, а під час розгляду як її отримувачів не лише дітей, а дітей із числа внутрішньо переміщених осіб, він поглиблюється комплексом психологічних особливостей, умовами життя та перебування, оточення тощо, що можуть здійснювати в сукупності чи окремо вирішальний вплив на становлення особистості.

Згідно з п. 4 наказу Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного стандарту соціальної адаптації» від 18 травня 2015 р. № 514 (далі – наказ № 514), соціальна послуга соціальної адаптації визначається як «комплекс заходів, що здійснюються протягом строку, необхідного для процесу активного гармонійного пристосування осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі осіб похилого віку, осіб з інвалідністю, осіб, які перебували у спеціалізованих або інтернатних закладах, осіб, які відбули покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк, до змінених умов соціального середовища, спрямованих на усунення/пристосування обмежень життєдіяльності для підтримки соціальної незалежності, збереження та продовження їхньої соціальної активності» [11].

Показово, що наказ № 514 не передбачає спеціального пункту, який детермінував би чіткий перелік цільових груп даної послуги, у ньому лише перелічуються особи, які перебувають у складних обставинах, надано короткий уточнювальний перелік окремих прикладів складних життєвих обставин з формулюванням «у тому числі». У цьому контексті ми робимо висновок, що зазначений у наказі № 514 перелік осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, не є вичерпним. Отже, цільові групи людей із числа внутрішньо переміщених осіб і діти із числа внутрішньо переміщених осіб можна вважати отримувачами (потенційними отримувачами) соціальної послуги соціальної адаптації.

Окрім того, у п. 7 наказу № 514 передбачається, що отримувачі соціальної послуги соціальної адаптації та/або їхні законні представники мають бути поінформовані про свої права й обов'язки. Тобто законне представництво допускається, що стосовно дітей із числа внутрішньо переміщених осіб означає залучення до процесу їх соціальної адаптації батьків. Це, у свою чергу, не суперечить ч. 3 ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» від 5 жовтня 2023 р. № 2402–III [7] та передбачено в ч. 1 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 30 грудня 2023 р. № 1706–VII, у абзаці, відповідно до якого внутрішньо переміщена особа має право на отримання соціальних і адміністративних послуг за місцем перебування [1; 6].

Отже, беручи до уваги окремі статті та частини розглянутих законів України та беручи наказ № 514 за базовий документ, ми можемо схарактеризувати загальні правові основи використання елементів технології арттерапії під час надання соціальної послуги соціальної адаптації дітям із числа внутрішньо переміщених осіб і виділити чотири основні складові частини:

– **безоплатний характер послуги.** Безоплатний характер передбачається у тих межах, які встановлює Наказ № 514, при цьому стаття 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 30.12.2023 № 1706-VII не забороняє розширення соціальної послуги соціальної адаптації для дітей з числа внутрішньо переміщених осіб;

– **фандрайзингові можливості.** Надання додаткових послуг соціальної адаптації дітям із числа внутрішньо переміщених осіб особами, що мають відповідну освіту та компетентності (вітчизняні та міжнародні тренери), чи організаціями, які мають відповідний кадровий потенціал, ресурсну базу, дозвільні документи, може здійснюватися коштом грантових проєктів, державних і місцевих програм, приватних благодійних фондів, добровільних пожертв соціально відповідального бізнесу, донаторства фізичних осіб тощо з визначенням тарифу платної послуги соціальної адаптації (індивідуального чи корпоративного тарифу – залежно від надавача послуги) та типової програми (або типових програм), що їх зможуть пропонувати отримувачам або їхнім законним представникам. У цьому аспекті ми хотіли б наголосити, що доцільно проводити оплату додаткових послуг соці-

альної адаптації дітей із числа внутрішньо переміщених осіб лише коштом зовнішніх джерел – без залучення коштів їхніх батьків;

– **індивідуальний підхід і типові тематичні програми.** Державний стандарт соціальної адаптації передбачає, зокрема, наявність індивідуального підходу в наданні соціальної послуги соціальної адаптації. В абз. 1 п. 3 визначено, що індивідуальний підхід реалізується шляхом складання Карти визначення індивідуальних потреб особи в наданні соціальної послуги соціальної адаптації, на основі якої надалі формується індивідуальний план надання даної послуги. Також можуть бути створені додаткові типові програми декількох видів, орієнтованих на подолання окремих соціально-психологічних наслідків переміщення дитини та типових соціальних проблем, як-от: булінг, соціальна дезадаптація, страхи, фобії тривоги. Окрім того, до цих програм можуть бути включені й такі, які розвивають різні аспекти грамотності (безпекову, фінансову, комунікаційну тощо, а також цілей сталого розвитку), культурного розвитку. Водночас індивідуальний підхід і типові програми мають відповідати таким основним заходам із переліку тих, що становлять зміст соціальної послуги соціальної адаптації та передбачені в п. 8 наказу № 514: надання допомоги в аналізі життєвої ситуації, визначенні основних проблем, шляхів їх вирішення; надання психологічної допомоги; корекція психологічного стану та поведінки в повсякденному житті; навчання, формування та розвиток соціальних навичок, умінь, соціальної компетенції; сприяння в отриманні інших соціальних послуг і консультацій фахівців відповідно до виявлених потреб [11];

– **правовий аспект.** Надання соціальної послуги соціальної адаптації має здійснюватися відповідно до законів і підзаконних актів, про які йшлося вище – з боку отримувачів, а також з урахуванням вимог Кодексу законів про працю та чинного податкового законодавства, законодавства у сфері захисту персональних даних, у разі, якщо для надавачів такої послуги це є комерційною діяльністю.

Отже, ми вважаємо за доцільне сформулювати загальну концепцію надання даної послуги для визначеної нами цільової групи так: соціальна послуга соціальної адаптації дітей із числа внутрішньо переміщених має надаватися на безоплатній для їхніх батьків основі шляхом фінансування роботи надавачів із зовнішніх джерел із використанням індивідуального підходу та/або типових програм з урахуванням чинних норм у частині охорони прав дітей і вимог трудового та фіскального законодавства.

Як зазначалося вище, типові програми соціальної послуги соціальної адаптації можуть бути розроблені для вирішення не індивідуальних проблем окремого отримувача, а як груповий курс синхронного чи асинхронного характеру для конкретних соціальних цілей.

Такі курси можуть бути трьох основних типів:

– **синхронні державні програми.** У такі програми можуть входити курси, розроблені на замовлення Міністерства соціальної політики України із залученням

кадрового потенціалу Міністерства освіти та науки України або сторонніх підприємців і рекомендовані для використання в дошкільних, шкільних, середніх спеціальних і вищих закладах освіти, а також спеціалізованих організацій і установ для надання соціальної послуги соціальної адаптації дітей (осіб до 18 років) із числа внутрішньо переміщених осіб;

– **асинхронні державні програми.** У цю групу програм можуть бути включені всі курси, що входять до попереднього пункту, але адаптовані та технічно реалізовані в електронному вигляді. Технічно такий проєкт може бути впроваджений шляхом створення спеціальних застосунків для операційних систем *Android* та *iOS* для доступу до таких програм дітей, які з об'єктивних причин не можуть взяти участь у навчальному процесі й у процесі соціальної адаптації безпосередньо в початкових закладах. Альтернативою також можуть бути реалізація тематичних програм із соціальної адаптації в застосунку порталу державних послуг «Дія», але ми вважаємо, оскільки застосунок «Дія» може охоплювати значно ширші цільові групи людей із різними складними життєвими обставинами (зокрема, осіб віком 18 і старше), то обмежувати його потенціал лише цільовою групою дітей із числа внутрішньо переміщених осіб, не є доцільним;

– **програми соціальної адаптації,** що розроблені та впроваджені на платформах масових відкритих онлайн-курсів.

Охарактеризовані вище види сертифікаційних програм можуть базуватися на використанні окремих методів або їх комбінації.

До таких технологій можна віднести: технології психологічного підходу, технології терапії, технології екологічного підходу, технології вирішення проблем, психосоціальні технології, кризово орієнтовані технології, раціональні технології тощо [10, с. 78–79].

Зупинимося на характеристиці технології соціальної терапії, оскільки наші дослідження були проведені саме в цьому напрямі.

Л.Т. Тюття й І.Б. Іванова зазначають, що соціальна терапія здійснюється в умовах досить складного стану особистості чи цілої соціальної групи, можливого соціального неблагополуччя, у рамках такого підходу проблема розглядається як соціальна хвороба [12]. З.П. Кияниця та Ж.В. Петрочко зазначають, що метод соціальної терапії передбачає роботу, спрямовану на формування в людини відчуття власної цінності, поваги, любові до себе на основі відповідної поведінки. Метою соціальної терапії є допомога особистості у формуванні такої поведінки [10]. Л.М. Завацька акцентує увагу на терапевтичному впливі соціального педагога в лікуванні соціальної хвороби. Зазначається, що такий терапевтичний вплив спрямований на покращення ментального стану дитини. Водночас зміна стану дитини створює умови для формування в неї нових позицій щодо себе, оточення та середовища її життя. Окрім того, це може стимулювати зміну поведінки дитини стосовно інших аспектів і сфер життя [5]. Соціальна терапія, на думку Д. Фовлера, передбачає зосередженість і акцент на формуванні позитивних переконань

щодо себе й інших, а не на боротьбі з негативними переконаннями на одинці із собою [15]. Дж. Гліссон зауважує, що соціальна терапія має на меті покращення ментального здоров'я молоді [16]. Роботи М. ван Дурна також акцентують увагу на відновленні ментального здоров'я молодих людей [17].

Отже, у результаті проведеного аналізу джерел можна зауважити, що автори загалом сходяться на загальній позиції, що соціальна терапія спрямована на відновлення ментального здоров'я в отримувачів соціальних послуг.

Сучасний інструментарій, який використовують фахівці із соціальної роботи у проведенні соціальної терапії, є досить різноманітним. Однією з перспективних технологій соціальної адаптації цільових груп загалом і цільової групи дітей із числа внутрішньо переміщених осіб зокрема, на нашу думку, є технологія арттерапії.

Н.М. Калька та З.Я. Ковальчук зазначають, що основною метою арттерапії є оптимізація та гармонізація внутрішнього стану отримувача соціальної послуги, що сприяє відновленню активного життя та набуття внутрішньої рівноваги. Завдяки малюванню отримувач соціальної послуги навчається бачити свої проблеми ніби з боку [9]. О.Л. Вознесенська розглядає арттерапію крізь призму зцілення шляхом творчого вираження особистості [3]. Розглядається досвід використання арттерапевтичних вправ із дорослою аудиторією. М.І. Земелюк зазначає, що арттерапію варто розглядати як технологію передачі почуттів, емоцій і характеристик внутрішнього стану людини шляхом створення, комбінування та використання різних проявів мистецтва [8]. Автор також наголошує, що технологія може бути застосованою як у дитячій, так і в дорослій аудиторії. В.В. Городиська підкреслює особливі перспективи арттерапії в роботі з дітьми дошкільного віку та зазначає, що її метою є збереження або відновлення ментального здоров'я дітей для умов навчального закладу (установи), що здійснюється вчителем (вихователем) шляхом гармонізації розвитку дитячої особистості через її самопізнання та самовираження [4].

У межах нашого дослідження ми не ставимо за мету сформулювати власне бачення сутності арттерапії й особливостей її впливу на психоемоційний або соціальний стан особистості. Також ми погоджуємося з думкою, що арттерапію як окрему технологію варто розглядати у двох аспектах: психологічному та педагогічному (соціальному) [4]. Тому теоретичним підґрунтям нашого дослідження ми вважаємо напрацювання українських і зарубіжних психологів, педагогів, соціальних працівників і розглядаємо в основному саме соціальний аспект арттерапії.

У проведенні арттерапевтичних вправ у літературі та практиці прийнято виділяти декілька її видів [9; 13], як-от: бібліотерапія – акцент на читанні; вокалотерапія – акцент на співі; драматерапія – акцент на використанні ефекту театрального мистецтва та рольових ігор; ізотерапія – терапія з акцентом на малюванні; музикотерапія – акцент на прослуховуванні музичних творів; казкотерапія, або сторітейлінг, – терапія з використанням казок або історій. Окрім того, інколи

виділяють також технологію так званого “casework”, але його часто розглядають у контексті інших форм і технологій соціальної роботи, проте інколи і як один із різновидів казкотерапії.

Наше дослідження спрямоване на сприяння соціальній адаптації цільової групи дітей із числа внутрішньо переміщених осіб із використанням технології арттерапії з акцентом на малюванні, тобто – ізотерапії.

У рамках виконання наукових досліджень, результати та напрацювання яких лягли в основу підготовки кваліфікаційної роботи на здобуття освітнього ступеня бакалавра спеціальності 231 «Соціальна робота», здобувачкою Сумського державного університету А.С. Кохно було проведено низку занять із дітьми із числа внутрішньо переміщених осіб віком від 4 до 6 років в одному із закладів дошкільної освіти (дитячий садок) Сумської області. За практичні заняття здобувачка обрала творчі майстерні.

У рамках творчих майстерень дітям було запропоновано дві арттерапевтичні вправи:

1. «Безлюдний острів», у рамках якої дітям було запропоновано намалювати на аркуші А3 навколо острова хвилі (із трьох боків – неспокійне море, спокійне з одного). Це послугувало творчому втіленню їх переміщення із зони небезпеки до спокійного та тихого місця. Для захисту острова від хвиль неспокійного моря діти намалювали гору, каміння з якої послугувало для малювання уявної стіни, як символу захисту. Було зроблено висновок про те, що діти розуміють важливість безпеки та захисту і готові розвивати свою уяву та діяльність із метою їх досягнення. Одна з учасниць заняття зобразила «Байрактар», який може допомагати їм переносити каміння для будівництва стіни та для захисту. Після такого умовного укріплення острова діти зобразили печери скарбів, річку, у якій можуть купатися місцеві жителі, гарні будинки, де вони живуть, і дружніх тварин (переважно тих, які не асоціюються в них з агресивними хижаками). Під час виконання цієї вправи діти активно спілкувалися, сміялися, що сприяло їхній адаптації до умов нового середовища.

Соціальний педагог або соціальний працівник можуть також брати участь у створенні острова, даючи дітям різні завдання, які їм необхідно вирішувати спільно. Окрім того, робота та реакція кожної дитини на ті чи ті завдання й уявні ситуації можуть свідчити про емоційний стан дитини, навички соціалізації та комунікації, виявити ті аспекти, у яких їй необхідна допомога.

Отже, дана вправа спрямована на формування в дитини впевненості у власних силах, націленості на успіх і навичок роботи в команді.

2. «Малювання пальчиками». Дітям була запропонована арттерапевтична вправа, яка передбачала можливість малювання різних образів і картин пальцями рук на прозорому склі. Малювання пальцями потребує мінімального напруження м'язів і створює ефект релаксу. У рамках такої вправи діти змогли виразити свої мрії, сподівання, проявити свої емоції. Вправа надзвичайно позитивно була

сприйнята дітьми, вони починали малювати пальцями двох рук, що викликало радість та сміх, тим самим соціалізуючи їх та даючи можливість відчувати себе в доброзичливому, позитивному середовищі.

Окрім проведення арттерапевтичних вправ «Безлюдний острів» і «Малювання пальчиками», здобувачка здійснила аналітичне дослідження, суть якого полягала в такому: на констатувальному та контрольному етапі дослідження, тобто до та після проведення занять з арттерапевтичними вправами, здобувачка просила дітей виконати вправу: «Намалюй кактус. Не бійся, нехай він буде таким, як ти хочеш його бачити».

Аналіз отриманих робіт був проведений на основі таких критеріїв:

1. Основні:

– розмір кактуса. Дітям було запропоновано намалювати кактус великого розміру, якщо він асоціюється в них із чимось поганим, і маленький – якщо із чимось добрим;

– додаткові деталі. Діти могли намалювати додаткові аксесуари, яких, з якихось причин, могло не вистачати кактусу. Якщо кактус забезпечений усім необхідним, то можна було намалювати кактус із квітами.

2. Додаткові параметри:

– форма голок. Додаткових інструкцій уведено не було, але надалі цей параметр дав можливість провести паралель між характером відображення голок і емоційним станом дітей. Зокрема: гострі та великі шипи супроводжувалися більш агресивною поведінкою дитини та її реакцією на вправи; хвилясті голки відповідали дещо невпевненій поведінці (розгубленості, сором'язливості), тоді як маленькі голки відповідали загалом позитивному емоційному стану дитини;

– колір кактуса. За аналогією з попереднім чинником додаткових інструкцій не вводилось, але кактус, намальований у темних тонах, відповідав негативному емоційному стану дитини, тоді як світлі та яскраві кольори вказували на загалом позитивний стан;

– розташування кактуса. Кактус, який за іншими параметрами відповідав негативному емоційному стану дитини, зазвичай був зображеним на передньому плані, що говорить про важливість тих проблем, які вони асоціюють із ним.

Результати проведеної вправи «Намалюй кактус» у групі із 6 дітей із числа внутрішньо переміщених осіб на констатувальному та контрольному етапах дослідження відображені в табл. 1.

Результати отриманого аналізу дають підстави вважати, що арттерапевтичні вправи дають позитивний ефект для соціальної адаптації дітей, дозволяють їм побачити свої проблеми з іншого боку та знайти шляхи для відновлення внутрішньої рівноваги, оскільки на контрольному етапі, порівняно з констатувальним, частка дітей, які намалювали:

– великий кактус, зменшилась на 50%. Це говорить про те, що вони почали розглядати своє теперішнє оточення та середовище в позитивному аспекті;

Таблиця 1

Результати проведення вправи «Намалюй кактус. Не бійся, нехай він буде таким, як ти хочеш його бачити» на констатувальному та контрольному етапах дослідження

Параметр	Характеристика параметра	Кількість відповідей на констатувальному етапі	Частка від загальної кількості відповідей, %	Кількість відповідей на контрольному етапі	Частка від загальної кількості відповідей, %
Основні параметри					
Розмір кактуса	Великий	4	66,67	1	16,67
	Маленький	2	33,33	5	83,33
Додаткові деталі	Кактус із додатковими деталями	4	66,67	0	0
	Кактус з квітами	2	33,33	6	100
Додаткові параметри					
Колір	Темні кольори	3	50	2	33,33
	Світлі кольори	2	33,33	4	66,67
Форма шипів	Гострі	2	33,33	0	0
	Хвилясті	3	50	1	16,67
	М'які	1	16,67	5	83,33
Розташування кактуса щодо його середовища	На передньому плані	5	83,33	0	0
	На задньому плані	1	16,67	6	100

– кактус із квітами, збільшилась на 66%. Можна зробити висновок, що діти навчилися бачити інструменти вирішення своїх проблем, змінили кут зору на них та використовують внутрішні резерви;

– кактус у темних кольорах, зменшилась на 27%, а тому можна констатувати позитивні зрушення в їхньому емоційному стані;

– гострі шипи, знизилась до 0%, що свідчить про зникнення агресії, а частка намальованих хвилястих шипів знизилась на 34%, що говорить про зменшення невпевненості та сором'язливості;

– кактус на передньому плані, знизилась до 0%, на основі чого можна зробити висновок про абстрагування дітей від проблем, пов'язаних із новим середовищем, і появу в них інтересу до інших завдань.

Варто зауважити, що заняття були проведені під наглядом психолога та соціального педагога, отримали схвальну оцінку, а напрацювання здобувачки будуть ураховані в роботі закладу дошкільної освіти, про що свідчить отриманий акт упровадження.

Оскільки ці вправи справді допомагають дітям в аналізі їхніх життєвих ситуацій, переосмисленні ресурсів і середовища, у якому вони проживають, створенні нових комунікаційних зв'язків, ми вважаємо їх потужним інстру-

ментом соціальної адаптації цільової групи дітей із числа внутрішньо переміщених осіб.

Водночас у процесі проведення дослідження був виявлений недолік: відсутність вибору під час виконання завдань. Дітям доводиться брати участь у даному заході виконанням вправи лише одного виду. У вправі «Намалюй кактус. Не бійся, нехай він буде таким, як ти хочеш його бачити» кактус може бути замінений на фантастичних героїв, тварин тощо. На основі того, що саме намалюють діти, також можна робити висновки щодо їхнього емоційного стану. Можливе також удосконалення даної вправи із зображенням декількох образів. Діти можуть продемонструвати відносини між цими образами, що, у свою чергу, може говорити про стан їхнього соціального середовища.

Окрім того, очевидним обмеженням такого заняття є те, що воно, на нашу думку, може показати найкращі результати лише у відносно малих (4–8 учасників) групах, у яких фахівець (тренер, соціальний педагог, соціальний працівник) зможе модерувати ситуацію та приділяти увагу кожному учаснику, кожен із них зможе продемонструвати свою залученість без конкуренції за увагу та час. Із цих позицій доцільність проведення такого заходу для масової аудиторії є сумнівною. Проте індивідуальні заняття можуть також бути менш ефективними з огляду на те, що в них втрачається можливість розвитку комунікативних навичок і загальної соціалізації.

На нашу думку, розглянута технологія може слугувати основою для подальшого розширення цільових груп потенційних отримувачів соціальної послуги соціальної адаптації. Так, зокрема, зміною тематики та характеру вправ і збереженням лише основної ідеї можна сприяти стимулюванню, покращенню або навіть відновленню емоційного та ментального здоров'я отримувачів.

Ми вважаємо, що потенційними цільовими групами отримувачів соціальної послуги соціальної адаптації шляхом використання технології арттерапії можуть бути, зокрема:

а) безробітні люди – у контексті відновлення віри у власні сили та стимулювання пошуку нових можливостей;

б) люди пенсійного віку, яким часто важко адаптуватися до нового статусу після економічно активного життя, унаслідок чого вони можуть відчувати самотність, безпорадність тощо;

в) люди, що страждають від професійного вигорання – в аспекті абстрагування від повсякденних рутинних завдань і орієнтування на активізацію творчих здібностей і креативу;

г) люди з інвалідністю – у рамках пошуку нових можливостей розвитку, спілкування, відновлення внутрішньої рівноваги.

Вправи можуть бути орієнтованими на вираження власних переживань шляхом малювання творів світового образотворчого мистецтва, що не лише забезпечить можливість реалізувати послугу соціальної адаптації, але і має

підвищити загальний культурний рівень осіб, які братимуть участь у таких тренінгах.

Окремим аспектом даного дослідження є визначення ролі, яку може відігравати технологія арттерапії під час надання соціальної послуги соціальної адаптації в контексті цілей сталого розвитку.

Незважаючи на глобальний, усеохоплюючий характер ідей, покладених в основу сталого розвитку, численних програм, які проводяться в контексті його цілей, зростання загальної популярності терміна в суспільстві, загальний рівень поінформованості та грамотності щодо нього та його принципів залишається порівняно невисоким.

В Україні це питання є також актуальним, оскільки навіть в умовах існування досить потужного кластера відповідних компетентностей у навчальних програмах закладів освіти всіх рівнів, практичне впровадження принципів сталого розвитку в повсякденне життя молоді відбувається досить повільно. Щодо дорослого населення ситуація часто є навіть менш оптимістичною.

Ми вважаємо, що технологія арттерапії може бути перспективним інструментом тиражування знань щодо сталого розвитку, принаймні в цільових групах людей – отримувачів соціальної послуги соціальної адаптації. Такий потенціал доцільно реалізовувати, на нашу думку, через пропонування арттерапевтичних вправ, які частково або цілком побудовані на контексті окремих цілей сталого розвитку.

Так, арттерапевтичні вправи «Безлюдний острів» і «Малювання пальчиками», які згадані вище, для цільової групи дітей із числа внутрішньо переміщених осіб можуть бути доповнені завданнями щодо цілей сталого розвитку, зокрема [14]:

–Ціль 1 (Боротьба з бідністю) та Ціль 2 (Боротьба з голодом) – дітям можна запропонувати зобразити на острові тварину та подумати над тим, що саме необхідно намалювати для того, щоб вона могла жити в безпеці, почуватися комфортно, мала можливість харчуватися, як місцеві жителі можуть їй допомагати;

–Ціль 3 (Міцне здоров'я) – може бути запропоновано намалювати заняття спортом або спортивні засоби й аксесуари, спортивні досягнення, їхні спортивні мрії, придумати новий (можливо, фантастичний) вид спорту. Додатково може бути дане завдання щодо пояснення малюнка та користі спорту для здоров'я людини;

–Ціль 4 (Якісна освіта) – діти можуть намалювати школу своєї мрії, тим самим продемонструвати, якими інструментами та засобами для них може бути забезпечений комфортний і якісний освітній простір;

–Ціль 5 (Гендерна рівність) – дітям можуть бути надані завдання намалювати життєві ситуації, які б демонстрували гендерну рівність людей;

–Ціль 6 (Чиста вода та належні санітарні умови) може бути поєднана із Ціллю 10 (Скорочення нерівності), Ціллю 11 (Сталий розвиток міст і спільнот) та Ціллю 12 (Відповідальне споживання). Дітям можна запропонувати намалювати на острові маленьке джерело чистої води та більше джерело брудної води

(забрудненої побутовим сміттям), пояснити те, що всі жителі та тварини мають мати доступ до джерела чистої води, що ресурси, які використовуються в повсякденному житті, не є невичерпними, тому до них необхідно ставитися відповідально та докладати зусиль для забезпечення чистих і здорових умов у житті спільнот і громад;

– Ціль 7 (Відновлювана енергія) – дітям може бути поставлена проблема, у рамках якої мешканці протилежних частин острова потребують спілкування та відвідування один одного. Для цього їм необхідні зв'язок і транспорт, що потребують енергії. Завдання може бути сформульоване так, щоб діти зобразили засоби отримання енергії та пояснили, які з них є відновлюваними (більш безпечними для жителів і тварин острова) та невідновлюваними, що здійснюють негативний вплив на навколишнє середовище;

– Ціль 8 (Гідна праця й економічне зростання) – вправи на зображення професій і занять жителів острова, які вони обирають для забезпечення свого успіху та загального процвітання. Завдання може доповнюватися різними аспектами інших цілей сталого розвитку (1, 5, 9, 11 тощо);

– Ціль 9 (Інновації та інфраструктура) – тренер може просити дітей придумати та зобразити нові інструменти та засоби вирішення повсякденних проблем жителів острова (у цьому буде полягати інноваційна компонента). Інфраструктурна компонента може бути реалізована шляхом поставлення завдань доступу жителів острова до різного роду послуг – освітніх, безпекових, оздоровчих, телекомунікаційних тощо;

– Ціль 13 (Боротьба зі зміною клімату) може бути поєднаною із Ціллю 14 (Збереження морських екосистем) і Ціллю 15 (Збереження земних екосистем). Може бути поставлене завдання придумати способи збереження на острові всіх видів морських і земних тварин, бо через те, що на острові із часом підвищується температура навколишнього середовища, окремі тварини та птахи, яким більш комфортно в холодних умовах (пінгвіни, моржі), починають покидати острів. Дітям необхідно придумати способи збереження на острові всіх видів морських і земних тварин. Також дане завдання доцільно доповнити окремими аспектами Цілі 7 та Цілі 9;

– Ціль 16 (Мир та справедливість). Завдання може бути сформульоване таким чином, щоб діти відображали жителів острова, які співпрацюють, спілкуються, є щасливими, взаємодіють заради спільноти;

– Ціль 17 (Партнерство заради сталого розвитку). Може бути поставлене завдання намалювати ще один острів, на якому жителі ведуть діяльність, яку не здійснюють жителі першого острова. Дітям можна запропонувати відобразити взаємодію жителів сусідніх островів для забезпечення чесного та справедливого обміну.

Очевидно, що запропоновані нами вправи представлені лише в концептуальному сенсі. Під час проведення арттерапевтичних вправ із надання соціальної

послуги соціальної адаптації надзвичайно важливо враховувати вікові й емоційні характеристики цільової групи та формувати план завдань відповідно до них.

Водночас ми бачимо надзвичайно великий потенціал запропонованого концептуального підходу саме через комбінаторику його цілей: діти вирішують проблеми спільно, комунікують, соціалізуються, абстрагуються від своїх повсякденних проблем, пристосовуються до середовища їх поточного проживання, набувають водночас компетентностей у питаннях сталого розвитку. Окрім того, завдання такого тренінгу можуть бути модифіковані та переосмислені з урахуванням особливостей підлітків, молоді, людей середнього та похилого віку, що буде слугувати додатковим освітнім цілям у соціальній роботі із цими цільовими групами.

Запропонований підхід до створення тренінгів може слугувати основою для розроблення та їх наступної інтеграції в додаток порталу державних послуг «Дія» у вигляді занять чи ігор, у контексті яких буде надаватися соціальна послуга соціальної адаптації з орієнтиром на цілі сталого розвитку.

Щодо синхронного підходу до організації тренінгів, то важливо також зазначити, що одним із пріоритетних напрямів розвитку системи надання соціальних послуг загалом, а також послуг соціальної адаптації зокрема є підготовка кадрів. До перспектив у цьому напрямі, зважаючи на високий попит на діяльність надавачів соціальних послуг, варто віднести створення сертифікатних програм із надання соціальної послуги соціальної адаптації, які доцільно започатковувати в закладах вищої освіти.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У сучасних реаліях проблеми, пов'язані з наданням якісних соціальних послуг населенню, актуалізуються. Це зумовлює необхідність пошуку нових шляхів для їх вирішення, удосконалення та переосмислення підходів до класичних форм соціальної роботи, знаходження можливостей комбінування інструментів для отримання синергічного ефекту. Водночас військова агресія Росії проти України зумовила появу особливо вразливої категорії населення – дітей із числа внутрішньо переміщених осіб.

Однією із проблем, яка супроводжує дану цільову групу, є їх соціальна адаптація до нового середовища та до нової спільноти. У нашому дослідженні ми визначили правову основу надання соціальної послуги соціальної адаптації дітям із числа внутрішньо переміщених осіб і підґрунтя для віднесення їх до групи отримувачів даної послуги. На основі проаналізованих законодавчих і підзаконних актів (Закон України «Про охорону дитинства» від 5 жовтня 2023 р. № 2402–III, Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 30 грудня 2023 р. № 1706–VII, наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного стандарту соціальної адаптації» від 18 травня 2015 р. № 514) нами були запропоновані рекомендації щодо формування фінансово-правових основ надання соціальної послуги соціальної

адаптації даної цільової групи, а саме: безоплатний характер послуги для отримувачів чи їхніх законних представників, фандрайзингові можливості (у контексті оплати праці фізичним і юридичним особам – надавачам цих послуг), робота у вигляді індивідуальних занять і розроблення типових тематичних тренінгових програм.

Були розглянуті перспективи розроблення та впровадження синхронних (очних) і асинхронних (через портал державних послуг «Дія», платформи масових онлайн-курсів) типових тематичних тренінгових програм, доведено доцільність саме групової роботи під час надання соціальної послуги соціальної адаптації дітям із числа внутрішньо переміщених осіб.

Типові тематичні тренінгові програми було запропоновано створювати з використанням технології арттерапії, доцільність якої доведена практично шляхом проведення серії занять із цільовою групою дітей із числа внутрішньо переміщених осіб здобувачкою 4-го курсу освітнього ступеня бакалавр спеціальності 231 «Соціальна робота» Сумського державного університету А.С. Кохно в одному із закладів дошкільної освіти Сумської області. Заняття містили арттерапевтичні вправи «Намалюй кактус. Не бійся! Хай він буде таким, яким ти хочеш його бачити» (вправа проводилася двічі: на констатувальному та контрольному етапах), а також «Безлюдний острів» і «Малювання пальчиками». Результати дослідження показали позитивні результати в соціальній адаптації дітей із числа внутрішньо переміщених осіб і були високо оцінені представниками закладу, отримано акт упровадження результатів дослідження в діяльність.

Водночас варто зазначити, що арттерапевтичні тренінги можуть бути використані в наданні соціальної послуги соціальної адаптації також іншим цільовим групам отримувачів, як-от: безробітні люди, люди пенсійного віку, люди, що страждають від професійного вигорання, люди з інвалідністю.

Окрім того, були розглянуті перспективи корегування тематики арттерапевтичних вправ під час надання соціальної послуги соціальної адаптації з огляду на цілі сталого розвитку. Були запропоновані завдання, що модифікують арттерапевтичні вправи «Безлюдний острів» і «Малювання пальчиками» шляхом акцентування на завданнях, визначених перед спектром цілей сталого розвитку.

Також були розглянуті перспективи шляхів підвищення доступу до таких соціальних послуг інших цільових груп. Серед таких перспектив була зазначена необхідність: подальшого розвитку порталу надання державних послуг «Дія» (асинхронні тренінгові можливості) та створення на базах закладів вищої освіти сертифікатних програм для підготовки тренерів (синхронні можливості).

Отже, ми можемо стверджувати, що тренінгові арттерапевтичні технології мають надзвичайно високий потенціал для розвитку та впровадження у процес надання соціальної послуги соціальної адаптації як дітям із числа внутрішньо переміщених осіб, так і інших цільових груп. Простота участі та мінімальний перелік необхідних ресурсів роблять їх доступними для впровадження в біль-

шості освітніх і соціальних закладів, а високий потенціал удосконалення та модифікації відкриває широкі можливості комбінаторики для посилення позитивного терапевтичного ефекту, надає можливість отримувачам не лише адаптуватися до нових умов життя, але і здобувати нові знання та компетенції у сфері культури, фінансової грамотності, сталого розвитку й інших сфер суспільного та громадянського життя.

Удосконаленню підходів до формування тренінгових програм із надання соціальної послуги соціальної адаптації для дітей із числа внутрішньо переміщених осіб, розширення функціоналу таких тренінгових програм із метою їх орієнтації на інші цільові групи отримувачів, а також розробленню концепції сертифікатної програми з підготовки відповідних кадрів будуть присвячені наші подальші дослідження.

Список використаних джерел і літератури

1. Бондарчук Ю.П., Єщенко М.Г. Реалізація прав дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах війни. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 3–9.
2. Внутрішньо переміщені особи. *Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики України*. URL: <https://www.ioc.gov.ua/dashboardVpro>.
3. Вознесенська О.Л. Арттерапія як засіб психосоціального відновлення особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : збірник наукових праць. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. № 3 (29). С. 40–47.
4. Городиська В.В. Упровадження арттерапії як інноваційної технології в дошкільних закладах освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 69. Т. 1. С. 56–61.
5. Завацька Л.М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Київ : ВД «Слово», 2008. 240 с.
6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 30 грудня 2023 р. № 1706–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.
7. Про охорону дитинства : Закон України від 5 жовтня 2023 р. № 2402–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
8. Арттерапія як засіб творчої самореалізації особистості / М.І. Замелюк та ін. *Психологія: реальність і перспективи* : збірник наукових праць РДГУ. 2018. Вип. 10. С. 51–58.
9. Практикум з арттерапії : навчально-методичний посібник. Ч. 1 / Наталія Калька, Зоряна Ковальчук. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с.
10. Кияниця З.П. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посібник : у 2-х ч. ; Ч. I : Сучасні орієнтири та ключові технології / З.П. Кияниця, Ж.В. Петрочко. Київ, 2017. 256 с.
11. Про затвердження Державного стандарту соціальної адаптації : наказ Міністерства соціальної політики України від 18 травня 2015 р. № 514. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0665-15#Text>.
12. Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота: теорія і практика : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 574 с.
13. Уклад І.В. Теорія і практика арт-терапії : навчально-методичний комплекс. Умань : Алмі, 2014. 75 с.
14. Цілі сталого розвитку. *Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> (дата звернення: 19.05.2024).

15. Social Recovery Therapy in improving activity and social outcomes in early psychosis: Current evidence and longer term outcomes / D. Fowler et al. *Schizophr Res*/ 2019. <https://doi.org/10.1016/j.schres.2017.10.006>.

16. Moderated Online Social Therapy: a Model for Reducing Stress in Carers of Young People Diagnosed with Mental Health Disorders / J. Gleeson et al. *Front. Psychol.* 2017. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00485>.

17. Moderated digital social therapy for young people with emerging mental health problems: A user-centered mixed-method design and usability study / Doorn van M. et al. *Front. Digit. Health.* 2023. <https://doi.org/10.3389/fdgth.2022.1020753>.

References

1. Bondarchuk, Yu.P. (2023). Realizatsiia prav ditei vnutrishno peremishchenykh osib v umovakh viiny [Realization of the rights of children of internally displaced persons in the context of war]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*. № 1. 3–9 [in Ukrainian].

2. Vnutrishno peremishcheni osoby. Informatsiino-obchysliuvalnyi tsentr Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy [Internally displaced persons. Information and Computing Center of the Ministry of Social Policy of Ukraine] (n.d.). [ioc.gov.ua](https://www.ioc.gov.ua). Retrieved from: <https://www.ioc.gov.ua/dashboardVpo> [in Ukrainian].

3. Voznesenska, O.L. (2015). Art-terapiia yak zasib psykhosotsialnoho vidnovlennia osobystosti [Art therapy as a means of psychosocial recovery]. Kyiv : KNU imeni Tarasa Shevchenka. Vol. 3 (29). 40–47. [in Ukrainian].

4. Horodyska, V.V. (2020) Uprovadzhennia art-terapii yak innovatsiinoi tekhnolohii u dosh-kilnykh zakladakh osvity [Implementation of art therapy as an innovative technology in preschool educational institutions]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*. № 69, Vol. 1. 56–61 [in Ukrainian].

5. Zavatska, L.M. (2008). *Tekhnolohii profesiinoi diialnosti sotsialnoho pedahoha [Technologies of professional activity of a social pedagogue]*. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy “Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib” vid 30.12.2023 № 1706–VII [The Law of Ukraine “On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons” of 30.12.2023 № 1706–VII] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy “Pro okhoronu dytynstva” vid 05.10.2023 № 2402–III [Law of Ukraine “On Protection of Childhood” of 05.10.2023 № 2402–III] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> [in Ukrainian].

8. Zameliuk, M.I., Mahdysiuk, L.I., & Olkhova, N.V. (2018). Art-terapiia yak zasib tvorchoi samorealizatsii osobystosti [Art therapy as a means of creative self-realization]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy. Zbirnyk naukovykh prats RDHU*. Vol. 10. 51–58 [in Ukrainian].

9. Kalka, N., & Kovalchuk, Z. (2020). *Praktykum z art-terapii [Workshop on art therapy]*. Lviv: LvDUVS. 232 s. [in Ukrainian].

10. Kyianytsia, Z.P., Petrochko, Zh.V. (2017). Sotsialna robota z vrazlyvymy simiamy ta ditmy [Social work with vulnerable families and children]. Kyiv: Obnova kompani [in Ukrainian].

11. Nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy vid 18.05.2015 № 514 “Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu sotsialnoi adaptatsii” [Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine dated 18.05.2015 № 514 “On Approval of the State Standard of Social Adaptation”] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0665-15#Text> [in Ukrainian].

12. Tiuptia, L.T., & Ivanova, I.B. (2008). *Sotsialna robota : teoriia i praktyka [Social work: theory and practice]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

13. Uklad, I.V. (2014). *Teoriia i praktyka art-terapii [Theory and practice of art therapy]*. Uman: Almi [in Ukrainian].
14. Tsili staloho rozvytku [Sustainable development goals] (n.d.). undp.org. Retrieved from: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> [in Ukrainian].
15. Fowler, D., Hodgekins, J., & French, P. (2019). Social Recovery Therapy in improving activity and social outcomes in early psychosis: Current evidence and longer term outcomes. *Schizophrenia Research*. Vol. 203. <https://doi.org/10.1016/j.schres.2017.10.006> [in English].
16. Gleeson, J., Lederman, R., Koval, P., Wadley, G., Bendall, S., Cotton, S., Herrman, H., Crisp, K., & Alvarez-Jimenez, M. (2017). Moderated Online Social Therapy: A Model for Reducing Stress in Carers of Young People Diagnosed with Mental Health Disorders. *Front. Psychol.* Vol. 8. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00485> [in English].
17. van Doorn, M., Monsanto, A., Boeschoten, C.M., van Amelsvoort, T., Popma, A., Öry, F.G., Alvarez-Jimenez, M., Gleeson, J., Jaspers, M.W.M., & Nieman, D.H. (2023). Moderated digital social therapy for young people with emerging mental health problems: A user-centered mixed-method design and usability study. *Front. Digit. Health*. <https://doi.org/10.3389/fdgth.2022.1020753> [in English].

Kotenko O. O.

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Psychology,
Political Science and Sociocultural Technologies
Sumy State University

Kokhno A. S.

Student of 231 “Social work” specialty
Sumy State University

**ART THERAPY TECHNOLOGY IN SOCIAL ADAPTATION
OF INTERNALLY DISPLACED CHILDREN IN THE CONTEXT
OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS**

The article is devoted to the study of financial, legal and substantive features to introduce the elements of art therapy in the provision of social services for social adaptation to the target group of children from among internally displaced persons. The article examines the regulatory framework that forms the standards for working with children in general and internally displaced children in particular. The approaches to understanding the essence of social therapy, its pedagogical aspect, as well as the prerequisites for the use of art therapy exercises in their context are studied.

The formulated conclusions were supported by the practical results of art therapy sessions with children from among internally displaced persons in a preschool education institution in Sumy region, and the peculiarities of using art therapy exercises to accelerate the process of their social adaptation were demonstrated. The positive assessment received from the specialists of the institution and the high results give reason to believe that art therapy classes have not only a wide potential when working with this target group, but also provide opportunities for their implementation to provide social services of social adaptation to other target groups, in particular: unemployed people, people of retirement age, people suffering from professional burnout, people with disabili-

ties. The synchronous and asynchronous approaches, as well as the individual form and typical thematic training programs that can form the basis for improving existing approaches to the provision of social adaptation services were characterized.

Special attention is paid to the role and prospects of art therapy in the context of sustainable development goals. The improvement possibilities for the art therapy exercises developed within the framework of the study by formulating tasks that not only contribute to the social adaptation of internally displaced children, but also stimulate them to solve everyday problems in view of sustainable development goals is considered. It is noted that such exercises can be adapted to work with other age groups: adolescents, young people, middle-aged and elderly people, which will serve additional educational purposes in social work with these target groups. Based on this, the author concludes that it is advisable to apply a combinatorial approach to the development of standard thematic training programs.

In addition, the article outlines the prospects for increasing the accessibility of the social service of solo adaptation to recipients through further development of the functionality of the portal for the provision of public services “Diia” (asynchronous training opportunities) and the creation of certificate programs for training trainers on the basis of higher education institutions (synchronous opportunities).

Key words: social work, social service, social adaptation, social therapy, art therapy, training, social work with children, IDP children, children from among internally displaced persons, sustainable development.

УДК 316.614-054.73

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.16>

Кузьмін В. В.

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи
Національний університет «Запорізька політехніка»
e-mail: kuzmin2v@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4940-9395

Кузьміна М. О.

доктор філософії зі спеціальності 231 «Соціальна робота»,
доцент кафедри соціальної роботи
Національний університет «Запорізька політехніка»
e-mail: marigorodko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2101-0630

Стрижак Г. В.

аспірант кафедри соціальної роботи
Національний університет «Запорізька політехніка»
e-mail: ignat201120112012@gmail.com
ORCID ID: 0009-0000-0553-9601

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

У статті проведено аналіз поточної ситуації щодо соціальної адаптації вимушено переміщених осіб (ВПО) в Україні під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації. Зокрема, особливу увагу було звернено на розбіжності у рівні адаптації вимушено переміщених осіб із різних регіонів України, що вказує на необхідність урахування географічно-культурного чинника під час проектування програм соціальної адаптації вимушено переміщених осіб в Україні. З урахуванням зарубіжного досвіду, зокрема адаптації сирійських біженців у країнах Європейського Союзу, запропоновано використання кластерного підходу, а також моделі п'ятиланкової спіралі (Penta helix).

Ключові слова: вимушено переміщені особи, соціальна адаптація, мігранти, культурний фактор.

Постановка проблеми. Після анексії Росією Криму та початку конфлікту на частині Донбасу Україна вперше зіткнулася із проблемою вимушено переміщених осіб (далі – ВПО). Повномасштабне російське вторгнення спричинило нову хвилю вимушеного переміщення ще більшого масштабу. Кількість і склад ВПО постійно змінюються в міру того, як тривають бойові дії, бомбардування населених пунктів і деокупація частини окупованої ворогом території.

В Україні налічується 4,9 млн внутрішньо переміщених осіб, 3,6 млн з них стали переселенцями після 24 лютого 2022 р. – з початку повномасштабного вторгнення РФ [9]. За останній рік кількість внутрішньо переміщених осіб у південно-західних регіонах України значно зросла внаслідок війни. Зокрема, за даними аналітиків, у Хмельницькій області станом на кінець березня 2023 р. налічувалось 141 246 переселенців, тоді як на початок травня 2021 р. офіційно було зареєстровано 6 578 ВПО. Отже, кількість переселенців на Хмельниччині зросла в понад 21 раз. Водночас, за оцінками Уряду, реальна кількість внутрішньо переміщених осіб є значно більшою. Це пов'язано з тим, що приблизно 2 млн громадян переїхали в інші регіони країни, але не були зареєстровані як ВПО, з різних причин. Внутрішньо переміщені особи є вразливою категорією населення, яка потребує підтримки та відповідного реагування з боку держави та місцевих громад. Офіційна кількість працездатних внутрішньо переміщених осіб – приблизно 2,1 млн. Однак менш як 7% відвідували центри зайнятості. Безробіття ж залишається для них однією із ключових проблем. Місцева влада частково допомагає людям знайти роботу, але розв'язання проблеми безробіття залишається головним національним викликом. Статистика щодо статусу безробітного та відсотка працевлаштованих серед ВПО наведена на рисунку 1 [1].

А. Путінцев і Ю. Пащенко зазначають: «Найчисельнішою у світі групою соціально незахищених осіб вважається група людей, яка переміщується всередині країни, – переселенці» [12]. Основними проблемами, з якими стикаються ВПО, є висока орендна плата за житло, незадовільні умови проживання в тимчасовому житлі (особливо для сімей із дітьми й осіб з інвалідністю), а також нестача тимчасового та соціального житла у громаді. Для розв'язання цієї проблеми необхідне виділення додаткових коштів із бюджету та координація органів державної влади

Рис. 1. Статистика працевлаштування серед ВПО, 2022–2023 рр.

стосовно цього питання на національному, регіональному та місцевому рівнях. Окрім цієї проблеми, є така, яку вирішити набагато складніше, – це проблема соціальної адаптації ВПО.

В опитуваннях ВПО деякі з респондентів (16,5%) відзначили, що почуваються чужими [25]. Це може спричинити формування соціального профілю внутрішнього мігранта як маргінала, якого місцеве суспільство не хоче приймати та соціально виключає його. Такий стан виявляється, з одного боку, у зневажливому чи несхвальному ставленні місцевого населення, дискримінації на роботі, у громадських місцях, а з іншого – у низькому рівні спілкування з корінними жителями, поганому знанні культури, правил поведінки та традицій [2]. Це особливо характерно для переселенців зі сходу України, які мешкають на заході країни. Іноді досить очевидна відмінність традицій, а також «мовне питання», що дуже загострилося під час війни, ускладнюють інтеграцію вимушено переміщених осіб.

Кожен мігрант вибирає власну стратегію поведінки для інтеграції та соціальної адаптації в новому суспільстві, виходячи з тієї чи іншої проблеми. Тому в сучасному світі необхідна діяльність некомерційних організацій, громадських і волонтерських рухів, державних соціальних та інших видів установ, які створюватимуть і реалізовуватимуть довгострокові програми та проекти з надання допомоги в адаптації приїжджих осіб. Для України нині це вкрай актуально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна адаптація – це складний процес, зумовлений об'єктивними (природне середовище, соціально-економічна структура, усталений порядок господарювання) і суб'єктивними (культурні особливості, менталітет, поведінка) чинниками. Цей процес передбачає пристосування осіб, які зазвичай є новоприбулими з інших спільнот, до соціальних умов життя в новому середовищі. У цьому контексті соціальна адаптація означає такі важливі вектори, як соціальна інтеграція в життя суспільства, прийняття норм і цінностей цього суспільства (або принаймні уникнення конфліктних ситуацій), а також соціальна реабілітація [11]. На думку О. Михайлич, це означає не лише «прийняття новоприбулими соціальних умов, а й уміння взаємодіяти й інтегруватися в соціальні структури та систему цінностей нового середовища» [8].

Питання соціально-психологічної адаптації вимушено переміщених осіб є предметом вивчення вітчизняних і закордонних дослідників. Соціально-психологічна робота із цією категорією населення активно розвивається у країнах, які пережили військовий конфлікт і зіткнулися з необхідністю подолання його негативних наслідків. Проблема внутрішньо переміщених осіб та шляхи її вирішення вивчалися в різних галузях наукового знання, серед яких соціологія, демографія, філософія, культурологія, політологія та насамперед психологія (К. Оберг, Л. Шайгерова, Ю. Платонов, Г. Солдатова, Ф. Василюк, Н. Палагіна, Т. Стефаненко, Н. Лебедева, О. Блинова, В. Хесле, О. Шлягіна).

О. Зінченко зазначає, що існують як об'єктивні, так і суб'єктивні причини успішної чи неуспішної адаптації внутрішньо переміщених осіб. До

об'єктивних причин можна віднести загальну соціально-економічну ситуацію у країні, а до суб'єктивних – особистісні особливості (страх, тривожність, агресія), конфліктні ситуації із громадою, що приймає. Інакше кажучи, це процес, під час якого переміщені особи та їхнє нове культурне середовище набувають відповідності. Закордонні дослідники розрізняють внутрішній (задоволеність життям) і зовнішній (участь індивіда в соціальному та культурному житті нової групи) аспекти адаптації. Внутрішнім чинником соціокультурної адаптації є невідповідність між звичною культурною діяльністю ВПО та зміненим соціокультурним середовищем [5].

З огляду на проблеми, з якими можуть зіткнутися внутрішньо переміщені особи у процесі соціально-психологічної адаптації, неможливо залишити поза увагою чинники, що впливають на її успішність. У процесі дослідження цього питання було визначено кілька класифікаційних чинників. Так, у літературі розрізняють об'єктивні та суб'єктивні чинники. Також виділяють зовнішні та внутрішні чинники, індивідуальні та колективні, глобальні та регіональні тощо [3]. Характер минулого досвіду переміщених осіб і передбачувані психологічні травми також впливають на успішність їхньої соціально-психологічної адаптації. Варто також ураховувати, що одним із найважливіших показників успішної адаптації ВПО до змін у соціальному середовищі є ступінь задоволеності різними аспектами свого життя або життя своєї групи та соціальною підтримкою з боку громади, що приймає. Що стосується такої громади та її ролі у процесі соціально-психологічної адаптації ВПО, то варто виділити такі напрями діяльності. Перший напрям полягає у визнанні ВПО загрозою для членів громади у професійному й економічному плані, отже, у намаганнях недопущення інтеграції ВПО до повноцінного життя в новому соціальному середовищі. Цей напрям значно ускладнює, а іноді навіть унеможливорює успішну адаптацію ВПО. Наступний напрям – це явна байдужість до ВПО та нехтування ними, ігнорування їхніх можливих проблем. Третій напрям – активні зусилля, спрямовані на прийняття ВПО в нове соціальне середовище та надання максимальної допомоги в подоланні проблем і труднощів, які можуть виникнути у процесі соціально-психологічної адаптації переселенців.

Водночас проблема адаптації ВПО в умовах повномасштабної війни є новою в науковому дискурсі України. Проблема соціальної адаптації за умов соціальних перетворень, що пов'язані з поточним станом війни у країні, має особливу актуальність для вимушених внутрішніх мігрантів [10; 14]. Соціальній адаптації вимушених переселенців перешкоджають такі додаткові бар'єри, як соціальні, соціально-економічні, соціокультурні, правові, етнічні.

У рамках соціокультурних теоретико-методологічних підходів адаптація розглядається як подолання необхідності пристосування до іншої культури, зокрема й подолання шоку від зміни звичного культурного середовища та пошук шляхів співіснування ідентичності ВПО з ідентичністю навколишньої групи. Інтеграція

ВПО у громаду, що приймає, трактується як зближення ідентичностей [24]. На практиці співіснування та зближення ідентичностей ВПО та групи, що приймає, відбувається двома основними шляхами, відомими з культурної антропології, як-от: асиміляція та мультикультуралізм. Вибір шляху значною мірою залежить від того, якою мірою культурна, соціальна та політична різноманітність між ВПО та групами (громадами), що приймають, розглядається як можливість чи загроза. Дискусія щодо вибору між мультикультуралізмом і асиміляцією відіграє важливу роль у вивченні інтеграції мігрантів загалом та постконфліктної міграції зокрема [26]. Але існує низка чинників, на які ані держава, ані соціальні та волонтерські служби не можуть вплинути напряму. В умовах повномасштабної агресії РФ таким чинником стало негативне ставлення до російськомовних українців. Якщо раніше таке явище частково спостерігалось в західних регіонах, нині це суспільне явище ще більш очевидно проявляється в центральних регіонах. Водночас варто зазначити політизацію мовного питання. Західні експерти слушно зазначають: «Дорослим людям може бути важко змінити мову – «Старі звички вмирають важко»» (“It can be hard for adults to switch languages – “Old habits die hard”) [21]. Мовна адаптація для ВПО – нині один із найважливіших чинників успішності соціальної адаптації.

Українська дослідниця І. Трубавіна у статті, присвяченій проблемам ВПО в Україні після подій у Криму та на Донбасі у 2014 р., пише: «Як свідчать проведені опитування фахівців соціальної роботи, які працюють із ВПО, сім’ї переселенців можуть проживати в родичів, самостійно, у місцях компактного проживання, але мають спільні проблеми, на які треба адекватно реагувати соціальним працівникам і громаді. Нині говоримо про те, що є 2 категорії переселенців – 1) особи, які мали змогу самостійно шляхом власних ресурсів купити або вийняти нове житло, знайти роботу і влаштуватися на новому місці, які не потребують і не просять допомоги, але лишилися із психологічними травмами та проблемами адаптації; 2) ті, хто цілком залежить від державної, міжнародної, громадської, благодійної допомоги, мають багато проблем і не можуть самостійно їх вирішувати через відсутність власних ресурсів» [13]. Дослідниця наголошує на низці дуже важливих моментів. Вона підкреслює, що для успішної соціальної адаптації ВПО та запобігання нападам і конфліктам у суспільстві необхідна діяльність з формування культури толерантності та миру в суспільстві та громаді, а також потрібні позитивні моделі для подолання проблем ВПО та спрямування на примирення у громаді. З іншого боку, на її думку, подолання проблем ВПО потребує не лише допомоги та сприяння, але й демонстрації власної активності ВПО для відбудови свого життя та створення умов для самопомоги. Усунення спожи-вацьких настроїв є передумовою успішної соціальної адаптації та примирення в нових громадах.

Із цим важко не погодитись. Але, на жаль, емоційне тло в українському суспільстві й у світі загалом призвело до нівелювання різниці між справді вразливими

та набагато менш вразливими групами ВПО. Як результат, «розпорошення» соціальної підтримки позбавляє осіб, які справді потребують її, можливості ефективної соціальної адаптації.

Найважливішою умовою успішної адаптації є свідома діяльність, яка передбачає постійну взаємодію з іншим соціальним середовищем – суспільством, що приймає. Це можливо лише за умови усвідомлення особою, яка має статус ВПО, того, що вона є суб'єктом цього процесу, і якщо прагнення особи, яка має цей статус, відповідають цілям і завданням середовища, що приймає, а також цілям і завданням суспільства, що приймає. На цей процес впливають соціальні настанови, формування цінностей і мотивацій, поведінкові стратегії ВПО, їхнє сприйняття місцевої громади та відповідність рівня самооцінки і прагнень реальним можливостям і умовам нового соціального середовища.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Незважаючи на наявність як теоретичних, так і практичних напрацювань у сфері соціальної адаптації ВПО, більшість із них належить до періоду із 2014 р., а особливості сьогоденної ситуації повномасштабної війни лишаються майже недослідженими, у міждисциплінарному та мультиаспектному полі і поготів. Інакше кажучи, потрібне проєктування нової архітектури соціальної адаптації ВПО.

Мета статті – дослідити ландшафт проблемного поля, у якому опинилися вимушено переміщені особи в нинішній ситуації повномасштабної агресії РФ та відповідних соціально-політичних змін в українському суспільстві, окреслити шляхи покращення соціальної адаптації ВПО.

Виклад основного матеріалу. Проблеми, які пов'язані з масовим вимушеним переселенням, потребують від держави, громад вселення та походження/повернення значних зусиль щодо адаптації, інтеграції/реінтеграції постраждалих осіб і їх соціальної підтримки. Водночас самі внутрішньо переміщені особи стикаються зі складними та багатогранними проблемами, особливо якщо вони належать до вразливих верств населення [16]. Це пов'язано з тим, що їм доводиться справлятися зі стресами вимушеного переміщення та пристосовувати свій спосіб життя до нових обставин у невизначеному контексті [4].

Соціальна адаптація передбачає активну взаємодію між людиною та її оточенням, що зумовлено постійними змінами соціальної реальності, у якій вона живе [6]. Цей процес також пов'язаний із явищем соціальної мобільності – зміною становища індивіда або групи в соціальній структурі суспільства. Ця зміна проявляється у двох формах. Вертикальна соціальна мобільність – це переміщення індивіда або групи з одного рівня соціальної структури на інший, тобто підвищення або зниження соціального статусу, зміна соціального класу або рівня доходу. Горизонтальна соціальна мобільність – це переміщення в межах одного рівня соціальної структури, тобто особа або група змінює своє місце в межах одного соціального класу або рівня доходу без зміни свого загального статусу. Обидва типи соціальної мобільності відображають здатність людини пристосовуватися

до змін у соціальній структурі та соціальній динаміці і є важливими аспектами соціальної адаптації.

Р. Мертон [23] виділив п'ять форм адаптації на основі культурних цілей і методів, що використовуються для їх досягнення: синкретизм – коли індивід поділяє цілі нового суспільства або культури і намагається досягти їх засобами, які є загальноприйнятими; інновація – означає, що людина приймає цілі суспільства, але намагається досягти їх, хоч і ефективно, але засобами, які інституційно заборонені або неприйнятні; бунтарство – індивід активно виступає проти прийнятих у суспільстві норм, цілей і засобів їх досягнення, пропонує власні методи та намагається змінити соціальні та культурні структури; ритуалізм – індивід не приймає норми, цілі та цінності суспільства та дотримується власного способу дій, але формально намагається діяти відповідно до інституційних правил суспільства. Ці форми адаптації відображають різні способи, які люди обирають для взаємодії зі своїм соціальним оточенням і культурою.

Журналісти сайту «Вікна» Богдана Макалюк, Валерія Маліцька та Даніела Долотова провели дослідження становища ВПО в Україні та дійшли висновку стосовно того, чому ВПО стикаються із проблемами із працевлаштуванням [7]:

1. Нерозуміння того, як скласти резюме, для чого потрібен мотиваційний лист, а також страх перед співбесідою.
2. Емоційна неготовність до нової роботи в новій місцевості.
3. Хибні уявлення про реалії ринку праці: які професії вже неактуальні, а які мають попит майже скрізь.
4. Неготовність розширювати для себе перелік потенційних вакансій: коли людина є вузькопрофільним спеціалістом і не розглядає інших альтернатив.
5. Мовний бар'єр, що спостерігається в частини ВПО.
6. Обмежений «масив» навичок, небажання навчатись нового.

Варто зазначити, що вищевказані проблеми наявні, зокрема, серед сирійських біженців у Європейському Союзі (далі – ЄС). Дослідження показують, що серед сирійських біженців менша група складається з людей, які не бажають постійно проживати у країні, що приймає, мають ностальгію по своїй країні, зіткнулися із проблемою «очікування/реальність», вибирають коло спілкування суто з біженців або не спілкуються ні з ким. Друга, більша група, складається з людей, які прийняли для себе умови проживання в ЄС, які розуміють, що все залежить від них самих, від їхнього прагнення реалізувати свої можливості та бажання; вони ідентифікують себе з європейцями та будують життя в європейській країні [18].

Серед ВПО в Україні також спостерігається наявність двох груп, проте відсотковий розподіл ВПО між ними не досліджено. Ми провели коротке емпіричне дослідження серед ВПО, що зареєструвалися для отримання допомоги у волонтерській організації “Remar S.O.S.” у Львові. Вибірка респондентів становила 60 осіб. Респондентам було поставлено два питання: 1) як би Ви визначили ступінь Вашої ностальгії за Вашим містом/населеним пунктом/регіоном

за 10-бальною шкалою?; 2) як би Ви визначили ступінь Вашої інтеграції до місцевої спільноти (Львів) за 10-бальною шкалою? Попередньо кожному респонденту було поставлено питання про регіон/місто/населений пункт їхнього походження. Найбільший ступінь ностальгії (8–10 балів) продемонстрували ВПО з Харківської області (особливо з Харкова), найменший (3–4 бали) – ВПО із Запорізької області, середні показники (5–7 балів) були у ВПО із Сумської, Чернігівської та Донецької областей. Найбільший рівень інтеграції (8–10 балів) показали ВПО із Запорізької області. Серед ВПО із Харківської, Чернігівської, Сумської та Донецької областей розподіл відповідей був дуже неоднорідним, проте лише двоє респондентів вказали високий рівень інтеграції (9 і 10 балів відповідно). Таким чином, регіон походження ВПО також є чинником, який потребує додаткового вивчення під час проведення аналізу проблем соціальної адаптації вимушено переміщених осіб. Водночас очевидно, що низький ступінь ностальгії за своїм регіоном корелює з високим ступенем адаптації в регіоні, що приймає, інтеграції у громаду, що приймає.

Процес соціальної адаптації біженців і вимушених переселенців розглянутий у рамках так званої кривої процесу адаптації вимушених мігрантів. Відповідно до цієї кривої американський соціолог Тріандіс виділяє п'ять етапів процесу адаптації мігрантів [20]:

1. «Медовий місяць» – характеризується ентузіазмом, піднесеним настроєм і великими надіями мігрантів.

2. Незвичне середовище починає впливати негативно. Спостерігається почуття дискомфорту, взаємного нерозуміння з місцевими жителями та неприйняття ними. Усе це призводить до розчарування, збентеження, фрустрації та депресії. У цей період «чужинець» намагається втекти від реальності, спілкується суто із земляками (якщо є така можливість), обмінюється з ними враженнями.

3. Симптоми дезадаптації можуть досягти критичної точки, що проявляється у відчутті цілковитої безпорадності. Ті, хто не зумів успішно адаптуватися до нового середовища, намагаються повернутися додому або опускаються на нижні рівні стратифікаційної позиції, оскільки для них характерний процес низхідної мобільності. Однак іноді мігранти отримують соціальну підтримку оточення та долають міжкультурні відмінності – вивчають мову, знайомляться з місцевими звичаями, традиціями, культурою.

4. Депресія повільно змінюється оптимізмом, відчуттям упевненості та задоволення. Людина почувається більш пристосованою й інтегрованою в життя суспільства.

5. Характеризується найвищим ступенем адаптації, яка передбачає відносно стабільні зміни особистості у відповідь на вимоги середовища. В ідеалі процес адаптації приводить до взаємної відповідності середовища й індивіда, можна говорити про його завершення. У разі успішної адаптації її рівень можна порівняти з рівнем адаптації індивіда на батьківщині. Однак не варто ототожнювати

адаптацію в новому соціокультурному середовищі із простим пристосуванням до нього.

Тріандіс описав U-подібну схему процесу соціальної адаптації, що складається з п'яти етапів: добре, гірше, погано, краще, добре (рис. 2).

Схема, представлена на рисунку 2, визначає процес успішної соціальної адаптації. Для успішного перебігу процесу соціальної адаптації важливо враховувати суб'єктивне сприйняття причин, що ускладнюють соціально-економічну адаптацію біженців і вимушених переселенців. Високий ступінь адаптації, зокрема, пов'язується з ідентифікацією мігрантів як рівноправного суб'єкта місцевої спільноти та зі зближенням мігрантів із місцевим населенням за більшістю соціально-економічних показників; середній ступінь асоціюється зі зближенням за окремими соціальними й економічними показниками; низький – зі значними відмінностями за соціально-економічними показниками, ідентифікацією себе як «чужих» і «прийшлих».

У процесі кореляційного аналізу за ступенем адаптації біженців і вимушених переселенців до ЄС та США (дослідження стосувалося сирійських і мексиканських біженців відповідно) закордонні фахівці виявили такі статистично значущі залежності [17]:

–прямо пропорційну залежність між ступенем адаптації та матеріальною забезпеченістю сім'ї до переїзду: чим вищий був матеріальний достаток сім'ї до міграції, тим вищий ступінь адаптації на новому місці після міграції, проте ця залежність слабка;

–прямо пропорційну залежність між ступенем адаптації й оцінкою власних перспектив: чим вище мігрант оцінює свої перспективи, тим вище ступінь адаптації на новому місці, ця залежність також слабка;

–прямо пропорційну залежність між ступенем адаптації та поглядом на розв'язання проблем адаптації на новому місці: чим оптимістичніший погляд на розв'язання проблем адаптації, тим більш успішним є процес адаптації, залежність середньої сили;

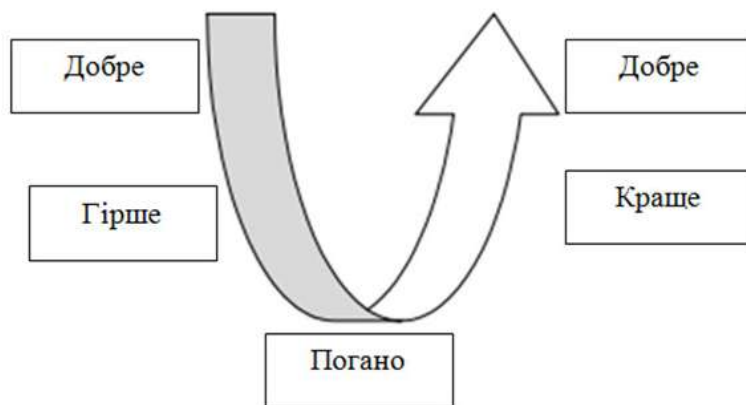

Рис. 2. U-подібна крива процесу соціальної адаптації [19]

– прямо пропорційну залежність між ступенем адаптації та планами на проживання: чим успішніша адаптація, тим твердіше рішення залишитися на обраному місці, залежність вища за середній рівень.

Соціологічні дослідження адаптації ВПО в Україні в умовах повномасштабної війни також виявляють позитивну кореляцію між реалістичним поглядом на власні перспективи та процес адаптації й успішністю адаптації. Найбільш успішно адаптуються біженці та вимушені переселенці з досить високим матеріальним статком до переїзду, настановою на досягнення життєвого успіху, такі, які дивляться на розв’язання проблем адаптації з надією й оптимізмом, що приводить до твердого рішення залишитися на вибраному місці. Тоді як у дослідженнях західних учених в основному ступінь адаптації практично не залежить від типу населеного пункту колишнього проживання, часу проживання на новому місці, віку та рівня освіти, в Україні всі ці змінні дуже очевидно впливають на швидкість і успішність процесу соціальної адаптації. Цей феномен, очевидно, має культурно-політичний характер і має стати об’єктом окремого дослідження, результати якого потенційно можуть сприяти підвищенню рівня адаптації ВПО в регіонах/громадах, що приймають. Зокрема, можна застосувати метод кластерного аналізу, успішно апробований американськими вченими-соціологами.

Наприклад, як метод класифікації західні експерти застосовують ієрархічний кластерний аналіз (метод Ворда, квадрат евклідової відстані). Такий кластерний аналіз дозволяє виявити, зокрема, три групи вимушених мігрантів, що розрізняються за соціально-демографічними, соціально-економічними, соціально-професійними характеристиками та ступенем соціальної адаптації [22]:

1 кластер – «консерватори». Вимушені мігранти середнього та передпенсійного віку з відносно великою часткою чоловіків, із середньою та вищою професійною освітою, стан яких стагнувся на середньому рівні.

2 кластер – «активісти». Вимушені мігранти середнього та пенсійного віку з найбільшою часткою жінок, з вищою професійною освітою та науковим ступенем, які оцінюють процес соціальної адаптації як майже завершений, оптимістично оцінюють розв’язання проблем адаптації; становлять найбільш соціально активну частину вимушених мігрантів.

3 кластер – «максималісти». Вимушені мігранти молодого покоління з переважно повною загальною та вищою професійною освітою, найбільш однорідний кластер із соціально-демографічних характеристик, що оцінюють ступінь адаптації на середньому рівні, але перспективи адаптації – на рівні вище середнього.

На основі виділених кластерів визначають типологію адаптаційної поведінки біженців і вимушених переселенців: кластер «консерватори» (добровільна, пасивна, регресивна адаптаційна поведінка), кластер «активісти» (добровільна, активна, прогресивна адаптаційна поведінка) та кластер «максималісти» (прогресивна адаптаційна поведінка).

За результатами аналізу показників соціальної адаптації біженців та вимушених переселенців, представленої їх класифікації, типології міграційної поведінки мігрантів різних кластерів доцільно використати шкалу соціальної адаптації біженців і вимушених переселенців. Відповідно до такої шкали високий рівень соціальної адаптації повинен пов'язуватися з ідентифікацією вимушених мігрантів як рівноправних суб'єктів місцевої спільноти та зі зближенням їх із місцевим населенням за більшістю соціально-економічних показників; середній ступінь соціальної адаптації – зі зближенням за окремими соціальними й економічними показниками; низький ступінь соціальної адаптації – зі значними відмінностями за соціально-економічними показниками, ідентифікацією себе з референтною групою вимушених мігрантів.

Держава, яка приймає на себе передусім вирішення правових, економічних проблем біженців, неспроможна самотійно забезпечити надання населенню всього спектра необхідної підтримки, зокрема і соціокультурної, психосоціальної допомоги. Установи сфери культури та соціального захисту, організації юридичного профілю, освітні установи й інші організації соціальної сфери мають виступати партнерами та посередниками в діалозі держави та суспільства через розвиток системи соціального партнерства, орієнтованої на роботу з вимушено переміщеними особами [15]. Діалогічний і толерантний підхід до розв'язання соціальних проблем нині – це наказ часу. Регіональні добровольчі організації продемонстрували високу ефективність у період інтенсивного припливу ВПО і надали істотну допомогу державним структурам в організації соціальної підтримки людям, що прибувають, проте ця діяльність має бути системною. Необхідна побудова архітектури, свого роду екосистеми соціальної адаптації ВПО, можливо, на основі п'ятиланкової спіралі (Pentahelix) – моделі, здатної бути платформою для вирішення складних соціетальних проблем, якою є проблема соціальної адаптації ВПО, що постраждали внаслідок воєнного стану.

Висновки. Важливим кроком подолання проблем ВПО є формування в них позитивної мотивації до співпраці із соціальними працівниками і до подолання проблем своєї адаптації до нових умов життя. Це утруднюється невизначеністю майбутнього залишених регіонів і надією на повернення в залишені домівки. Але повернення в уціліли домівки не гарантує повернення колишньої роботи, заробітної платні, соціальних зв'язків, становища тощо. Це означає, що треба спонукати ВПО усвідомлювати для себе ці труднощі та робити вибір для своєї родини – чи треба повертатися назад, чекати завершення конфлікту, чи осісти вже на новому місці і починати жити новим життям уже зараз. Для відповідної соціальної роботи з ВПО потрібні дієві механізми, розроблення яких доцільно здійснювати, зокрема, базуючись на передовому досвіді інших країн і «архітектурному» баченні системи соціальної адаптації ВПО, що враховує не тільки суто демографічні, але й культурно-психологічні показники.

Перспективи подальших досліджень. Перспективні дослідження можуть бути присвячені вивченню вищезазначених географічно-культурних детермінант соціальної поведінки ВПО, а також теоретичному та практичному проєктуванню використання механізму п'ятиланкової спіралі (Penta helix) для соціальної адаптації ВПО в умовах війни.

Список використаних джерел і літератури

1. За два роки кількість ВПО на Хмельниччині збільшилась у понад 20 разів. *ХМ-Інсайд*. URL: 26 травня 2023 р. <https://www.xm-inside.com/news/za-dva-roky-kilkist-vpo-na-hmelnichchyni-zbilshylas-u-ponad-20-raziv-doslidzhennya/>.
2. Бісик В. Предиктори успішної адаптації вимушено переміщених осіб ; наук. керівник О.Ю. Горбачова. Кривий Ріг : КДПУ, 2023.
3. Блинова О. Соціально психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 1 (3). С. 111–117.
4. Волошин С. Особливості змісту соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2019. № 9. С. 73–76.
5. Зінченко О. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4 (29). С. 47–53.
6. Лішик О. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб в контексті забезпечення права на освіту. *Ефективність державного управління*. 2018. № 56. <https://doi.org/10.33990/2070-4011.56.2018.164402>.
7. Я – ВПО, і ось із чим стикаюся! Історії переселенців про реальні проблеми та як їх можна розв'язати / Б. Макалюк та ін. *Вікна*. 16 червня 2023 р. URL: <https://vikna.tv/istorii/problemuy-vpo-v-ukrayini-shho-ta-yak-mozhna-pokrashhyty/>.
8. Михайлич О. Особливості соціальної адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2023. Вип. 100. С. 99–107.
9. Михайлов Д. В Україні виплати ВПО щомісяця отримують 2,6 млн людей – Верещук. *Суспільне. Новини*. 4 грудня 2023 р. URL: <https://susplne.media/631564-v-ukraini-viplati-vposomisaca-otrimuut-26-mln-ludej-veresuk/#:~:text=>
10. Николаєва В., Пономарьова В. Соціальна адаптація ВПО у територіальній громаді за новим місцем проживання в умовах воєнного стану. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 1. Р. 79–85. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.11>
11. Песоцька Ю. Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. *Social Work and Education*. 2022. Vol. 9. № 1. Р. 89–99.
12. Путінцев А., Пащенко Ю. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України: сутність, поняття, підходи. *Економіка. Фінанси. Менеджмент*. 2018. № 9. С. 110–121.
13. Трубавіна І. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними. *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції* : збірник наукових праць / Державний заклад «Луганський національний університет імені Т. Шевченка» ; за заг. ред. В. Курило та ін. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2017. С. 320–342.
14. Цирковникова І. Соціальні та психологічні метаморфози адаптації внутрішньо переміщених осіб, результати дослідження. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. № 2. С. 64–71.

15. Чвортко Л., Кирилюк І. Соціальна інклюзія вимушено переміщених осіб засобами туристичних активностей в умовах російсько-української війни. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2023. Т. 2. № 19. С. 243–255.
16. Юрків Я., Луканов Д. Труднощі соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. *Науковий вісник Ужгородського університету* : збірник наукових праць. Серія «Педагогіка. Соціальна робота» / гол. ред. І. Кузьма. Ужгород : Говерла, 2021. Вип. 1 (48). С. 469–472.
17. Arar R. The new grand compromise: How Syrian refugees changed the stakes in the global refugee assistance regime. *Middle East Law and Governance*. 2017. № 9. P. 298–312.
18. Institutions and organizations of refugee integration: Bosnian-Herzegovinian and Syrian refugees in Sweden / G. Bucken-Knapp et al. Palgrave Macmillan, 2020.
19. Etzel M. The German migration integration regime: Syrian refugees, bureaucracy, and inclusion (Global Migration and Social Change). Bristol University Press, 2023.
20. Jensen P. A depth psychology model of immigration and adaptation: The migrant's journey. Routledge, 2020.
21. Joseph N. In Ukraine, language is political. *Washington College of Arts and Sciences*. 2022, May 3. URL: <https://artsci.washington.edu/news/2022-05/ukraine-language-political>.
22. Enhancing Refugee Protection: A Case Study of the Global Protection Cluster Approach and Local Wisdom Integration for Rohingya Refugees in Aceh, Indonesia / M. Malahayati et al. Proceeding of the 3rd Malikussaleh International Conference on Law, Legal Studies and Social Sciences (MICoLLS), 2023. 2024. P. 201–212.
23. Examining the work-life balance of immigrants in Australia: An anomie theory perspective / S. Pillay et al. *International Journal of Intercultural Relations*. 2023. № 93. P. 101753.
24. Rothe E., Pumariega A. Immigration, cultural identity, and mental health: Psycho-social implications of the reshaping of America. Oxford University Press, 2020.
25. Internal migration during the war in Ukraine: Recent challenges and problems / H. Voznyak et al. *Problems and Perspectives in Management*. 2023. № 21 (1). P. 312–325.
26. Migrants' community participation and social integration in urban areas : A scoping review / Y. Zhang et al. *Cities*. 2023. № 141. P. 104447.

References

1. Za dva roky kilkist VPO na Khmelnychchyni zbilshylas u ponad 20 raziv [In two years, the number of IDPs in Khmelnytskyi region has increased more than 20 times]. *KhM-Insaid* (2023, May 26). Retrieved from: <https://www.xm-inside.com/news/za-dva-roky-kilkist-vpo-nahmelnychchyni-zbilshylas-u-ponad-20-raziv-doslidzhennya/> [in Ukrainian].
2. Bisyk, V.S. (2023). *Predyktory uspishnoi adaptatsii vymusheno peremishchenykh osib [Predictors of successful adaptation of forcibly displaced persons]*. Kryvyi Rih: KDPU [in Ukrainian].
3. Blynova, O. (2016). Sotsialno psykholohichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vuvchennia fenomena akulturatsii [socially psychological adaptation of forced migrants: approaches and problems of studying the phenomenon of acculturation]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu*, 1 (3), 111–117 [in Ukrainian].
4. Voloshyn, S.M. (2019). Osoblyvosti zmistu sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib do novoho sotsialnogo seredovyshcha [Features of the content of socio-psychological adaptation of internally displaced persons to the new social environment]. *Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu "Ostrozka akademiia"*. Seriia "Psykhohohiia": naukovyi zhurnal, 9, 73–76 [in Ukrainian].
5. Zinchenko, O.S. (2015). Teoretychni zasady doslidzhennia sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vnutrishno peremishchenykh [Theoretical foundations of the study of socio-psychological

adaptation of internally displaced persons]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky*, 4 (29), 47–53 [in Ukrainian].

6. Lishyk, O.P. (2018). Sotsialnyi zakhyst vnutrishno peremishchenykh osib v konteksti zabezpechennia prava na osvitu [Social protection of internally displaced persons in the context of ensuring the right to education]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia* (56). <https://doi.org/10.33990/2070-4011.56.2018.164402> [in Ukrainian].

7. Makaliuk, B. Ya – VPO, i os z chym zishtovkhuisia! Istorii pereselentsiv pro realni problemy ta yak yikh mozhna rozviazaty [I am an IDP and this is what I am facing! Stories of displaced persons about real problems and how they can be solved]. *Vikna* (2023, June, 16). Retrieved from: <https://vikna.tv/istorii/problemy-vpo-v-ukrayini-shho-ta-yak-mozhna-pokrashhyty/> [in Ukrainian].

8. Mykhailych, O. (2023). Osoblyvosti sotsialnoi adaptatsii ta intehratsii vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini [Features of social adaptation and integration of internally displaced persons in Ukraine]. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky*, 100 (99–107) [in Ukrainian].

9. Mykhailov, D. V Ukraini vyplaty VPO shchomisiatsia otrymuiut 2,6 mln liudei – Vereshchuk [2,6 million people receive monthly payments to IDPs in Ukraine – Vereshchuk]. *Suspilne Novyny* (2023, December 4). Retrieved from: [https://suspilne.media/631564-v-ukraini-viplati-vpo-somisaca-otrimuut-26-mln-ludej-veresuk/#:~:text="](https://suspilne.media/631564-v-ukraini-viplati-vpo-somisaca-otrimuut-26-mln-ludej-veresuk/#:~:text=) [in Ukrainian].

10. Nykolaieva, V., & Ponomarova, V. (2023). Sotsialna adaptatsiia vpo u terytorialnii hromadi za novym mistsem prozhyvannia v umovakh voiennoho stanu [Social adaptation of idps in a territorial community at a new place of residence under martial law]. *Vvichlyvist. Humanitas* (1), 79–85. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.11> [in Ukrainian].

11. Pesotska, Yu. (2022). Sotsialna rehabilitatsiia ta sotsialna adaptatsiia vnutrishno peremishchenykh osib [Social rehabilitation and social adaptation of internally displaced persons]. *Social Work and Education*. Vol. 9, 1, 89–99 [in Ukrainian].

12. Putintsev, A.V., & Pashchenko, Yu.Ye. (2018). Adaptatsiia vnutrishno peremishchenykh osib v rehionakh Ukrainy: sutnist, poniattia, pidkhody [Adaptation of internally displaced persons in the regions of Ukraine: essence, concept, approaches]. *Ekonomika, Finansy, Menedzhment*, 9, 110–121 [in Ukrainian].

13. Trubavina, I. (2017). Problemy vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini yak osnova vedennia vypadku v sotsialnii roboti z nymy [Problems of internally displaced persons in Ukraine as the basis of case management in social work with them]. Starobilsk: DZ “LNU im. T. Shevchenka” [in Ukrainian].

14. Tsyrovnykova, I. (2022). Sotsialni ta psykholohichni metamorfozy adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib, rezultaty doslidzhennia [Social and psychological metamorphoses of adaptation of internally displaced persons, results of the study]. *Vvichlyvist. Humanitas*. 2, 64–71 [in Ukrainian].

15. Chvertko, L.A., & Kyryliuk, I.M. (2023). Sotsialna inkluziia vymusheno peremishchenykh osib zasobamy turystychnykh aktyvnosti v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Social inclusion of forcibly displaced persons by means of tourist activities in the Russian-Ukrainian war]. *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu*, 19, 243–255 [in Ukrainian].

16. Iurkiv, Ya.I. (2021). Trudnoshchi sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vrazlyvykh verstv vnutrishno peremishchenykh osib do novykh umov zhyttia [Difficulties of socio-psychological adaptation of vulnerable groups of internally displaced persons to new living conditions]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats; seriia “Pedahohika”*, 1 (48), 469–472 [in Ukrainian].

17. Arar, R. (2017). The new grand compromise: How Syrian refugees changed the stakes in the global refugee assistance regime. *Middle East Law and Governance*, 9, 298–312 [in English].

18. Bucken-Knapp, G., Omanovic, V., & Spehar, A. (2020). *Institutions and organizations of refugee integration: Bosnian-Herzegovinian and Syrian refugees in Sweden*. Palgrave Macmillan [in English].
19. Etzel, M. (2023). *The German migration integration regime: Syrian refugees, bureaucracy, and inclusion (Global Migration and Social Change)*. Bristol University Press [in English].
20. Jensen, P. (2020). *A depth psychology model of immigration and adaptation: The migrant's journey*. Routledge [in English].
21. Joseph, N. (2022, May 3). In Ukraine, language is political. *Washington College of Arts and Sciences*. Retrieved from: <https://artsci.washington.edu/news/2022-05/ukraine-language-political> [in English].
22. Malahayati, M., Yulia, Y., Rahni, A., Tunnur, L. (2024). Enhancing Refugee Protection: A Case Study of the Global Protection Cluster Approach and Local Wisdom Integration for Rohingya Refugees in Aceh, Indonesia. *Proceeding of the 3rd Malikussaleh International Conference on Law, Legal Studies and Social Sciences (MICoLLS) 2023*, pp. 201–212 [in English].
23. Pillay, S., Riaz, Sh., & Dorasamy, N. (2023). Examining the work-life balance of immigrants in Australia: An anomie theory perspective. *International Journal of Intercultural Relations*, 93, 101753 [in English].
24. Rothe, E., & Pumariega, A. (2020). Immigration, cultural identity, and mental health: Psycho-social implications of the reshaping of America. *Oxford University Press* [in English].
25. Voznyak, H., Mulska, O., Druhov, O., Patytska, K., & Tymeckho, I. (2023). Internal migration during the war in Ukraine: Recent challenges and problems. *Problems and Perspectives in Management*, 21 (1), 312–325 [in English].
26. Zhang, Y., You, C., Pundir, P., Meijering, L. (2023). Migrants' community participation and social integration in urban areas: A scoping review. *Cities*, 141, 104447 [in English].

Kuzmin V. V.

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social Work
National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

Kuzmina M. O.

Doctor of Philosophy in Specialty 231 “Social Work”,
Associate Professor at the Department of Social Work
National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

Stryzhak H. V.

Postgraduate Student of the Department of Social Work
National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

**SOCIAL ADAPTATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS
AFFECTED BY MARTIAL LAW**

The article makes an attempt to analyze the current situation regarding the social adaptation of forcibly displaced persons (IDPs) in Ukraine during the full-scale invasion of the Russian Federation. Based on the analysis of domestic Ukrainian literature sources, as well as foreign publica-

tions, the authors try to comprehend factors and variables influencing the level and processes of such an adaptation. In particular, special attention was paid to the differences in the level of adaptation of IDPs from different regions of Ukraine, which indicates the need to take into account the geographical and cultural factor when designing social adaptation programs of IDPs in Ukraine. Taking into account foreign experience, in particular the adaptation of Syrian refugees in the EU countries, the use of a cluster approach, as well as the model of a five-link spiral (Penta helix) is proposed, which is also proposed as the vector of further research

Key words: forcibly displaced persons, social adaptation of migrants, cultural factor.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.17>

Мельник О. А.

аспірантка кафедри загальної психології та психологічного консультування

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: melnyk.oksana@stud.onu.edu.ua

ORCID ID: 0009-0006-8462-0902

РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ: ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ, СУТНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто та проаналізовано еволюційний екскурс до питання становлення та розвитку феномену резильєнтності, розглянуто основні теоретичні погляди й описано основні етапи формування та розвитку концепції резильєнтності у процесі розвитку науки та методології, зазначено передумови та джерела походження терміна у психології. Під час проведення аналізу наявних наукових досліджень закордонних і українських науковців було описано п'ять основних етапів розвитку поняття резильєнтності. Описовий етап пов'язаний з визначенням рис і властивостей особистості, яка успішно подолала важкі життєві обставини, другий етап – етап дослідження процесу взаємодії чинників ризику з факторами захисту, третій етап пов'язано з вивченням вродженості рис і здібностей, четвертий етап – дослідження можливостей набуття навичок, умінь, як ресурсів, які у процесі життя допомагають особистості позитивно взаємодіяти із чинниками ризику, та п'ятий, сучасний, етап – пошук дієвих інструментів і психотехнологій формування та розвитку резильєнтної особистості з подальшим посттравматичним зростанням. Наведено визначення поняття резильєнтності різними авторами, приділено увагу розмаїттю поглядів і термінів-аналогів, які використовуються щодо феномену. Надано власне визначення поняття та запропоновано процес пошуку засобів і механізмів розвитку резильєнтності розглядати як перспективу для подальших досліджень.

Ключові слова: резильєнтність, резилієнс, стійкість, стресостійкість, стрес, посттравматичне зростання, фактори захисту.

Постановка проблеми. ХХІ ст. називають періодом трансформацій, періодом шаленого інформаційного потоку та психологічної стійкості. Соціально-економічні проблеми, вільний доступ до інтернету, діджиталізація, карантинні умови, військова агресія – усе це створило умови для нарощення психоемоційного напруження всього світу, висуваючи до сучасної людини необхідність набуття нових навичок і здібностей. Гнучкість, витривалість, швидка адаптивність та стресостійкість стають чи не найчастішими запитами сьогодення. Питання психологічної стійкості, а саме вміння чинити опір складним життєвим обставинам, швидко відновлюватися, продуктивно функціонувати й розвиватися, набувають актуальності в колі світової психологічної спільноти. Усе більше й більше науковців долучаються до дослідження феномену резильєнтності й намагаються знайти дієві інструменти розвитку резильєнтності, що могли б допомогти людині

сучасного світу стати більш витривалою, стійкою й адаптивною в часи шаленої невизначеності та напруги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен резильєнтності дедалі більше привертає увагу науковців, формує цікавість у дослідженні не лише до сутності даного явища, а й до процесу його формування й розвитку. Незважаючи на наявність низки недосліджених питань і суперечностей, натепер науковці вже досягли деякого результату на шляху вивчення даного феномену. Концепція резильєнтності у процесі свого розвитку пройшла декілька етапів дослідження, кожен з яких спирався на завдання, методологію, наукову базу та потреби того часу, якому вони відповідали. Питання резильєнтності вивчають як закордонні науковці (E. Werner і R. Smith, G. Richardson, A. Masten, R.G. Tedeschi та L.G. Calhoun, інші), так і українські дослідники (Г. Лазос, О. Хамініч, О. Чиханцова, О. Кокун та інші).

Мета статті – провести теоретичний аналіз сучасних наукових досліджень щодо феномену резильєнтності як узагальнення знань сутності, становлення та перспектив для подальших емпіричних досліджень.

Результати дослідження. Термін “resilience” є словом іншомовного походження і перекладається з англійської мови як «пружність», «еластичність», «стійкість», у різних мовах уживається як фізико-математичний термін, який позначає здатність матеріалу повертати або відновлювати свої властивості до попереднього стану після впливу на них у вигляді деформації чи тривалого тиску. Передусім цей процес використовується у фізиці й описує здатність пружини відновлювати свою форму після фізичного впливу на неї без зміни її попереднього вигляду. Більш наглядним у розумінні, наприклад для дітей і підлітків, є запропонований В. Мосс приклад із м'ячем, що відновлює свою форму після зіткнення із землею, яке ненадовго деформує його. У своєму дослідженні О. Хамініч зазначає останнє як метафору, що більш мальовничо демонструє зміст процесу відновлення [9].

Що стосується точних наук, то все наче більш-менш зрозуміло. Однак у психологічній сфері із цим поняттям виникає безліч питань і теоретичних дискусій.

Теорія резильєнтності у процесі свого розвитку пройшла непростий еволюційний шлях і зараз продовжує своє вдосконалення, базовими залишаються фундаментальні дослідження закордонних і українських науковців. Завдяки теоретичним працям Джона Річардсона в науці виділяють три базові етапи формування теорії резильєнтності: етап ідентифікації рис, якостей і властивостей резильєнтності, що згодом назвали захисними чинниками резильєнтності; етап вивчення взаємодії чинників ризику із захисними чинниками як процес відновлення стану благополуччя; третій етап називають постмодерністським і міждисциплінарним поглядом на резильєнтність, як наявність вбудованих (уроджених) сил і мотивів до гомеостазу та розвитку, який відкриває новий погляд на можливості подальшого розвитку ресурсів до стійкості, від-

новлюваності та росту [22]. Нижче надається стисла описова характеристика етапів розвитку резильєнтності.

Перший етап еволюції концепції резильєнтності співвідносять із появою перших згадок самого терміна, більшість авторів, які досліджують даний феномен, називають праці Е. Werner і Р. Smith, які досліджували дітей, матері яких хворіли на шизофренію, ще у 70-х рр. ХХ ст. [26; 27]. Дослідження проводили тривалий час (понад 30 років), вивчали дітей, сім'ї яких проживали на острові Гаїті та стикалися з різноманітними екологічними і соціальними чинниками ризику (низький соціальний статус, низький рівень життя, важкі психічні та фізичні захворювання, алкоголізм, фізичне та психологічне насилля). Саме Е. Werner уперше вживає термін “resilience” для опису феномену формування, збереження або повернення можливості благополучного розвитку особистості, що опинилася у складних життєвих обставинах. Пізніше з'явилася низка емпіричних досліджень людей, різних за статтю, віком, соціальним становищем, умовами життя, які долали життєві негаразди і яким вдавалося відновити свій гармонійний стан і досягти розвитку особистості в майбутньому.

Перші хвилі досліджень полягали у вивченні рис особистості, які мали діти, а надалі й дорослі, які долали важкі життєві ситуації (темперамент, самооцінка, тип особистості, копінг-стратегії тощо). Концепція феномену резильєнтності зводилася до простого пошуку подібних рис особистостей, як ключового важеля успіху у протидії стресовим ситуаціям. Даному етапу досліджень був притаманний статичний погляд на феномен резильєнтності, що полягав у констатації набору якостей і рис особистості. Саме цей етап став поштовхом до виникнення численної низки визначень резильєнтності як риси, властивості або здатності особистості.

К.М. Connor і J.R. Davidson зазначають, що резильєнтність являє собою особистісні якості, які допомагають людині, долаючи життєві негаразди, зростати в майбутньому [15].

Jeanne Block та Jack Block визначили такий особистісний конструкт, як ego-resiliency, що охоплює набір рис, що є ресурсом особистості, і який відображає її характер, міцність і здатність до ефективного функціонування в умовах невизначеності та криз [9].

G.M. Wagnild, H.M. Young описують резильєнтність як персональну характеристику, що здатна знижувати негативний вплив стресорів і посилювати процес адаптації особистості [25].

Так, Г. Лазос у своїх працях зазначає, що Ф. Лозель визначає резильєнтність як здатність до вибудовування повноцінного життя особистості у важких життєвих обставинах [4].

В. Чернобровкіна визначає «резилієнс як здатність людей витримувати дестабілізаційні впливи і повертатись до звичайного, нормального стану» [10, с. 59].

Г. Ришка називає «стресостійкість як властивість психіки, що відображає здатність людини успішно здійснювати необхідну життєдіяльність у стресогенних умовах» [6, с. 141].

Підхід О. Чиханцової та К. Гуцола полягає в тому, що резильєнтність є властивістю особистості та розглядається значно ширше: «Під резильєнтністю ми розуміємо здатність людини відновитися до «достресового» стану після стресових і травмувальних ситуацій за допомогою особистісних ресурсів. Тобто не адаптуватися під нові реалії, а повернутися до попереднього звичного життя без втрат для фізичного та психічного здоров'я» [11, с. 11].

На думку І. Ющенко, резильєнтність розглядається як риса особистості, що набувається під час її взаємодії із соціальним оточенням і є динамічною категорією [12].

Розмаїття визначень феномену резильєнтності логічним чином підкреслює необхідність розгляду даної дефініції під новим, більш широким кутом зору, створює умови для зміщення фокуса уваги науковців зі статичних результатів досліджень на більш динамічні його аспекти.

Залежно від завдань, що ставали перед науковцями, змінювались об'єкти та методи досліджень. Науковців усе більше почало цікавити не те, які риси притаманні людині, яка позитивно долає життєві труднощі, а яким чином відбувається даний процес.

Важливо зазначити, що саме в цей період великого значення набули роботи, пов'язані з вивченням самого стресу. Автор терміна – Ганс Сельє – у своїх дослідженнях пише про необхідність протидії стресові та подальшого відновлення відчуття гармонії та благополуччя. У своїй книзі “Stress Without Distress” («Стрес без дистресу»), що вийшла в 1976 р., Г. Сельє зазначає необхідність рівноваги між негативним дистресом і позитивним еустресом (перекладається як «гарний настрій» або «радість») [7]. Даний погляд посилив інтерес науковців до даного феномену як процесу й висунув завдання щодо визначення того самого чарівного врівноважувача, що допомагає чинити опір руйнівній силі стресу та набувати сили для позитивного розвитку в майбутньому.

Так, науковці все більше почали заперечувати прийняття статичності у процесі подолання стресу, а звідси і нечутливість до стресу. Саме в терміні “invulnerable” / «невразливий» проявилася логічна необхідність зміщення фокуса уваги науковців на динамічність феномену, адже наявність рис резильєнтності не давала можливості всім досліджуваним долати життєві негаразди, через більш широкий механізм, що задіяно в даному явищі, висуваючи на перший план можливість впливати на життєві обставини особистості шляхом власної роботи й набутого життєвого ресурсу [9].

S. Luthar та D. Cicchetti у своїх працях звертають увагу на результат взаємодії чинників ризику та чинників захисту та стверджують, що за позитивного результату даного процесу, у кінцевому вигляді проявляється адаптивність особи до

життєвих обставин і процес резильєнтності відбувається, інакше настають дезадаптація та посттравматичний розлад [17].

Виходячи з вищезазначеного, багато авторів у своїх визначеннях зазначають резильєнтність як динамічний процес опору та відновлення свого стану рівноваги та благополуччя.

За визначенням S.S. Luthar, D. Cicchetti, B. Becker резильєнтність є динамічним процесом, результатом якого визначається позитивна адаптація до реалій життя [17].

S. Fergus, M.A. Zimmerman зазначають, що резильєнтність – це динамічний процес подолання травмувальних подій, успішним проявом якого є уникнення травмувальних подій і ризиків у майбутньому [16].

За визначенням RAND Corporation (американський аналітичний центр, один із найавторитетніших дослідницьких центрів світу, що проводить дослідження в усіх сферах державної політики й управління) «резильєнтність – це більше, ніж індивідуальна риса особистості, це процес, що включає взаємодію між індивідом, життєвим досвідом індивіда та поточним життєвим контекстом» [21].

У своїх аналітичних дослідженнях визначень феномену резильєнтності Е. Грішин зазначає, що феномен резильєнтності у психології розуміється у трьох площинах – як риса чи здатність особистості долати стрес, як процес копінг, як адапційно-захисний механізм особистості, що дозволяє протистояти стресу чи адаптуватися після психотравми [2].

Необхідно зазначити, що адаптаційний механізм по суті є також динамічним процесом, тому автори часто у своїх визначеннях використовують поняття адаптації, що більш яскраво відображає результат процесу взаємодії чинників ризику та чинників захисту особистості. Нижче наведено деякі з таких визначень.

Н. Байкалова вважає резильєнтність процесом адаптації до травмувальних подій (з фізичним, матеріальним станами, у сім'ї, у стосунках, на роботі). Авторка визначила своє бачення резильєнтності як суму двох компонентів: твердої волі (вольові зусилля в підтримці себе через копінг-стратегії) та гнучкості (здатність до адаптації) [1].

Так, О. Хамініч пропонує використовувати поняття «резильєнтність» для опису динамічного процесу в контекстах адаптації та саморегуляції [9].

За визначенням American Psychological Association резильєнтність – це процес і результат вдалої адаптації людини в умовах виснаження, травмування до складного життєвого досвіду через розумові, емоційні та поведінкові здібності [20].

Процесуальна модель резильєнтності (G. Richardson, K. Bolton) базується на так званому законі гомеостазу, механізм якого полягає у процесі свідомого або несвідомого повернення стану рівноваги, тобто стану оптимального відчуття комфорту для життя та розвитку, коли дія несприятливих стресових чинників долається механізмами адаптації до змінених умов життя, формуванням, відновленням (у разі втрат) чи розвитком резильєнтних якостей як рушійних сил процесу резильєнтності.

Значні дослідження резильєнтності належать S.G. Lepore та T.A. Revenson, R.G. Tedeschi та L.G. Calhoun, які приділили багато уваги етапу посттравматичного зростання, який, на їхній погляд, залежить від рівня резильєнтності особистості. Так, R.G. Tedeschi та L.G. Calhoun, спираючись на власні експерименти, підкреслили обернений взаємозв'язок між ними: чим краще сформована резильєнтність особи, тим менш вмотивованою є людина до посттравматичного зростання та власних особистісних змін, опираючись передусім на власні високопродуктивні копінги, що виступають достатнім інструментом для відновлення та повернення біопсихофізіологічного гомеостазу. І навпаки, чим менше копінг-стратегій має людина, тим більше бажання до пошуку можливостей подолання несприятливих обставин і розвитку захисних психологічних чинників [24].

Третій етап розвитку концепції резильєнтності пов'язують із розвитком науки та виходом досліджень на міждисциплінарний рівень, появою нових альтернативних підходів у терапії, що полягала не лише в лікуванні та дослідженні наявних психічних відхилень, а й у дослідженні сильних сторін як уроджених ресурсів і внутрішніх мотивів особистості у відновленні почуття благополуччя та гармонії, що є більш м'яким, однак досить глибоким і ефективним підходом [22].

Дж. Річардсон пише про перехід від проблемно орієнтованої терапії до підтримувальної, як способу формування та зміцнення резильєнтних здібностей завдяки подоланню негараздів.

Третя хвиля досліджень феномену резильєнтності базується на наявності в кожній людині вроджених здібностей до резильєнтності, що розглядаються як ресурси в подоланні різноманітних труднощів у контексті постмодерністської та мультидисциплінарної теорії резильєнтності. G. Richardson зазначає необхідність розгляду даних здібностей не лише з погляду психології, а залучаючи знання й розробки науковців інших дисциплін (фізика, нейронауки, медицина, біологія тощо), поєднанням яких можна створювати більш дієві інструменти активації та розвитку резильєнтності [22].

Українська дослідниця Г. Лазос у своєму дослідженні, спираючись на праці А. Мастен, додає четвертий етап розвитку, яким вважає інтеграцію результатів психологічних досліджень із результатами досліджень феномену резильєнтності інших соціоприродничих наук (генетика, неврологія, нейробіологія й інші). Такий різноплановий підхід дав можливість розглядати феномен резильєнтності як багатовимірну систему, компонентами якої стали не лише вроджені чинники захисту, а й набуті навички, звички, уміння у процесі власної роботи над собою, які є результатом посттравматичного зростання особи в майбутньому [4].

G.A. Vanano визначає резильєнтність як багатовимірний комплекс особливостей людини, що має складний і динамічний характер [14].

Однак натеper більшість науковців вважають поняття резильєнтності дещо ширшим від першого його розуміння. Так, Ф. Лозель зазначає, що резильєнтність є здатністю особистості не лише долати наслідки неблагополучних жит-

тевих ситуацій, а й розшукувати можливості до так званого посттравматичного зростання в майбутньому [4].

О. Кокун дає таке визначення: «резильєнтність – це розумова, фізична, емоційна та поведінкова здатність людини адаптуватися, відновлюватися та процвітати в ситуаціях ризику, викликів, небезпеки, складності та негараздів, а також учитися та рости після невдач» [3, с. 7].

G. Shiraldi визначає резильєнтність процесом, головними рушійними силами якого у протидії стресовим подіям є внутрішні та зовнішні ресурси [23].

В. Федорчук і Л. Комарницька зазначають, «що для людини важливими є успішна адаптація до нових умов життя, навички саморегуляції, саногенне мислення та вміння швидко відновлюватися після дистресів» [8, с. 226]. Автори визначають три найважливіші навички майбутнього – витривалість, стресостійкість і гнучкість, саме вони, на їхню думку, і є резильєнтністю [8].

А. Masten визначає резильєнтність як здатність динамічної системи успішно адаптуватися до негативних змін, що становлять загрозу її життєдіяльності та розвитку [18].

К. Bolton визначає резильєнтність як набір захисних чинників від дезадаптації після важких стресових ситуацій [13].

На базі визначених етапів за дослідженнями закордонних учених (G. Richardson, K. Bolton, A. Masten) Л. Прокоф'єва [5] визначила теоретичну модель резильєнтності, що складається із чотирьох фаз, як-от: «конфронтація з факторами ризику (травмувальними подіями); активація та взаємодія між захисними факторами та факторами вразливості; можливі результати: створення резильєнтності або ні – тобто дезадаптація; як результат позитивної адаптації у сферах свого життя – подальший здоровий психологічний розвиток [13], або так зване посттравматичне зростання» [4].

Багатовимірна модель резильєнтності (А. Masten) базується на розумінні резильєнтності як динамічної системи, елементи якої включають не лише психологічні, а й фізіологічні, соціальні, духовні здібності та навички, що допомагають людині долати життєві негаразди шляхом адаптації до умов, спричинених чинниками ризику. А. Masten зазначає, що на позитивну адаптацію великий вплив мають не лише генетичні розумові та фізичні здібності, а й набуті у процесі сімейного та соціального виховання та взаємодії навички. Якщо діти спираються на живі приклади ефективного функціонування оточення в різноманітних життєвих обставинах, у них зростає позитивна самооцінка, мотивація, віра, покращується самоконтроль, успішність, з'являється розуміння себе та навколишнього світу, полегшується комунікація та формуються навички вирішення життєвих проблем. А. Masten визначає резильєнтність як здатність динамічної системи успішно адаптуватися до негативних змін, що становлять загрозу її життєдіяльності та розвитку [18; 19].

Аналіз наукової літератури дозволив нам припустити, що натепер можна виділити п'ятий етап – етап пошуку дієвих інструментів і психотехнологій розвитку психологічної резильєнтності особистості.

Зважаючи на те, що кожна людина є резильєнтною, однак ступінь резильєнтності не є сталою величиною і може змінюватися протягом життя, залежно від життєвих ситуацій і чинників, що на неї впливають, великого значення набуває можливість розвитку resilience особи до чинників ризику [5].

Аналіз реалій сьогодення та значної кількості праць наштовхує дослідників на пошук і вивчення захисних чинників, способів їх формування і розвитку, які б змогли допомогти людині впоратися зі значними життєвими обставинами найкращим способом, зберігати адаптаційну здатність, що спонукала б до відновлення психічного та фізичного стану з подальшим посттравматичним зростанням. Тому, на нашу думку, концепція резильєнтності нині дійшла до своєї головної мети – спираючись на фундаментальну базу попередників, формування психологічної міцності та стійкості особистості завдяки плеканню та розвиткові внутрішніх і зовнішніх ресурсів для подолання важких життєвих обставин і відновлення відчуття благополуччя, гармонії та задоволення.

Отже, за нашим баченням, уважаємо за доцільне дати таке визначення резильєнтності: резильєнтність – багатокомпонентна динамічна система внутрішніх і зовнішніх ресурсів особистості, як захисних чинників протидії факторам ризиків, що дає можливість особистості адаптуватися до складних життєвих обставин, відновлюючи свій стан благополуччя з подальшим посттравматичним зростанням.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Феномен резильєнтності вважається досить молодим поняттям, що розпочав своє існування у 70-х рр. ХХ ст. Концепція резильєнтності пройшла свій еволюційний шлях, долаючи низку важливих етапів: перший етап – етап ідентифікації рис і властивостей, які були притаманні особам, які змогли подолати життєві негаразди й досягти відчуття благополуччя; другий етап – процесуальний погляд на взаємодію чинників ризику та чинників захисту; третій етап – погляд на захисні чинники як на вроджені сили та мотиви, мета яких полягає у відновленні гомеостазу (стану рівноваги та життєвої гармонії); четвертий етап – етап міждисциплінарної інтеграції досліджень, що визначив резильєнтність як багатовимірну систему, компоненти якої спрямовані на подолання стресорів, відновлення стану благополуччя та посттравматичне зростання, як результату отриманого травмувального досвіду; п'ятим етапом, на нашу думку, можна назвати етап пошуку дієвих інструментів і психотехнологій розвитку захисних чинників резильєнтності.

Залежно від завдань і методів дослідження в науковій літературі з'явилося багато визначень поняття резильєнтності та низка україномовних заміників-аналогів, що створили значну плутанину в дослідженнях і розумінні сутності даного феномену, яка створює необхідність розмежування цих дефініцій і ста-

новлення єдиного розуміння даного феномену в наступних дослідженнях. Водночас усесвітня глобалізація стресогенних подій зміщує фокус уваги розгляду резильєнтності з індивіда на більш ширші масштаби, які окреслюються рамками сім'ї, організації, навіть нації, що надалі робить даний феномен національно значущим для розвитку освітньо-оздоровчої програми соціальної політики держави. Тому формування дієвої психотехнології розвитку резильєнтності є важливим механізмом збереження та відновлення стану благополуччя особистості у травматичних життєвих ситуаціях і потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел і літератури

1. Байкалова Н. Як психологічно допомогти собі та іншим під час війни. URL: <https://www.work.ua/articles/expert-opinion/2862/> (дата звернення: 01.04.2024).
2. Грішин Е. Резильєнтність особистості: сутність феномену, психодіагностика та засоби розвитку. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Серія «Психологія». Листопад 2021. Вип. 64. С. 62–81.
3. Кокун О., Мельничук Т. Резилієнс-довідник : практичний посібник. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 25 с.
4. Лазос Г. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології*. Т. 3 : Консультативна психологія і психотерапія. Вип. 14 ; Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Вінниця, 2018. С. 26–64.
5. Прокоф'єва Л. Аналіз феномену «резильєнтність»: вивчення та перспективи. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи* : збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29 квітня 2021 р. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2021. С. 122–127.
6. Ришко Г. Методологічне обґрунтування експериментального дослідження стресостійкості. *Проблеми сучасної психологічної освіти в нових термінах. Педагогіка і психологія*. 2014. № 1. С. 239–247.
7. Стрес: від Ганса Сельє до сьогодні / Ш. Сабо та ін. ; Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2019. 120 с.
8. Федорчук В., Комарніцька Л. Психологічне забезпечення резильєнтності суспільства в умовах постійного стресу. *Освітня діяльність працівників соціально-психологічної сфери: виклики сьогодення та реалії* : Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Кам'янець-Подільський, 1 лютого 2022 р. Кам'янець-Подільський : НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут», 2022. С. 225–228.
9. Хамініч О. Резильєнтність: життєстійкість, життєздатність або резильєнтність? *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2016. Вип. 6. Т. 2. С. 160–165.
10. Чернобровкіна В., Чернобровкін В. Феномен резилієнс у контексті соціоекологічного підходу і дискурсу. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. 2020. Т. 3. С. 59–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppi_2020_3_11.
11. Чиханцова О., Гуцол К. Психологічні основи розвитку резильєнтності особистості в період пандемії Covid-19: практичний посібник ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2022. 128 с.
12. Ющенко І. Резильєнтність дитини в парадигмі ресурсного підходу. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія «Психологічні науки». 2015. Вип. 128. С. 302–306. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_69.
13. Bolton K. The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis. University of Texas at Arlington, 2013. 118 p.

14. Bonanno G.A. Loss, Trauma, and Human Resilience. Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *American Psychologist*. 2004. P. 20–28.
15. Connor K.M., Davidson J.R. Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience Scale. *Depression and Anxiety*. 2003. № 18. P. 76–82.
16. Fergus S., Zimmerman M.A. (2005). Adolescent resilience: a framework for understanding healthy development in the face of risk. *Annual review of Public Health*. 2005. № 26. 399 p.
17. Luthar S., Cicchetti D. The construct of resilience: Implications for interventions and social policies. *Developmental Psychopathology*. 2000. № 4. P. 857–885. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1903337/>.
18. Masten A. Ordinary magic: resilience in development. New York : The Guilford press, 2014. P. 308.
19. Masten A.S., Resilience in Individual Development: Successful Adaptation Despite Risk and Adversity. Educational Resilience in Inner-City America : Challenges and Prospects, 1994. P. 3–25.
20. Newmen R. The road to resilience. *American Psychological Association* : вебсайт. URL: <https://www.apa.org/monitor/oct02/pp>.
21. Promoting Psychological Resilience in the U.S. Military / RAND Corporation. Center for Military Health Policy Research. 2011. 187 p.
22. Richardson G. The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of clinical Psychology*. 2002. Vol. 58 (3). P. 307–321.
23. Shiraldi G.R. Siła rezyliencji. Jak poradzić sobie ze stresem, traumą i przeciwnościami losu? Sopot : GWP, 2019.
24. Tedeschi R.G., Calhoun L.G. Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. № 15. P. 1–18.
25. Wagnild G.M., Young H.M. Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*. 1993. № 1. 165 p.
26. Werner E.E. Vulnerable but invincible: A longitudinal study of resilient children and youth. New York : McGraw-Hill, 1982.
27. Werner E., Smith R. Overcoming the odds: high risk children from birth to adulthood. Ithaca, New York : Cornell University Press, 1992.

References

1. Baikalova, N. Yak psykholohichno dopomohty sobi ta inshym pid chas viiny [How to psychologically help yourself and others during the war]. Retrieved from: <https://www.work.ua/articles/expert-opinion/2862/> [in Ukrainian].
2. Hrishyn Eduard (2021). Rezylientnist osobystosti: sutnist fenomenu, psykhdiahnostyka ta zasoby rozvytku [Personality resilience: the essence of the phenomenon, psychodiagnostics and means of development]. *Visnyk KhNPU imeni H.S. Skovorody*. Psykholohiia. Vyp. 64, Lystopad. 62–81 [in Ukrainian].
3. Kokun, O.M., & Melnychuk, T.I. (2023). *Rezylients-dovidnyk: praktychnyi posibnyk [The Resilience Handbook: A Practical Guide]*. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 25 s. [in Ukrainian].
4. Lazos, H.P. (2018). Rezylientnist: kontseptualizatsiia poniat, ohliad suchasnykh doslidzhen [Resilience: conceptualization of concepts, review of modern research]. *Aktualni problemy psykholohii*. Tom 3 : Konsultatyvna psykholohiia i psykhoterapiia. Vyp. 14. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Vinnytsia, FOP Rohalska I. O. 26–64 [in Ukrainian].
5. Prokofieva, L. (2021). Analiz fenomenu “riezilyientnist”: vvychennia ta perspektyvy [Analysis of the phenomenon “resilience”: study and perspectives]. *Suchasna psykholohiia: problemy*

ta perspektyvy. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 29 kvitnia 2021 r. Izmail : RVV IDHU. 122–127 [in Ukrainian].

6. Ryshko, H.M. (2014). Metodolohichne obgruntuvannia eksperymentalnoho doslidzhennia stresostiikosti [Methodological justification of the experimental research on stress resistance]. *Problemy suchasnoi psykholohichnoi osvity v novykh terminakh*. Pedahohika i Psykholohiia, № 1, 239–247 [in Ukrainian].

7. Sabo, Sh., Sabo, K., & Zaiachkivska, O. (2019). Stres: vid Hansa Selie do sohodni [Stress: From Hans Selye to Today]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi medychniy universytet imeni Danyla Halytskoho, Naukove Товариство ім. Шевченка. 120 s. [in Ukrainian].

8. Fedorchuk, V.M., & Komarnitska, L.M. (2022). Psykholohichne zabezpechennia rezylientnosti suspilstva v umovakh postiinoho stresu [Psychological support of society's resilience in conditions of constant stress]. *Osvitnia diialnist pratsivnykiv sotsialno-psykholohichnoi sfery: vyklyky sohodennia ta realii : Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia, m. KamianetsPodilskiyi, 1 liutoho 2022 r. Kamianets-Podilskiyi : NRZVO "Kamianets-Podilskiyi derzhavnyi instytut"*. 240 s. 225–228 [in Ukrainian].

9. Khaminich, O.M. (2016). Rezylientnist: zhyttiistiikist, zhyttiezdatnist abo rezilientnist? [Resilience: viability, viability or resilience?]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia "Psykholohichni nauky"*. Vol 2 (6), 160–165 [in Ukrainian].

10. Chernobrovkina, V.A. (2020). Fenomen rezyliens u konteksti sotsioekolohichnoho pidkhodu i dyskursu [The phenomenon of resilience in the context of socioecological approach and discourse] / V.A. Chernobrovkina, V.M. Chernobrovkin. *Psykholohiia ta psykhosotsialni interventsii*. 3. 59–66. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppi_2020_3_11 [in Ukrainian].

11. Chykhantsova, O.A., & Hutsol, K.V. (2022). Psykholohichni osnovy rozvytku rezylientnosti osobystosti v period pandemii Covid-19: praktychnyi posibnyk [Psychological foundations of the development of personal resilience during the Covid-19 pandemic: a practical guide] / Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka. Kyiv. 128 s [in Ukrainian].

12. Yushchenko, I.M. (2015). Rezyliientnist dytyny v paradyhmi resursnoho pidkhodu [Resilience of the child in the paradigm of the resource approach]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia "Psykholohichni nauky"*. Vyp. 128. 302–306. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_69 [in Ukrainian].

13. Bolton K. (2013). The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis. University of Texas at Arlington. 118 p. [in English].

14. Bonanno, G.A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience. Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *American Psychologist*. 20–28 [in English].

15. Connor, K.M., & Davidson, J.R. (2003). Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience Scale. *Depression and Anxiety*. 18. 76–82 [in English].

16. Fergus, S., & Zimmerman, M.A. (2005). Adolescent resilience: a framework for understanding healthy development in the face of risk. *Annual review of Public Health*. 26. 399 p. [in English].

17. Luthar, S., & Cicchetti, D. (2000). The construct of resilience: Implications for interventions and social policies. *Developmental Psychopathology*. 4. 857–885. Retrieved from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1903337/> [in English].

18. Masten, A. (2014). Ordinary magic: resilience in development. New York : The Guilford press. 308 p. [in English].

19. Masten, A.S. (1994). Resilience in Individual Development: Successful Adaptation Despite Risk and Adversity. *Educational Resilience in Inner-City America: Challenges and Prospects*. 3–25 [in English].

20. Newmen, R. The road to resilience. American Psychological Association. Retrieved from: <https://www.apa.org/monitor/oct02/pp> [in English].
21. Promoting Psychological Resilience in the U.S. Military / RAND Corporation. Center for Military Health Policy Research. 2011. 187 p. [in English].
22. Richardson, G. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of clinical Psychology*. Vol. 58 (3). 307–321 [in English].
23. Shiraldi, G.R. (2019). Siła rezyliencji. Jak poradzić sobie ze stresem, traumą i przeciwnościami losu? Sopot: GWP [in English].
24. Tedeschi, R.G., & Calhoun, L.G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. № 15. 1–18 [in English].
25. Wagnild, G.M., & Young, H.M. (1993). Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*. № 1, 165 p. [in English].
26. Werner, E.E. (1982). Vulnerable but invincible: A longitudinal study of resilient children and youth. New York : McGraw-Hill [in English].
27. Werner, E., & Smith, R. (1992). Overcoming the odds: high risk children from birth to adulthood. Ithaca, New York: Cornell University Press [in English].

Melnyk O. A.

Doctoral Student of the Department of General Psychology
and Psychological Counseling
Odesa I. I. Mechnikov National University

RESILIENCE: MAIN CONCEPTUAL STAGES OF FORMATION, ESSENCE AND PERSPECTIVES

The article examines and analyzes the evolutionary excursion to the question of the formation and development of the phenomenon of resilience, examines the main theoretical views and describes the main stages of the formation and development of the concept of resilience in the process of development of science and methodology, the prerequisites and sources of the origin of the term in psychology are indicated. Analyzing the existing scientific research of foreign and Ukrainian scientists, five main stages of the development of the concept of resilience were described. The descriptive stage is related to the definition of the traits and properties of an individual who has successfully overcome difficult life circumstances, the second stage is the stage of studying the interaction of risk factors with protective factors, the third stage is related to the study of the innateness of traits and abilities, the fourth stage is the study of acquisition opportunities skills, abilities, as resources that in the course of life help the individual to positively interact with risk factors, and the fifth, modern stage – the search for effective tools and psychotechnologies for the formation and development of a resilient personality with further post-traumatic growth. The definition of the concept of resilience by various authors is given, attention is paid to the variety of views and analogous terms used for the phenomenon. The actual definition of the concept is given and the process of finding means and mechanisms for the development of resilience is proposed to be considered as a perspective for further research.

Key words: resiliency, resilience, resistance, stress resistance, stress, post-traumatic growth, protective factors.

УДК 159.98:376-056.264-057.874:159.944.4:355.01

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.18>

Немерюк Ю. В.

аспірантка

Державний вищий навчальний заклад

«Донбаський державний педагогічний університет»

e-mail: lyv.osn@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6543-7308

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТТРАВМАТИЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ШКОЛЯРІВ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Воєнні події в Україні спричиняють психічну травматизацію дітей. Тяжче за всіх психотравму проживають діти з особливими освітніми потребами – рівень їхніх адаптивних можливостей нижчий, копінг-стратегії – недосконалі, реакції на травмівну подію є реактивними та мають свою специфіку, зокрема й зумовлену наявним порушенням.

Дослідження змін на всіх рівнях функціонування дитини внаслідок психотравми, урахування наявного порушення поряд із розумінням можливостей наявного інструментарію для діагностики посттравматичного стресового розладу в дітей з мовленнєвими порушеннями є важливими для надання якісної психологічної допомоги травмованим дітям.

Проте питанню діагностики дітей, у яких порушення мовлення пов'язане з пережитою травмівною подією внаслідок воєнних дій в Україні в умовах воєнного конфлікту, що триває, є малодослідженим.

У статті наведено дані щодо змін в емоційній, поведінковій, когнітивній сферах функціонування дитини з мовленнєвими порушеннями внаслідок участі (безпосередньої чи опосередкованої) у воєнних подіях. Відзначено необхідність застосування в діагностиці дитини на предмет посттравматичного стресового розладу інструментів, які враховують наявне порушення. Дієвими методами для діагностики дітей з мовленнєвими порушеннями внаслідок психотравми є проєктивні малюнки, піскотерапія. Інші методи можна використовувати для діагностики, якщо дитина готова вербально співпрацювати з фахівцем.

Ключові слова: діагностика ПТСР, діти, мовленнєві порушення, ПТСР.

Постановка проблеми. Загально визнано, що діти найтяжче проживають травматичний досвід, набутий унаслідок участі у воєнних подіях. Найнезахищенішими щодо розвитку посттравматичних розладів на тлі психічних травм від військових подій серед них є діти з особливими освітніми потребами – їм доводиться проживати травматичний досвід крізь призму наявного чи набутого внаслідок психотравми психофізичного порушення, яке негативно впливає на психічну діяльність дитини, адаптаційні здібності та стресостійкість [8, с. 71].

Рання діагностика та втручання, спрямовані на допомогу в подоланні психотравми, можуть знизити поширеність посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) [14, с. 7]. Своєчасна організація цих заходів та навчання спеціалістів методів діагностики та психокорекції, які будуть ураховувати особливості

проживання дітьми травматичного досвіду, розуміння та врахування психофізіологічних особливостей дітей із мовленнєвими порушеннями є нагальною потребою сьогодення [1, с. 367]. Такі заходи мають бути багаторівневими, враховувати інформацію про травму, про дитину та ставлять високі вимоги перед фахівцями, які працюють із травмованими дітьми, щодо розуміння змін, які відбуваються на кожному рівні функціонування дитини – поведінковому, емоційному, когнітивному, після психотравми, наявних інструментів для діагностики ПТСР у дітей і їхніх можливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему діагностики та корекції проявів посттравматичного стресового розладу в підлітків, які мали психофізичні порушення, порушення інтелектуальної й емоційно-вольової сфери, досліджували І. Марціновська, Л. Музичко. Практичні аспекти діагностики ПТСР у дітей висвітлені у працях В. Гудименко, Л. Завацької, З. Кісарчук та інших. Н. Пророк, А. Хованова, Н. Макаруч, А. Бровченко, М. Хижняк, Т. Хирна, З. Кісарчук, Я. Омельченко, Ю. Рібцун аналізують особливості переживань наслідків травматичних подій дітьми, зокрема й тими, хто мають мовленнєві порушення.

Проте питання діагностики ПТСР серед дітей, що мають мовленнєві порушення, в умовах активного воєнного конфлікту в Україні є малодослідженим.

Мета дослідження – провести аналіз змін на поведінковому, емоційному та когнітивному рівнях функціонування дитини з мовленнєвими порушеннями внаслідок проживання психотравматичної події під час воєнного конфлікту та можливостей інструментів для діагностики ПТСР у дітей із мовленнєвими порушеннями.

Виклад основного матеріалу. Травматична подія пов'язана з ПТСР як причина та наслідок. Окрім розвитку ПТСР, травматична подія може стати причиною виникнення в дитини мовленнєвих порушень (мутизм, логоневроз, заїкання), загострити наявні мовленнєві проблеми [12, с. 205].

Організація якісної та клієнтоорієнтованої допомоги дитині, що зазнала впливу воєнних подій, передбачає її багаторівневність, має орієнтуватись на стійкість та підтримку батьків дитини, включає отримання такої інформації: про характер самої травми; середовище, у яке потрапляє дитина; індивідуальні особливості, зокрема й вікові, життєвий досвід дитини, патогенні механізми, що діють під час травми й у віддалений період [2; 14, с. 8].

Посттравматичні стресові реакції, що відчувають діти, схожі з реакціями дорослих і об'єднані в такі групи: інтрузивні спогади (картинки, думки, запахи та звуки, які з'являються без волі дитини); уникання: намагання не думати, не говорити чи не перебувати поруч із речами, які нагадують про події, що відбулись; фізіологічна збудливість: мандраж, постійне перебування на межі зриву [12].

Аналіз досліджень, проведених науковцями серед українських дітей під час дії воєнного стану в Україні, показав формування в них специфічних страхів, поведінкових, емоційних, фізіологічних реакцій на ці страхи [3], які зумовлені такими

подіями: проживання в поганих умовах через тривалі бойові дії, безпосередній досвід участі у війні, руйнування будинку/квартири, приниження перед іншими людьми; полон, ув'язнення, тортури, сексуальне насильство, зокрема і спостереження за цими діями; зникнення/загибель близьких, друзів; розлука із близькими; неможливість проводити усталені поховальні обряди; бачити померлих людей на вулицях, у будинках [5].

Багаторазові зміни місця проживання, поганий рівень освітніх послуг, звуки війни – вибухи, стрілянина, сирени – формують найбільший внесок у високі показники ПТСР [14]. Великий негативний вплив на дітей із мовленнєвими порушеннями мають прискорення ритму життя, зміна усталеного режиму дня, переїзд [12, с. 205].

Незважаючи на відсутність спеціальних критеріїв у DSM-5 для дітей старше 6 років і дорослих, реакції дітей на травмівну подію мають свої відмінності, зумовлені відсутністю власного досвіду та копінг-стратегій у подоланні травми, більшу вразливість дитячої особистості, залежність від психологічного стану батьків [3].

Симптоматика ПТСР не завжди проявляється явно, тому уважне ставлення до змін у поведінці дитини [10], детальний опис випадку сприяють найкраще оцінюванню стану дитини й узгодженню подальшого плану роботи психологів із нею [6].

У науковій літературі наводять такі прояви посттравматичного стресового розладу в дітей, зокрема й з особливими освітніми потребами: в емоційній сфері – поява страхів, специфічних фобій, відчуття провини за те, що трапилося; на когнітивному рівні – погіршення концентрації уваги, пам'яті, втрата уже сформованих когнітивних навичок, збіднення мовлення; підвищення мовної активності [11], порушення сприйняття навколишнього середовища, яке стає хаотичним, уривчастим, вирізняється плутаниною; поява думок про смерть, поява почуття незахищеності та безпорадності, тривоги за майбутнє, постійне очікування поганого, страх змін, забування вивченого, на корекційно-розвиткових заняттях також [9, с. 41; 1, с. 366; 12, с. 205].

На поведінковому рівні ПТСР у дітей проявляється в різких змінах поведінки, регресі в поведінці, посиленні агресивності, гнівливості, упертості, ворожості та конфліктності, відчуттям ізольованості від світу, втратою контролю над почуттями, відсутністю мовлення, байдужістю, сліпою покорою [3, с. 80; 10; 5, с. 41]. Ігри та малюнки дітей відтворюють травмівні події [1, с. 362; 5; 9, с. 41; 11]. Діти з мовленнєвими порушеннями можуть почати «сюсюкати», не завершувати розпочаті фрази, спілкуватись простими короткими реченнями [12, с. 206].

Психосоматичні симптоми: болі в животі, розлади сну – безсоння, нічні жахи, залежно від пережитих подій (смерть, втрата рідних, страх загубитися, грім, голод) [3] підвищена втомлюваність, сонливість, загострення хронічних хвороб; розлади дихання; розлади в роботі серця; нудота, блювання; захворювання верх-

ніх дихальних шляхів [11], тахікардія, енурез, енкопрез, мовні порушення, лого-невроз, рухове розгальмування, симптоми ізоляції, апатія, замкненість, тики та голосові нав'язливості [3], астма, нейродерміти головного, загрудинного, епігастрального болю, розлади функцій кишківника [3, с. 80; 9; 12, с. 206].

Діти, особливо ті, що мають мовленнєві порушення, мають складнощі у висловлюванні й описі власних почуттів і емоцій від страшних подій, що сталися [1, с. 360–361; 10], їм важко говорити про свої переживання за майбутнє. Унаслідок переживання воєнних подій діти з мовленнєвими порушеннями можуть застосовувати безмовленнєву поведінку (мутизм, селективний мутизм) [12, с. 205]. Рівень адаптивних можливостей у дітей з мовленнєвими порушеннями, порівняно з нормотиповими дітьми, нижчий, ніж у нормотипових дітей, копінг-стратегії є специфічними – вони схильні перебільшувати ситуації, які їм не зрозумілі; не докладають зусиль, щоб зрозуміти, що сталося; реакції на травмівну подію є реактивними [1, с. 365].

Діагностичні процедури відіграють важливу роль в організації допомоги дитині з ПТСР. Безпосереднє оцінювання стану дитини, побудова з нею довірливих відносин, налаштування взаємодії між учасниками групи (за умови групового формату роботи), надання підтримки, збирання інформації про проблеми дітей [10] є завданнями психодіагностики.

Згідно з даними, наведеними в науковій літературі з питань проведення діагностики дітей, що пережили травматичні події на тлі воєнних подій, найбільш уживані методики, які використовували фахівці для виявлення в українських дітей посттравматичного розладу, впливу потенційно травмівних подій на дитину, дослідження в дітей компонентів ПТСР: інтрузії, уникнення та гіперзбудження є: опитування серед дітей, педагогів і батьків дітей, що пережили травматичні події, з використанням таких методик, як: «Напівструктурове інтерв'ю для оцінювання травматичних переживань дітей»; «Батьківська анкета для оцінювання травматичних переживань дітей»; «Бланкова методика спостереження за дітьми» за ПТСР (для педагогів), тест «Тривожність» (Р. Темл, М. Доркі, В. Амен) [4, с. 10; 7, с. 79; 9, с. 85; 10].

«Напівструктурове інтерв'ю для оцінювання травматичних переживань дітей», «Батьківська анкета для оцінювання травматичних переживань дітей» використовувались для вимірювання посттравмівної симптоматики за критеріями ПТСР, шкали для клінічної діагностики ПТСР DSM 5.

Бланкова методика спостереження за дітьми застосовувалась серед педагогічних працівників та інших фахівців, які безпосередньо та постійно контактують з дитиною, з метою отримання характеристики поведінки дітей.

Якщо травматичний вплив установлений, дитину рекомендується обстежити на наявність симптомів ПТСР за допомогою «Дитячого модифікованого варіанта Міссісіпської шкали оцінки посттравматичних реакцій» (М. Магомедова) і «Модифікованої шкали оцінювання впливу травматичної події для дітей – CRIES-8» [10].

Скринінг на наявність травми дітей і підлітків (CATS-2) є валідизованим методом і охоплює критерії DSM-5 і МКХ-11, представлений у вигляді травматичних подій (15 подій), симптомів посттравматичного стресу (DSM-5 та МКХ-11) та функціональних порушень (5 позицій). Він має декілька версій: версію для самооцінки дітей і підлітків контрольного списку від 7 до 17 років; версію для батьків дітей і підлітків від 7 до 17 років; версію для батьків. Рекомендовано обговорити з дітьми та їхніми батьками результати діагностики, щоб надати цінності досвіду дитини; дізнатися про основні чинники, що стосуються терапії та відновлення, оцінити поточний рівень безпеки та рекомендувати важливі клінічні заходи, щоб забезпечити процес відновлення дитини, яка пережила травматичну подію [2].

Для виявлення емоційних, поведінкових і когнітивних характеристик школярів, що зумовлені травматичною подією і проявляються в разі ПТСР I. Марціновська запропонувала використовувати опитувальник CDI (шкала депресії М. Ковач); опитувальник «Самопочуття. Активність. Настрій (САН)»; опитувальник «Шкала реактивної та особистісної тривожності» (STAI) (автори С. Spielberger, R. Gorsuch, R. Lushene, USA, адаптація Ю. Ханіна), опитувальник рівня агресивності А. Басса – М. Перрі, соціометрію Я. Морено, опитувальник «Індикатор копінг-стратегій» (Coping Strategy Indicator, CSI, Д. Амирхан, 1990 р.) [9, с. 90].

Серед екологічних і ефективних методів діагностики та лікування дітей після кризових подій незалежно від їхнього віку, за умови, коли дитина готова говорити, виділяють казкотерапію. Процес творення казок, складання дитиною власної казки допомагає висловити метафорично пережиті події, а авторські «лікувальні» казки спрямовують дитину на віднайдення шляху подолання психотравми [3, с. 81].

Важливим моментом у застосуванні інструментів діагностики є їх адаптація для дітей з особливими освітніми потребами [9, с. 85].

Травма часто блокує вербальні прояви, тому в дитини можуть бути наявні симптоми від алекситимії до селективного мутизму, що ускладнює застосування вищенаведених методик. Дітям, що мають мовленнєві порушення, складно вербально проявляти свої переживання, фахівці стикаються зі складнощами в їх інтерпретації. Зазначене зумовлює використання таких діагностичних методів, які застосовують невербальні техніки як єдину можливу форму співпраці, за якої арттерапевтичні методи використовуються для організації спілкування між фахівцем і дитиною [11, с. 130]. Беручи до уваги зазначені особливості дітей з мовленнєвими порушеннями, дані дослідження Л. Завацької відображають застосування «Колірного тесту Люшера» для вимірювання психофізіологічного стану дитини, її стресостійкості, активності та комунікативних здібностей як ефективного інструмента діагностики ПТСР у дітей [7, с. 81]. «Методика виявлення страхів у дошкільників. Інтерв'ю за малюнками М. Таймалу» може допомогти дитині невербально зорієнтуватись у тому, що в неї формує страх, чого вона боїться [4].

Для дослідження психічного стану дітей, що зазнали травм війни, використовувались проєктивні малюнки дітей [3, с. 80–81], піскотерапія, де першу побудовану пісочну композицію можна використати як діагностичну, тоді як наступні будуть відображати процес терапевтичних змін.

Дієвим та, зважаючи на традиції українського народу, прийнятним для діагностики є використання колискових. Спостерігаючи за дітьми, психотерапевт може досить точно визначити травмованих психологічно, відчути зміни, які відбуваються з дитиною у процесі психологічного відновлення. Використання обряду колисування вдома покращує стан не лише дитини, а і всієї родини [11, с. 160].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Психотравма від участі у воєнних подіях може завдати негативного впливу на всі рівні функціонування дитини з мовленнєвими порушеннями – когнітивний, поведінковий, емоційний.

Психологічна діагностика дітей після травматичної події передбачає такий алгоритм дій: виявлення характеру травмивної події, з'ясування попереднього стану дитини; підбір діагностичних заходів, залежно від вікових особливостей і можливостей дитини, наявного порушення, проведення діагностичних заходів з метою виявлення ступеня травматизації та підбору належних інструментів для психокорекції стану дитини.

За умови ускладненості вербального спілкування з дитиною доречно використовувати методи діагностики, які не передбачають говоріння, як-от проєктивний малюнок, піскотерапія, їх поєднання, «Колірний тест Люшера».

Перспективу подальших наукових розвідок убачаємо у проведенні досліджень щодо ефективності діагностичних інструментів для встановлення ПТСР у дітей з мовленнєвими порушеннями різних вікових категорій за умови відсутності мовленнєвих порушень у них до психотравмувальної події, ПТСР, в умовах воєнного конфлікту, що триває.

Список використаних джерел і літератури

1. Бровченко А., Хижняк М. Особливості переживання психотравми дітьми з порушеннями психофізичного розвитку під час війни. *Перспективи та інновації науки*. 2023. Т. 4 (22). С. 357–370. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-4\(22\)-357-370](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-4(22)-357-370).
2. Вааранен-Валконен Н., Заварова Н. Психологічна підтримка та допомога дітям, які пережили травматичні події : навчально-методичний посібник / ред. О. Калашник. Київ, 2022. 100 с. URL: <https://rm.coe.int/manual-for-psychologists-web/1680a9754f>.
3. Герасименко Є. Діагностика і психотерапія психогенних порушень у дітей із родин вимушених переселенців. *Медична психологія*. 2016. Т. 1. № 2. С. 79–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mpsl_2016_11_2_19.
4. Гудименко В., Ужченко І. Корекція посттравматичного стресового розладу у дітей з особливими освітніми потребами. *Спеціальна освіта та соціальна інклюзія: виклики XXI століття* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Запоріжжя, 22 листопада 2023 р. Запоріжжя, 2023. С. 10–11. URL: https://www.znu.edu.ua/faculty/spp/students/zb_rnik_tez_konferents_yi_22_11_2023.pdf#page=11.
5. Діти і війна : монографія / В. Злишков та ін. Київ ; Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/734177/1/War_Kids_2022_VL_Zlyvkvok_ok.pdf.

6. Довгань Н. Надзвичайні ситуації і психологічне благополуччя: індикатори стану. *Проблеми політичної психології*. 2022. Т. 12 (26). С. 31–44. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-116>.

7. Завацька Л. Соціально-психологічний супровід дітей та підлітків, які постраждали внаслідок воєнних дій. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат* : матеріали II Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю на базі інклюзійно-ресурсного центру Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, 20 жовтня 2022 р. Тернопіль, 2022. С. 78–81. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/27185/1/Zavac.pdf>.

8. Психологічна допомога дітям з особливостями психофізичного розвитку у подоланні наслідків перебування у зоні військового конфлікту / Н. Макарчук та ін. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2014. № 4. С. 68–74. URL: <http://surl.li/tjyat>.

9. Марціновська І. Корекція посттравматичного стресового розладу у дітей із зони військового конфлікту, які мають психофізичні порушення : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Кам'янець-Подільський, 2020. 311 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/Д_26.053.23/Martsinovska.pdf.

10. Пророк Н. Особливості посткризової психологічної діагностики дітей. *Освіта України в умовах військового конфлікту на Донбасі* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Лисичанськ, 27 лютого 2017 р. Лисичанськ, 2017. С. 157–161. URL: https://lib.iitta.gov.ua/709099/1/Пророк2017_2.pdf.

11. Психологічна допомога постраждалим унаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Кісарчук та ін. ; ред. З. Кісарчук. Київ : Логос, 2015. 206 с. URL: <http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/handle/123456789/2108>.

12. Рібцун Ю. Запобігти, захистити, допомогти. діти з особливими мовленнєвими потребами в умовах воєнного стану. *Вісник науки та освіти*. 2022. Т. 2. № 2. С. 201–212. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-2\(2\)-](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-2(2)-).

13. Діти та війна: навчання технік зцілення : посібник / П. Сміт та ін. ТЗОВ «Компанія «Манускрипт»», 2015. 98 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1t-CqvePdzYdVvQ5vbcUFRzYt7BW5esrg/view>.

14. Чабан О., Хаустова О. Медико-психологічні наслідки дистресу війни в Україні: що ми очікуємо та що потрібно враховувати при наданні медичної допомоги? *Український медичний часопис*. 2022. Т. 4 (150). С. 1–11. URL: <https://umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/2022/08/5141.pdf>.

References

1. Brovchenko, A., & Khyzhniak, M. (2023). Osoblyvosti perezhyvannya psykhotravmy ditmy z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku pid chas viiny [Peculiarities of experience of psychotrauma in children with disorders of psychophysical development during the war]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*, 4 (22), 357–370. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-4\(22\)-357-370](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-4(22)-357-370) [in Ukrainian].

2. Vaaranen-Valkonen, N., & Zavarova, N. (2022). *Psykhologichna pidtrymka ta dopomoha ditiam, yaki perezhlyly travmatychni podii* [Psychological support and help for children who have survived traumatic events] : navchalno-metodychnyi posibnyk (O. Kalashnyk, Red.). Retrieved from: <https://rm.coe.int/manual-for-psychologists-web/1680a9754f> [in Ukrainian].

3. Herasymenko, Ye. (2016). Diahnostyka i psykhoterapiia psykhohennykh porushen u ditei iz rodyn vymushenykh pereselentsiv [Diagnosis and psychotherapy of psychogenic disorders in children from families of forced migrants]. *Medychna psykhohiia*, 1 (2), 79–82. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mpsl_2016_11_2_19 [in Ukrainian].

4. Hudymenko, V., & Uzhchenko, I. (2023). *Korektsiia posttravmatychnoho stresovoho rozladu u ditei z osoblyvymy osvithnymy potrebamy* [Correction of post-traumatic stress disorder in children with special educational needs]. U Spetsialna osvita ta sotsialna inkluziia: vyklyky KhKhI stolittia (s. 10–11). Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Retrieved from: https://www.znu.edu.ua/faculty/spp/students/zb_rnik_tez_konferents_yi_22_11_2023.pdf#page=11 [in Ukrainian].

5. Dovhan, N. (2022). Nadzvychnai situatsii i psykholohichne blahopoluchchia: indykatory stanu [Emergency situations and mental distress: indicators for stress states]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 12 (26), 31–44. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-116> [in Ukrainian].

6. Zavatska, L. (2022). Sotsialno-psykholohichni suprovid ditei ta pidlitkiv, yaki postrazhdaly vnaslidok voiennykh dii [Socio-psychological support of children and adolescents who suffered as a result of military operations]. *Inklyuzyvna osvita: ideia, stratehiia, rezultat : materialy II Vseukr. mizhdystsyplinar. naukovo-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu na bazi inkluz.-resurs. tsentru Ternop. nats. ped. un-ti im. Volodymyra Hnatiuka, m. Ternopil, 20 zhovt. 2022 r. S. 78–81*. Retrieved from: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/27185/1/Zavac.pdf> [in Ukrainian].

7. Zlyvkov, V., Lukomska, S., Yevdokymova, N., & Lipinska, S. (2023). *Dity I viina: monohrafiia [Children and war]*. PP Lysenko M.M. Retrieved from: https://lib.iitta.gov.ua/734177/1/War_Kids_2022_VL_Zlyvkov_ok.pdf [in Ukrainian].

8. Kisarchuk, Z., Omelchenko, Ya., Lazos, H., Lytvynenko, L., & Tsarenko, L. (2015). *Psykhologichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii: metodychnyi posibnyk [Psychological assistance to victims of crisis-traumatic events: methodical guide]* (Z. Kisarchuk, Red.). TOV “Vydavnytst- vo “Lohos””. Retrieved from: <http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/handle/123456789/2108> [in Ukrainian].

9. Makarchuk, N., Khovanova, O., & Khyrna, T. (2014). Psykhologichna dopomoha ditiam z osoblyvostiamy psykhofizychnoho rozvytku u podolanni naslidkiv perebuvannia u zoni viiskovoho konfliktu [Psychological assistance to children with special psychophysical development in overcoming the consequences of being in a military conflict zone]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia*, (4), 68–74. Retrieved from: <http://surl.li/tjyat> [in Ukrainian].

10. Martsinovska, I. (2020). *Korektsiia posttravmatychnoho stresovoho rozladu u ditei iz zony viiskovoho konfliktu, yaki maiut psykhofizychni porushennia* [Correction of post-traumatic stress disorder in children from the military conflict zone who have psychophysical disorders]. *Candidate's thesis*, Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, MON Ukrainy; Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M.P. Drahomanova, MON Ukrainy, Kyiv]. Retrieved from: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/Д_26.053.23/Martsinovska.pdf [in Ukrainian].

11. *Osoblyvosti postkryzovoi psykholohichnoi diahnozy ditei [Peculiarities of post-crisis psychological diagnosis of children]* (2017). U Osvita Ukrainy v umovakh viiskovoho konfliktu na Donbasi (s. 157–161). FOP Chernov O.H. Retrieved from: https://lib.iitta.gov.ua/709099/1/Пророк2017_2.pdf [in Ukrainian].

12. Ribtsun, Yu. (2022). Zapobihty, zakhystyty, dopomohty. dity z osoblyvymy movlennievymy potrebamy v umovakh voiennoho stanu [Warn, protect and help. Children with speech disorders in wartime]. *Visnyk nauky ta osvity*, 2 (2), 201–212. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-2\(2\)](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-2(2)) [in Ukrainian].

13. Smit, P., Dyrehrov, E., & Yule, U. (2015). *Dity ta viina: navchannia tekhnik ztsilennia [Children and War: Teaching Healing Techniques: A Guide]*. TzOV “Kompaniia “Manuskrypt””. Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/1t-CqvePdZyDvVq5vbcUFRzYt7BW5esrg/view> [in Ukrainian].

14. Chaban, O., & Khaustova, O. (2022). Medyko-psykholohichni naslidky dystresu viiny v Ukraini: shcho my ochikuiemo ta shcho potribno vrakhovuvaty pry nadanni medychnoi dopomohy? [Medical and psychological consequences of war distress in Ukraine: what do we expect and what

should be taken into account when providing medical aid?]. *Ukrainskyi medychnyi chasopys*, 4 (150), 1–11. Retrieved from: <https://umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/2022/08/5141.pdf> [in Ukrainian].

Nemeriuk Yu. V.

Postgraduate Student

State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”

PECULIARITIES OF POST-TRAUMATIC DIAGNOSIS OF SCHOOLCHILDREN WITH SPEECH DISORDERS

Military events in Ukraine cause mental trauma to children. Children with special educational needs experience psychotrauma more severely than all others – the level of their adaptive capabilities is lower, coping strategies are not perfect, reactions to a traumatic event are reactive and have their own specificity, which is due to the existing disorder. Researching changes at all levels of a child’s functioning as a result of psychotrauma, taking into account the existing disorder along with understanding the possibilities of the available tools for diagnosing PTSD in children with speech disorders is important for providing quality psychological help to traumatized children.

This issue has not received due attention in the scientific literature. Little researched is the issue of diagnosis of children whose speech disorder is related to experienced traumatic event. There is a lack of research on the diagnosis of PTSD in children in the context of an ongoing military conflict. The article provides data on changes in the emotional, behavioral, and cognitive spheres of functioning of a child with speech disorders. It was noted the need to use tools that take into account the existing disorder when diagnosing a child with PTSD. Projective drawings and sand therapy are effective methods for diagnosing children with speech disorders due to psychotrauma. Other methods can be used for diagnosis if the child is ready to verbally cooperate with a specialist.

Key words: diagnosis of PTSD, children, speech disorders, PTSD.

УДК 340.12 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.19>

Петреченко С. А.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри психології та соціальної роботи

Відокремлений структурний підрозділ

Закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний університет

розвитку людини «Україна»»

Хмельницький інститут соціальних технологій

e-mail: svet-petre@meta.ua

ORCID ID: 0000-0002-7329-0219

Researcher ID: AGE-0003-2022

ЮРИДИЧНІ І ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЇ (УКРАЇНСЬКОГО) СУСПІЛЬСТВА ДО УМОВ ПІСЛЯВОЄННОГО ЖИТТЯ

У науковій статті визначені юридичні та психологічні аспекти адаптації українського суспільства до умов післявоєнного життя. Охарактеризовано юридичні аспекти, до яких належать законодавчі зміни, що стосуються відшкодування збитків, соціального захисту та прав людини в умовах післявоєнного відновлення. Визначено психологічні аспекти, які охоплюють процеси тривоги, стресу та травми, а також механізми психологічної реабілітації та підтримки для постраждалих осіб і суспільства. Детально розглянуто завдання, мету та важливість юридичної та психологічної адаптації українського суспільства до післявоєнної ситуації. Запропоновано план тренінгів з юридичних і психологічних аспектів адаптації українського суспільства до умов післявоєнного життя на тримісячний період. За результатами наукового дослідження визначено, що війна має серйозні наслідки для суспільства та людей, їх розв'язання потребує врахування як психологічних, так і юридичних аспектів, які мають взаємодоповнюватися та сприяти створенню умов для покращення якості життя населення та відновлення соціальної гармонії в післявоєнний період.

Ключові слова: адаптація, післявоєнне життя, юридичні аспекти, психологічні аспекти, українське суспільство, війна.

Постановка проблеми. Післявоєнна адаптація суспільства є важливим і складним процесом, який охоплює низку юридичних і психологічних викликів. З юридичного погляду необхідно забезпечити відновлення права та порядку, відшкодувати військові збитки, надавати соціальний захист ветеранам і їхнім сім'ям, а також захищати основні права та свободи всіх постраждалих громадян. З погляду психології важливо врахувати вплив війни на психічне здоров'я людей, зокрема процеси тривоги, стресу й отриманих травм. Суспільству надзвичайно важливо мати життєздатних громадян, оскільки вони вносять суттєвий вклад у розвиток і процвітання країни. Такі громадяни мають потенціал розвивати інновації, вирі-

шувати складні проблеми, створювати нові можливості та сприяти загальному підвищенню якості життя для всіх членів соціуму.

Особливу увагу варто приділити психологічній підтримці та реабілітації постраждалих осіб, а також створенню інтегрованих програм, спрямованих на покращення якості життя та психологічного благополуччя всього суспільства. Тому юридичні та психологічні аспекти адаптації суспільства до умов післявоєнного життя є важливими елементами відновлення та відбудови суспільства після війни. Вони вимагають подальшого дослідження й аналізу для розроблення ефективних стратегій і політик.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціально-психологічну адаптацію спільноти до умов воєнного конфлікту розглядала Л.М. Коробка [3]. У своїй роботі про психологічні дослідження в умовах війни В.Г. Панок [4, с. 9] аналізував вплив війни на предмет психологічних досліджень і визначив актуальні проблеми, що потребують глибокого аналізу. Л.Є. Бегеза, Г.А. Пріб і Я.М. Раєвська [5, с. 160] досліджували особливості та можливі труднощі соціально-психологічної адаптації військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій на етапі повернення до цивільного життя та реадаптації. Незважаючи на проведені дослідження, існують невирішені проблеми в юридичних і психологічних аспектах адаптації українського суспільства до умов післявоєнного життя, які потребують додаткового дослідження й уваги.

Метою статті є теоретичний аналіз і напрацювання рекомендацій з успішної адаптації українського суспільства до умов післявоєнного життя, беручи до уваги як юридичні, так і психологічні аспекти.

Результати дослідження. Наукове дослідження з розроблення психологічних стратегій адаптації спільнот до умов і наслідків військового конфлікту базується на аналізі стану розробленості проблеми адаптації у психології. Важливість поняття адаптації у психології особистості продемонстрував Г.О. Балл, який вказав на необхідність трактувати його не у вузькому сенсі, як пристосування до середовища, а в більш широкому, як єдність взаємозалежних конфліктів. Також він запропонував трактувати адаптацію як «тенденцію до встановлення рівноваги між індивідом і середовищем» [3].

Згідно із твердженням Ж. Піаже, адаптація – це «здатність людини справлятися з викликами конкретної ситуації» [5, с. 160]. Підсумовуючи, адаптація – це процес пристосування до змін у своєму оточенні.

Із загальних тверджень поділимо поняття на психологічну та юридичну адаптацію. Під психологічною розуміємо процес, під час якого людина пристосовується до нових або незвичних для неї цінностей і систем професійних або соціальних зв'язків, прийнятих у тому чи тому суспільстві. З ним стикається абсолютно кожен, причому в різних життєвих сферах. Під юридичною – пристосування до змін у юридичному середовищі та правовій системі.

Війна має серйозні наслідки для суспільства та людей, зокрема втрати життів, руйнування інфраструктури, економічні та психологічні збитки, порушення прав людини тощо. Вирішення таких конфліктів потребує комплексного підходу для гарантування безпеки, відновлення та підтримки психологічного, юридичного й економічного благополуччя населення.

У контексті нашого дослідження варто розглядати досвід психологічної та юридичної роботи з населенням у країнах, що переживають наслідки військових конфліктів, як-от Ізраїль і Грузія. Їхній практичний досвід роботи з населенням демонструє необхідність працювати не лише із жертвами війни, військовими, ветеранами, а і з їхніми сім'ями, громадами, тобто всім населенням країни, щоб підвищити їхню психологічну стійкість і довіру до влади й один до одного.

Основними завданнями юридичної адаптації українського суспільства до післявоєнної ситуації є:

- розроблення та впровадження механізмів відшкодування збитків, завданих війною, зокрема й матеріальних втрат, руйнування майна й іншої економічної шкоди;

- забезпечення соціального захисту вразливих верств населення, зокрема ветеранів, постраждалих і їхніх сімей;

- проведення судової та правоохоронної реформ для забезпечення ефективного функціонування правової системи та захисту прав громадян;

- захист прав людини й основоположних свобод, включаючи право на життя, безпеку, свободу вираження поглядів та інші конституційні гарантії;

- розвиток міжнародного співробітництва у сфері захисту прав людини та відновлення міжнародного правопорядку з метою забезпечення мирного та стабільного розвитку;

- зміцнення демократичних інститутів, забезпечення прозорості та підзвітності влади громадянам, розвиток громадянського суспільства й участь громадян в ухваленні рішень.

З вищевикладеного бачимо, що метою юридичної адаптації є створення правової бази для відбудови та розвитку повоєнного суспільства, захист прав громадян, забезпечення стабільності та верховенства права.

Війна – це сильний стрес, від якого залишаються психологічні травми в багатьох людей. Наскільки великі, залежить від багатьох обставин, зокрема й від внутрішнього потенціалу людини. Уже більше двох років українці живуть із постійним відчуттям страху. Його посилюють звуки повітряних тривог, вибухів, обстрілів і залпів артилерії. За інформацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), нині понад чверть українців перебувають під загрозою психічних розладів, серед яких експерти ВООЗ виділяють такі основні:

- депресію;

- тривожні розлади;

- посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР).

Депресія під час війни є важливою проблемою як для мирного населення, так і для військовослужбовців, тому вона потребує своєчасної діагностики та правильно підбраного лікування. За даними психологів, найбільше випадків депресії почали діагностувати приблизно через дев'ять місяців після повномасштабного вторгнення Росії в Україну [2]. У цей період у людей зникло первинне відчуття благополуччя, накопичилися втома та хронічний стрес. Однак, незважаючи на складну та виснажливу ситуацію, не в усіх людей було діагностовано цей стан. Звісно, чим сильніша нервова система та психіка, тим більша ймовірність, що це станеться. Водночас не всі випадки фіксуються, оскільки більшість українців не звертаються по професійну допомогу до фахівців. Згідно з опитуванням, проведеним за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), лише 10% українців звертаються до лікаря, коли почуваються виснаженими, слабкими або морально розбитими.

Тривожні розлади, спричинені війною, мають специфічні клінічні прояви. Почуття тривоги супроводжується думками про невизначене майбутнє, невинуватим страхом і напругою, надмірною турботою про безпеку в ситуаціях, які її не потребують, почуттям провини, нікчемності та безнадійності, нічними кошмарами та повторюваними думками про війну та травматичні події, а також нездатністю отримувати задоволення від діяльності, яка була джерелом задоволення до війни [8]. Окрім того, тривога супроводжується соціальною та психологічною дезадаптацією, високим рівнем нервово-психічного стресу та соціальної фрустрації, високими показниками за клінічними шкалами та соматизацією.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – це порушення психічного стану, що може розвинути після травматичної події. Приблизно 8% чоловіків і 20% жінок, які пережили травматичні події, мають ПТСР. Наприклад, щоб одна людина одужала від ПТСР, потрібно 15 сесій протягом 3 місяців системної роботи. А це в Україні, орієнтовно, – від 6 до 33% населення (військові та цивільні) [6]. Остаточні цифри ми зможемо визначити тільки в післявоєнний період, коли почуватимемось у повній безпеці. Якщо вчасно психологічно не допомагати людям з ознаками ПТСР, він може розвинути до розладів особистості, депресій, суїцидальних станів.

Головними викликами для українського суспільства щодо психологічної адаптації до повоєнних умов життя є:

- надання психологічної допомоги та реабілітації особам, які пережили воєнний досвід і травму, спричинену втратами близьких і майна;
- розроблення програм і методів управління стресом для подолання стресу, спричиненого воєнним конфліктом;
- надання психотерапевтичної підтримки людям з посттравматичним стресовим розладом та іншими проблемами психічного здоров'я, спричиненими війною;
- розроблення програм реінтеграції для допомоги ветеранам, постраждалим і їхнім сім'ям у процесі інтеграції в суспільство;

– організація тренінгів і програм для побудови позитивних міжособистісних стосунків, зменшення конфліктів і розбудови довіри в суспільстві;

– проведення інформаційних кампаній і освітніх заходів щодо психологічних аспектів подолання наслідків війни, відновлення психічного здоров'я та підтримки вразливих груп населення.

Тому метою психологічної адаптації є допомога суспільству в подоланні травматичних наслідків війни, збереження психічного здоров'я та забезпечення післявоєнної стабільності та благополуччя.

Надання соціальних послуг є важливою функцією для будь-якої держави. Однак під час війни кількість людей, які потребують допомоги, зростає в рази. Наприклад, за перші 18 місяців війни кількість людей з інвалідністю зросла на 300 тисяч осіб і нині становить 3 мільйони осіб. Російська агресія проти України призвела до незліченних людських і матеріальних втрат. Українському народу довелося зіткнутися зі зруйнованою інфраструктурою, будинками, автомобілями, робочими місцями та втратою основних засобів до існування. Величезна кількість людей була змушена покинути свої домівки. За останніми даними, приблизно 5 мільйонів людей втратили свої домівки. Оскільки війна все ще триває, кількість людей, які потребують допомоги, продовжує зростати.

Як бачимо, люди потребують особливої допомоги та підтримки. Для цього відкриваються центри з адаптації у воєнний період в Україні. Існують центри допомоги врятованим, вони надають соціально-психологічну допомогу постраждалим від війни [1]. Допомогу можуть отримати внутрішньо переміщені особи, люди, які виїхали із зони бойових дій чи окупованих територій, місцеві мешканці й усі, хто потребує допомоги. До центрів можна звернутися з будь-якими питаннями, які виникають у зв'язку з повномасштабною війною. Кваліфіковані спеціалісти нададуть необхідну соціально-психологічну, правову чи інформаційну підтримку комплексно та в одному місці [7]. Центри функціонують в 11 містах України, з них стаціонарно в 10 містах – у Запоріжжі, Львові, Дніпрі, Києві, Чернівцях, Мукачеві, Кропивницькому, Одесі, Полтаві, Харкові, та у формі виїздів (мобільні центри) – у 2: Харкові та Херсоні (рис. 1).

На основі теоретичного аналізу та дослідження рівня адаптації до умов післявоєнного життя військових, людей різних професій, дітей ми дійшли висновку, що процес адаптації потребує інтегрованого підходу, який має враховувати як юридичні, так і психологічні аспекти, а також залучати до активної участі всього суспільства, включаючи уряд, громадські організації, суспільні групи й інші об'єднання людей. Необхідно провести навчання людей, щоб вони легше пройшли адаптацію та знали як діяти в тих чи інших життєвих ситуаціях. У таблиці 1 представлений орієнтовний план тренінгів, які треба провести для успішної адаптації суспільства.

Після проходження всіх тренінгів учасники зможуть опанувати юридичні та психологічні аспекти адаптації, здобути практичні навички, які зможуть застосовувати в реальних ситуаціях.

Рис. 1. Карта центрів допомоги врятованим

Таблиця 1

План тренінгів з юридичних і психологічних аспектів адаптації українського суспільства до умов післявоєнного життя на тримісячний період

№	Місяць	Тема тренінгу	Мета тренінгу
1.	Квітень	Знайомство	Ознайомлення з методами оцінки потреб суспільства та проведення аналізу проблем
	Квітень	Юридична грамотність	Навчання із захисту законних прав та інтересів громадян
2.	Травень	Законодавчі зміни та відшкодування збитків	Надання учасникам знань про законодавчі зміни, відшкодування збитків, соціальний захист
3.	Травень	Стрес і травма: психологічна допомога	Вивчення стресу, травми, механізмів психологічної реабілітації та методів психологічної допомоги
4.	Червень	Соціальний захист і підтримка	Ознайомлення із соціальними програмами та підтримкою для постраждалих осіб
5.	Червень	Від теорії до дій	Застосування отриманих знань у практичних сценаріях і обговорення результатів

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати теоретичного аналізу та дослідження показують, що війна має серйозні наслідки для суспільства та людей, їх подолання потребує врахування як психологічних, так і юридичних аспектів, які мають взаємодоповнюватися та сприяти створенню умов для покращення якості життя населення та відновлення соціальної гармонії в післявоєнний період.

Список використаних джерел і літератури

1. Безоплатна правова допомога / Міністерство у справах ветеранів України. URL: <http://surl.li/ruoaa>.
2. Депресія під час війни. *Ресурсна психологія та психотерапія*. URL: <http://surl.li/ruftw>.

3. Коробка Л. Соціально-психологічна адаптація спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4. С. 76–82.
4. Панок В. Психологічні дослідження в умовах війни: проблеми і завдання. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. Т. 1. № 5. С. 1–12.
5. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців/ветеранів: проблематика вивчення / Г. Пріб та ін. *Габітус*. 2022. № 35. С. 159–163.
6. Психологічний стан українців у воєнний період. *Укрінформ*. URL: <http://surl.li/ndysh>.
7. Суспільна служба правової допомоги: адаптація та допомога переселенцям. *Мережа правового розвитку*. URL: <http://surl.li/runyp>.
8. Тривожність під час війни: шляхи терапії. *Спеціалізований медичний портал*. URL: <http://surl.li/qgkzp>.

References

1. Bezoplatna pravova dopomoha [Free legal assistance]. *Ministerstvo u spravakh veteraniv Ukrainy – Ministry of Veterans Affairs of Ukraine*. Retrieved from: <http://surl.li/ruoaa> [in Ukrainian].
2. Depresiiia pid chas viiny [Depression during the war]. *Resursna psykholohiia ta psykhoterapiia – Resource psychology and psychotherapy*. Retrieved from: <http://surl.li/ruftw> [in Ukrainian].
3. Korobka, L. (2015). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia spilnoty do umov i naslidkiv voiennoho konfliktu: teoretychni zasady doslidzhennia [psychological adaptation of the community to the conditions and consequences of the military conflict: theoretical foundations of the study]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky – Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 4, 76–82 [in Ukrainian].
4. Panok, V.H. (2023). Psykholohichni doslidzhennia v umovakh viiny: problemy i zavdanna [Psychological research in the conditions of war: problems and tasks]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 1, 5, 1–12 [in Ukrainian].
5. Prib, H., Beheza, L., Raievska, Ya. (2022). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia viiskovosluzhbovtiv/veteraniv: problematyka vyvchennia [Socio-psychological adaptation of military personnel/veterans: study issues]. *Habitus*, 35, 159–163 [in Ukrainian].
6. Psykholohichni stan ukraintiv u voiennyi period [Psychological state of Ukrainians during the war period]. *Ukrinform*. Retrieved from: <http://surl.li/ndysh> [in Ukrainian].
7. Suspilna sluzhba pravovoi dopomohy: adaptatsiia ta dopomoha pereselentsiam [Social legal aid service: adaptation and assistance to displaced persons]. *Merezha pravovoho rozvytku – Network of legal development*. Retrieved from: <http://surl.li/runyp> [in Ukrainian].
8. Tryvozhnist pid chas viiny: shliakhy terapii [Anxiety during the war: ways of therapy]. *Spetsializovanyi medychnyi portal – Specialized medical portal*. Retrieved from: <http://surl.li/qgkzp> [in Ukrainian].

Petrenchenko S. A.

Candidate of Law, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Psychology and Social Work
Separate Structural Subdivision Higher Education Institution
“Open International University of Human Development “Ukraine””
Khmelnyskyi Institute of Social Technologies

LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF (UKRAINIAN) SOCIETY'S ADAPTATION TO THE CONDITIONS POST-WAR LIFE

The scientific article defines the legal and psychological aspects of the adaptation of Ukrainian society to the conditions of post-war life. The legal aspects are described, which include legislative changes related to compensation for damages, social protection and human rights in the conditions of post-war reconstruction. Psychological aspects are defined, which cover the processes of anxiety, stress and trauma, as well as mechanisms of psychological rehabilitation and support for the affected individuals and society. The task, purpose and importance of legal and psychological adaptation of Ukrainian society to the post-war situation are considered in detail. A training plan for legal and psychological aspects of adaptation of Ukrainian society to the conditions of post-war life for a three-month period is proposed. According to the results of scientific research, it was determined that the war has serious consequences for society and people, their solution requires taking into account both psychological and legal aspects, which should complement each other and contribute to the creation of conditions for improving the quality of life of the population and restoring social harmony in the post-war period.

Key words: adaptation, post-war life, legal aspects, psychological aspects, Ukrainian society, war.

УДК 159.947.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.20>

Петрушенко В. В.

викладач кафедри соціальної психології

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: v.petrushenko@onu.edu.ua

ORCID ID: 0009-0003-1338-9262

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ПРАВНИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗАДОВОЛЕНOSTІ НЕЮ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ КАР'ЄРИ

Стаття присвячена дослідженню мотиваційно-ціннісного ставлення правників до своєї професійної діяльності та суб'єктивної задоволеності нею на різних етапах кар'єрного зростання. Емпірично підтверджено, що на початкових етапах кар'єрного розвитку це ставлення не є досить сформованим. З досвідом і професійним зростанням це ставлення змінюється та покращується. Після проведення аналізу цих результатів можна зробити висновок про полімотивацію діяльності правника, яка зумовлена різними мотивами, що поступово ієрархізуються й утворюють систему мотивації до професійної діяльності.

Ключові слова: свідомість, особистість правника, ставлення до професії, кар'єрний розвиток, мотиваційно-ціннісне ставлення.

Постановка проблеми. Україна, як сучасна європейська держава, нині переживає значні зміни в суспільно-правовому просторі. З одного боку, відбувається наближення до європейських стандартів і цінностей, а з іншого – збереження найкращих національних надбань. Сучасні реалії вимагають від фахівців не лише відповідального виконання своїх обов'язків, але і гнучкості, самостійності, креативності для успішної адаптації до нових соціальних умов. Актуальність дослідження свідомості пов'язана з особливим науковим статусом цього поняття – воно є не лише фундаментальним у науці про людину, але й перетинається із системою інших наук про людину. Філософія, психологія та фізіологія мають свої, різні концепції свідомості. Незважаючи на таку актуальність цієї тематики, тривалий час категорія свідомості не мала чіткого визначення та не було розуміння основних механізмів її функціонування. Як явище психічного життя свідомість і самосвідомість, що мають практичну спрямованість, важко теоретично обґрунтувати, що суттєво ускладнює межі її наукового пізнання, особливо засобами психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання особливої ролі соціальної реальності у формуванні професійного досвіду та професійної самосвідомості фахівців глибоко досліджувалися у психологічних працях (Дж. Келлі, О. Леонт'єв, С. Максименко, В. Петренко, О. Славська, Н. Чепелева, О. Шмельов та інші).

Ю. Швалб аналізує філософсько-методологічні підходи до визначення свідомості та наголошує на її розгляді через ставлення до матерії у трьох вимірах:

- щодо суспільства (свідомість як результат соціального розвитку);
- щодо мозку (свідомість як властивість головного мозку);
- щодо об'єкта (свідомість як ідеальне відбиття реальності) [9].

У контексті нашого дослідження важливою є теза Ю. Швалба про те, що свідомість є функцією не лише мозку, але й людини як цілісної системи, у єдності її природної та соціальної сутності.

Ю. Швалб вводить поняття цілепокладальної свідомості та вважає, що через неї особистість може активно організовувати свої контакти зі світом. На думку вченого, свідомість складається із трьох взаємопов'язаних процесів: споглядання, мислення та відображення. Подібну думку висловлює і Т. Титаренко, яка вважає свідомість видом мислення, що оперує цілими смисловими категоріями, поєднує раціональне й емоційне.

Перспективний науковий підхід до свідомості пропонує Н. Шевченко, яка вважає, що центральною ланкою свідомості є її система цінностей, що визначає спрямованість і створює підґрунтя для здійснення життєвого вибору [10].

Низка дослідників, зокрема О. Мамічева [4] та Л. Романюк [5], стверджують, що моральні цінності у структурі свідомості визначають активність особистості у взаємодії з іншими. Оскільки цінності є фактичною основою для реалізації матеріальної та духовної культури суспільства, їх вивчення має велике значення для розуміння професійної самосвідомості індивіда.

На думку вчених, як-от В. Татенко [6], Т. Титаренко [7] й інші, самосвідомість тісно пов'язана із самоорганізацією індивіда, його поведінковою саморегуляцією та самоствердженням.

У закордонній психології існує безліч різних концепцій свідомості, які часто є суперечливими. Наприклад, К. Schneider та М. Rollo [12] запропонували унікальний підхід до розуміння свідомості та стверджують, що вона пов'язана із процесами сприйняття та знанням про те, що сприймається. S. Simonton [14], спираючись на погляди P. Selby та B. Robertson [13], запропонував парадоксальну ідею, що свідомість як особистісний феномен не існує, натомість є лише окремий досвід і трансформація реальності. R.D. Linke [11] виділяє чотири основні характеристики свідомості: свідомість як процес, суб'єктивне усвідомлення ходу часу, реальність, яку свідомість відображає, та відображення мови.

Нині існує нагальна потреба у вирішенні проблем професійної поведінки та реалізації правника, що залежить від урахування психофізіологічних характеристик особистості, її когнітивної сфери, характеру та професійних настанов. Н. Чепелева зазначає, що більш складним завданням є врахування впливу внутрішніх настанов та інших інтрасуб'єктних чинників на поведінку особистості [8].

Важливо пам'ятати, що в дослідженні професійної поведінки необхідно враховувати не лише внутрішньоособистісні чинники, але й численні зовнішні обставини.

Психологічні механізми розвитку професійної поведінки правника включають формування особливої системи регуляції поведінки, яка передбачає наявність об'єкта та регулюючої системи або регулювальника (Л. Романюк).

У процесі саморегуляції у професійній самосвідомості правника формується абсолютно нова система ставлення до світу. Професійна самосвідомість викладача відображає не лише суб'єктивну реальність, але й міжособистісні стосунки, які його пов'язують із цією реальністю (ці стосунки можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими).

Українські вчені В. Мадзигон і М. Бурда вважають, що особистісна регуляція діяльності фахівця проявляється через управління його активністю й індивідуальні особливості усвідомлення ним реальності та побудову на цій основі індивідуального образу світу [цит. за 5]. Особливо значущими компонентами професійної самосвідомості є елементи сенсової сфери та сенсової регуляції професійної діяльності.

Кар'єрне зростання правника потребує відповідності його «Я» еталону, який відповідає професійним і особистісним характеристикам. На практиці розв'язання цих проблем часто пов'язане з розривом між «реальним Я» та професіограмою фахівця, а також із різними шляхами досягнення бажаної відповідності. За даними В. Лефтерова, важливою характеристикою когнітивної складової частини професійної самосвідомості є ступінь усвідомлення правником професійно значущих якостей і особливостей співвідношення «Я реального професійного» та «Я ідеального професійного» на різних етапах кар'єрного розвитку [3].

Мета статті – теоретично обґрунтувати й емпірично вивчити особливості професійної самосвідомості й умови її покращення у правників з різними типами кар'єри.

Результати дослідження. Кар'єрна траєкторія кожного правника розглядається як рух фахівця в рамках його організаційних позицій, що передбачає поступові функціональні та соціально-економічні зміни у статусі. Професійна кар'єра, як інтегроване поняття, включає кілька послідовних етапів: навчання, початок роботи, професійний розвиток, підтримку професійних навичок і вихід на пенсію.

Отже, основна емпірична вибірка нашого дослідження, що вивчає особливості професійної самосвідомості на різних етапах кар'єри, складалася зі студентів-юристів і правників із різним досвідом роботи: до 5 років, зі стажем 10 років і більше 10 років.

До основних типів кар'єри, які вже мали місце або будуть реалізовуватися в житті наших респондентів, ми відносимо такі:

– вертикальний тип кар'єри, коли правник поступово просувається на вищі щаблі у професійній ієрархії;

– кваліфікаційний тип кар'єри, коли правник професійно зростає, рухаючись уперед за розрядами тарифної сітки;

– статусний тип кар’єри, коли підвищується статус правника через отримання премій, нагород і почесних звань за особистий внесок у розвиток юриспруденції та захист прав людини;

– монетарний тип кар’єри, коли зі збільшенням трудового стажу зростає рівень грошової винагороди правника, надаються соціальні пільги й інші бонуси.

У професійній діяльності правника та підготовці майбутніх юристів мотивація є важливою складовою частиною професійної самосвідомості, яка має велике значення. Вона формується на основі суб’єктивного оцінювання різних аспектів професійної діяльності або навчання в закладі вищої освіти.

Ми застосували методику А.О. Реана «Задоволеність обраною професією» у модифікації В.О. Ядова та Н.В. Кузьминої та виявили, що на різних етапах кар’єрного розвитку основні професійні цінності переосмислюються, а мотиви та цілі поступово змінюються. Це формує усвідомлене ставлення правників до соціуму, їхньої професійної діяльності та фахового навчання (табл. 1).

Аналіз таблиці 1 дозволив нам зробити висновок, що на всіх етапах кар’єрного зростання (від студентів до досвідчених правників із відповідним статусом) у наших респондентів виявлений високий рівень задоволеності обраною професією: студенти (67,5%); правники зі стажем роботи до 5 років (62,9%); правники зі стажем роботи 10 років (54,9%); правники зі стажем роботи більше 10 років (63,6%).

Ми вважаємо, що така тенденція може бути пояснена як суб’єктивними чинниками (професійне вигорання та зниження рівня задоволеності роботою через 10 років), так і об’єктивними соціальними причинами, як-от: фундаментальна переоцінка суспільних цінностей, зростання ролі ринкових відносин, неадекватне висвітлення іміджу правників у засобах масової інформації.

Оскільки мотивація є головним стрижнем особистості правника, вона визначає важливі професійно спрямовані властивості, як-от: спрямованість, ціннісні орієнтації, настанови, соціальні очікування та прагнення, активність, стійкість у досягненні мети тощо.

Емпіричне дослідження рівня сформованості мотиваційно-ціннісного компонента ставлення до професійної діяльності за допомогою методики О. Реана та

Таблиця 1

**Рівні задоволеності обраною професією правників
на різних етапах кар’єри (методика А.О. Реана)**

Групи респондентів	Рівень задоволеності обраною професією %		
	Високий	Середній	Низький
студенти	67,5	28,6	4,2
правники зі стажем до 5 років	62,9	27,7	9,7
правники зі стажем 10 років	54,9	28,3	18
правники зі стажем більше 10 років	63,6	27,9	8,8

Примітка: відмінності достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$.

В. Якуніна включає перелік 16 основних мотивів професійної діяльності і є універсальним, тобто може бути застосоване до представників будь-якої професії. У нашому дослідженні ми використали цей метод для виявлення мотиваційно-ціннісного ставлення до правничої діяльності, що є важливим елементом професійної самосвідомості правника на різних етапах кар'єри. Показники рівня сформованості мотиваційно-ціннісного ставлення до правничої діяльності наведені в таблиці 2.

Так, аналіз таблиці 2 дозволив нам виявити основні мотиви професійної підготовки майбутніх юристів, як-от здобуття глибоких знань у своїй галузі, становлення компетентним фахівцем, забезпечення високого рівня професійної діяльності тощо. На жаль, 17,2% студентів проявляють низький рівень мотивації до правничої діяльності, тоді як середній рівень такої мотивації становить 44,2%.

У групі правників зі стажем до 5 років високий рівень мотивації значно вищий і становить 59,0%, середній рівень – 33,5%, низький – лише 7,8%.

У групі респондентів зі стажем роботи 10 років високий рівень мотивації значно вищий: високий рівень – 62,4%, середній – 36,0%, низький – 1,9%. Правники, що працюють у професії більше 10 років, мають такі показники: високий рівень – 71,8%, середній – 26,6%, низький – 1,9%.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, мотиваційно-ціннісне ставлення до професійної діяльності та задоволеність нею є важливими аспектами в житті будь-якого правника. Ці аспекти змінюються на різних етапах кар'єрного зростання та можуть впливати на його професійну діяльність і результативність.

На початкових етапах кар'єри багато студентів-юристів і молодих спеціалістів можуть мати романтичні уявлення про професію, що відображається в їх мотивації. Зазвичай на цьому етапі юристам важливо отримати глибокі знання та стати компетентними фахівцями у своїй галузі. Проте зі зростанням досвіду та просуванням у кар'єрі мотивація може змінюватись. На етапі розвитку кар'єри можуть

Таблиця 2

Рівні сформованості мотиваційно-ціннісного ставлення правників до професійної діяльності на різних етапах кар'єри (за методикою О. Реана та В. Якуніна)

Групи правників	Рівні сформованості мотиваційно-ціннісного ставлення до правничої діяльності, %		
	Високий	Середній	Низький
студенти	38,9	44,2	17,2
правники зі стажем до 5 років	59,0	33,5	7,8
правники зі стажем 10 років	62,4	36,0	1,9
правники зі стажем більше 10 років	71,8	26,6	1,9

Примітка: відмінності достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$.

стати важливішими інші аспекти, як-от отримання визнання, забезпечення високого рівня професійної діяльності тощо.

Особливу увагу варто приділити задоволеності професійною діяльністю на різних етапах кар'єри. Як показує практика, на початкових етапах задоволеність роботою може бути високою, але із плином часу та зростанням віку може зменшуватися. Це може бути пов'язано з різними чинниками, як-от монотонність роботи, відсутність можливості для професійного зростання або неадекватна оплата праці. Тому важливо для кожного правника постійно аналізувати своє ставлення до професії та шукати способи покращення задоволеності від своєї діяльності.

Узагальнюючи, можна сказати, що мотиваційно-ціннісне ставлення та задоволеність правників від їхньої професійної діяльності змінюються на різних етапах кар'єри і можуть впливати на їхню професійну діяльність і результативність.

Дослідження мотиваційно-ціннісного ставлення до правничої діяльності показало, що на початкових етапах кар'єрного розвитку це ставлення не є досить сформованим. З досвідом і професійним зростанням це ставлення змінюється й покращується. Після проведеного аналізу результатів можна зробити висновок про полімотивацію діяльності правника, яка зумовлена різними мотивами, що поступово ієрархізуються й утворюють систему мотивації до професійної діяльності.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у поглибленні структури професійної свідомості правника на різних етапах кар'єри.

Список використаних джерел і літератури

1. Засекіна Л. Структурно-функціональна організація інтелекту. Острог : Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. 370 с.
2. Кисіль С. Індивідуальний підхід у навчанні на основі обліку типологічних особливостей особистості фахівця. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти* : збірник наукових праць. Вип. 1. Харків : УПА, 2001. С. 111–115.
3. Лефтеров В. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ : монографія : у 2 т. Донецьк : ДЮІ, 2008. 242 с.
4. Мамічева О. Теоретико-методологічні основи розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю. Слов'янськ, 2009. 298 с.
5. Романюк Л. Психологічні чинники розвитку ціннісних орієнтацій студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2014. 20 с.
6. Татенко В. Суб'єкт психічної активності в онтогенезі : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Київ, 1997. 44 с.
7. Титаренко Т. Кризове психологічне консультування Київ : Главник, 2020. 96 с.
8. Чепелева Н. Проблеми психологічної герменевтики. Київ : Міленіум, 2004. 276 с.
9. Швалб Ю. Цілепокладання свідомості (психологічні моделі). Київ : Мілленіум, 2013. 152 с.
10. Шевченко Н. Професійна свідомість: специфіка психологічного я. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Серія «Психологія». 2005. № 14. С. 98–106.

11. Linke R.D. Some Principles for Application of Performance indicators in Higher Education. *Higher Education Management*. 1992. № 4. P. 194–203.
12. Schneider Kirk J., May Rollo. *The Psychology of Existence: an integrative, clinical perspective*. McGraw Hill, Inc., 1995. 330 p.
13. Selby P., Robertson B. Measurement of quality of life in patients with cancer. *Cancer Surv.* 1987. Vol. 6. № 3. P. 521–543.
14. Simonton C., Simonton S. Cancer and stress counseling the cancer patient. *Med. J. Aust.* 1981. P. 679–683.

References

1. Zasekina, L.V. (2015). *Strukturno-funktsionalna orhanizatsiia intelektu [Structural and functional organization of the intellect]*. Ostrog: Type of national Ostroh Academy University [in Ukrainian].
2. Kysil, S.G. (2001). Indyvidualnyi pidkhid u navchanni na osnovi obliku typolohichnykh osoblyvosti osobystosti fakhivtsia [Individual approach in education based on the accounting of typological features of a specialist's personality]. *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity: zb. nauk. pr.* Issue 1. Kh.: UIPA [in Ukrainian].
3. Lefterov, V.O. (2008). *Psykhologichni treninhovi tekhnolohii v orhanakh vnutrishnikh sprav [Psychological training technologies in internal affairs bodies]*. Donetsk: DYU [in Ukrainian].
4. Mamicheva, O.V. (2009). *Teoretyko-metodolohichni osnovy rozvytku predmetno-pedahohichnykh zdibnostei vykladachiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv humanitarnoho profilu [Theoretical and methodological foundations of the development of subject-pedagogical abilities of teachers of higher educational institutions of the humanitarian profile]*. Sloviansk [in Ukrainian].
5. Romaniuk, L.V. (2014). *Psykhologichni chynnyky rozvytku tsinnisnykh oriientsatsii studentskoi molod [Psychological factors in the development of value orientations of student youth]*. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Tatenko, V.A. (1997). *Subiekt psykhichnoi aktyvnosti v ontogenezi [Subject of mental activity in ontogenesis]*. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv University named after Taras Shevchenko. Kyiv [in Ukrainian].
7. Tytarenko, T.M. (2020). *Kryzove psykhologichne konsultuvannia [Crisis psychological counseling]*. Kyiv. Hlavnik [in Ukrainian].
8. Chepeleva, N.V. (2004). *Problemy psykhologichnoi hermenevtyky [Problems of psychological hermeneutics]*. Kyiv. Millennium [in Ukrainian].
9. Shvalb, Yu.M. (2013). *Tsilepokladannia svidomosti (psykhologichni modeli) [Goal setting of consciousness (psychological models)]*. Kyiv. Millennium [in Ukrainian].
10. Shevchenko, N.F. (2005). *Profesiina svidomist: spetsyfika psykhologichnoho ya [Professional consciousness: the specifics of the psychological self]*. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody. Seriia «Psykholohiia»*. № 14. P. 98–106 [in Ukrainian].
11. Linke, R.D. (1992). Some Principles for Application of Performance Indicators in Higher Education. *Higher Education Management*. № 4. P. 194–203 [in English].
12. Schneider, Kirk J., May, Rollo. (1995). *The Psychology of Existence: an integrative, clinical perspective*. McGraw Hill, Inc. 330 p. [in English].
13. Selby P., & Robertson B. (1987). Measurement of quality of life in patients with cancer. *Cancer Surv.* Vol. 6. № 3 P. 521–543 [in English].
14. Simonton, C., & Simonton, S. (1981). Cancer and stress counseling the cancer patient. *Med. J. Aust.* P. 679–683 [in English].

Petrushenko V. V.

Lecturer at the Department of Social Psychology

Odesa I. I. Mechnikov National University

**FEATURES OF THE MOTIVATION AND VALUE ATTITUDE
OF LAWYERS TOWARDS THEIR PROFESSIONAL ACTIVITY
AND SATISFACTION WITH IT AT DIFFERENT CAREER STAGES**

The article is devoted to the study of the motivational and value attitude of lawyers towards their professional activity and subjective satisfaction with it at different stages of career growth. It has been empirically confirmed that this attitude is not sufficiently formed at the initial stages of career development. With experience and professional growth, this attitude changes and improves.

Analyzing these results, it is possible to draw a conclusion about the polymotivation of a lawyer's activity, which is due to various motives that gradually become hierarchical and form a system of motivation for professional activity.

Key words: consciousness, personality of lawyer, attitude to profession, career development, motivational and value attitude.

УДК 339.137.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.21>

Піддубна Ю. В.

асистент кафедри психології і креативних індустрій
Національний університет «Чернігівська політехніка»
e-mail: yuliya.oresheta@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7551-1938

Чепурна Г. Л.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології і креативних індустрій
Національний університет «Чернігівська політехніка»
e-mail: chepurna74@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4486-5447

ЛІДЕРСТВО І МОТИВАЦІЯ В ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена актуальній проблемі дослідження лідерства і мотивації в Україні в умовах воєнного стану. Конкретизовано, що не тільки органи влади, але й бізнесові структури та підприємці виявились психологічно не готовими до функціонування в умовах воєнного стану, незважаючи на те, що війна триває із 2014 року. Систематизовано, що психологічна неготовність керівників призвела до цілковитого чи часткового припинення їхнього функціонування, значного відтоку фахівців. Визначено, що поряд з економічними наслідками впливу війни та значними фінансовими ризиками активізувались психологічні аспекти функціонування бізнесу в Україні. Водночас нами відзначено позитивний вплив війни на підприємницьку діяльність, що полягає в підвищенні відповідальності, мотивації, самореалізації через відкриття власної справи. Обґрунтовано, що, незважаючи на активну підтримку підприємницької діяльності з боку держави та низки світових організацій, натеper не існує єдиної моделі виходу із кризового стану та мінімізації наслідків впливу війни на підприємницьку діяльність.

Ключові слова: лідерство, мотивація, підприємництво, бізнес, воєнний стан.

Постановка проблеми. Системні зрушення та соціально-економічні перетворення, політичні зміни, що відбуваються протягом останніх двох років після початку повномасштабного вторгнення практично в усіх сферах суспільного життя, надзвичайно загострюють питання діяльності різних бізнесових структур в Україні. Причому не тільки з урахуванням виняткового економічного аспекту функціонування, але і психологічного. Лідерство в економічній сфері стало поштовхом до об'єднання громадян навколо соціально значущих ідей і ґрунтувалося на авторитеті керівника чи підприємства загалом, а конкуренція перетворилася на «змагання» за виживання в умовах постійних обстрілів.

В умовах ринкових відносин діяльність будь-якого підприємства чи установи як суб'єктів ринкових відносин відбувається в умовах жорсткої конкуренції за сфери впливу та можливості розвитку. Наявність конкурентного середовища стає основою створення сприятливих умов для економічного розвитку як окремого регіону, так і суспільства загалом. Це рушійна сила соціального й економічного прогресу.

Успішне функціонування підприємств останнім часом усе частіше пов'язане з упровадженням нових нестандартних рішень, а також загальної активізації трудової поведінки професійного колективу співробітників, частковим делегуванням відповідних повноважень, ухваленням колегіальних рішень і посиленням процесів лідерства. Лідерство, як соціально-психологічний феномен, активно загострюється в період змін і соціально-економічних перетворень, коли постає нагальна потреба в людях, здатних і спроможних приймати складні виклики та досягати поставлених цілей. Повномасштабне вторгнення стало поштовхом до активізації процесів лідерства в підприємницькій діяльності серед значної кількості громадян України, які вимушено опинилися в ситуації невизначеності й іноді навіть тотальної втрати доходів і заощаджень. Це стало поштовхом до зміни власної економічної поведінки й ухвалення рішення про відкриття власної справи чи бізнесу, який би дозволив, з одного боку, реалізувати власний підприємницький потенціал, а з іншого – забезпечити фінансовий дохід собі та власній сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Україна має значний науковий і практичний доробок у дослідженні лідерства та мотивації в науковій літературі. Окремі аспекти лідерства з погляду психології, педагогіки, управління, політології стосувалися дослідження лідерського потенціалу, впливу суспільних трансформацій на лідерство та систему управління підприємством, а також формування нових викликів до системи вищої освіти в підготовці конкурентоспроможних фахівців, які володіють інноваційним потенціалом та здатні до лідерської діяльності в ринкових умовах. Це праці М. Мартиненко, Т. Титаренко, Н. Прилепи, Г. Старовойтова, І. Носенко, М. Кононець, І. Сушик, Л. Скібицької й інших. Н. Коваленко, О. Гавриленко, О. Гребінчук розглядають економіко-правові та психологічні аспекти управління бізнесом в умовах війни та відзначають виняткову важливість підтримки з боку держави. Ю. Тарасовський аналізує особливості релокації та фінансової підтримки підприємців в умовах війни. І. Стояненко й А. Урсатій аналізують економічні наслідки ведення воєнних дій для української економіки й економіки світу. Також низка аналітичних матеріалів на інформаційних ресурсах України та світу наочно демонструє спад і основні показники функціонування підприємств в Україні.

І хоча означені праці демонструють зацікавленість авторів щодо означеної проблеми, однак подальшого дослідження потребують питання врахування психологічних аспектів лідерства та мотивації в підприємницькій діяльності в умовах війни.

Мета статті – проаналізувати психологічний аспект лідерства та мотивації в підприємницькій діяльності в Україні в умовах воєнних дій.

Виклад основного матеріалу. Аналіз теоретичних і практичних досліджень дав нам змогу відзначити той факт, що дане питання висвітлено не дуже повно, оскільки війна триває й донині, а її остаточні наслідки можна буде оцінити лише після завершення. Ще одна особливість полягає в тому, що аналогічних за масштабом війн не було від закінчення Другої світової війни, і проводити аналогії чи порівнювати наслідки не є доречним через зміни самого способу ведення війни та її інтенсивності. І хоча провідні європейські та світові видання й аналітичні центри дають свої виважені прогнози та висновки стосовно розвитку підприємництва в Україні, однак варто зважати на те, що вони торкаються суто функціонування в безпечних умовах.

Функціонування бізнесу у XXI ст. відбувається зі значними процесами інформатизації, глобалізації та швидких змін. Постійні процеси трансформації та перетворень відображають можливість бізнесу пристосовуватися до змінних умов і продовжувати діяльність в обраній сфері. І реалії ведення бізнесу в Україні відповідали цим процесам. До лютого 2022 р., дня, що став початком тривалої та виснажливої боротьби українців за виживання.

Початок повномасштабного вторгнення практично одразу призвів до необхідності переведення функціонування економіки у воєнний стан, що по суті відзначається конкретними вимогами та специфікою діяльності. Ситуація почала характеризуватися тим, що насамперед змінилися цінності, пріоритети та потреби кожного українця, а обсяг ресурсів і можливостей функціонування бізнесу значно скоротився. Максимально наближені до північних, східних кордонів нашої держави підприємства взагалі вимушені були «рятувати» власний бізнес у буквальному розумінні слова. Або призупиняти свою діяльність – тимчасово або назавжди [10].

Повномасштабне вторгнення наклало свій відбиток на всі процеси. По суті війна знизила економічну продуктивність через розрив і руйнування існуючих роками торговельних відносин, значну втрату людського капіталу (це явище вимушеної міграції в більш безпечні місця), знищення наявного фізичного капіталу та загальний технологічний регрес, політичну нестабільність і загальну невизначеність, втрату перспектив [9].

Підприємницька діяльність є важливою рушійною силою створення нових робочих місць і економічного зростання в довгостроковій перспективі, а повномасштабне вторгнення не тільки зруйнувало значну частину бізнесу в Україні, але й на роки відкинуло назад можливості до економічного зростання та розвитку. Війна спричинила релокацію значної частини підприємств у більш безпечні регіони України та навіть за кордон. Це спричинило появу конкуренції в більш економічно вигідних регіонах держави, а також загострило проблему завоювання лідерських позицій із місцевими виробниками. І хоча держава всіляко створює умови для збереження підприємництва в Україні через систему пільг, податкових

знижок, кредитів, грантів та інших засобів стимулювання, однак це є лише незначною спробою підтримки в економічному плані [11].

Не менш важливо приділити увагу соціально-психологічним особливостям особистості підприємця, розвитку в нього стресостійкості, волі, упертості та спрямованості на ведення бізнесу в умовах, максимально насичених різними ризиками підприємницької діяльності. Вибір – вистояти, перемогти та відродитися (за необхідності) став ключовою ознакою діяльності у сфері бізнесу. Для його здійснення потрібна не лише єдність, але й психологічна стійкість, причому як індивідуальна, так і колективна. Вона по суті стає тим умінням, що дозволить подолати і пройти крізь усі випробування, водночас зберегти психічне здоров'я, соціальний добробут та наявні відносини.

Психологічний зміст управлінської діяльності полягає у здатності суб'єкта задовольнити свої потреби та досягнути поставленої мети, що виступає конкретним результатом. В умовах стабільного функціонування держави й економіки лідери та керівники мають психологічну готовність та відповідну професійну майстерність щодо реалізації намічених цілей і націлені на продуктивність і результативність. Тобто вони мають чіткі орієнтири для досягнення вершин і свідомо рухаються в заданому напрямі. В умовах же воєнних дій можна спостерігати явище психологічної неготовності до ведення бізнесу, високу ймовірність настання ризику – втрати власної справи.

Діяльність керівника, спрямована на забезпечення ефективного функціонування, передбачає врахування необхідності створення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі, дотримання правил психологічної сумісності працівників, цілеспрямовану роботу зі згуртування колективу та професійну спрацьованість [2].

Від уміння та лідерських якостей керівника залежить можливість створення психологічно комфортних умов праці, які дозволяють працівникам ефективніше виконувати поставлені завдання, отже, це позитивно впливає на продуктивність функціонування самої організації. Психологічні аспекти лідерства та мотивації залежать від психологічних особливостей і характеристик керівника як суб'єкта підприємницької діяльності.

Ефективність лідерства визначається такими якостями, як комунікабельність, гнучкість, відповідальність, стресостійкість, рішучість, компетентність, готовність до змін, здатність до співпраці, інтелектуальні здібності тощо [3].

Війна стала психологічним дезорганізуючим чинником, подразником, до якого ні людський організм, ні суспільство загалом не виробили відповідного захисту, чи імунітету, здатного захистити від травмувальних наслідків і тривалого впливу. І це ще одна причина того, чому значна частина підприємців вимушено-добровільно припинили підприємницьку діяльність в Україні [7].

На державному рівні постає нагальна необхідність у створенні єдиної системи підтримки бізнесу та підприємництва, здійсненні низки заходів, спрямованих

на формування в умовах війни психологічної готовності до продовження підприємницької діяльності, а також мінімізації наслідків тривалого перебування у стані стресу, зумовленого війною. Саме психологічна готовність і стресостійкість стають запорукою ефективної підприємницької діяльності в умовах війни. Підтримка соціальних комунікацій дозволяє адаптуватися до функціонування в умовах воєнного стану.

Розуміння психологічних аспектів впливу війни на психіку працівника дозволяє керівнику розвивати психологічну стійкість до праці в умовах високих ризиків, нестабільності та спрощує способи впливу на поведінку підлеглих. Лідерство в умовах війни є чинником єднання та згуртування колективу, виступає прикладом незламності, віри та впевненості в можливостях розвитку та функціонування за будь-яких обставин.

І це демонструє незначна частина підприємств, що виявляють стійкість і навіть зростання, які стали обличчям української незламності у світі. Вони переорієнтують власну структуру та виробництво, модифікують свої продукти, освоюють нові ринки й інвестують у технології, які забезпечують успіх [6].

За даними дослідження проєкту «Бізнес в умовах війни», український малий і середній бізнес має все необхідне для досягнення успіху в підприємстві у складних умовах війни. Незважаючи на перешкоди, до 30% підприємств прагнуть зростати та нарощувати виробництво. І навіть попри наявність державних програм підтримки більше 40% підприємств вважають себе досить незалежними та винахідливими, щоб досягати власних бізнес цілей без будь-якої підтримки [1].

Водночас неодноразові опитування підприємців, проведені Європейською бізнес-асоціацією, демонструють факт погіршення фінансового становища та вичерпування фінансових резервів.

Індекс активності бізнесу UBI (Ukrainian Business Index) станом на січень 2024 р. становить 37,3 (зі 100 можливих). Індекс дещо зріс порівняно з попереднім роком, але залишається нижче локального максимуму, зафіксованого в серпні 2023 р. (38,2). Значення індексу свідчить про втому бізнесу від невизначеності та стагнації ситуації на ринку, водночас кількість замовлень від клієнтів залишається незмінною, як і обсяг випуску продукції. Бізнес припинив накопичувати товарні запаси, падіння спостерігається від червня 2022 р. [4].

Ці чинники сприяли тому, що держава почала здійснювати цілу низку ефективних заходів, спрямованих на підтримку функціонування підприємства в Україні та врегулювання трудових відносин у нових реаліях. До них можна віднести:

1) комплекс заходів із релокації підприємств в умовно безпечні регіони держави. На законодавчому рівні була розроблена Програма релокації підприємств, що забезпечує можливість надання допомоги підприємцям і їхнім працівникам переїхати в безпечніші регіони. У рамках даної Програми надається допомога в підборі місця релокації, фактична допомога з переміщенням обладнання, устат-

кування та працівників, допомога в їх розміщенні на новому місці та відновлення системи логістичних послуг [8];

2) цільові компенсації за працевлаштування на підприємствах внутрішньо переміщених осіб. Оскільки територія воєнних дій є досить істотною порівняно навіть із 2014 р., то кількість внутрішньо переміщених осіб стала досить значною і продовжує зростати, тому що воєнні дії продовжуються й охоплюють нові території. Ця фінансова підтримка стала суттєвою допомогою для малого і середнього бізнесу, який діє в умовах чітко обмеженого фінансування;

3) зміни податкового законодавства звільнили значну частину підприємців (зокрема, ФОПів) від сплати податків на деякий період часу. Окрім цього, були скасовані значна частина перевірок, що спростило механізм ведення бізнесу та позбавило відчуття дискомфорту від перевірок і ревізій;

4) пільгове кредитування – отримання пільгових кредитів під 0% дозволяє зацікавленим у цьому підприємцям розвинути власний бізнес без залучення власних коштів;

5) формування системи практичних заходів із психологічної підтримки підприємців – тренінгові програми, програми розвитку стресостійкості, курси, вебінари, лекції й освітні хаби забезпечують психологічну підтримку підприємців (як реальних, так і тих, хто тільки планує розпочати підприємницьку діяльність);

6) сприяння наданню підтримки з боку низки європейських і світових організацій, зокрема і щодо ветеранського бізнесу, жіночого лідерства, релокованих підприємств і деяких інших категорій;

7) окремо виділимо урядову програму «єРобота», що забезпечує грантову програму підтримки для започаткування власної справи, розвитку підприємництва та навчання. Ця програма дозволяє отримати грант на відкриття власної справи в деяких секторах економіки [5].

Означені напрями підтримки стали і психологічними чинниками розвитку мотивації в підприємницькій діяльності. Бажання реалізуватися, прагнення до самовираження та покращення фінансового та матеріального становища, накладене на обмежені можливості працевлаштуватися за набутою раніше спеціальністю через відсутність належної кількості робочих місць і тотальне зменшення вакансій, стало поштовхом і мотивувальним чинником до започаткування власної справи. Наявність психологічної підтримки на місцях, менторство та система державних заходів зміцнюють мотивацію до підприємницької діяльності.

Сучасні реалії вимагають від підприємців чіткої системи мотивації та готовності до тривалої протидії негативному впливу та наслідкам війни. Якщо говорити про малий і середній бізнес, то особливості його адаптації до функціонування в умовах воєнного стану полягають в отриманні пільгових кредитів і грантів; релокації в безпечніші регіони, переорієнтації на виготовлення соціально затребуваних товарів і послуг, активному їх просуванні на міжнародні ринки, тобто збільшенні імпорту власної продукції. Із психологічного погляду означені заходи

сприятимуть забезпеченню базових потреб у безпеці, розвитку та самореалізації. І за умови їх задоволення як із боку керівника, так і з боку працівників психологічна готовність до адаптації в нових реаліях зростатиме.

І ще один аспект, який потребує висвітлення, – вплив війни в позитивному руслі на лідерство та мотивацію, а також підприємницьку діяльність загалом. І як би дивно це не звучало, війна привела не тільки до технологічного оновлення низки підприємств і організацій, але й до розвитку мотивації до підприємництва, відкриття власної справи, ведення бізнесу. Взяття відповідальності за фінансовий стан і соціальне благополуччя власних сімей спонукало низку громадян України до відкриття власної справи. І мотиви для цього є досить різними: наприклад, патріотизм, втрата роботи або неможливість працевлаштуватися; пізнання себе та самореалізація, прагнення допомогти відродженню економіки України, емпатія, усвідомлене бажання змінити власне життя. Лідерство в рамках підприємницької діяльності із психологічного погляду характеризується проявом власних, часто прихованих умінь, що сприяють згуртуванню, професійному та соціальному єднанню не тільки колективу всередині організації, але й єднанню з іншими організаціями окремої сфери суспільних відносин, що відкрито діляться позитивним досвідом виходу із кризових ситуацій, зумовлених війною. Активна інформаційна підтримка з боку окремих структур і приватних осіб не тільки в рамках України, але й у світовому інформаційному полі, зміцнює прагнення до досягнення успіху в підприємстві й утверджує особистісну мотивацію.

Рішучість, упертість, стійкість і здатність бачити позитивне в умовах невідомості країни – яскраве свідчення незламності та сили українського народу перед ворогом.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У результаті проведеного теоретичного аналізу наукових джерел можемо сказати, що повномасштабне вторгнення завдало значної шкоди економіці України. Зменшення кількості підприємств, порушення логістичних ланцюжків, скорочення кількості робочих місць і зменшення кількості працівників через вимушену міграцію та людські втрати, що зумовлені як долученням представників чоловічої статі до захисту України у лавах ЗСУ, так і людськими жертвами внаслідок воєнних дій, – ось далеко не повний перелік наслідків війни. Встановлено, що явище лідерства та мотивації в сучасних умовах повномасштабного вторгнення в Україні не втрачає своєї значущості й актуальності, але набуває нових форм. Якщо людина мотивована, вона стає наполегливою, рішучою, відповідальною, системною, тоді досягає кращих результатів. Це дозволяє з обережним оптимізмом прогнозувати, що ці процеси продовжаться та пришвидшаться в період післявоєнного відновлення України. Досліджено низку заходів, здійснюваних державою на підтримку підприємництва, та проаналізовано їхній вплив на психологічні аспекти лідерства та мотивації. Конкретизовано, що водночас подальшого дослідження потребує аналіз психологічних чинників, що впливають на успішність і ефективність функ-

ціонування бізнес-структур в умовах воєнного стану, а також можливостей їх подальшого застосування в період відновлення України.

Список використаних джерел і літератури

1. Всупереч обставинам: як український бізнес процвітає під час війни. URL: <https://www1.payoneer.com/ua/resources/defying-the-odds-how-ukrainian-businesses-thrive-during-war> (дата звернення: 30.05.2024).
2. Власенко Т. Лідерство та мотивація підприємця в сучасних умовах. URL: http://bses.in.ua/journals/2023/79_2023/12.pdf (дата звернення: 30.05.2024).
3. Греджева Т. Конкуренція в підприємницькій діяльності: теоретичні аспекти. URL: <https://magazine.faaf.org.ua/konkurenciya-v-pidpriemnickiy-diyalnosti-teoretichni-aspekti.html> (дата звернення: 30.05.2024).
4. Дослідження стану та потреб бізнесу в умовах війни: результати опитування у грудні 2023 – січні 2024 р. URL: <https://business.diaa.gov.ua/cases/novini/doslidzenna-stanu-ta-potreb-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opituvanna-v-grudni-2023-sicni-2024-roku> (дата звернення: 30.05.2024).
5. Економіко-правові та психологічні аспекти управління бізнесом в умовах війни / Н. Коваленко та ін. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/3244/3259> (дата звернення: 30.05.2024).
6. Прилепа Н. Лідерство в системі управління підприємством. *Вісник Хмельницького національного університету*. Серія «Економічні науки». 2019. № 5. С. 184–187.
7. Приг Г., Горбенко В. Психологічні чинники, що впливають на ефективність управлінської діяльності під час війни. URL: https://www.researchgate.net/publication/376178511_Psihologichni_cinniki_so_vplivaut_na_efektivnist_upravlinskoj_diyalnosti_pid_cas_vijni (дата звернення: 30.05.2024).
8. Програма релокації підприємств. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-%20f3ca%20%20-4121%208679%20e4853640%20a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv> (дата звернення: 30.05.2024).
9. Стояненко І., Урсатій А. Війна в Україні: наслідки для національної економіки та світу. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=vtZwEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA171&dq=info:Gn8CisaYx3wJ:scholar.google.com&ots=WTL4cUSY7s&sig=MA4RjKR9Pw5R5tBQsLsaxeRts8&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 30.05.2024).
10. Тарасовський Ю. Релокація та фінансова підтримка підприємців. *Forbes*. 2022. 19 квітня. URL: <https://forbes.ua/news/relokatsiya-ta-finansova-pidtrimka-pidpriemtsiv-v-ukraini-zapustilidvi-platformi-dlya-dopomogi-biznesu-11042022-5378> (дата звернення: 30.05.2024).
11. Якимова Л. Оцінювання впливу релокації підприємств на соціально-економічний розвиток умовно безпечних регіонів України. URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/35775/1/mk-19-05-23-52-54.pdf> (дата звернення: 30.05.2024).

References

1. Vsuperech obstavynam: yak ukrainskyi biznes protsvitaie pid chas viiny [Despite the circumstances: how Ukrainian business thrives during the war]. Retrieved from: <https://www1.payoneer.com/ua/resources/defying-the-odds-how-ukrainian-businesses-thrive-during-war> (data zvernennia: 30.05.2024) [in Ukrainian].
2. Vlasenko, T.A. Liderstvo ta motyvatsiia pidpriiemtsia v suchasnykh umovakh [Leadership and motivation of an entrepreneur in modern conditions]. Retrieved from: http://bses.in.ua/journals/2023/79_2023/12.pdf (data zvernennia: 30.05.2024) [in Ukrainian].

3. Hredzheva, T.V. Konkurentsiiia v pidpriemnytskii diialnosti: teoretychni aspekty [Competition in entrepreneurial activity: theoretical aspects]. Retrieved from: <https://magazine.faaf.org.ua/konkurenciya-v-pidpriemnickiy-diyalnosti-teoretichni-aspekti.html> (data zvernennia: 30.05.2024) [in Ukrainian].
4. Doslidzhennia stanu ta potreb biznesu v umovakh viiny: rezultaty opytuvannia v hrudni 2023 – sichni 2024 roku [Competition in entrepreneurial activity: theoretical aspects]. Retrieved from: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/doslidzenna-stanu-ta-potreb-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opituvanna-v-grudni-2023-sicni-2024-roku> (data zvernennia: 30.05.2024).
5. Kovalenko, N.O., Havrylenko, O.Ye., Hrebinchuk, O.M. Ekonomiko-pravovi ta psykholohichni aspekty upravlinnia biznesom v umovakh viiny [Economic, Legal and Psychological Aspects of Business Management in the Time of War]. Retrieved from: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/3244/3259> (data zvernennia: 30.05.2024) [in Ukrainian].
6. Prylepa, N.V. (2019). Liderstvo v systemi upravlinnia pidpriemstvom [Leadership in the enterprise management system]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky*. № 5. S. 184–187 [in Ukrainian].
7. Prih, H.A., Horbenko, V.O. Psykholohichni chynnyky, shcho vplyvaiut na efektyvnist upravlinskoï diialnosti pid chas viiny [Psychological Factors Affecting the Effectiveness of Management Activities in Time of War]. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/376178511_Psihologicni_cinniki_so_vplyvaut_na_efektivnist_upravlinskoï_dialnosti_pid_cas_vijni (data zvernennia: 30.05.2024) [in Ukrainian].
8. Prohrama relokatsii pidpriemstv [Enterprise relocation program]. Retrieved from: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=3e766cf9%20f3ca%20%20-4121%208679%20e4853640%20a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv> (data zvernennia: 30.05.2024) [in Ukrainian].
9. Stoianenko, I.V., Ursatii, A.E. Viina v Ukraini: naslidky dlia natsionalnoi ekonomiky ta svitu [The War in Ukraine: Implications for the National Economy and the World]. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=vtZwEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA171&dq=info:Gn8CisaYx3wJ:scholar.google.com&ots=WTL4dNTV6q&sig=hyN1VGzvED2GTY0tf68cKzWrM4&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (data zvernennia: 30.05.2024) [in Ukrainian].
10. Tarasovskyi, Yu. Relokatsiia ta finansova pidtrymka pidpriemstiv. Forbes. 2022. 19 kvitnia [Relocation and financial support for entrepreneurs]. Retrieved from: <https://forbes.ua/news/relokatsiya-ta-finansova-pidtrimka-pidpriemstiv-v-ukraini-zapustili-dvi-platformi-dlya-dopomogi-biznesu-11042022-5378> (data zvernennia: 30.05.2024) [in Ukrainian].
11. Yakymova, L.P. Otsiniuvannia vplyvu relokatsii pidpriemstv na sotsialno-ekonomichni rozvytok umovno bezpechnykh rehioniv Ukrainy [Assessing the Impact of Enterprise Relocation on the Socio-Economic Development of Conditionally Safe Regions of Ukraine]. Retrieved from: <https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/35775/1/mk-19-05-23-52-54.pdf> (data zvernennia: 30.05.2024) [in Ukrainian].

Piddubna Yu. V.

Assistant at the Department of Psychology and Creative Industries
Chernihiv Polytechnic National University

Chepurna G. L.

Candidate of Psychological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Psychology and Creative Industries
Chernihiv Polytechnic National University

LEADERSHIP AND MOTIVATION IN ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW: PSYCHOLOGICAL ASPECT

The article is devoted to the topical issue of studying leadership and motivation in Ukraine under martial law. The author specifies that not only the authorities, but also business structures and entrepreneurs have proved to be psychologically unprepared to function under martial law, despite the fact that the war has been going on since 2014. Systematised that the psychological unpreparedness of managers led to a complete or partial cessation of their functioning and a significant outflow of specialists. It is determined that, along with the economic consequences of the war and significant financial risks, the psychological aspects of business functioning in Ukraine have intensified. At the same time, we have noted the positive impact of the war on entrepreneurial activity, which consists in increasing responsibility, motivation, and self-realisation through starting a business. It is substantiated that despite the active support of entrepreneurship by the State and a number of international organisations, there is currently no single model for overcoming the crisis and minimising the effects of the war on entrepreneurship.

Key words: leadership, motivation, entrepreneurship, business, martial law.

УДК 159.923:613.86]:005(043.5)

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.22>

Рибко А. П.

аспірантка кафедри диференціальної і спеціальної психології

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: alisa-r@ukr.net

ORCID ID: 0009-0007-9376-3558

ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

На основі теоретичного аналізу сучасної наукової психологічної літератури із проблеми емоційної компетентності уточнено сутність поняття «емоційна компетентність особистості», визначено вимоги, які висуває суспільство до здійснення професійної діяльності в соціономічній сфері. У статті наводяться новітні досягнення в галузі нейронаук, зокрема й дослідження, пов'язані з особливостями емоцій, розуму та функціонуванням мозку, що сприяють розвитку теорії емоцій. Це, у свою чергу, дозволяє глибше вивчати когнітивні процеси та механізми мозку, водночас розкривати нові аспекти людської емоційності. Сучасні вчені стверджують, що емоції формуються завдяки складній взаємодії різних систем усього мозку, що цей процес може змінюватися під впливом навчання та життєвого досвіду людини протягом усього її життя.

Мета статті полягає у вивченні проблеми емоційної компетентності як феномену сучасної психології.

Розглядаються основні аспекти проблеми емоційної компетентності й емоційного інтелекту як чинники успішності, підвищення продуктивності, покращення якості життя та функціонування в суспільстві.

Емоційна компетентність визначається як здатність усвідомлювати свої емоції й емоційні стани інших людей. Рівень цієї компетентності може бути показником якості емоційного життя. Вона включає вміння, необхідні для адекватної реакції на різні ситуації на основі всебічного аналізу інформації. Емоційна компетентність збагачує особистий досвід, сприяє швидкому аналізу складних емоційних ситуацій і є ключовим чинником успіху в різних галузях життєдіяльності.

Майбутні наукові дослідження в галузі емоційної компетентності можуть привести до вироблення нових методів і стратегій для формування та покращення емоційної сфери особистості, зокрема й управління емоціями. Отримані результати можуть виявити важливі аспекти, які можна використовувати під час створення ефективних програм психологічної підготовки працівників у різних галузях діяльності. Це, своєю чергою, може сприяти підвищенню професійної компетентності фахівців.

Ключові слова: емоційність, компетентність, емоційна компетентність, емоційний інтелект, професійна успішність, особистість.

Постановка проблеми. Успіх і благополуччя людства, як в особистій, так і в діловій сфері, усе більше залежать від здатності індивіда керувати своїми емоціями та відносинами з оточенням. Розвиток емоційної компетентності, емоційного

інтелекту стає ключовим чинником у забезпеченні успішного пристосування до змінного світу й ефективного функціонування в різних соціальних і професійних контекстах.

Необхідність вивчення емоційної компетентності особистості як феномену сучасної психології зумовлена необхідністю усунення суперечностей, що виникають в умовах вимог сучасного суспільства до вмій і навичок фахівців у швидко мінливому та непередбачуваному світі. Також ураховується особистий досвід людей, які щодня стикаються з особистими та професійними труднощами в усвідомленні своїх і чужих емоцій.

Особливо важливо визначити сутність і зміст поняття «емоційна компетентність», розвивати емоційну компетентність фахівців у професіях, де потрібне постійне інтенсивне спілкування, що може призвести до негативних емоційних станів і емоційного виснаження. Для підвищення ефективності й успішності професійної діяльності фахівців необхідна систематична робота з формування та розвитку їхньої емоційної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку Д. Гоулман, донедавна психологи не приділяли належної уваги дослідженню почуттів і емоцій у ментальній сфері особистості, а радше вважали емоційність маловивченим аспектом у науковій психології [3].

Сучасний розвиток нейронаук дозволяє зрозуміти, як мозок, який відповідає за емоції, може впливати на поведінку людини, викликати радість, гнів чи інші почуття. Ці відкриття також допомагають розкрити, як давні частини мозку, що активізують почуття любові або стимулюють до агресивних дій, спрямовують нашу поведінку до позитивних чи негативних учинків. Дослідження механізмів вираження емоцій відкриває нові можливості для подолання емоційних криз і розроблення методів ефективного спілкування та взаємодії. Мозок, що відповідає за емоційність, управляє вміннями людини контролювати свою поведінку та налагоджувати соціальні зв'язки, які забезпечують адаптацію та виживання в соціумі.

Сучасні дослідження у сфері емоцій переживають своєрідну наукову революцію, яку можна порівняти із ключовими відкриттями у фізиці, як-от теорія відносності, й у біології, як-от теорія природного добору. Цей перелом у парадигмі науки дуже впливає на наше розуміння людської природи та функціонування мозку. Провідну роль у дослідженнях цієї галузі відіграє психолог і нейробіолог L.F. Barrett [11], чия теорія емоцій сприяє глибшому аналізу когнітивних процесів і механізмів мозку, ісвітлює сутність людської емоційності. Дослідження вченої спростовують традиційне уявлення про те, що емоції характеризуються локалізацією в окремих областях мозку та мають універсальні вирази та розпізнаваність. Натомість дослідниця демонструє, що емоції формуються в реальному часі взаємодією основних систем, які охоплюють весь мозок, і що цей процес схильний до змін протягом життя людини під впливом навчання та досвіду. Таке

новаторське бачення означає, що людина відіграє більш значну роль у формуванні свого емоційного життя, ніж раніше могли припускати. У своїй книзі «Як створюються емоції» авторка представляє останні дослідження та практичні застосування нових концепцій у галузі емоцій, розуму та мозку, а також аналізує, як наше мислення створює наші емоції, поєднуючи передові наукові дані з повсякденним досвідом людського емоційного життя [11].

Сучасні вчені вивчали проблеми емоційної сфери особистості, природу емоцій, переживань і їхнє значення в житті та діяльності людини, емоційні стани, емоційні взаємини (L.F. Barrett, I.Д. Бех, С. Izard, О.С. Кочарян, R. Lazarus, О.О. Лазуренко, О.Я. Чебикін, Р. Ekman і D. Cordaro, інші) [1; 5–7; 11; 14–16].

Дослідники провели аналіз ключових елементів емоційно-вольової сфери особистості, включаючи, наприклад, емоційну зрілість і емоційну регуляцію діяльності (Ж.П. Вірна, О.С. Кочарян і М.А. Півень, О.Я. Чебикін та інші) [2; 5; 7].

Психологи також зробили значний внесок у розвиток наукової проблематики: емоційної компетентності особистості як інтеграції розуміння емоцій, регулювання, спілкування та життєтворення (К. Cavallo, D. Brienza; Є.В. Карпенко; С. Saarni; Т.П. Чернявська та інші) [4; 8; 13; 17], впливу емоційного та соціального інтелектів на успішність і благополуччя життя й ефективність діяльності особистості (Ж.П. Вірна, К.І. Брагіна, R. Bar-On, Д. Гоулман, Є.В. Карпенко, D. Caruso, Р. Salovey, J. Mayer, M. Brackett, С. Izard, А.Г. Четверик-Бурчак та інші) [2–4; 9; 10; 12; 15].

Аналіз сучасних психологічних досліджень свідчить про інтерес учених до проблем людських емоцій, емоційної сфери особисті, емоційної регуляції взагалі та проблем емоційної компетентності й емоційного інтелекту зокрема як предикторів успішності, підвищення ефективності та покращення благополуччя життєдіяльності особистості.

Мета статті полягає у вивченні проблеми емоційної компетентності як феномену сучасної психології.

Результати дослідження. Вивчення проблеми емоційної компетентності особистості як феномену дослідження в сучасній психології потребує розгляду поняття «компетентність», загальних аспектів емоційної компетентності та феномену емоційного інтелекту як поняття, близького до емоційної компетентності.

Компетентність не тільки передбачає знання в теорії, але також здатність їх застосовувати в реальній практиці, з урахуванням конкретного контексту й обставини. Поняття «компетентність» включає вміння та навички аналізувати інформацію, ухвалювати обґрунтовані рішення, ефективно вирішувати проблеми, спілкуватися та взаємодіяти з іншими людьми, а також адаптуватися до змін і невизначеності, контролювати власні дії.

Поняття «компетентність» можна осмислено розглянути як ефективну орієнтацію людини в різних сферах її діяльності. У цьому контексті ключовим елементом є здатність особистості до активних дій, пов'язаних із використанням

теоретичних знань у практичній сфері. Така здатність є засобом утілення в життя знань і вмінь, що сприяють самореалізації особистості.

Р. Бар-Он продемонстрував, що емоційно-соціальний інтелект включає низку внутрішньоособистісних і міжособистісних навичок, компетенцій і посередників, які разом визначають ефективну поведінку людини [10]. Виходячи із цього, точнішим терміном для опису цієї концепції буде «емоційно-соціальний інтелект», а не просто «емоційний інтелект» або «соціальний інтелект».

Емоційний інтелект дозволяє людині чуйно сприймати ситуації, усвідомлювати потреби оточення, долати стрес і не піддаватися впливу негативних емоцій.

У сучасній психології особлива увага приділяється дослідженню проблеми емоційної компетентності. Це зумовлено значущістю емоцій у житті сучасної людини, оскільки вони супроводжують її активність.

Проблема емоційної компетентності активно обговорюється у працях різних науковців (Д. Гоулман, D. Caruso, P. Salovey, J. Mayer, M. Brackett, K. Cavallo, D. Brienza, P. Ekman, Є.В. Карпенко, С. Saarni, Т.П. Чернявська й інші) [3; 4; 8; 12–14; 17].

Д. Гоулман увів поняття «емоційна компетентність» паралельно з «емоційним інтелектом». Учений довів, що успіх у житті залежить не тільки від логічного інтелекту, важливішу роль відіграє коефіцієнт емоційної компетентності (EQ), що перевищує вплив інтелектуального коефіцієнта (IQ). На його думку, вміння контролювати свої емоції та правильно сприймати чужі почуття більш точно характеризує інтелект, ніж логічне мислення. За концепцією дослідника емоційна компетентність розраховується як сума показників кількох здібностей, як-от: самоусвідомлення, самомотивування, стійкість до фрустрації, контроль імпульсів, регуляція настрою, емпатія й оптимізм. Отже, у трактуванні Д. Гоулмана, емоційна компетентність є здатністю усвідомлювати та визнавати власні почуття, а також емоції інших, з метою саморозвитку, управління власними емоціями та взаємодії з оточенням [3].

С. Saarni представляє емоційну компетентність у вигляді таких видів здібностей або умінь, як:

- усвідомлення своїх емоційних станів;
- розрізнення емоцій інших людей;
- використання емоційного словника та виразів, прийнятих в окремій культурі;
- емпатійне включення до емоційного стану оточення;
- вміння справлятися з негативними емоціями;
- розуміння того факту, що характер взаємин сильно залежить від того, як у них виражаються емоції;
- здатність сприймати свої емоції, незалежно від їхньої унікальності чи культурної детермінованості [17].

Р. Екман відомий дослідженнями у сфері емоцій і невербальної комунікації. Він став одним із піонерів в активному вивченні виразів обличчя та їх взаємозв'язку

з емоціями. Підходи та концепції вченого суттєво вплинули на розуміння питань емоційного інтелекту й емоційної компетентності. Він рекомендував розвивати вміння саморегулювати власні емоції, що допомагає знизити негативні наслідки стресу. Отже, Р. Екман зробив значний внесок у розвиток досліджень емоційної компетентності, що підкреслює важливість усвідомлення, ефективного використання та розвитку емоційної саморегуляції та самоорганізації особистості в міжособистісних відносинах і взаємодіях з іншими людьми [14].

Отже, емоційну компетентність можна визначити і як поінформованість про свої почуття, емоції, емоційні стани інших людей у контексті особистості. Рівень емоційної компетентності може бути індикатором цілісності емоційного життя. Ця комплексна якість особистості включає знання, навички та вміння, необхідні для адекватних реакцій, заснованих на всебічній обробці інформації. Емоційна компетентність збагачує особистий досвід, сприяє швидкому аналізу емоційно насичених ситуацій і є чинником успішності в різних сферах життя.

Емоційна компетентність також охоплює вміння розпізнавати та розуміти емоції інших людей, тобто емпатію. Емпатія сприймається як невід’ємний елемент ефективної взаємодії для людей, чи це формальне чи неформальне спілкування. Вона визначається як розумне сприйняття внутрішньої злагоди інших людей, емоційна реакція на їхні почуття. У психоаналітичній традиції емпатія сприймається як глибоке розуміння однією людиною іншої, що дозволяє виявляти причетність до її внутрішнього світу.

Загалом, емпатія розглядається як складний афективно-когнітивний процес і здатність розуміння переживань, загального емоційного стану іншої людини й осмислення її внутрішнього життя. Основний зміст терміна «емпатія» пов’язаний з емоційною чуйністю до переживань іншої людини. Емпатичні реакції суб’єкта виявляються у сприйнятті вираження людини в (емпатогенній) ситуації.

У контексті афективно-когнітивного підходу до розуміння емпатії вона фактично вважається аналогічною розумінню емоцій і співпереживання почуттям інших людей. Також її можна розглядати як здатність сприймати переживання іншої людини та розділяти їх у процесі міжособистісних відносин з оточенням.

Емпатія являє собою здатність розуміти емоційні стани іншої людини та здатність до емоційної ідентифікації. Підходи прихильників когнітивного напрямку зближуються з вищезгаданими визначеннями. Вони розглядають емпатію як здатність індивіда розпізнавати емоційні стани інших і адекватно інтерпретувати їхню поведінку. Емпатія також являє собою соціально-психологічну властивість особистості, що включає такі здібності:

- емоційно реагувати на переживання іншої людини;
- розпізнавати емоційний стан іншої людини та переносити себе в її думки, почуття, дії;

– надавати адекватну емпатійну відповідь (вербального та невербального характеру) на переживання іншої людини, з використанням засобів взаємодії, які полегшують страждання іншої людини.

Виділяють три основні елементи емпатії:

– емпатійну тенденцію, яка є здатністю до співпереживання і проявом уразливості;

– тенденцію до приєднання, де індивід має здатність виявляти тепло та підтримувати інших людей;

– сенситивність до відторгнення, що означає здатність відчувати почуття провини та сприймати критику на свою адресу.

Отже, повний процес емпатії включає послідовність етапів: співпереживання – співчуття – внутрішню підтримку, із власними унікальними функціями. Основою співпереживання є ідентифікація, де самоспівчуття проявляється як емоційна реакція на переживання іншої людини. Співчуття у своїй основі має когнітивну орієнтацію в ситуації, яка, своєю чергою, стимулює різні форми підтримки (з початку із внутрішнього боку та за визначених умов – із зовнішнього боку). Це передбачає наявність розвинених умінь і навичок розпізнавання та розрізнення емоцій, а також ефективної обробки інформації, що міститься в цих емоціях.

Емоційну компетентність також розглядають як невід’ємну частину професійних умінь і навичок, що дозволяють фахівцю успішно взаємодіяти та спілкуватися з оточенням. Вона дозволяє виявляти лідерські якості, мотивувати себе й інших, ефективно долати стреси, зберігати внутрішній баланс і позитивний настрій, вирішувати конфлікти, адаптуватися до змін і креативно ставитись до своєї діяльності.

Т.П. Чернявська стверджує, що формування та розвиток емоційної компетентності фахівців не тільки сприяють їхній професійній ефективності й успіху, але також запобігають можливим психоемоційним розладам і зберігають психічне здоров’я [8].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Теоретичний аналіз проблеми емоційної компетентності як феномену сучасної психології дозволив з’ясувати, що емоційна компетентність включає вміння розпізнавати, розуміти та контролювати власні емоції, а також емпатію та вміння взаємодіяти з емоціями інших людей. Вона дозволяє людині ефективно реагувати на стресові ситуації, вирішувати конфлікти, встановлювати та підтримувати здорові стосунки, а також ухвалювати обдумані рішення.

Розвиток емоційної компетентності не тільки сприяє особистому зростанню та покращенню якості життя індивідуума, але також має велике значення для сучасних організацій і бізнес-середовища. Керівники та працівники, які мають цю навичку, успішніші в управлінні своїми емоціями, краще справляються з напругою та конфліктами на робочому місці, а також легше налагоджують співпрацю та комунікацію в колективі.

Отже, емоційна компетентність стає важливим аспектом розвитку як особистості, так і суспільства загалом, її посилення сприяє створенню більш гармонійного та продуктивного соціуму.

Подальші наукові дослідження в галузі емоційної компетенції можуть привести до розроблення нових методів і стратегій для формування та покращення емоційної сфери особистості, зокрема й регуляції емоцій. Результати таких досліджень можуть наголосити на ключових аспектах, які можуть бути використані для створення ефективних програм психологічної підготовки працівників у різних сферах діяльності. Це, своєю чергою, може сприяти підвищенню професійної компетентності фахівців.

Список використаних джерел і літератури

1. Бех І.Д. Від волі до особистості. Київ : Україна-Віта, 1995. 202 с.
2. Вірна Ж.П., Брагіна К.І. Емоційний інтелект у смисловому локусі професіоналізації особистості. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. № 2 (8). С. 38–43.
3. Гоулман Д. Емоційний інтелект у бізнесі. Харків : Віват, 2021. 528 с.
4. Карпенко Є.В. Значення емоційної компетентності особистості в дискурсі життєтворення. *Психологія особистості*. 2016. Вип. 1 (7). С. 198–207.
5. Кочарян О.С., Півень М.А. Особливості організації емоційної сфери особистості з різним рівнем емоційної зрілості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2014. № 1110. Вип. 55. С. 27–31.
6. Лазуренко О.О. Емоції і їх значення в життєдіяльності людини. Київ, 2007. 60 с.
7. Чебикін О.Я. Емоційна регуляція пізнавальної діяльності: концепція, механізми, умови. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3 (69). С. 86–103.
8. Чернявська Т.П. Емоційна компетентність як основа професійної успішності. *Психологія та соціальна робота* ; Одеський нац. університет імені І.І. Мечникова. 2022. Вип. 1–2 (52–53) С. 131–138.
9. Четверик-Бурчак А.Г. Механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2015. 187 с.
10. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psychotherapy*. 2006. Vol. 18. P. 13–25.
11. Barrett L.F. How emotions are made: The secret life of the brain. Houghton Mifflin Harcourt. 2017. 447 p.
12. The Ability Model of Emotional Intelligence / D. Caruso et al. *Positive Psychology in Practice* / ed. S. Joseph. 2015. P. 543–558.
13. Cavallo K., Brienza D. Emotional competence and leadership excellence at Johnson & Johnson: The emotional intelligence and leadership study. *Europe's Journal of Psychology*. 2006. Vol. 2 (1). P. 286–294.
14. Ekman P., Cordaro D. What Is Meant by Calling Emotions Basic. *Emotion Review*. 2011. № 3 (4). P. 364–370.
15. Izard C.E. Emotional intelligence or adaptive emotions? *Emotion*. 2001. Vol. 1. P. 249–257.
16. Lazarus R.S. From Psychological Stress to the Emotions: A History of Changing Outlooks. *Personality: Critical Concepts in Psychology* / edited by Cary L. Cooper and Lawrence A. Pervin, 1998. Vol. 4. P. 179–200.

17. Saarni C. Emotional competence and effective negotiation: the integration of emotion understanding, regulation, and communication. *Psychology and Political Strategies for Peace Negotiation* / F. Aquilar and M. Galluccio (Eds.). New York : Springer, 2011. P. 55–74.

References

1. Bekh, I.D. (1995). *Vid voli do osobystosti [From will to personality]*. Kyiv: Ukraina-Vita. 202 s. [in Ukrainian].
2. Virna, Zh.P., & Brahina, K.I. (2015). Emotsiinyi intelekt u smyslovomu lokusi profesionalizatsii osobystosti [Emotional intelligence in the semantic locus of personal professionalization]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zb. nauk. prats. Zaporizhzhia: ZNU*. № 2 (8). Pp. 38–43 [in Ukrainian].
3. Goulman, D. (2021). *Emocijnij intelekt u biznesi [Emotional Intelligence in Business]*. Harkiv: Vivat. 528 s. [in Ukrainian].
4. Karpenko, Ye.V. (2016). Znachennia emotsiinoi kompetentnosti osobystosti v dyskursi zhyttietvorennia [The value of the emotional competence of the individual in the discourse of life creation]. *Psykholohiia osobystosti*. Vyp. 1 (7). Pp. 198–207 [in Ukrainian].
5. Kocharian, O.S., & Piven, M.A. (2014). Osoblyvosti orhanizatsii emotsiinoi sfery osobystosti z riznym rivnem emotsiinoi zrilosti [Peculiarities of the organization of the emotional sphere of individuals with different levels of emotional maturity]. *Visnyk Kharkivskoho nats. universytetu imeni V.N. Karazina*. № 1110, Vyp. 55. Pp. 27–31 [in Ukrainian].
6. Lazurenko, O.O. (2007). *Emotsii i yikh znachennia v zhyttiediialnosti liudyny [Emotions and their importance in human life]*. Kyiv. 60 s. [in Ukrainian].
7. Chebykin, O.Ia. (2017). Emotsiina rehuliatsiia piznavalnoi diialnosti: kontseptsii, mekhanizmy, umovy [Emotional regulation of cognitive activity: concept, mechanisms, conditions]. *Psykholohiia i suspilstvo*. № 3 (69). Pp. 86–103 [in Ukrainian].
8. Cherniavska, T.P. (2022). Emotsiina kompetentnist yak osnova profesiinoi uspishnosti [Emotional competence as the basis of professional success]. *Psykholohiia ta sotsialna robota. Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova*. Vyp. 1–2 (52–53). Pp. 131–138 [in Ukrainian].
9. Chetveryk-Burchak, A.H. (2015). Mekhanizmy vplyvu emotsiinoho intelektu na uspishnist zhyttiediialnosti osobystosti [Mechanisms of influence of emotional intelligence on the success of life activities of the individual]. Candidate's thesis. Odesa. 187 s. [in Ukrainian].
10. Bar-On, R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psychotherapy*. Vol. 18. Pp. 13–25 [in English].
11. Barrett, L.F. (2017). *How emotions are made: The secret life of the brain*. Houghton Mifflin Harcourt. 447 p. [in English].
12. Caruso, D., Salovey, P., Brackett, M., & Mayer, J. (2015). The Ability Model of Emotional Intelligence. *Positive Psychology in Practice* / ed. S. Joseph. Pp. 543–558 [in English].
13. Cavallo, K., & Brienza, D. (2006). Emotional competence and leadership excellence at Johnson & Johnson: The emotional intelligence and leadership study. *Europe's Journal of Psychology*. Vol. 2 (1). Pp. 286–294 [in English].
14. Ekman, P., & Cordaro, D. (2011). What Is Meant by Calling Emotions Basic. *Emotion Review*. 3 (4). Pp. 364–370 [in English].
15. Izard, C.E. (2001). Emotional intelligence or adaptive emotions? *Emotion*. Vol. 1. Pp. 249–257 [in English].
16. Lazarus, R.S. (1998). From Psychological Stress to the Emotions: A History of Changing Outlooks. In *Personality: Critical Concepts in Psychology*, Vol. 4, edited by Cary L. Cooper and Lawrence A. Pervin, pp. 179–200 [in English].
17. Saarni, C. (2011). Emotional competence and effective negotiation: the integration of emotion understanding, regulation, and communication. *Psychology and Political Strategies for*

Peace Negotiation, F. Aquilar and M. Galluccio, Eds., Springer, New York, NY, USA. Pp. 55–74 [in English].

Rybko A. P.

Postgraduate Student

Department of Differential and Special Psychology

Odesa I. I. Mechnikov National University

EMOTIONAL COMPETENCE AS A PHENOMENON OF MODERN PSYCHOLOGY

On the basis of the theoretical analysis of modern scientific psychological literature on the problem of emotional competence, the essence of the concept of “emotional competence of the individual” has been clarified, and the requirements that society puts forward for the implementation of professional activities in the socio-economic sphere of activity have been defined. The article cites the latest advances in the field of neuroscience, including research related to the features of emotion, mind, and brain functioning, contributing to the development of emotion theory. This, in turn, allows for a deeper study of cognitive processes and brain mechanisms, while simultaneously revealing new aspects of human emotionality. Modern scientists claim that emotions are formed due to the complex interaction of different systems throughout the brain, and that this process can change under the influence of learning and life experiences of a person throughout his life.

The purpose of the article is to study the problem of emotional competence as a phenomenon of modern psychology.

The main aspects of the problem of emotional competence and emotional intelligence are considered as factors of success, increasing productivity, improving the quality of life and functioning in society.

Emotional competence is defined as the ability to be aware of one’s emotions and the emotional states of other people. The level of this competence can be an indicator of the quality of emotional life. It includes the knowledge, skills and abilities necessary for an adequate response to various situations based on a comprehensive analysis of information. Emotional competence enriches personal experience, facilitates quick analysis of complex emotional situations and is a key success factor in various spheres of life.

Future scientific research in the field of emotional competence may lead to the development of new methods and strategies for shaping and improving the emotional sphere of the individual, including the management of emotions. The obtained results can reveal important aspects that can be used during the creation of effective programs of psychological training of employees in various fields of activity. This, in turn, can contribute to increasing the professional competence of specialists.

Key words: emotionality, competence, emotional competence, emotional intelligence, professional success, personality.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.23>

Руднева А. О.

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Запорізький національний університет;
арттерапевт, соціальний робітник
ГО «ТУР»
e-mail: rudnevanna2017@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4113-8332

Мальована Ю. Г.

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Запорізький національний університет
арттерапевт, соціальний робітник
ГО «ТУР»
e-mail: juliiamalovana@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0334-2412

ГРУПИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розглядається роль груп соціально-психологічної підтримки як важливого інструменту соціальної роботи в умовах війни. Розглядаються основні функції та завдання таких груп, а також їхній вплив на психологічний стан учасників, які постраждали від військових дій. Аналізуються методики та практики, що використовуються для забезпечення ефективної підтримки та реабілітації постраждалих. Окрема увага приділяється методикам організації та проведення групових зустрічей, впливу соціально-психологічної підтримки на психоемоційний стан учасників та відновлення їхніх соціальних функцій. Наведені приклади успішних практик і рекомендації для соціальних працівників, які працюють в умовах кризи. Стаття підкреслює значущість інтегрованого підходу, який поєднує психологічну допомогу із соціальною підтримкою, що є необхідним для ефективної реабілітації постраждалих від війни. Авторки наголошують на необхідності подальшого розвитку та підтримки цих груп для забезпечення ефективної соціальної роботи під час війни й у повоєнний період.

Ключові слова: соціальна робота, соціальна підтримка, групи соціально-психологічної підтримки, соціально-психологічна адаптація та реабілітація, війна.

Постановка проблеми. Війна – це складне явище та виклик як для держави та світу загалом, так і для суспільства та кожної людини зокрема. У воєнному конфлікті люди зазнають травматичних подій, які можуть залишити психологічні

наслідки на тривалий час, причому ступінь впливу цих подій на кожну людину і ступінь адаптації до нових умов далеко неоднакові для кожної особистості.

Люди, які пройшли через воєнні події, часто відчують важкість адаптації до мирного життя, стикаючись із травмами, стресом, втратами та складними емоційними переживаннями. Діапазон прояву важких станів може коливатись від цілковитого заморожування соціальної активності людини до гіпертрофованого бажання постійно щось робити.

Відновлення людей під час та після війни потребує комплексного підходу, ідеться не лише про фізичне відновлення, а й про соціальну та психологічну підтримку. Зважаючи на складність і важкі наслідків воєнних подій, важливо підкреслити роль соціально-психологічної підтримки у відновленні людей. Групи соціально-психологічної підтримки відіграють надзвичайно важливу роль у процесі соціальної роботи з різними категоріями населення. Вони забезпечують платформу для спілкування, взаємодопомоги та відновлення психологічної стійкості в умовах військових травм і стресу.

Переоцінити важливість впливу групи на розвиток і формування особистості людини досить важко. Недаремно Карл Роджерс уважав тренінгові групи найбільш значущим соціальним відкриттям ХХ ст. [2, с. 27].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність, особливості та досвід упровадження групових форм соціальної роботи, психологічної адаптації та стабілізації у складних умовах досліджували В. Байдик, Ю. Бондарук, Ю. Гопкало, Т. Гніда, А. Дуля, І. Корнієнко, Л. Коробка, Н. Лунченко, Ю. Луценко, О. Михайлич, Р. Мороз, В. Москаленко, О. Тараріна, Т. Титаренко, І. Ткачук, О. Файдюк, Л. Царенко й інші.

Т. Титаренко досліджує комплексний підхід щодо технологій відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни. Зокрема, відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни передбачає залучення таких ресурсних модусів: базового (підвищення життєздатності особистості); інструментального (використання мобільних застосунків, що частково заміщують психологічний супровід), та буферного (плейбек-дійство, що сприяє груповому відновленню). Дослідниця зазначає, що групове відновлення базується на формуванні нової динамічної мережі взаємообміну досвідом між учасниками, на зростанні самоусвідомлення спільноти й активізації її самоорганізаційних і регулятивних процесів [10, с. 56–57].

Психологічні засоби підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту на основі систематизації теоретичного й емпіричного матеріалу досліджує Л. Коробка. Як зазначає дослідниця, колективна рефлексивність виконує такі соціально-психологічні функції, як адаптація групи до змін, підготовка до різних форм активності, формування уявлень про інші групи, про своє місце в системі соціальних відносин, підтримання позитивної групової ідентичності, а також формування колективної пам'яті та бачення майбутнього [3, с. 68].

А. Дуля й О. Файдюк розглядають особливості соціальної підтримки учасників бойових дій і членів їхніх сімей, які становлять особливу групу соціальної роботи. Поширеними проблемами, з якими стикаються жінки учасників бойових дій після їх повернення, є нездатність прийняти свого чоловіка таким, яким він став, нерозуміння важливості адаптаційного періоду, який потрібний її чоловікові. Не менш важливою є увага до власних потреб і бажань, бо перебування у стані постійної готовності до дій, тривоги та страху вичерпують ресурси жінок і можуть призвести до виникнення в них стресу, психосоматичних порушень [1, с. 258]. У таких умовах групи підтримки відіграють надзвичайно важливу роль для жінок, у підтримці їхнього психологічного стану, наповненні ресурсом, необхідним для збереження їхнього ментального здоров'я та створення безпечного простору для відновлення їхніх чоловіків.

В. Москаленко під соціальною підтримкою розуміє «почуття, що тебе підтримують інші», до того ж людям більш важлива не стільки підтримка, скільки її відчуття. Підтримка містить чотири основні складники, як-от: 1) емоційна підтримка (упевненість у тому, що про тебе хтось дбає, піклується, любить тебе); 2) оціночна підтримка (соціальне порівняння та відповідь на запитання, чи правильно я ставлюсь до того чи того явища); 3) інформаційна підтримка (інформація про те, як сприймати явище); 4) інструментальна підтримка (отримання конкретної дієвої допомоги) [4, с. 323]. Ці складники гармонійно поєднуються у групових формах соціально-психологічної підтримки.

Група авторів Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, А. Максименко, С. Богданов, О. Бойко у праці «Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс» виділяють основні принципи підтримки в надзвичайних ситуаціях: 1) права людини та справедливість; 2) участь громади; 3) принцип «не нашкодь»; 4) використання доступних ресурсів і спроможності; 5) інтегрування систем підтримки; 6) багаторівнева підтримка [8, с. 39].

Психологічну допомогу та підтримку постраждалих унаслідок війни в Україні досліджує Н. Пилипенко. Дослідник зазначає, що групова робота в поєднанні з індивідуальним психологічним консультуванням у тренінговій групі сприяє зменшенню вираженості симптомів уникнення, формуванню позитивних стосунків з іншими людьми та навичок управління оточенням, відчуття контрольованості власного життя та залученості у значущу та важливу діяльність [7, с. 146].

Соціально-психологічні особливості адаптації внутрішньо переміщених осіб досліджує О. Михайлич. Автор зазначає, що соціальна адаптація має два аспекти. З одного боку, це безперервний процес пристосування особистості до наявних соціальних відносин, норм, моделей і традицій у суспільстві, де живе та функціонує людина. З іншого боку, соціальна адаптація сама є результатом цього процесу. Обидва аспекти (людина та навколишнє середовище) є активними, і соціальна адаптація відбувається на основі взаємодії цих двох явищ [5, с. 28].

Отже, аналіз останніх досліджень щодо групових форм соціальної роботи, соціально-психологічної підтримки й адаптації в умовах війни відображає актуальність теми дослідження та ставить на порядок денний численне коло невирішених завдань щодо розроблення ефективного інструментарію соціальної роботи з різними категоріями населення в умовах війни і поствоєнного відновлення.

Метою статті є дослідження особливостей, переваг, етапів організації та проведення груп соціально-психологічної підтримки у процесі соціальної роботи з різними категоріями населення в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Групи соціально-психологічної підтримки стають невід’ємною складовою частиною процесу відновлення під час та після війни, допомагають людям перетворити свої травми на джерело росту та навчання. Вони створюють безпечне та сприятливе середовище, де люди можуть відкрито висловлювати свої почуття, ділитися досвідом і отримувати підтримку від однодумців. Ці групи допомагають військовим і цивільним особам засвоїти стратегії копінгю із травматичними подіями, зменшують відчуття самотності й ізоляції, сприяють створенню взаємопідтримки та спільної солідарності.

Групи соціально-психологічної підтримки – це простір, де люди можуть відчувати себе зрозумілими та прийнятими, поділитися своїми переживаннями та важкими емоціями, отримати підтримку від однодумців і фахівців, які можуть допомогти їм зрозуміти власні почуття та знайти шляхи подолання травматичних подій.

Важливо зазначити, що групи соціально-психологічної підтримки можуть надати не лише емоційну підтримку, але й навчити ефективних стратегій самопомогі, вміння розслабитися та заспокоїти свій розум у стресових ситуаціях. Також вони створюють підґрунтя для відновлення взаєморозуміння та втраченої віри у свої сили й у здатність планувати майбутнє, особливо в умовах втрати віри в майбутнє на тлі воєнного конфлікту, який не завершився.

Заняття у групах соціально-психологічної присутності передбачає внутрішню роботу людини й усвідомлення того, що чим швидше людина виберетися із внутрішніх обмежень, у які вона закута, і травми, у яку занурена, тим швидше вона адаптується до нової ситуації, тим швидше людина та її сім’я отримає додому маму, тата, бабусю, дідуся й інших.

Групи соціально-психологічної підтримки забезпечують такі переваги у процесі соціально-психологічної адаптації та реабілітації людини:

1. Сприяння психологічному відновленню. Групи соціально-психологічної підтримки сприяють психологічній реабілітації учасників війни, допомагають їм знайти новий зміст життя та знову повернути віру в майбутнє. Через спільні зустрічі, діалог і взаємодію учасники груп можуть змінити свої негативні переконання та переживання, усвідомити, що вони не самотні у своїх переживаннях і у своєму досвіді, не залишені на одинці зі своїми проблемами та є можливість подолати труднощі. Це допомагає у вирішенні психологічних проблем, що вини-

кають під час війни, як-от посттравматичний стресовий розлад, депресія, тривога, безсоння, замороження емоцій тощо. Участь у групах дозволяє людям розуміти, що вони не самотні у своїх переживаннях і у своєму досвіді.

2. Поділ досвіду учасниками групи. Учасники можуть обмінюватися власним досвідом, страхами та надіями, що створює почуття спільності та формує розуміння, що коли людина говорить про свій досвід подолання травматичних подій, вона присвоює цей досвід собі, а також дає можливість іншій людині побачити «вихід» зі складної ситуації. Це сприяє підвищенню самооцінки та відчуттю емоційної підтримки, що допомагає впоратися із труднощами та відчувати себе менш самотніми у складний період війни.

Ефективність груп підтримки базується на двох основних принципах. По-перше, досвід свідчить, що люди, які впоралися або ефективно справляються з якоюсь проблемою, є кращими помічниками, навіть порівняно із професіоналами без такого досвіду. По-друге, «надаючи допомогу іншим – допомагаєш собі». Адже групова робота дає низку переваг: можливість побачити себе та власні проблеми з різних кутів зору; отримати унікальні соціальні навички (наприклад, вміння відкрито говорити про свої проблеми, готовність надавати та приймати підтримку); відчуття єдності із людьми, які перебувають у подібній ситуації, чого не можна досягти самотійно [6, с. 122].

3. Створення безпечного простору взаємної підтримки та прийняття. Однією із ключових функцій груп соціально-психологічної підтримки є створення безпечного простору, де люди можуть відчуття підтримку та розуміння, принести свій біль, будь-які емоції, які будуть контейнеровані групою.

У воєнний час багато людей відчувають постійний страх, тривогу та невпевненість у майбутньому. Групи підтримки надають можливість відкрито висловлювати свої емоції, отримувати розуміння від однодумців і знаходити спільні шляхи подолання труднощів. Групова динаміка створює платформу для вираження почуттів, відкритого спілкування та взаємної підтримки. Людина відчуває себе своєю серед своїх. У групі динаміка адаптації та стабілізації зазвичай значно вища, ніж в індивідуальному консультуванні.

4. Соціальна інтеграція. Участь у групі допомагає відчуття приналежність до спільноти, відновити та зберегти соціальні зв'язки, бо травмована людина схильна до уникнення та самоізоляції, що ще більше поглиблює її важкий психологічний стан і соціальну замкненість. Це особливо важливо для тих, хто втратив рідних або близьких під час війни. Взаємодія з іншими учасниками групи сприяє відчуття приналежності до спільноти та стимулює соціальну реабілітацію, допомагає людині знову відчуття себе частиною суспільства, відчуття себе живою. Це може включати заняття, спрямовані на розвиток навичок спілкування та роботи в команді, а також спільні заходи та проекти, наприклад арттерапевтичні заняття.

5. Розвиток власних ресурсів та внутрішньої опори. У груповій роботі люди знаходять можливості розвивати свої особисті ресурси та здібності. Це може

включати підвищення самосвідомості, розвиток емоційного інтелекту, зростання соціальної впевненості та навичок міжособистісного спілкування. Розвиток цих навичок допомагає людям краще впоратися зі стресом та змінами в умовах війни. Наприклад, релаксаційні техніки, дихальні вправи, методи медитації й інші психологічні стратегії, опанування яких допомагає учасникам краще реагувати на стресові ситуації та знижує рівень тривоги.

У роботі із групою ми спрямовуємо свідомість людини на те, що всередині її психологічного простору є частини, які допомогли їй у житті вижити, стати успішною, є досвід, завдяки якому людина досягла зростання результатів, подолала складні ситуації, виклики, труднощі, і це є дуже цінним, бо ці частини, ці навички та цей досвід є всередині самої людини, вони нікуди не діваються. І саме на них людина повинна спиратися у своєму відновленні.

Групи соціально-психологічної підтримки – це простір для терапії. У групах ми даємо місце болю, проте не стимулюємо заглиблення у травму, не говоримо про біль, він повинен піднятися на поверхню природним чином. У групах ми стимулюємо встановлення й укріплення зв'язку між людьми, для багатьох людей відносини у групі стають початком відновлення втраченої довіри до світу.

Етапи роботи групи соціально-психологічної підтримки. Перед початком групової роботи важливо провести підготовчий етап. На цьому етапі важливо сформулювати безпечний простір для роботи групи, визначити мету та правила групи, встановити довіру між учасниками, між учасниками та фасилітатором.

Також важливо визначити критерії відбору учасників, як-от залучення людей з подібним воєнним досвідом або психологічними потребами. Наприклад, ми запрошуємо до проєкту людей:

- які проживають на окупованій території, вимушених переселенців і біженців;
- людей, які мають травму від втрати близьких, місця проживання (наприклад, маємо досвід проведення груп із жінками проєкту «Діти Героїв», які втратили чоловіка на війні);
- людей, які перебувають у тяжкому психологічному стані внаслідок воєнних дій. Тут важливо зауважити, що групи не замінюють роботу із психологом або психотерапевтом.

На підготовчому етапі створення групи доцільно провести моніторинг психологічного стану й оцінити потреби, запити й очікування людини від участі у групі соціально-психологічної підтримки. Для цього ми створили Google-анкету, у яку внесли такі питання:

1. Ваше ім'я та прізвище.
2. Ваш вік.
3. Три проблеми, які Вас зараз турбують? Із чим хочете попрацювати в рамках проєкту?
4. Які результати Ви бажаєте отримати від участі у групі соціально-психологічної підтримки? (Вкажіть три позиції).

5. Які результати Ви бажаєте отримати від проєкту? (Вкажіть три позиції).

6. Оцініть рівень Вашої втоми натепер, де 10 – дуже виснажена, 0 – багато енергії.

7. Оцініть рівень наявності у Вас гніву натепер, де 10 – дуже зла, 0 – урівноважена.

8. Оцініть рівень Вашої розгубленості натепер, де 10 – дуже розгублена, 0 – усвідомлена та зібрана.

9. Оцініть рівень вашої впевненості в собі натепер, де 10 – втратила впевненість у собі, 0 – цілковито впевнена в собі.

10. Оцініть рівень Вашої здатності радіти життю натепер, де 10 – спустошена, 0 – я здатна радіти дрібницям.

11. Оцініть рівень Вашої задоволеності Вашими відносинами із близькими натепер, де 10 – відносини дуже складні, 0 – відносини прекрасні.

12. Оцініть рівень Вашого прийняття травматичних подій війни натепер, де 10 – я не можу цього прийняти, 0 – я приймаю те, що відбувається.

Відповідно до отриманих результатів, психологічного стану й очікувань учасників ми можемо корегувати протоколи роботи із групою. Оптимальний розмір групи від 5–7 до 10–12 учасників.

Далі, перший етап соціально-психологічної підтримки людей, які пережили травматичні події, – **етап стабілізації**. Цей етап передбачає використання методів релаксації, тілесні вправи, вправи на заземлення та дихання, медитації та техніки активізації внутрішніх ресурсів.

Під час перших зустрічей створюється атмосфера взаємного порозуміння та підтримки. Учасники мають можливість поділитися своїм досвідом і емоціями, а також установити контакт один з одним.

У разі групової роботи варто спочатку визначити настрій групи, запитавши в її учасників, з яким настроєм вони сюди прийшли. Якщо більшість перебуває у тривожному стані (наприклад, через загострення воєнних дій), варто зосередитися на стабілізації емоційного стану та відкласти методики опрацювання травматичного досвіду на потім.

Наступний етап – **опрацювання травматичних переживань** – передбачає використання різних технік емоційного відреагування подій. Якщо симптоматика учасника групи ускладнює його щоденне функціонування та проявляються симптомокомплекси ПТСР, його варто спрямувати на діагностику до травмотерапевта або психіатра. Якщо загалом учасник групи здатний до стабілізації, але має окремі сильно виражені симптоми (наприклад, розлади сну), йому можна надати індивідуальні консультації. У груповій роботі варто використовувати, за можливості, прості й екологічні техніки [9, с. 179].

Груповий процес дозволяє учасникам визначити й аналізувати свої проблеми та потреби. Це може бути спрямовано на розвиток стратегій управління стресом, покращення міжособистісних відносин або подолання психологічних травм.

На цьому етапі важливо включити групові практики контейнерування та проживання емоцій, як-от техніка «Кошик», коли учасники групи умовно складають у кошик усе, що принесли із собою на заняття (утому, страх, напругу, надію тощо), важливо наголосити учасникам, що всередині групи всі емоції, почуття знаходять своє місце, немає правильно й неправильно, усе інтегрується та контейнерується групою.

Також доцільно використовувати вправи закриття гештальтів, завершення маленьких справ, які дають людині розуміння, що все завершується, зокрема й біль, травма, війна; а також тілесні вправи опори на себе, на своє тіло.

Високу ефективність трансформації травматичних переживань показують арттерапевтичні практики в роботі з відчуттями тривоги та страху, наприклад практика «Захисний контейнер», техніка «8 квадратів», робота з різними видами рамок, малювання своїх страхів і переживань із подальшою їх трансформацією, елементи музичної терапії тощо.

На цьому етапі учасники поступово розкриваються один перед одним, діляться своїм досвідом і емоціями, висловлюють свої переживання щодо війни та її наслідків. Допускається відкрите обговорення почуттів, досвіду та реакції на військові травми. Важливо створити атмосферу підтримки та співчуття, де кожен учасник відчуває себе комфортно та підтримано.

Третій етап – **активізація внутрішніх ресурсів**. На цьому етапі роботи групи важливим фокусом є встановлення зв'язку людини зі своїми сильними сторонами.

Важливо повернути здатність людини опиратися на власні ресурси та наявний досвід, бо створити нові ресурси у воєнних умовах, у стані травми та стресу – це дуже енерговитратно. І саме тому ми повинні допомогти відшукати особисті ресурси, які людина має згадати. Тому що за спирання на них їй буде простіше адаптуватися та прийняти взагалі ідею, що на якийсь час потрібно бути в новому місці, у нових умовах тощо.

Наприклад, вправа «Мене звуть так. Я та людина, яка добре вмє <...>», «дихання, що поєднується з реорієнтацією», тілесні практики на баланс і рівновагу, техніки роботи з нарративом тощо. Також на цьому етапі доцільно буде ввести навчання ефективних способів подолання стресу, переключення уваги, заземлення, створення списку ресурсних справ і того, що допомагає людині виходити зі стану тривоги та стресу.

Четвертий етап – **інтеграція набутого досвіду**. Це етап рефлексії групою прожитого досвіду, підсумовування та закріплення здобутих знань, підтримки позитивних змін, пошуку особистісного смислу та місця в життєвій історії. На заключному етапі учасники підбивають підсумки роботи групи, обговорюють свої досягнення й успіхи, а також розглядають можливі шляхи подальшого розвитку та підтримки один одного. Наприклад, використання групи в соціальній мережі для закріплення групової підтримки, додавання практик, які стимулюють

до життя, – фототерапії, поділ спільного досвіду, емоцій від роботи у групі соціально-психологічної підтримки.

У кожному разі варто пам'ятати, якщо група демонструє підвищену тривожність і емоційну нестійкість, варто повертатися на етап стабілізації.

Заключний етап – **моніторинг** психологічного стану й оцінювання результатів, реалізація запитів і очікувань людини від участі у групі соціально-психологічної підтримки. Для цього ми створили відповідну Google-анкету, у яку внесли такі питання:

1. З якими проблемами вдалося попрацювати в рамках проєкту?
2. Які результати Ви змогли отримати від проєкту?
3. Які практики, на Ваш погляд, були найефективніші?
4. Напишіть, будь ласка, свій відгук на групи підтримки, щоб це допомогло іншим визначитись, чи підійде такий формат роботи.
5. Оцініть рівень Вашої втоми натепер, де 10 – дуже виснажена, 0 – багато енергії.
6. Оцініть рівень наявності гніву у Вас натепер, де 10 – дуже зла, 0 – урівноважена.
7. Оцініть рівень Вашої розгубленості натепер, де 10 – дуже розгублена, 0 – усвідомлена та зібрана.
8. Оцініть рівень Вашої впевненості в собі натепер, де 10 – втратила впевненість у собі, 0 – цілком упевнена в собі.
9. Оцініть рівень Вашої здатності радіти життю натепер, де 10 – спустошена, 0 – здатна радіти дрібницям.
10. Оцініть рівень Вашої задоволеності Вашими відносинами із близькими натепер, де 10 – відносини дуже складні, 0 – відносини прекрасні.
11. Оцініть рівень Вашого прийняття травматичних подій війни натепер, де 10 – я не можу цього прийняти, 0 – я приймаю те, що відбувається.

За підсумками роботи учасники груп соціально-психологічної підтримки отримують такі важливі результати:

- безпечний простір для усвідомлення та переробки важких станів;
- навички саморегуляції та самопомоги в ситуації стресу;
- відновлення рівня самоідентичності та почуття внутрішньої безпеки.

Участь у групах соціально-психологічної підтримки може привести до покращення психічного здоров'я, зниження рівня стресу, підвищення самооцінки та підтримки важливих соціальних зв'язків. Ці групи створюють сприятливі умови для побудови сильних, довірчих відносин і спільного подолання викликів, що виникають у воєнних і післявоєнних ситуаціях.

Важливо враховувати потреби й особливості кожної групи: вона повинна бути доступною, безпечною та відкритою для всіх, хто потребує підтримки. Ретельно обрані фасилітатори можуть створити атмосферу взаємоповаги та сприяти конструктивній взаємодії між учасниками. Окрім того, у групах соціально-психоло-

гічної підтримки фахівці із психології та соціальної роботи можуть надати необхідну підтримку та допомогу у вирішенні психологічних, соціальних та інших проблем, з якими зіткнулися постраждалі від воєнних дій.

Особливу увагу варто приділяти підтримці толерантності в усіх учасників, дотриманню права кожного на власну думку, яка може співіснувати поряд з іншими позиціями. Соціально-політична ситуація складна, часом вона викликає багато різних емоцій, і важливо всім давати слово, вислуховувати всіх і не переводити конфлікти позицій у конфлікти особистостей, уникати сварок [9, с. 179]. Важливо також підтримувати соціальну активність учасників групи, мотивувати їх до реалізації своїх умінь, навичок, талантів тощо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Групи соціально-психологічної підтримки, як ефективний інструмент соціальної роботи з різними категоріями, відіграють важливу роль у відновленні людей під час воєнних конфліктів. Вони створюють можливості для відкритого спілкування, розуміння та взаємодопомоги, що сприяє психологічній стабілізації та соціальній реабілітації. У цей нелегкий час групи підтримки стають опорою та джерелом надії для багатьох людей, які потребують допомоги та підтримки.

Перспективи подальших досліджень спрямовані на пошук механізмів ефективного застосування роботи груп соціально-психологічної підтримки в поствоєнному відновленні українського суспільства.

Список використаних джерел і літератури

1. Актуальні питання соціальної роботи : навчальний посібник / О. Денисюк та ін. ; ред. кол. : О. Епель та ін. Ужгород : РІК-У, 2023. 420 с.
2. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (досвід упровадження) / авт. кол. : В. Байдик та ін. ; за заг. ред. В. Панка, І. Ткачук. Київ : Ніка-центр, 2020. 122 с.
3. Коробка Л. Психологічні засоби підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. Вип. 43 (46). С. 63–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_8.
4. Кривоконь Н. Соціально-психологічна підтримка як чинник подолання скрутних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 29. С. 319–328.
5. Михайлич О. Соціально-психологічні особливості адаптації внутрішньо-переміщених осіб. *Психологія та соціальна робота*. 2023. Вип. 2 (58). С. 26–34.
6. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник / Л. Царенко та ін. ; за заг. ред. Л. Царенко. Т. 2. Київ, 2018. 240 с.
7. Пилипенко Н. Психологічна допомога та підтримка постраждалим внаслідок війни в Україні. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 70 (6). С. 142–148.
8. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс : навчально-методичний посібник / Н. Гусак та ін. ; за заг. ред. Н. Гусак ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ : НаУКМА, 2017. 92 с.
9. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій : практичний посібник / Т. Титаренко та ін. ; за наук. ред. Т. Титаренко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-Лтд, 2019. 220 с.

10. Титаренко Т. Технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни: комплексний підхід. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. Вип. 43 (46). С. 54–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_8.

References

1. Epel, O.V., Liakh, T.L., Sylantieva, I.V., & Denysiuk, O.M. (Ed.) (2023). *Aktualni pytannia sotsialnoi roboty [Current issues of social work]*. Uzhhorod : RIK-U [in Ukrainian].
2. Baidyk, V.V., Bondaruk, Yu.S., Hopkalo, Yu.P., Hnida, T.B., Korniienko, I.O., & Lunchenko, N.V. et al. (2020). *Hrupovi formy roboty v systemi psykhosotsialnoi dopomohy ditiam i simiam, shcho opynylys u skladnykh zhyttievnykh obstavynakh vnaslidok viiskovykh dii (dosvid uprovadzhennia) [Group forms of work in the system of psychosocial assistance to children and families who find themselves in difficult life circumstances as a result of military operations (implementation experience)]*. Kyiv : Nika-Tsentr [in Ukrainian].
3. Korobka, L.M. (2019). Psykholohichni zasoby pidvyshchennia adaptyvnosti spilnoty do naslidkiv voiennoho konfliktu [Psychological means of increasing the adaptability of the community to the consequences of the military conflict]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii – Scientific studies in social and political psychology*, 43 (46), 63–71. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_8 [in Ukrainian].
4. Kryvokon, N.I. (2015). Sotsialno-psykholohichna pidtrymka yak chynnyk podolannia skrutnykh zhyttievnykh sytuatsii [Socio-psychological support as a factor in overcoming difficult life situations]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*, 29, 319–328 [in Ukrainian].
5. Mykhailych, O. (2023). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti adaptatsii vnutrishno-peremishchenykh osib [Socio-psychological features of adaptation of internally displaced persons]. *Psykholohiia ta sotsialna robota – Psychology and social work*, 2 (58), 26–34 [in Ukrainian].
6. Tsarenko, L., Veber, T., Voitovych, M., Hrytsenok, L., Kochubei, V., & Hrydkovets, L. (2018). *Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii : podolannia naslidkiv kryzy. Navchalnyi posibnyk [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis. Tutorial]* (Vols. 2). L. Tsarenko [Ed.]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Pylypenko, N. (2022). Psykholohichna dopomoha ta pidtrymka postrazhdalym vnaslidok viiny v Ukraini [Psychological assistance and support to victims of the war in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 70 (6), 142–148 [in Ukrainian].
8. Husak, N., Chernobrovkina, V., Chernobrovkin, V., Maksymenko, A., Bohdanov, S., & Boiko, O. (2017). *Psykhosotsialna pidtrymka v umovakh nadzvychnykh sytuatsii: pidkhid rezyliens : navch.-metod. posib. [Psychosocial support in emergency situations: resilience approach: educational and methodological manual]*. N. Husak [Ed.]. Kyiv : NaUKMA [in Ukrainian].
9. Tytarenko, T.M., Dvornyk, M.S., & Klymchuk V.O. et al. (2019). *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii : praktychnyi posibnyk [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events: a practical guide]*. T. M. Tytarenko [Ed.]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD [in Ukrainian].
10. Tytarenko, T.M. (2019). Tekhnolohii vidnovlennia psykholohichnoho zdorovia osobystosti v umovakh viiny: kompleksnyi pidkhid [Technologies for restoring the psychological health of an individual in war conditions: a comprehensive approach]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii – Scientific studies in social and political psychology*, 43 (46), 54–62. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_8 [in Ukrainian].

Rudnieva A. O.

Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Political Science
Zaporizhzhia National University;
Art Therapist, Social Worker
Public Organization “TUR”

Malovana Yu. G.

Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Political Science
Zaporizhzhia National University;
Art Therapist, Social Worker
Public Organization “TUR”

**SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT GROUPS
AS AN EFFECTIVE TOOL OF SOCIAL WORK IN WAR CONDITIONS**

The article examines the role of social-psychological support groups as an important tool of social work in wartime conditions. The main functions and tasks of such groups are considered, as well as their impact on the psychological state of participants who suffered from military actions. Methods and practices used to ensure effective support and rehabilitation of victims are analyzed. Particular attention is paid to the methods of organizing and holding group meetings, the impact of social and psychological support on the psycho-emotional state of participants and the restoration of their social functions. Examples of successful practices and recommendations for social workers working in crisis situations are presented. The article emphasizes the importance of an integrated approach that combines psychological assistance with social support, which is necessary for the effective rehabilitation of war victims. The authors emphasize the need for further development and support of these groups to ensure effective social work during the war and in the post-war period.

Key words: social work, social support, social-psychological support groups, social-psychological adaptation and rehabilitation, war.

УДК 159.94-057.875:378.018.43:62

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.24>

Сергєєва І. В.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
e-mail: inessa.sergeeva@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1357-3081
Researcher ID: G-4646-2018

Поцілуйко-Григоряк Г. В.

магістр психології, викладач вищої категорії
Чернівецький індустріальний фаховий коледж
e-mail: galinapocilujjko@gmail.com
ORCID ID: 0009-0000-8276-6314
Researcher ID: www.researchid.co/rid82362

**ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ
ІНЖЕНЕРНОГО ФАХУ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО
НАВЧАННЯ**

У статті представлено результати емпіричного дослідження важливої для психолого-педагогічної науки проблеми – особливостей психічних станів здобувачів освіти в умовах дистанційного навчання на прикладі студентів інженерного фаху. Теоретично проаналізовано, що як позитивні, так і негативні психічні стани мають безпосередній вплив на успішність, навчальні досягнення та результати в конкретних видах діяльності студентів, формування їхніх професійних компетентностей, рис особистості. За результатами емпіричного дослідження показано, що під час навчання студентська молодь переживає різні психічні стани, які відрізняються ступенем вираженості, складом, особливостями зв'язків один з одним. Так, у більшості опитаних здобувачів встановлено середній рівень тривожності, агресії та ригідності; у частини юнаків і дівчат – високий рівень агресії, тривожності та ригідності. З'ясовано, що суттєва частина студентів проявляє ознаки втоми від умов дистанційної форми реалізації освітнього процесу, підвищений рівень роздратування, зниження результативності навчання, відсутність бажання займатися іншими видами діяльності, що відповідає слабкому та помірному ступеню вираження астенії. За результатами кореляційного аналізу встановлено негативні кореляційні зв'язки між психічними станами здобувачів освіти та їхніми індивідуально-психологічними властивостями і компонентами емоційного інтелекту.

Ключові слова: психічні стани, здобувачі, освіта, навчальна діяльність, дистанційне навчання, інженерний фах.

Постановка проблеми. Навчання в сучасній вищій школі в умовах сьогодення вимагає від студентів мобілізації всіх здібностей, умінь, навичок, стійкої моти-

вації та самоорганізації. Ефективність навчальної діяльності, особливо в умовах дистанційного навчання, яке передбачає неабияке розумове навантаження, опосередковану навчальну взаємодію учасників освітнього процесу, організацію навчальних занять в електронному освітньому середовищі, низький рівень фізичної активності впродовж тривалого часу, тісно пов'язана з їхніми психічними станами. Проблема дослідження психічних станів особистості посідає чи не провідне місце у психолого-педагогічній науці, оскільки аналіз їхнього впливу дозволяє вчасно підтримувати та посилювати позитивні, а також усувати небажані для якісного засвоєння навчального матеріалу психічні стани.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основою для вивчення проблеми психічних станів особистості в навчальній діяльності є дослідження Т. Титаренко, Т. Кириленко, І. Волженцевої, Н. Жигайло, М. Кузнєцова, К. Фоменко, С. Томчук та інших вчених. Психологічні засади дистанційного навчання вивчали науковці М. Смульсон, Ю. Машбиць, М. Жалдак, Ю. Ільїна, М. Назар, П. Дітюк, О. Комісарова, В. Цап, Н. Бугайова, В. Юрченко й інші. Процеси прояву психічних станів здобувачів освіти в умовах дистанційного навчання досліджували М. Шпак, О. Грицук, О. Ігумнова, А. Заліпаєва, С. Дрібас, О. Іванченко й інші фахівці.

Але проблема психічних станів здобувачів освіти інженерного спрямування в умовах дистанційного навчання вивчена не досить. Це зумовило вибір мети нашої роботи.

Мета статті – виявлення особливостей психічних станів здобувачів освіти інженерного фаху в умовах дистанційного навчання.

Результати дослідження. Поняттю «психічний стан» належить усталене місце у психологічній науці. Як категорія психічних явищ воно стало наповнюватися змістом: з'явилися описи окремих станів і їхніх проявів, дослідження психологічних механізмів їхнього виникнення, аналіз місця стану серед інших психічних явищ, спроби їх класифікації тощо [6].

Слідом за Т. Кириленко, психічний стан ми розуміємо як результат психічної діяльності, що відображає стан стійкості й особливості перебігу психічних процесів, як спосіб реагування, відображає ставлення особистості до власних психічних проявів у даний час за відповідних умов [2].

Аналіз літературних джерел свідчить, що як позитивні, так і негативні психічні стани мають безпосередній вплив на успішність, навчальні досягнення та результати в конкретних видах діяльності студентів, формування їхніх професійних компетентностей, рис особистості [5, с. 18–19]. Орієнтація та досвід особистості, її характер, потреби, система цінностей, здібності, мотиви, індивідуально-типологічні характеристики зумовлюють виникнення конкретних психічних станів. У разі зміни хоча б кількох компонент формується інший психічний стан [1, с. 26–28; 4, с. 21–23].

Навчальна діяльність студентів у дистанційному форматі супроводжується виникненням різних станів, оскільки таке навчання потребує адаптації до нового

середовища та робочих умов. Кожен студент унікальний, і його відчуття можуть варіюватися.

Дослідження свідчать, що дистанційне навчання формує низку психологічних проблем: емоційне вигорання, синдром хронічної втоми (що проявляється в безсонні, утомленості, відчуттях слабкості, низькому рівні працездатності, постійній пригніченості, психологічній нестабільності), депресивні стани, дратівливість, підвищену тривожність, апатію, страх тощо [5, с. 66].

З метою вивчення психічних станів здобувачів освіти інженерного фаху в умовах дистанційного навчання нами було використано комплекс методів дослідження: спостереження, бесіду, тест «Передекзаменаційне самопочуття» (модифікація методики С. Болтівця), методику «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка, методику Г. Айзенка ЕРІ, шкалу астеничного стану (далі – ШАС) Л. Малкової (адаптація Т. Чертової), методику дослідження емоційного інтелекту Н. Холла [6].

Дослідницько-експериментальна робота проводилась на базі Чернівецького індустріального фахового коледжу серед студентів II–IV курсів інженерного напрямку підготовки. Загальна кількість досліджуваних – 50 осіб.

Розглянемо результати бесід, проведених зі студентами інженерних спеціальностей коледжу. Досліджувані, у яких відстежувались наявність внутрішньої напруги, відчуття втрати контролю над життєвими подіями, під час бесід відзначали переважання поганого настрою, станів тривоги, пригнічення, невпевненості у своїх здібностях, страху, скутості, апатії, ворожості та недовіри до оточення. Їхня успішність у навчанні була різною, проте всі говорили, що некомфортні почуття та стани перешкоджають їхньому самовираженню, розвитку здорових міжособистісних стосунків, що їм складно виявляти наполегливість у навчанні, використовувати повною мірою власні розумові здібності, контролювати емоції та бути активними, здатними до емпатії. Також зазначали, що відсутність «живого» спілкування із друзями, одногрупниками, викладачами вносить додатковий дискомфорт. Деякі респонденти відзначали внутрішню гармонію, переважно веселий настрій, переживання радості, зацікавленості, розповідали про свої захоплення та хобі, інтереси. У таких студентів також проявляються всі рівні навчальної успішності – від високого до низького [6, с. 26].

Варто зазначити, що всі, хто брав участь у бесідах, зауважили, що неможливість виконання лабораторних і практичних робіт значно ускладнює розуміння всіх закономірностей і процесів, що вивчаються на лекційних і семінарських заняттях.

У бесідах ми мали на меті з'ясувати, які якості, на думку студентів, надають їм почуття впевненості та комфорту в навчальній діяльності. До цих якостей опитувані віднесли: здатність вірити у свої сили, підтримувати гарні стосунки із друзями; наполегливість у досягненні поставленої мети; організованість, зосеред-

женість на виконанні завдань; оптимізм; уміння поєднувати навчання з іншими цікавими справами; позитивне ставлення до себе та до оточення [6, с. 26].

За допомогою методики самооцінки психічних станів (методика Г. Айзенка) ми оцінили рівень розвитку тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності в досліджуваних під час дистанційного навчання. У 64% студентів коледжу виявлено середній рівень тривожності. Для них характерні підозріливість, невпевненість у своїх силах, нетерплячість. 16% опитаних проявили високий рівень тривожності, що є причиною страху перед труднощами, неспокійного сну, зневіри, схильності до навіювань, життєві виклики здаються їм нездоланими. І низький рівень тривожності виявлено в п'ятій частини респондентів – 20%. Вони готові долати труднощі, упевнені в собі, дотримуються власної думки, мають переважно піднесений настрій [6, с. 27].

За шкалою фрустрації у 54% опитаних встановлено низький рівень. Для них характерні прагнення до конкуренції, здатність учитися на власних помилках, їх не лякають труднощі. 38% студентів схильні відмовлятися від боротьби, конкуренції, іноді переживають стан відчаю, розгубленості, вважають невинними свої недоліки, засмучуються від неприємностей, що характерно для середнього рівня фрустрації. У 8% досліджуваних виявлено характерні ознаки високого рівня фрустрації: схильність до самозвинувачення, розгубленість, відчай, відчуття беззахисності, відмову від боротьби та конкуренції [6, с. 27].

16% здобувачів вважають себе нестриманими, злопам'ятними, драгівливими, мають різку та грубу жестикуляцію, схильні перебивати співрозмовника, робити іншим зауваження, нав'язувати свої правила, що відповідає високому рівню агресії. У п'ятій частини опитаних (20%) такі схильності майже не проявляються (низький рівень агресії). Їм притаманні стриманість, виваженість, толерантність, здатність урахувати думки та бажання інших, адекватність поведінки. Середній рівень агресії проявляють 64% досліджуваних.

У третини опитаних (32%) виявлено високий рівень ригідності. У них складності у зближенні з людьми, переключенні уваги, їм важко змінювати звичний спосіб діяльності, незначні зміни у планах спричиняють розчарування, вони не будуть ризикувати. Значній частині студентів (58%) притаманний середній рівень ригідності. Вони здатні проявляти інтерес до нового, переключати увагу, на відхилення від звичного режиму реагують адекватно, не надто вперті. Низький рівень ригідності показали 10% досліджуваних [6, с. 28].

Через особливості умов дистанційного навчання у здобувачів інженерної освіти в коледжі не досить сформовані уявлення щодо практичної діяльності, невпевненість у своїх здібностях щодо обраної професії. Це може спричинити незадоволення змістом навчання, невпевненість у власному майбутньому та зменшення особистісної значущості професійної діяльності; може провокувати початок кризи ідентичності та пошуки власної позиції, соціальної ролі та можливостей самореалізації. Такий стан може призводити до внутрішніх суперечнос-

тей, нестабільності емоційної сфери, розгубленості, відчуття спустошеності й інших проявів емоційної неврівноваженості, відсутності особистісної автономії [6, с. 28].

За результатами дослідження ступеня самоконтролю й емоційної лабільності у стресових умовах (методика К. Шрайнера) більшість респондентів (62%) проявили високий рівень регуляції у стані стресу. Вони поводяться досить стримано, уміють регулювати власні емоції, зазвичай не дратуються і не звинувачують себе й інших у подіях, що відбуваються. Лише 8% здобувачів продемонстрували слабкий рівень регуляції у стресових ситуаціях. Їм властиві високий ступінь перетому та виснаження, розчарування в собі, напруження, неадаптованість до змін. 30% опитаних студентів не завжди можуть правильно й адекватно поводитись у стресовій ситуації, вони здатні зберігати самовладання, але іноді незначні події можуть порушити їхню емоційну рівновагу, що характерно для помірнього рівня саморегуляції [6, с. 29].

За шкалою вираженості стану астенії нами виявлено 3 (із 4-х) діапазони прояву: виражений рівень астенії в опитаних нами не зафіксовано, у трохи більш ніж половини студентів (54%) астенія відсутня. Слабка астенія проявляється у 38% респондентів, помірний рівень астенії наявний у 8%. Такі результати свідчать про наявність у суттєвої частини студентів втоми від умов дистанційної форми реалізації освітнього процесу, спостерігається підвищений рівень роздратування, зниження результативності навчання, відсутність бажання займатися іншими видами діяльності тощо [6, с. 30].

Методика самооцінки стану напередодні іспиту «Передекзаменаційне самопочуття» (модифікація методики С. Болтівця) показала, що 74% респондентів значно легше переживають емоційне напруження, більш мобілізовані, працездатні, очікування іспиту не має негативного забарвлення, на відміну від решти опитаних (26%), які відчувають середній рівень передекзаменаційного напруження. У них невелика тривога потребує зосередження, посилює почуття відповідальності, формує невпевненість у власних знаннях і вміннях тощо [6, с. 30].

З метою аналізу індивідуально-психологічних властивостей досліджуваних студентів ми провели оцінювання симптомокомплексу екстраверсії/інтроверсії та нейротизму (емоційної стабільності) здобувачів освіти інженерного спрямування за допомогою особистісного опитувальника ЕРІ (Г. Айзенк) та опитувальника «Емоційний інтелект» (EQ, Н. Холла).

Отримані результати свідчать, що серед опитаних студентів переважають емоційно стабільні, з вольовою регуляцією поведінки – 66%. А 34% досліджуваних перебувають у збудженому стані, для ухвалення рішень керуються емоціями. Що до чинника екстраверсії/інтроверсії, то більшість здобувачів упевнені в собі, оптимістичні, відкриті для спілкування, здатні контролювати свої емоції, хоча й бувають імпульсивними (обидві шкали показали в опитаних переважно помірний рівень екстраверсії/інтроверсії). Відсотковий розподіл чинників екстравер-

сії/інтроверсії становив 52 та 48%. Стосовно типів темпераменту результати опитування показали, що серед респондентів 22% флегматиків, 12% меланхоліків, 28% холериків, 38% сангвініків [6, с. 31–32].

Дослідження інтегративного рівня емоційного інтелекту показали, що 46% опитаних студентів володіє помірним рівнем емоційного інтелекту. Низький інтегративний рівень виявлено в 40% респондентів. Лише 14% опитаних демонструють його високе значення. Вони здатні до соціальної емпатії та впливу на емоційні стани інших, ідентифікують свої емоції та переживання, у стресових ситуаціях проявляють належний самоконтроль і обирають долаючі стратегії поведінки, уміють підтримувати позитивний модус емоцій [6, с. 34–36].

За результатами кореляційного аналізу встановлено негативні кореляційні зв'язки між психічними станами здобувачів освіти та їхніми індивідуально-психологічними властивостями і компонентами емоційного інтелекту. Так, між ригідністю й інтегративним рівнем емоційного інтелекту коефіцієнт кореляції становить $r = -0,3$, між ригідністю та шкалою розпізнавання емоцій інших людей він становить $r = -0,46$. Виявлено також обернений кореляційний зв'язок самоконтролю у стані стресу зі шкалою розпізнавання емоцій інших людей – $r = -0,3$. Негативний зв'язок установлено також між станом екзаменаційного напруження та шкалою розпізнавання емоцій інших людей ($r = -0,36$), шкалою екстраверсії/інтроверсії ($r = -0,3$) [6, с. 36–37].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Вивчення психічних станів у період навчання здобувачів освіти інженерного фаху є актуальним завданням, яке потребує системності в дослідженні особливостей розвитку цих станів і врахування різноманітних взаємозв'язків, які формують відповідні комплекси, виявляють деякі тенденції їхньої феноменології.

Проведене нами емпіричне дослідження свідчить, що під час навчання студентська молодь переживає різні психічні стани, які відрізняються ступенем вираженості, складом, особливостями зв'язків один з одним. Так, у більшості опитаних здобувачів виявлено середній рівень тривожності (64%), агресії (64%) та ригідності (58%). Частина юнаків і дівчат (20%) проявили високий рівень агресії та тривожності, 32% – високий рівень ригідності. Така ситуація може супроводжуватись нестабільністю емоційної сфери, внутрішніми суперечностями та неспокоєм, розгубленістю, відчуттям внутрішньої порожнечі, застряганням на емоційно значущих переживаннях, ворожістю, нестриманістю у вираженні своїх емоцій, нестійкістю, чутливістю до невдач, негативних подій, що можуть статися, до перешкод, що здаються непереборними, невизначеною стурбованістю, непогодженням із реаліями життя й об'єктивними можливостями, перебільшенням своїх недоліків, несформованістю самоконтролю, підвищеною конфліктністю, відсутністю особистісної автономії.

Суттєва частина студентів проявляє ознаки втоми від умов дистанційної форми реалізації освітнього процесу, підвищений рівень роздратування, зниження

результативності навчання, відсутність бажання займатися іншими видами діяльності, що відповідає слабкому та помірному ступеню вираження астенії. Через особливості умов дистанційного навчання у здобувачів інженерної освіти в коледжі не досить сформовані уявлення щодо практичної діяльності, наявна невпевненість у своїх здібностях щодо обраної професії.

За результатами кореляційного аналізу встановлено негативні кореляційні зв'язки між психічними станами здобувачів освіти та їхніми індивідуально-психологічними властивостями і компонентами емоційного інтелекту. Так, ригідність зворотно взаємопов'язана з інтегративним рівнем емоційного інтелекту та здатністю розпізнавати емоції інших людей. Виявлено також прямий кореляційний зв'язок самоконтролю у стані стресу зі шкалою розпізнавання емоцій інших людей. Негативну кореляцію встановлено також між станом екзаменаційного напруження, показниками здатності розпізнавання емоцій інших людей і екстраверсією/інтроверсією [6].

Усебічне вивчення зовнішніх і внутрішніх чинників психічних станів здобувачів освіти в умовах дистанційного навчання з метою розроблення методів їх оптимізації є важливим напрямом наших подальших досліджень.

Список використаних джерел і літератури

1. Ігумнова О. Генеза негативних психічних станів студентів та їх психокорекція : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Острог, 2014. 20 с.
2. Кириленко Т. Психологія спорту. Регуляція психічних станів : навчальний посібник. Київ : КНУ, 2002. 112 с.
3. Психічні стани студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності / М. Кузнецов та ін. Харків : ХНПУ, 2015. 338 с.
4. Москалець В. Структурно-функціональна організація особистості. *Психологія і суспільство* : український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. 2010. № 2 (40). С. 20–26.
5. Пітулей В. Особливості впливу дистанційного навчання на психіку студента та викладача. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». 2021. № 12. С. 64–68.
6. Поцілуйко-Григоряк Г. Особливості психічних станів здобувачів освіти інженерного фаху в умовах дистанційного навчання: кваліфікаційна робота : 053. Слов'янськ ; Дніпро, 2023. 73 с.

References

1. Ihumnova, O.B. (2014). Geneza nehatyvnyh psyhichnyh staniv studentiv ta ih psyhokorektsia [Genesis of negative mental states of students and their psychocorrection]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Ostrog, 20 s. [in Ukrainian].
2. Kyrylenko, T.S. (2002). *Psychologia sportu. Reguliatsiia psyhichnyh staniv: nachalniy posibnyk* [Psychology of sports. Regulation of mental states: a study guide]. Kyiv, KNU. 112 s. [in Ukrainian].
3. Kuznetsov, M.A., Fomenko, K.I., & Kuznetsov, O.I. (2015). Psyhichni stany studentiv u procesi navchalno-piznavalnoi dial'nosti [Mental states of students in the process of educational and cognitive activity]. Kharkiv, HNPU. 338 s. [in Ukrainian].

4. Moskalets, V.P. (2010). Strukturno-funktsional'na organizatsia osobystosti [Structural and functional organization of personality]. *Psychologia I suspil'stvo. Ukrainski teoretyko-metodologichnui sotsiohumanitarnui chasopys*. № 2 (40). S. 20–26 [in Ukrainian].

5. Pitulei, V.V. (2021). Osoblyvosti vplyvu distantsiinogo navchannia na psykhyku studenta ta vykladacha [Peculiarities of the influence of distance learning on the psyche of the student and the teacher]. *Naukovi zapysky Natsional'nogo universytetu "Ostroz'ka Akademia", seriia "Psychologiya"*: naukovi zhurnal. Ostrog. № 12. S. 64–68 [in Ukrainian].

6. Potsiluiko-Hrygoriak, H.V. (2023). Osoblyvosti psykhychnykh staniv zdobuvachiv osvity inzhenerneho fahu v umovakh dystantsiinoho navchannia: Kvalifikatsiina robota [Peculiarities of the mental states of engineering students in the conditions of distance learning: qualification work]: 053. Sloviansk ; Dnipro, 73 s. [in Ukrainian].

Serhieieva I. V.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Psychology Department
State Higher Educational Institution "Donbas State Pedagogical University"

Potsiluiko-Hrygoriak H. V.

Master of Psychology, Senior Lecturer
Chernivtsi Industries Applied College

**THE PECULIARITIES OF MENTAL STATES OF ENGINEERING
EDUCATION STUDENTS UNDER CONDITIONS
OF DISTANCE LEARNING**

The article presents the results of an empirical study on the peculiarities of education seekers' mental conditions during distance education, using engineering students as an example. It has been theoretically analyzed that both positive and negative mental conditions have a direct impact on achievement, academic progress and results in specific activities of students, as well as the formation of their professional competency and personality traits. According to the results of empirical research, it is shown that during the education process student youth experience various mental states, which differ in the degree of severity, composition, and connection peculiarities between them. An average level of anxiety, aggression and rigidity was determined among most of the interviewed achievers. It has been clarified that most of the students shows signs of fatigue from the conditions of the remote mode of the educational process, an increased level of irritation, a decrease in the effectiveness of learning, and a lack of desire to engage in other types of activities, which corresponds to a weak and moderate level of asthenia. According to the results of the correlation analysis, negative correlations were established between the mental states of the students, their individual psychological properties and components of emotional intelligence.

Key words: mental states, learners, education, educational activity, distance education, engineering profession.

УДК 376.015.31-056.36:159.925.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.25>

Співак Я. О.

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри соціальної роботи
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
e-mail: yaroslavspivak777@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6263-535X

Співак Л. А.

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри технологій спеціальної та інклюзивної освіти
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
e-mail: spivakddpu7@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0642-3330

Гіренко Н. А.

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри технологій спеціальної та інклюзивної освіти
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
e-mail: girenkonina23@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8123-1825

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ДІТЕЙ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА

У статті висвітлено сучасні погляди на природу проблем дітей з розладами аутистичного спектра. Зазначено, що в Україні, як і в усьому світі, з року в рік збільшується кількість дітей з розладами аутистичного спектра. Автором наведено характеристики розвитку дитини з розладами аутистичного спектра. Охарактеризовано особливості аутистичного спектра, які спричинюють порушення у спілкуванні, соціальній взаємодії, поведінці дитини, що ускладнює її процес інтеграції в суспільство. Розкрито й обґрунтовано зміст інноваційних технологій у роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра на основі вітчизняних і закордонних практик. Наголошено на тому, що під час роботи з дітьми з аутизмом необхідно враховувати їхні особливості сприйняття та сенсорної роботи. Зроблено висновок, що використання системи технологій у роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра мають технології, у яких основною метою є розвиток мовлення дитини. Констатовано, що всі технології необхідно використовувати в єдиній системі.

Ключові слова: розлади аутистичного спектра, діти з розладами аутистичного спектра, аутизм, інноваційні технології, сучасні методики корекційно-педагогічної роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра.

Постановка проблеми. Нині в наукових колах педагогічної, психіатричної та психологічної наук актуалізувалася проблема, яка потребує розроблення специфічних шляхів усунення можливих негативних наслідків – робота з дітьми з розладами аутистичного спектра. Робота з дітьми з розладами аутистичного спектра потребує різносторонніх фахівців, які допоможуть таким дітям розвинути когнітивні можливості, сформувані в них пізнавальні, психічні функції, сприятимуть розвитку емоційно-вольової сфери, соціальних відносин, комунікативної поведінки. Це стане можливим лише за умови організації та проведення детального дослідження особливостей психічного розвитку дітей з розладами аутистичного спектра.

Аналіз нормативно-правової бази, соціальної, педагогічно-психологічної та медичної літератури уможлиблює ствердження того, що досить тривалий час не було адекватних форм медичної та психолого-педагогічної допомоги дітям із розладами аутистичного спектра. Припустимо, що це доводить надзвичайну складність хвороби – аутизм, отже, пояснює відсутність комплексних досліджень як теоретичного, так і практичного аспекту цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра репрезентована в наукових доробках закордонних учених (Х. Бегонія, К. Дайсуке, Г. Днес, Р. Йордан, Д. Мурай, А. Нурія, С. Пошель, Н. Тошітака, Т. Такео й інші). Варто виокремити, що й в Україні вчені почали вивчати означену проблему та пропонувати можливі шляхи усунення негативних наслідків (В. Андруник, Н. Кунанець, В. Пасічник, Т. Скрипник, В. Тарасун, А. Хаустов, Т. Шестакевич та інші).

Системні дослідження роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра довели необхідність постійної роботи фахівців із різних галузей: лікарів, корекційних педагогів, психологів, логопедів, реабілітологів, а також батьків. Саме в системній взаємодії з'являться прогресивні погляди на проблему усунення можливих негативних наслідків аутизму в комплексному форматі. Така системна взаємодія уможливить створення прогнозу й освітньої моделі розвитку дітей з розладами аутистичного спектра та визначення індивідуальної освітньо-реабілітаційної траєкторії для кожної дитини з такими розладами.

Уважаємо за необхідне розглянути суть поняття «аутизм». Аутизм є загально-вживаним терміном, скороченим і тотожним поняттю «загальні розлади розвитку» (МКХ-10) та «розлади аутистичного спектра» (далі – РАС) (DSM-V) та терміну «первазивні розлади розвитку», що вживається у клінічній практиці [11].

РАС – порушення нейророзвитку, основними особливостями яких, згідно з «Дослідницькими діагностичними критеріями» МКХ-10 (ВООЗ, 1992 р.), є:

якісні порушення реципрокної соціальної взаємодії, якісні порушення спілкування, обмежені, повторювані, стереотипні поведінка й інтереси [11].

Наголосимо, зазвичай з першими ознаками аутизму стикаються батьки в ранньому дитинстві власної дитини, але, на превеликий жаль, більшість батьків помічають це лише під час вимушеного ускладнення соціальної поведінки (відвідування садочка чи початкової школи).

Пропонуємо розглянути основні критерії досліджуваного нами феномену («аутизм») із трьох ракурсів, як-от: соціальний, комунікативний, освітній (див. рис. 1).

Серед базових, загальнопоширених порушень у дітей із розладами аутистичного спектра виділяють деякі особливості в соціальній поведінці дитини, як-от: відсутність зорового контакту зі співрозмовником, відсутність емоційної прив'язаності до сім'ї, відсутність страху перед незнайомими людьми, емоційно скута особистість, емоційна неврівноваженість, відсутність бажання мати друга, соціальна ізоляція, відсутність повного усвідомлення звукових сигналів і команд.

Підкреслимо основні проблеми стосовно комунікативного ракурсу: відсутність посмішки, постійно відсторонений від усіх і всього, ігнорує власне ім'я, любить мовчати, регрес розвитку, наявність механічного відтворення, відсутнє сприйняття невербального спілкування, відсутнє вміння розрізняти емоційні стани, періодично робить серійні повторювальні рухи, різне звукове сприйняття (одні звуки сприймає різко, а на інші не звертає уваги взагалі), не сприймає будь-які зміни [12].

Освітній ракурс передбачає особливості пізнавальної діяльності дітей із розладами аутистичного спектра. До них належать такі: сприйняття світу лише на

Рис. 1. Ракурси дослідження феномену «аутизм»

нюх і на смак, відсутність зорового контакту, уникнення дотиків, занадто імпульсивна, нав'язлива поведінка, не формує вміння та навички, відсутнє сприйняття невербаліки, стереотипність у поведінці, уникнення процесів планування, моделювання, організації та вибору.

Відмітимо, що саме в ранньому віці найкраще розпочати корекційну роботу з дітьми з розладами аутистичного спектра, тому що саме в цьому віці медики констатують різноманітні порушення (слуху, мови), розумову відсталість і констатують наявність аутизму.

Українська наукова спільнота в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра наголошує на необхідності постійної, системної роботи з означеною категорією осіб у вигляді надання медичних, психологічних і корекційно-педагогічних послуг усій родині.

Студенти закладів вищої освіти, що мають право на підготовку педагогічних кадрів, з початку забезпечуються інформацією та технологіями (вітчизняними та західними) для роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра. Нині більшість закладів вищої освіти пропонують у підготовці педагогів-дефектологів окремий напрям – навчання та виховання дітей з аутичними розладами.

Вітчизняна наука, у досліджуваному нами колі, працює над пошуком оптимальних шляхів у роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра. Погоджуємося з В. Тарасун, яка виділяє базові напрями корекційно-розвивальної роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра. Виділені вченою напрями стосуються саме проблем соціальної й емоційної поведінки дітей з розладами аутистичного спектра, як-от: емоційна замкнутість, відсутність усвідомлення емоційних станів, відсутність зорового контакту під час спілкування, відсутність адекватної соціальної поведінки, відсутність ініціативності, наявність соціальної віддаленості, неприйняття невербальної комунікації, відсутність соціалізації, відсутність адаптації до середовища, усвідомлення соціальних ролей, зокрема власних соціальних ролей; відсутність взаємодії та відсутність знань про можливі шляхи налагодження взаємодії між людьми; відсутність соціальних умінь і навичок тощо [9].

Отже, беручи до уваги вищевикладене, підкреслимо, що процес лікування аутизму не є можливим, можливою є лише постійна та системна медична, психологічна, корекційно-педагогічна робота з дітьми з розладами аутистичного спектра. Саме тому постає необхідність у дослідженні шляхів і технологій для забезпечення якісного освітнього процесу дітей з розладами аутистичного спектра.

Метою статті є огляд сучасних технологій навчання дітей з розладами аутистичного спектра.

Виклад основного матеріалу. Натепер не існує великої кількості технологій для навчання дітей з розладами аутистичного спектра, навіть у світовому просторі. Пропонуємо розглянути найпоширеніші технології, які використовує світове товариство для навчання дітей з розладами аутистичного спектра, як-от: ТЕАССН, АВА, Son-Rise (див. рис. 2).

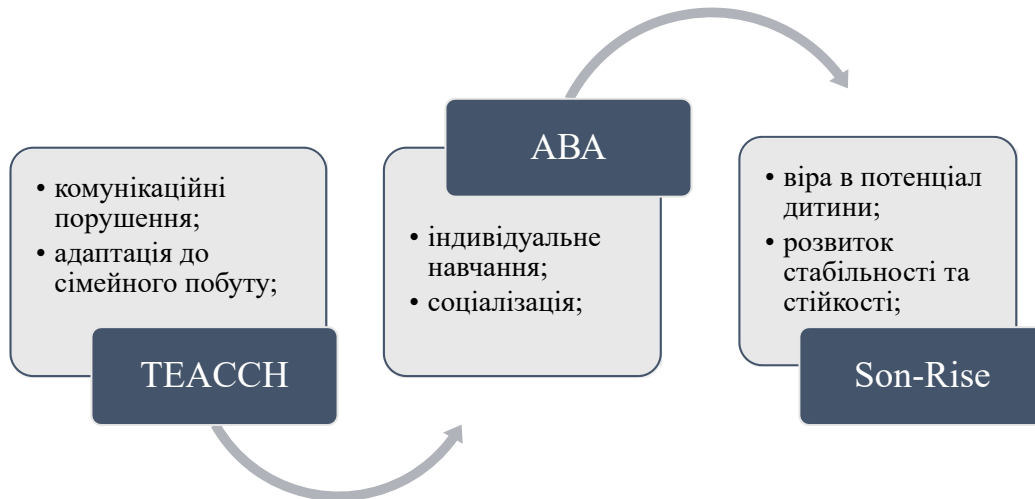

Рис. 2. Світові практики в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра

Однією зі світових технологій у роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра є технологія TEACCH (Treatment and education of autistic and communication related handicapped children – лікування та навчання дітей-аутистів і дітей з вадами спілкування). Відповідно до назви, в основу означеної програми закладено саме розвиток комунікативної сфери дитини з розладами аутистичного спектра [5]. В основі означеної технології є розроблення системи структурованого навчання для досліджуваної нами категорії осіб.

Відповідно до технології TEACCH, негативні прояви поведінки дитини з розладами аутистичного спектра ліквідовуються шляхом переключення уваги. Але не всі негативні прояви поведінки підпадають під дію. Для корекції деяких типів проявів небажаної поведінки дитини з розладами аутистичного спектра потрібно переключення уваги, тому необхідні створення й обладнання окремого куточка для дитини, де вона зможе заспокоїтись зручним для неї й заброньованим для інших дітей способом (через малювання на стінах чи наведення власного ладу).

Наступним, але не менш важливим є адаптація дитини до життя в сім'ї, тобто існування дитини в сімейному побуті. Зазвичай у цьому ракурсі дитина з розладами аутистичного спектра навідріз відмовляється виконувати деякі дії, які зазвичай спричинені її особистими страхами.

Виникнення страху в дітей з розладами аутистичного спектра може мати різні причини: різкий звук; наявність негативних наслідків під час виконання робіт; відсутність інформації або нерозуміння системи.

Використання технології TEACCH у процесі адаптації дитини з розладами аутистичного спектра до сімейного побуту має елементи «прихованої психодрами». В основі її використання закладено інсценування ситуацій, що лякають дитину з розладами аутистичного спектра, в ігровій формі.

Виокремимо, що велику роль технологія ТЕАССН відводить просторово-часовій організації занять і створенню розпорядку дня дітей із розладами аутистичного спектра, тому що самостійно зробити це вони не можуть.

Наступною й досить цікавою є технологія АВА (Applied behavior analysis – прикладний аналіз поведінки). Технологія АВА передбачає організацію освітнього процесу у формі індивідуального навчання. Індивідуальне навчання дитини з розладами аутистичного спектра передбачає наявність комплексу вправ для розвитку необхідних навичок, отже, для психолого-педагогічної корекції поведінки дитини з розладами аутистичного спектра. Кожне досягнення дитини з розладами аутистичного спектра закріплюється харчовим підкріпленням.

Основою даної технології є те, що педагог-дефектолог має навчити дитину переносити найкращий досвід з однієї ситуації на іншу [3]. Зазначимо, що ця технологія передбачає залучення інших членів родини до процесу індивідуального навчання, зокрема батьків. Це можна пояснити тим, що саме батьки здебільшого корегують поведінку дитини з розладами аутистичного спектра. У світовій практиці технологія АВА є найпопулярнішою через те, що отримані позитивні результати стають довготривалими. Звісно, для того, щоб отримані результати працювали на постійній основі, їх необхідно постійно закріплювати. Результатом використання технології АВА можна вважати позитивні зміни в поведінці дитини з розладами аутистичного спектра й усунення стереотипних дій. Технологія АВА передбачає всебічний розвиток, покрокову соціалізацію й адаптацію дитини з розладами аутистичного спектра.

Відмітимо, що, на превеликий жаль, технологія АВА не знайшла своє місце в українському суспільстві через наявність сучасних викликів до індивідуального навчання.

Третьою світовою технологією є технологія Son-Rise («схід сонця» чи «виховання дитини»). Цю технологію розробила сімейна пара Баррі й Самара Кауфмани для розвитку власного сина – Рона. Метою даної технології стало бажання батьків зануритися у світ дитини з розладами аутистичного спектра, а потім покроково відкрити дитині справжній світ. Принцип, що пронизує всю технологію, – віра й розвиток потенціалу дитини. Відповідно до технології Son-Rise, уся корекційно-педагогічна діяльність відбувається лише в ігровій формі.

Технологія Son-Rise зосереджена на організації корекційно-педагогічної діяльності навколо двох основних сфер дитини з розладами аутистичного спектра, як-от: особиста сфера (налагодження контакту з дитиною за допомогою її внутрішнього світу); сімейна сфера (робота з усіма членами родини).

Сутність корекційно-педагогічної діяльності з використанням технології Son-Rise полягає в організації постійного місця для роботи дитини, що дозволить розвивати стійкість, витримку та стабільність і водночас зведе нанівець дію подразників, які мають негативний вплив на емоційний стан дитини з розладами аутистичного спектра.

Технологія Son-Rise розрахована на корекційно-педагогічну діяльність, яку виконують власне батьки дитини з розладами аутистичного спектра. Вона допомагає створити надійне й інтерактивне середовище для спільної діяльності, що уможливить ліквідацію небажаних проявів поведінки, агресії чи істерик.

Розглядаючи більш сучасні технології навчання дітей з розладами аутистичного спектра, можна виділити типові проблеми такої дитини: мовленнєві порушення й емоційну відстороненість. Щоб навчити дитину з розладами аутистичного спектра комунікувати з іншими дітьми, необхідно використовувати технологію кооперативного навчання. Використання технології кооперативного навчання передбачає наявність сформованих умінь говорити, підтримувати бесіду й усвідомлення значення невербальної комунікації. Форми роботи під час використання кооперативної технології можуть бути досить різноманітними, наприклад: організація проєктної діяльності, що передбачатиме повноцінне спілкування з іншими, обов'язково з елементами емоційного навантаження.

Особливістю технології кооперативного навчання в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра є те, що в ній відводиться місце для кожної дитини, усі діти усвідомлюють те, що без співпраці неможливий якісний результат [2].

Ще одним плюсом кооперативного навчання для розвитку спілкування є проведення позаурочного часу. Найефективнішими формами занять будуть організація та проведення екскурсій, прогулянок, спільних ігор, метою яких стане розвиток невербальної комунікації в дітей із розладами аутистичного спектра [19].

Ще однією технологією, що буде ефективною в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра, є візуалізація. Здебільшого діти з розладами аутистичного спектра є візуалами, отже, будь-яку візуальну інформацію вони сприйматимуть набагато краще. Яскравим прикладом використання даної технології є візуалізація розпорядку дня або правильної поведінки дитини з розладами аутистичного спектра.

Наприклад, візуалізовано подається інформація, як правильно сидіти за партою під час занять. Гарна поведінка трактується по-різному, у дітей з розладами аутистичного спектра також. Саме тому візуалізація того, що ми хочемо від дитини, допоможе як дитині, так і вчителям.

За допомогою означеної технології ми візуалізуємо необхідну нам інформацію та підказуємо дитині правила, відповідно до яких дитина з розладами аутистичного спектра починає контролювати власну поведінку [4].

Наступною технологією є моделювання. Сама технологія не новітня, але у використанні з дітьми з розладами аутистичного спектра є інноваційною.

Найефективнішою є технологія моделювання роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра у формі рольової гри. Суттю технології моделювання є те, що ми не просто кажемо дитині, що треба робити, а показуємо це на практиці.

Зважаючи на соціальну й емоційну відстороненість, варто виокремити роль інформаційних технологій в освітньому процесі дітей з розладами аутистичного

спектра. Детально використання інформаційних технологій у роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра описав дослідник Ф. Тортоса в науковому доробку «Допоміжні технології для людей з поведінковими спектрами аутиста: інструкція для вчителів» [13]. Акцентував важливість інформаційних комп'ютерних технологій у роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра науковець Т. Такео й інші [17].

Використання вищезначених технологій допоможе дітям з розладами аутистичного спектра досягти необхідного рівня впевненості в реалізації визначеної соціальної ролі. Інформаційні технології є дієвим інструментом у процесі соціалізації дитини з розладами аутистичного спектра під час використання в інклюзивній системі освіти, яка зараз на етапі впровадження в нашій країні. Сучасні інформаційні технології уможливають організацію й розвиток середовища, метою створення якого стане зменшення рівня тривоги в дитини з розладами аутистичного спектра [1]. Але варто наголосити, що інформаційні технології необхідно використовувати розумно, щоб не збільшити соціальну й емоційну ізоляцію дитини з розладами аутистичного спектра. Відомо, що діти з розладами аутистичного спектра не реалізуються в необхідних соціальних ролях, вони знаходять можливості власної реалізації завдяки технологіям.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Основною характеристикою розладів аутистичного спектра є неналежний розвиток комунікативної та соціальної сфер. Саме тому використання сучасних технологій у навчанні дітей з розладами аутистичного спектра має бути спрямоване на корекційно-педагогічну роботу, починаючи з дошкільних закладів освіти. Метою означеної діяльності має бути формування навичок спілкування, взаємодії як між дітьми з розладами аутистичного спектра, так і з іншими дітьми [6].

Для ефективного введення дитини з розладами аутистичного спектра в соціум необхідно створення програм, які передбачатимуть роботу з означеною категорією.

Адже нині в Україні діти з розладами аутистичного спектра навчаються за програмою НУШ, яка не передбачає врахування особливостей досліджуваної нами категорії учнів. Саме тому сучасні програми передбачають модифікацію й удосконалення з розрахунком на дітей з розладами аутистичного спектра.

Варто зазначити, що вдосконалення освітніх програм має передбачати врахування особливостей дітей з розладами аутистичного спектра, тобто має бути усвідомлення того, що означена категорія не може вивчити предмет на рівні з однокласниками. Для дитини з розладами аутистичного спектра це може бути неосяжним. Саме тому мають використовуватися різноманітні технології водночас [7].

Використання сучасних технологій в освітньому процесі дітей з розладами аутистичного спектра допоможе в соціалізації дитини в необхідному середовищі, зокрема комунікативному. Як тільки дитина з розладами аутистичного спектра

почне розвиватися в комунікативній сфері, це відкриє можливості для її реалізації в інших сферах. Саме тому найбільш необхідним є пошук найефективнішого способу спілкування з дітьми з розладами аутистичного спектра.

Список використаних джерел і літератури

1. Інформаційні технології навчання учнів з аутизмом / В. Андруник та ін. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/feb/15582/181912maket-76-88.pdf>.
2. Базима Н. Розвиток мовлення дітей з аутизмом. Харків : Ранок ; ВГ «Кенгуру», 2018. 114 с.
3. Підготовка фахівців до навчання дітей з особливими освітніми потребами / Г. Білавич та ін. *Підвищення якості вищої медичної освіти*. 2023. № 2. С. 5–10.
4. Інноваційні технології в корекційній роботі з дітьми з особливими освітніми потребами : навчально-методичний посібник / за заг. ред. Л. Галенко. Харків : Друкарня «Мадрид», 2018. 110 с.
5. Коломоєць Т., Ворох В. Розвиток мовлення дітей із аутизмом сучасними дидактичними засобами. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2020. № 8 (102). С. 27–40.
6. Сильченко В. Дитячий аутизм – проблема сучасності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 19 «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія». 2020. № 39. С. 90–97.
7. Скрипник Т. Освіта дітей з аутизмом: від міфу до реальності : навчально-наочний посібник. Київ : Гнозіс, 2014. 26 с.
8. Скрипник Т. Комплексна програма розвитку дітей з аутизмом (на допомогу фахівцям) : науково-методичний посібник. Київ : Імекс-Лтд, 2013. 54 с.
9. Тарасун В. Концепція розвитку, навчання і соціалізації дітей з аутизмом : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Київ : Науковий світ, 2004. 100 с.
10. Хаустов А. Практичні рекомендації щодо формування навичок соціальної гри у дітей з розладами аутистичного спектра. *Практика управління ДООУ*. 2013. № 1. С. 41.
11. Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при розладах аутистичного спектра. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/62031__62031.
12. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. URL: <https://www.psychiatry.org/psychiatrists/practice/dsm>.
13. Tortosa Francisco Nicolás. Eecnologías de ayuda en personas con trastornos del espectro autista : guía para docents ; Colegio Público de Educación Especial para Niños Autistas “Las Boqueras”. URL: <http://diversidad.murciaeduca.es/tecnoneet/docs/autismo.pdf>.
14. Aresti-Bartolome Nuria, Garcia-Zapirain Begonya. Technologies as Support Tools for Persons with Autistic Spectrum Disorder : A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. URL: www.mdpi.com/journal/ijerph.
15. Powell S. The use of computers in teaching people with autism. *Autism on the Agenda : Papers from a National Autistic Society Conference (NAS '96)*. London, 1996.
16. Educational Interventions for Children with Autism: A Literature Review of Recent and Current Research / Rita Jordan et al. URL: <http://dera.ioe.ac.uk/15770/1/RR77.pdf>.
17. Development application software’s on PDA for autistic disorder children / T. Takeo et al. *IPSJ SIG Tech. Rep.* 2007. № 12. P. 31–38.
18. The Technology That’s Giving Students with Autism a Greater Voice. URL: https://www.huffingtonpost.com/2015/04/20/teachingtechnologyautism_n_6865030.html.
19. What is autism? URL: <https://www.autism.org.uk/about/what-is.aspx>.

References

1. Andrunyk, V., Shestakevych, T., Pasichnyk, V., & Kunanets, N. Informatsiini tekhnolohii navchannia uchniv z autyzmom [Information technologies for teaching students with autism]. Retrieved from: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/feb/15582/181912maket-76-88.pdf> [in Ukrainian].
2. Bazyma, N.V. (2018). *Rozvytok movlennia ditei z autyzmom [Speech development of children with autism]*. Kharkiv: Ranok, VH “Kenhuru” [in Ukrainian].
3. Bilavych, H., Bahrii, M., Borys, U., & Shulhai, A.-M. (2023). Pidhotovka fakhivtsiv do navchannia ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy [Training of specialists to teach children with special educational needs]. *Pidvyshchennia yakosti vyshchoi medychnoi osvity*. № 2. S. 5–10 [in Ukrainian].
4. Innovatsiini tekhnolohii v korektsiinii roboti z ditmy z osoblyvymy osvithnimy potrebamy (2018). [Innovative technologies in correctional work with children with special educational needs: teaching method] : navch.-metod. posibnyk / za zah. red. L. Halenko. Kharkiv : Drukarnia “Madryd”. 110 p. [in Ukrainian].
5. Kolomoiets, T., & Vorokh, V. (2020). Rozvytok movlennia ditei iz autyzmom suchasnymy dydaktychnymy zasobamy [Speech development of children with autism using modern didactic tools]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, № 8 (102). S. 27–40 [in Ukrainian].
6. Sylchenko, V.V. (2020). Dytiachyi autyzm – problema suchasnosti [Children’s autism is a modern problem]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriia 19 “Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia”*. № 39. S. 90–97 [in Ukrainian].
7. Skrypnyk, T. (2014). *Osvita ditei z autyzmom: vid mifu do realnosti: navchalno-naochnyi posibnyk [Education of children with autism: from myth to reality: educational and visual guide]*. K.: Hnozis. 26 s. [in Ukrainian]
8. Skrypnyk, T.V. (2013). *Kompleksna prohrama rozvytku ditei z autyzmom (na dopomohu fakhivtsiam) : naukovo-metodychnyi posibnyk [Comprehensive program of development of children with autism (for the help of specialists): scientific and methodological manual]*. Kyiv : Imeks-LTD. 54 s. [in Ukrainian].
9. Tarasun, V.V. (2004). *Kontseptsiia rozvytku, navchannia i sotsializatsii ditei z autyzmom: Navch. posib. dlia vyshchyykh navchalnykh zaladiv [The concept of development, education and socialization of children with autism: Education. manual for higher educational institutions] / V.V. Tarasun, H.M. Khvorova ; Za nauk. red. V.V. Tarasun. Kyiv: Nauk. svit. 100 s. [in Ukrainian].*
10. Khaustov, A.V. (2013). Praktychni rekomendatsii shchodo formuvannia navychok sotsialnoi hry u ditei z rozladamy autystychnoho spektra [Practical recommendations for the formation of social game skills in children with autism spectrum disorders]. *Praktyka upravlinnia DOU*. № 1. S. 41–4 [in Ukrainian].
11. Prozatverdzhennia ta vprovadzhennia medyko-tekhnolohichnykh dokumentiv zi standartyzatsii medychnoi dopomohy pry rozladakh autystychnoho spektra [On the approval and implementation of medical and technological documents on the standardization of medical care for autistic spectrum disorders]. Retrieved from: https://zakononline.com.ua/documents/show/62031__62031 [in Ukrainian].
12. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Retrieved from: <https://www.psychiatry.org/psychiatrists/practice/dsm> [in English].
13. Eecnológias de ayuda en personas con trastornos del espectro autista: guía para docentes. Francisco Tortosa Nicolás / Colegio Público de Educación Especial para Niños Autistas “Las Boqueras”. Retrieved from: <http://diversidad.murciaeduca.es/tecnoneet/docs/autismo.pdf> [in English].
14. Nuria Aresti-Bartolome, Begonya Garcia-Zapirain Technologies as Support Tools for Persons with Autistic Spectrum Disorder / Nuria Aresti-Bartolome, Begonya Garcia-Zapirain. A Systematic

Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. Retrieved from: www.mdpi.com/journal/ijerph [in English].

15. Powell, S. (1996). The use of computers in teaching people with autism/ Powell S. In *Autism on the Agenda: Papers from a National Autistic Society Conference (NAS '96)*. London [in English].

16. Rita Jordan *Educational Interventions for Children with Autism: A Literature Review of Recent And Current Research* / Rita Jordan, Glenys Jones, Dinah Murray. Retrieved from: <http://dera.ioe.ac.uk/15770/1/RR77.pdf> [in English].

17. Takeo, T. (2007). Development application softwares on PDA for autistic disorder children / T. Takeo ; N. Toshitaka ; K. Daisuke. *IPJS SIG Tech. Rep. № 12*. P. 31–38 [in English].

18. The Technology That's Giving Students With Autism a Greater Voice. Retrieved from: https://www.huffingtonpost.com/2015/04/20/teachingtechnologyautism_n_6865030.html [in English].

19. What is autism? Retrieved from: <https://www.autism.org.uk/about/what-is.aspx> [in English].

Spivak Yu. O.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Social Work
State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”

Spivak L. A.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Technologies
of Special and Inclusive Education
State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”

Hirenko N. A.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Technologies
of Special and Inclusive Education
State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”

MODERN TECHNOLOGIES OF CHILDREN’S EDUCATION WITH AUTISTIC SPECTRUM DISORDERS

The characteristics of the development of a child with autism spectrum disorders are given. The peculiarities of the autistic spectrum are characterized, which cause disturbances in communication, social interaction, and behavior of the child, which complicates the process of its integration into society. Today, the issue of finding modern and effective teaching technologies for children with autism spectrum disorders is being raised in the Ukrainian scientific community. The article highlights modern views on the nature of the problems of children with autism spectrum disorders. The content of innovative technologies in working with children with autism spectrum disorders is revealed and justified. Based on domestic and foreign practices. It is emphasized that when working with children with autism, it is necessary to take into account their peculiarities of perception and sensory work. It was concluded that the use of the technology system in working with children

with autism spectrum disorders has technologies in which the main goal is the development of the child's speech. It was established that all technologies must be used in a single system.

Key words: autistic spectrum disorders, children with autistic spectrum disorders, autism, innovative technologies, modern methods of correctional and pedagogical work with children with autistic spectrum disorders.

УДК 159.956:159.947.2(043.5)

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.26>

Теліпко Н. О.

аспірантка кафедри диференціальної і спеціальної психології

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: natasha_wout@yohoo.com

ORCID ID: 0009-0007-3356-4899

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТУЇЦІЇ У ПРОЦЕСІ УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ

У статті наведено результати теоретичного дослідження психологічного аспекту вивчення інтуїції у процесі ухвалення рішень. Вивчається взаємозв'язок між різними аспектами інтуїції й іншими поняттями, як-от суб'єктивна й об'єктивна істина, почуття та факт, інтуїція та раціональна логіка, свідоме та несвідоме, а також між інтуїцією та реальністю.

Учені розглядають різні можливості використання інтуїції, зокрема її як засіб пізнання, зв'язок з інтелектом, вплив усвідомленого та неусвідомленого досвіду, роль у творчій діяльності й у процесі ухвалення рішень. Проте дослідники висловлюють занепокоєння щодо хибних уявлень і можливих спотворень в інтерпретуванні психічних реакцій, власних почуттів, емоцій і вчинків.

Мета статті полягає у вивченні психологічних особливостей проблеми інтуїції у процесі ухвалення рішень.

Дослідження психологічного аспекту інтуїції у процесі ухвалення рішень може пролити світло на важливі моменти, які можуть стати основою для розроблення нових методів вирішення проблем з використанням інтуїтивного мислення, інтуїтивної діяльності, особливо корисних у контексті науки, творчості, бізнесу й управління.

У сфері бізнес-діяльності й управління часто постає необхідність швидкого ухвалення рішень в умовах невизначеності та непередбачуваності. Водночас використання інтуїції може стати ключовим аспектом в ухваленні таких рішень, що наголошує на важливості розуміння її ролі для успішного функціонування як окремих фахівців, так і всієї організації. Лідери та менеджери часто вдаються до використання інтуїції під час ухвалення стратегічних і тактичних рішень. Розуміння механізмів функціонування інтуїції та методів її розвитку може сприяти підвищенню їхньої ефективності в лідерстві над підлеглими й управлінні компанією загалом.

Подальше психологічне дослідження інтуїції у процесі ухвалення рішень може розкрити важливі аспекти, які можна використовувати для розроблення ефективних стратегій психологічної підготовки персоналу в різних сферах діяльності. Це, у свою чергу, може сприяти покращенню професійних результатів фахівців та загальної продуктивності організації.

Ключові слова: психологічний аспект, інтуїція, ухвалення рішень, управлінські рішення, успішність, діяльність, особистість, менеджер, бізнес.

Постановка проблеми. Інтуїція як наукова проблема завжди привертала увагу дослідників із різних галузей науки. Учені аналізують взаємозв'язки між суб'єктивною й об'єктивною істиною, між почуттями та фактами, між інтуїцією та раціональною логікою, свідомим і несвідомим, а також між інтуїцією та

реальністю. У рамках своїх досліджень вони вітають несподівані передчуття та творчі натхнення. Водночас вони висловлюють побоювання щодо можливості оманливих знань і можливих спотворень у тлумаченні психічних реакцій, власних почуттів і поведінки.

Різні погляди на значення та важливість проблеми інтуїції можуть простежуватися в тому, що вчені мають різні думки щодо визначень і описів характеристик інтуїтивної поведінки й ухвалення інтуїтивних рішень.

Наприклад, W. James високо оцінює роль інтуїції в житті, тоді як З. Фрейд ставиться до неї з деяким скепсисом. W. James приділяв особливу увагу дослідженню станів зміненої свідомості та паранормальних явищ, уважав інтуїцію вродженим даром людини [12]. З. Фрейд у своєму листі французькому письменнику Р. Роллану висловлює сумніви щодо здатності інтуїції вирішувати складні проблеми, вважає її здатною виявляти лише примітивні та первинні спонукання та реакції. Він висловлює безумовний скепсис, хоч і стверджує, що деякі речі залишаються нам невідомими.

Психологічний аспект дослідження інтуїції у процесі ухвалення рішень привертає увагу як психологів-дослідників, так і практиків менеджменту та бізнесу тому, що ухвалення рішень відіграє ключову роль в роботі організацій і житті людей загалом. Розуміння того, як інтуїція впливає на ці процеси, може допомогти покращити якість ухвалення рішень.

Процес ухвалення рішень часто є складним та багатогранним. Інтуїція відіграє важливу роль у цьому процесі, вивчення її психологічних аспектів може допомогти краще зрозуміти, як ухвалюються рішення.

Отже, інтуїтивні ухвалення рішень за умови розумного ставлення до них може дозволити фахівцям досягати ефективності й успішності у професійній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення сучасних психологічних досліджень дозволяє зробити висновок, що відсутнє єдине розуміння серед учених щодо визначення інтуїції та її напрямів розвитку.

Основні аспекти, що привертають увагу дослідників, включають дослідження: інтуїції як засобу пізнання, взаємозв'язку між інтуїцією й інтелектом, що розглядаються такими вченими, як К. Barrafreem, J. Hausfeld; E. Sadler-Smith; М.Л. Смульсон та інші [4; 8; 15]; співвідношення інтуїції та свідомого і несвідомого досвіду (E. Sadler-Smith, В.О. Татенко та інші) [5; 15]; ролі інтуїції в контексті креативності (К. Gilhooly; В.А. Моляко; А.П. Поліщук; V. Salvi та інші) [2; 3; 11; 16]; роль інтуїції у процесі ухвалення рішень (W. Agor; Д. Канеман; D. Kahneman; A. Tversky, D. Kahneman та інші) [1; 7; 13; 17].

М.Л. Смульсон (2002 р.), українська дослідниця, представляє модель інтелекту, що формується основними психічними процесами, організованими в систему когніцій, де ключовими є рефлексія й інтуїція. Згідно з її теорією пропорції між рефлексією й інтуїцією змінюються на різних етапах розвитку інтелекту: інтуїція переважає на ранніх етапах, а рефлексія – на пізніших [4].

Е. Sadler-Smith (2010 р.) зазначає, що в людського роду виробилися дві різні системи мислення, які ми маємо, і вони є важливим і цінним ресурсом як в особистому, так і у професійному житті. Аналітичний розум дає нам можливість аналізувати, розмірковувати та вирішувати проблеми. Ключовими характеристиками розвинутого інтуїтивного мислення, на думку дослідника, є те, що воно працює мовою почуттів; воно швидке та спонтанне; це цілісна система, яка підтримується розпізнаванням образів; вона передбачає гіпотези, але не стверджує їх з упевненістю [15].

Дослідження, проведене К. Barrafreem та J. Hausfeld (2020 р.), допомагає зрозуміти, як люди ухвалюють рішення за себе та від імені інших у ситуаціях з високим рівнем ризику. Учені провели експеримент, у якому активували інтуїтивний чи усвідомлений тип мислення. Вони виявили, що люди менш сприйнятливі до середніх імовірностей під час рефлексії, ніж під час контрольованого мислення чи інтуїції. Вони зіставляють процеси ухвалення рішень «від себе» і «від інших» із процесами рефлексії й інтуїції, виявляючи, що ухвалення рішень самостійно більш схоже на процес інтуїтивного ухвалення рішень, ніж на процес ухвалення рішень від імені іншої людини [8].

Що стосується проблеми співвідношення інтуїції та свідомого і несвідомого досвіду, то Е. Sadler-Smith (2010 р.) зазначає, що у процесі еволюції *Homo sapiens* був обдарований складною системою сприйняття, обробки інформації й ухвалення рішень, яка діє безперешкодно та незалежно від свідомого втручання людини. Незважаючи на те, що несвідомий інтуїтивний розум значно впливає на повсякденне життя, більшість людей не усвідомлюють його повної сили. Учений виділяє чотири показники інтуїтивного розуму: використання мови почуттів; швидкі та спонтанні реакції; цілісність; припущення, але не впевненість у їхній істинності [15].

Український дослідник В.О. Татенко (2023 р.) провів аналіз основних проблем у визначенні сутності інтуїтивної активності людини, виділив категорії несвідомого й ірраціонального як ключових аспектів інтуїції. Він визначає інтуїцію як окрему психічну функцію, яка здатна знаходити розв'язання проблем, недоступних для свідомого мислення та раціональних форм активності людини. Отже, учений пропонує концептуальну модель інтуїції, яка є унікальною здатністю сприймати та формувати реальність поза рамками раціонального розуміння світу [5].

V. Salvi з колегами (2016 р.) наголошують на ролі інтуїції у процесі креативності та вказують на те, що деякі проблеми можуть бути вирішені миттєво завдяки інтуїтивним прозрінням. Однак для складніших завдань, на їхню думку, найчастіше потрібен тимчасовий період свідомого аналізу [16].

К. Gilhooly (2016 р.) пропонує пояснення того, чому відкладення розв'язання проблеми може полегшити процес вирішення. Він стверджує, що відстрочка творчих завдань може дозволити несвідомим процесам генерувати ідеї, які зго-

дом можуть виникати як спонтанні прозріння, коли увага людини відвернена на інші питання, або як швидкі рішення, коли повертаються до проблеми [11].

В.А. Моляко (2007 р.) вказує на ключову роль ідей і образів у процесі творчого проектування, які часто виникають у свідомості після інтенсивної розумової роботи, яка часто пов'язана з інтуїтивним мисленням [2].

А.П. Поліщук вивчає механізм формування інтуїтивних рішень у творчих завданнях (2010 р.) і виокремлює основні аспекти різних концептуальних моделей інтуїтивних припущень. Нове знання, отримане через інтуїтивне припущення, часто не впливає логічно з наявної інформації, а формулюється завдяки зв'язку між поточним завданням та стійкими знаннями [3].

Що стосується аспекту інтуїції у процесі ухвалення рішень, то дослідники в галузі когнітивної психології Д. Kahneman і А. Tversky (1983 р.), відомі своїм внеском у вивчення загальних людських помилок, що впливають із поведінкових шаблонів, виділили роль евристик (спрощених правил) у процесі ухвалення рішень та інтуїтивному мисленні. Вони розробили теорію перспектив, засновану на двох типах мислення – інтуїтивному та раціональному [18].

У своїй книзі «Мислення швидко та повільне» Д. Канеман (2017 р.) обговорює взаємодію між інтуїтивним і аналітичним мисленням. Він зазначає, що інтуїтивне мислення відбувається швидко та легко, схоже на сприйняття, тоді як аналітичне мислення потребує критичного осмислення. На його думку, інтуїція є здатністю автоматично генерувати рішення без довгих логічних аргументів або доказів [1].

На думку W. Agor (1986 р.), у періоди кризи використання інтуїтивних методів ухвалення рішень, згідно з описовою теорією ухвалення рішень та логіки реалізації, може бути найбільш слушною стратегією. Це особливо правильно тоді, коли керівник має обмежену кількість часу або коли ключові аспекти ситуації ухвалення рішення важко виміряти або проаналізувати. Автор дійшов висновку, що інтуїтивне ухвалення рішень ефективніше за умов високого ступеня невизначеності, відсутності попередніх прецедентів, коли змінні менш передбачувані, а факти обмежені чи недоступні [7].

Вивчення сучасних досліджень показує, що проблема інтуїції у процесі ухвалення рішень привертає широкий інтерес і різноманітність методологічних підходів у психологічному дослідженні.

Мета статті полягає у вивченні психологічних особливостей проблеми інтуїції у процесі ухвалення рішень.

Виклад основного матеріалу. Для більш повного розуміння ролі інтуїції у процесі ухвалення рішень у професійній діяльності необхідно вивчати загальні аспекти інтуїції та механізми ухвалення рішень у цій галузі.

Вивчення процесу ухвалення рішень у складних ситуаціях за допомогою інтуїції широко представлено у психологічній літературі (Т. Bastick; В.А. Татенко; М. Sinclair, N. Ashkanasy; А. Tversky, D. Kahneman; інші) [5; 9; 17; 18].

У своєму дослідженні, опублікованому у 2023 р., В.А. Татенко вперше вжив терміни «інтуїтивна діяльність» та «інтуїтивна активність». Інтуїтивна діяльність розглядається як вид психічної активності із власною функціональною структурою, аналогічною до перцепції, мислення, мовних та інших аспектів. Водночас функціональна структура інтуїтивної діяльності може набувати різних форм залежно від включених до неї елементів свідомості або інших протилежних компонентів [5].

А. Tversky та D. Kahneman (1983 р.) стверджують, що в умовах невизначеності судження часто здійснюються завдяки використанню інтуїтивної евристики, яка не враховує правил кон'юнкції (логічного об'єднання). На їхню думку, комбінація може бути більш типовою, ніж одна з її складових частин, і індивіди можуть легше згадати або уявити приклади з конкретної категорії, ніж з більш широкої категорії, отже, евристика репрезентативності та доступності може робити кон'юнкцію більш вірогідною, ніж один із її компонентів [18]. Цей ефект проявляється в різних ситуаціях, включаючи оцінку частоти слів, оцінку особистості, медичні прогнози, ухвалення рішень під загрозою, підозри у злочинах і політичні прогнози.

Інтуїтивне ухвалення рішень відіграє роль у різних професійних галузях: суддівська інтуїція впливає на винесення рішень, які визначають долі людей; інтуїтивні рішення інвесторів впливають на фінансові стратегії, що формують фінансове становище компаній; тренерська інтуїція дозволяє визначити, які гравці будуть у найкращій спортивній формі натеper; завдяки інтуїції лікарів-клініцистів вдається виявляти особливості патологічних процесів у пацієнтів; менеджери з персоналу під час пошуку та підбору відповідних кандидатів на роботу часто покладаються на свою інтуїцію.

У своєму дослідженні, опублікованому у 2012 р., D. Meyers вивчає інтуїцію в контексті професійної діяльності та розглядає значення соціальної інтуїції. Під соціальною інтуїцією він розуміє автоматичні розумові висновки про моральні аспекти людської поведінки, моральну інтуїцію, здатність до емпатії та точності сприйняття почуттів інших людей. Учений наголошує, що соціальна інтуїція дозволяє швидко робити оцінки характеру та дій інших людей за частки секунди. На його думку, моральні судження ґрунтуються на миттєвих інстинктивних реакціях чи емоційно насиченій інтуїції, яка потім ініціює подальші моральні роздуми. Ця здатність допомагає розрізняти думки та почуття інших людей, а також виявляти фальш чи брехню [14].

Хоча прихильники інтуїції, заснованої на досвіді, зазвичай фокусуються суто на когнітивних аспектах, у працях M. Sinclair і N. Ashkanasy (2005 р.) вказують на те, що інтуїція також містить емоційний, або афективний, компонент (учені вживають поняття «емоція» і «афект» як синоніми) [18]. Це відповідає висновкам, зробленим, наприклад, T. Bastick (1982 р.) і S. Epstein (1998 р.), які розглядають «афект» як загальний термін для всіх емоційних станів, як-от інтенсивні та

короткочасні емоції, тривалі неспецифічні настрої та тонкі тимчасові афективні почуття [11].

Аналіз описів інтуїтивних процесів, проведений М. Sinclair і N. Ashkanasy (2005 р.), виявив три основні сценарії. По-перше, на стадії доінтуїтивного періоду афект може або допомагати або заважати доступу до інтуїції залежно від контексту. По-друге, у процесі інтуїтивного рішення деякі індивідууми вважають за краще використовувати афект як засіб сприйняття, де афект стає невід'ємною частиною самого інтуїтивного процесу. На третій стадії оцінки люди відчують підтвердження «справжньої» природи інтуїції через почуття полегшення чи впевненості [17]. Отже, емоційний компонент постає як супутня ознака інтуїтивного процесу, запропонована вченими інтеграція когнітивних і емоційних елементів у рамках єдиного конструкта забезпечує загальну основу поглядів на інтуїцію у процесі ухвалення рішень, заснованих на досвіді й афектах.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи теоретичне психологічне дослідження, можна узагальнити, що у процесі ухвалення рішень інтуїція служить доповненням до розуму та являє собою силу внутрішніх передчуттів, відкриттів, творчих осяянь, миттєвої оцінки та передбачення.

В описі характеристик інтуїції сучасні психологи відзначають таке:

- 1) інтуїція відрізняється від аналітичного, логічного методу пізнання;
- 2) поява інтуїції відбувається без усвідомлення;
- 3) в інтуїції є емоційний аспект;
- 4) інтуїція проявляється в передчуттях і здогадах;
- 5) інтуїція пов'язана з накопиченим досвідом, як усвідомленим, так і неусвідомленим.

У діловій сфері й управлінні часто постає потреба ухвалення рішення оперативно в умовах невизначеності та непередбачуваності. Використання інтуїції може стати ключовим чинником у таких ситуаціях, що наголошує на важливості розумінні її ролі для успішного функціонування організацій.

Керівники та менеджери часто спираються на свою інтуїцію в ухваленні стратегічних і тактичних рішень. Розуміння механізмів роботи інтуїції та методів її розвитку може сприяти їхній ефективності в керівництві підлеглими та компаніями загалом.

Наукові дослідження в галузі психології інтуїції можуть привести до розроблення нових підходів до ухвалення рішень, які будуть корисні в бізнесі й управлінні. Це становить важливість і цінність для фахівців, які працюють у цих галузях.

Подальше вивчення інтуїції у процесі ухвалення рішень може пролити світло на важливі аспекти, які можна використовувати в розробленні ефективних стратегій психологічної підготовки персоналу в різних галузях діяльності. Це, своєю чергою, може сприяти покращенню професійних досягнень фахівців і результативності організації загалом.

Список використаних джерел і літератури

1. Канеман Д. Мислення швидко й повільно. Київ : Наш формат, 2017. 480 с.
2. Моляко В.О. Психологічна проблема творчого потенціалу. *Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості та обдарованості* : збірник наукових праць. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. С. 6–13.
3. Поліщук О.П. Інтуїція. Природа, сутність, евристичний потенціал. Київ : Парапан, 2010. 228 с.
4. Смульсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту : монографія. Київ : Нора-Друк, 2002. 298 с.
5. Татенко В.О. Колективна інтуїція у прогнозуванні соціальних явищ : монографія ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-Лтд, 2023. 100 с.
6. Чернявська Т.П. Управління інтуїцією: ресурс успішності лідерів бізнесу. *Теорія і практика управління соціальними системами* : науково-практичний журнал. Харків : НТУ ХП. 2010. № 3. С. 91–97.
7. Agor W.H. The logic of intuition: How top executives make important decisions. *Organizational Dynamics*. 1986. Vol. 14 (3). P. 5–18.
8. Barrafreem K., Hausfeld J. Tracing risky decisions for oneself and others: The role of intuition and deliberation. *Journal of Economic Psychology*. 2020. Vol. 77. Issue C. P. 1–46.
9. Bastic T. Intuition: How we Think and Act. New Jersey, USA : John Wiley & Sons Incorporated, 1982. 280 p.
10. Epstein S. Emotions and psychology from the perspective of cognitive-experiential self-theory. *Emotions in psychopathology: Theory and research, Series in affective science* / W.F. Flack and J.D. Laird (eds.). New York : Oxford University Press, 1998. P. 57–69.
11. Gilhooly K.J. Incubation and intuition in creative problem solving. *Front. Psychol.* 2016. Vol. 7. P. 1076–1101.
12. James W. The Principles of Psychology. In two volumes. Vol I. New York : Henry Holt and Company, 1890. 700 p.
13. Kahneman D. (ed.). Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgement. Cambridge University Press, 2002. 644 p.
14. Meyers D.G. The Pursuit of Happiness: Discovering the Pathway to Fulfillment, Well-Being, and Enduring Personal Joy. New York : William Morrow. 1993. 336 p.
15. Sadler-Smith E. The Intuitive Mind: Profiting From the Power of Your Sixth Sense. New Jersey, USA : John Wiley & Sons, 2010. 336 p.
16. Insight solutions are correct more often than analytic solutions / C. Salvi et al. *Frontiers in Psychology*. 2016. Vol. 22 (4). P. 443–460.
17. Sinclair M., Ashkanasy N.M. Intuition: myth or a decision-making tool? *Manag. Learn.* 2005. Vol. 36. P. 353–370.
18. Tversky A., Kahneman D. Extensional versus intuitive reasoning: the conjunction fallacy in probability judgment. *Psychol. Rev.* 1983. Vol. 90. P. 543–562.

References

1. Kaneman, D. (2017). *Myslennia shvydke y povilne [Thinking is fast and slow]*. Kyiv: Nash Format. 480 s [in Ukrainian].
2. Moliako, V.O. (2007). Psykholohichna problema tvorchoho potentsialu [Psychological problem of creative potential]. *Aktualni problemy psykholohii: Problemy psykholohii tvorchosti ta obdarovanosti: zb. nauk. pr.* Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. Pp. 6–13 [in Ukrainian].

3. Polishchuk, O.P. (2010). *Intuitsiia. Pryroda, sutnist, evrystychnyi potentsial [Intuition. Nature, essence, heuristic potential]*. Kyiv: Parapan. 228 s. [in Ukrainian].
4. Smulson, M.L. (2002). *Psykhohohiia rozvytku intelektu [Psychology of intelligence development]*: monohrafiia. Kyiv: Nora-Druk. 298 s. [in Ukrainian].
5. Tatenko, V.O. (2023). *Kolektyvna intuitsiia u prohnozuvanni sotsialnykh yavlyshch [Collective intuition in forecasting social phenomena]*: monohrafiia: Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykhohohii. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. 100 s. [in Ukrainian].
6. Cherniavska, T.P. (2010). Upravlinnia intuitsiieiu: resurs uspishnosti lideriv biznesu [Managing Intuition: A Success Resource for Business Leaders]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnykh systemamy. naukovopraktychnyi zhurnal*. Kharkiv: NTU KhPI. № 3. Pp. 91–97 [in Ukrainian].
7. Agor, W.H. (1986). The logic of intuition: How top executives make important decisions. *Organizational Dynamics*. Vol. 14 (3). Pp. 5–18 [in English].
8. Barrafreem, K., & Hausfeld, J. (2020). Tracing risky decisions for oneself and others: The role of intuition and deliberation. *Journal of Economic Psychology*. Vol. 77. Issue C. Pp. 1–46 [in English].
9. Bastic, T. (1982). *Intuition: How we Think and Act*. New Jersey, USA: John Wiley & Sons Incorporated. 280 p. [in English].
10. Epstein, S. (1998). Emotions and psychology from the perspective of cognitive-experiential self-theory, in W.F. Flack and J.D. Laird (eds) *Emotions in psychopathology: Theory and research*, Series in affective science, New York, NY: Oxford University Press. Pp. 57–69 [in English].
11. Gilhooly, K.J. (2016). Incubation and intuition in creative problem solving. *Front. Psychol.* Vol. 7. Pp. 1076–1101 [in English].
12. James, W. (1890). *The Principles of Psychology*. In two volumes. Vol. I. NY: Henry Holt and Company. 700 p. [in English].
13. Kahneman, D. (ed.). (2002). *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgement*. Cambridge University Press. 644 p. [in English].
14. Meyers, D.G. (1993). *The Pursuit of Happiness: Discovering the Pathway to Fulfillment, Well-Being, and Enduring Personal Joy*. New York: William Morrow. 336 p. [in English].
15. Sadler-Smith, E. (2010). *The Intuitive Mind: Profiting From the Power of Your Sixth Sense*. New Jersey, USA: John Wiley & Sons. 336 p. [in English].
16. Salvi, C., Bricolo, E., Kounios, J., Bowden, E., & Beemana, M. (2016). Insight solutions are correct more often than analytic solutions. *Frontiers in Psychology*. Vol. 22 (4). P. 443–460 [in English].
17. Sinclair, M., & Ashkanasy, N.M. (2005). Intuition: myth or a decision-making tool? *Manag. Learn.* Vol. 36. Pp. 353–370 [in English].
18. Tversky, A., & Kahneman, D. (1983). Extensional versus intuitive reasoning: the conjunction fallacy in probability judgment. *Psychol. Rev.* Vol. 90, 1983. Pp. 543–562 [in English].

Telipko N. O.

Postgraduate Student at the Department of Differential
and Special Psychology
Odesa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGICAL ASPECT OF RESEARCHING INTUITION IN THE DECISION-MAKING PROCESS

The article presents the results of a theoretical study of the psychological aspect of studying intuition in the decision-making process. The relationship between various aspects of intuition

and other concepts is studied, such as subjective and objective truth, feeling and fact, intuition and rational logic, conscious and unconscious, and between intuition and reality.

Scientists consider various possibilities of using intuition, including it as a means of cognition, connection with intelligence, influence of conscious and unconscious experience, role in creative activity and in the decision-making process. However, researchers express concern about misconceptions and possible distortions in the interpretation of mental reactions, own feelings, emotions and actions.

The purpose of this article is to study the psychological features of the problem of intuition in the decision-making process.

The study of the psychological aspect of intuition in the decision-making process can shed light on important points that can become the basis for the development of new methods of solving problems using intuitive thinking, intuitive activity, especially useful in the context of science, creativity, business and management.

In the field of business activity and management, there is often a need to make quick decisions in conditions of uncertainty and unpredictability. At the same time, the use of intuition can become a key aspect in making such decisions, which emphasizes the importance of understanding its role for the successful functioning of both individual specialists and the entire organization. Leaders and managers often resort to using intuition when making strategic and tactical decisions. Understanding the mechanisms of intuition and methods of its development can contribute to increasing their effectiveness in leading subordinates and managing the company in general.

Further psychological research on intuition in the decision-making process can reveal important aspects that can be used to develop effective strategies for psychological training of personnel in various fields of activity. This, in turn, can contribute to improving the professional results of specialists and the overall productivity of the organization.

Key words: psychological aspect, intuition, decision-making, management decisions, success, activity, personality, manager, business.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.27>

Терещенко О. О.

аспірантка кафедри загальної психології і психологічного консультування

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: tereschenko.oo@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7421-0890

Researcher ID: KLC-4077-2024

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ ПЕРЕДАЧІ ТРАНСГЕНЕРАЦІЙНОГО ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД

У статті розглянуто сучасні підходи до визначення трансгенераційної травми та проаналізовано теоретико-методологічні моделі передачі трансгенераційного травматичного досвіду другому та наступним поколінням. Перші дослідження, присвячені впливу подій Другої світової війни на наступні покоління, розпочалися наприкінці 60-х років, більш масштабно тема розроблялася після 90-х років, коли було остаточно доведено, що нащадки людей, які пережили масовий чи індивідуальний травматичний досвід, можуть відчувати його наслідки в сьогоденні. Розуміння шляхів передачі трансгенераційного досвіду є важливим складником упровадження нових моделей психологічної допомоги всім, хто її потребує, зокрема постраждалим від військових дій, які відбуваються в Україні. Також стаття акцентує увагу на важливості подальшого вивчення цієї проблеми та необхідності адаптації існуючих моделей до сучасних умов.

Ключові слова: колективна травма, трансгенераційна травма, психодинамічний підхід, психологічна травма, сімейна система.

Постановка проблеми. Концепція трансгенераційної передачі травми стала ключовою для опису того, як травматична подія, особисто пережита одним поколінням (наприклад, тими, хто пережив війну, геноцид тощо), може вплинути на психічне здоров'я їхніх нащадків. Натепер існує понад 500 [6] опублікованих статей щодо дослідження досвіду сімей, які пережили Голокост, але кроскультуральний аспект проблеми вивчення впливу історичних і культурних подій в історії кожної нації залишається актуальним. Згідно із сучасними теоріями трансгенераційної передачі травми, після травматичних подій у третьому поколінні підвищується ризик нових травм. Більшість українців є саме третім повоєнним поколінням із 1939–1954 рр., яке вимушено в один часовий проміжок стикатися з необхідністю одночасного проживання та рефлексії наслідків минулих подій і травми, спричиненої російською агресією, що розпочалась у 2014 р.

Вивчення проблеми трансгенераційної передачі травматичного досвіду є предметом дослідження таких західних учених, як N. Abraham, M. Torok, V. Volkan, Y. Danieli, R. Yehuda, N. Kellermann, A. Schutzenberger, M. Apprey, H. Faimberg,

S. Grand, J. Salberg. Аналізу наслідків психологічної травматизації нащадків історичних подій присвячені роботи таких українських учених, як О. Кісь, В. Огієнко, П. Горностаєв, Г. Касьянов, Л. Засекіна, А. Маслюк, В. Горбунова, В. Климчук, Л. Чорна, О. Яремчук, Т. Гордовська.

Нині дослідженню шляхів, за допомогою яких ті, що вижили, передають травматичні переживання своїм нащадкам, як вони відтворюються й інтерпретуються впродовж життя наступних поколінь, приділено не досить уваги. Для створення підґрунтя для подальших досліджень у цій галузі постає необхідність аналізу наявних теоретико-методологічних моделей передачі трансгенераційного досвіду

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція трансгенераційної передачі травми в сучасному розумінні цього терміна була сформульована в 1966 р. канадськими клініцистами V. Rakoff, J. Sigal, N. Epstein. Вони виявили та довели, що наслідки перебування батьків у концентраційних таборах проявляються у психологічних дисфункціях майбутніх поколінь [22; 23]. Майже 60 років продовжується дослідження феномену трансгенераційної передачі травми, зокрема в рамках суміжних наукових дисциплін розглядаються різні аспекти, пов'язані з поняттям трансгенераційної травми та її передачею [3; 6].

Як зазначив Е. Кох, зважаючи на те, що травматичний досвід колективу охоплює компоненти як колективної (спільної), так і особистої (індивідуальної) травми, під час проведення дослідження чи терапії треба брати до уваги багато вимірів цієї травми: це і особиста травма індивіда, і спільний травматичний досвід, що виникає у груп індивідів у колективі, і загальна травма колективу як єдиного цілого [19].

Індивідуальна травма, за визначенням Т. Гордовської, «це результат події, низки подій або набору обставин, які переживає окрема людина, які фізично або емоційно шкідливі чи загрозливі і які мають тривалі несприятливі наслідки для функціонування особи та її фізичного, соціального, емоційного чи духовного благополуччя» [1, с. 8]. G. Fischer і F. Riedesser визначають психологічну травму як «вітальне переживання дисбалансу між загрозливими обставинами й індивідуальними можливостями їх побороти, який супроводжується почуттям безпорадності та незахищеності та спричиняє тривале потрясіння в розумінні себе та світу» [12, с. 145]. За П. Горностаєв, міжпоколінна (трансгенераційна, інтергенераційна) травма – це «травма, яка передається з першого покоління тих, хто пережив травмування, до другого та наступних поколінь нащадків через складні механізми посттравматичного стресового розладу» [2, с. 218]. За Y. Danieli, трансгенераційна передача травми належить до явища, яке пояснює, як наслідки травматичної події, що пережили батьки, негативно впливають на їхніх нащадків значним чином, включаючи прямі симптоми травми та підвищену вразливість до психопатології [10].

Уважається, що травматичний досвід передається як шляхом прямої та специфічної передачі (психічний синдром у батьків безпосередньо призводить до

такого ж синдрому в дитини), так і шляхом «опосередкованої та загальної» передачі (розлад у батьків робить їх нездатними виконувати свої функції, що призводить до загального відчуття депривації в дитини) [17]. J. Atkinson визначає історичну травму як суб'єктивне переживання та запам'ятовування подій у свідомості індивіда та в житті спільноти, яке передається в циклічних процесах від дорослих до дітей як колективні, емоційні та психологічні травми. Наслідки історичної травми посилюються внаслідок тривалого чи такого, що посилюється, стресу, наприклад, пов'язаного із втратами, чи вторинної травматизації, коли діти стають свідками наслідків початкової травми, яку зазнав батько або інший член сім'ї [4].

Мета дослідження. На основі аналізу сучасних наукових джерел розкрити психологічний зміст поняття трансгенераційної травми й описати основні моделі її передачі від покоління до покоління.

Виклад основного матеріалу дослідження. П. Горностаї виділяє трансгенераційну передачу травматичного досвіду як один із головних механізмів, за допомогою яких утворюється та поширюється колективна травма. Через цей механізм досвід, який залишився неопрацьований унаслідок відсутності можливості це зробити, «делегується» наступним поколінням, які не мали фізичної взаємодії з первинною травматичною подією [2].

Різні автори, як-от T. Bakó, K. Zana, G. Hirschberger, D. McNally, V. Volkan, розглядають внутрішньогенераційну передачу травми як механізм адаптації чи виживання, за допомогою якого нащадки тих, хто вижив, можуть бути заздалегідь інформовані та підготовлені до небезпеки. Досвід зіткнення зі смертю вчить людей необхідності пильності й уваги до загроз, щоб уникнути повторення ситуації. Цю динаміку адаптивної реакції на загрозливий стимул легко набути, але вона надстійка до змін. Такі ж механізми діють і для захисту виживання групи, підтримуючи підвищену та тривалу пильність до чужих груп, які становили загрозу для групи в минулому [5; 16; 21; 24].

Шаблони подолання й адаптації передаються майбутнім поколінням і можуть бути інтегровані як частина культури, релігії та норм, через спілкування у формі усної традиції, ритуали та церемонії та неусвідомлено [18]. Хоча в контексті трансгенераційної травми та її впливу саме сім'я є носієм усвідомлених і неусвідомлених цінностей, міфів, фантазій і вірувань, саме культурними традиціями визначається роль сім'ї як засобу їх передачі, культура є окремим і важливим чинником, саме вона та колективний вимір передбачає вплив важливих історичних подій, які пережила група [11].

У теоретичному аспекті механізм трансгенераційної передачі травми представлений декількома моделями. Модель передачі трансгенераційної травми N. Kellermann містить чотири елементи: психодинамічний (передача через несвідомі, витіснені батьківські емоції); соціокультурний (передача через батьківство, рольові моделі та неадекватну батьківську поведінку); вплив сімейних систем

(сім'ї постраждалих характеризуються обмеженими контактами за межами спільноти постраждалих) і біологічний (спадкова вразливість до посттравматичного стресового розладу з конкретними пом'якшувальними чи обтяжувальними обставинами). Хоча способи передачі зосереджені суто в сімейному середовищі, N. Kellermann наголошує, що жоден із них сам собою не може спричинити травматичний ефект, процес передачі травми треба розглядати комплексно [17].

У дослідженні D. Hanna, присвяченому вивченню трансгенераційного впливу «Лихоліття» на молодь у Північній Ірландії, представлено чотири основні шляхи, через які травма може передаватися через покоління: вплив біологічних чинників на процес передачі травми від покоління до покоління, передача через ідентифікацію з батьками та їхніми травмами, передача через комунікацію та передачу наративів щодо травматичної події та передача травми внаслідок порушення нормальної сімейної взаємодії, зокрема й у сфері вербальної комунікації. У своєму дослідженні вона стверджує, що спадщина травми одного покоління передається до іншого через нездатність більшої групи з першого покоління оплакувати свої втрати та приниження [15].

K. Weingarten також описує чотири потенційні механізми, через які передається травма. Перші три схожі з тими, які називали D. Hanna та N. Kellermann: біологічні механізми; психологічні механізми (посилання на досвід тих, про кого піклувалися травмовані опікуни) та сімейні механізми (як-от проблема мовчання в сімейному оточенні). Окремо виділено четвертий, «суспільний механізм», який стосується мовчання спільнот, що зазнали насильства, і корелює із сімейними правилами щодо того, що дозволено і що заборонено говорити про минуле. Спираючись на цю модель, він припускав, що існує зв'язок між мовчанням на індивідуальному, сімейному та національному рівнях [25].

Автори, які проводили свої дослідження в рамках психодинамічного підходу, пояснювали модель передачі трансгенераційного досвіду через механізми психологічного перенесення як на свідомому, так і на несвідомому рівнях шляхом злиття з батьками та сталої емоційної прив'язаності до сім'ї [13; 14; 20].

Мультидисциплінарна інтегративна модель трансгенераційної передачі Y. Danieli описує природу переживання травми та способи адаптації до її наслідків. Головні особливості її моделі – це фокусованість на ідентичності, багатовимірність травми, наявність змови замовчування та фіксованості на травмі. Феноменологія й етіологія травм, що поширюють свій вплив на декілька поколінь, складні, існує принаймні три внутрішньосімейні компоненти: травма батьків, її параметри та власне ставлення до неї нащадка; характер і ступінь змови мовчання навколо травми та її наслідків; стилі посттравмової адаптації батьків [7; 11]. Дана модель ураховує одночасний прямий і непрямий (через адаптаційні стилі батьків) вплив сімейної історії та сімейного оточення на дитину. Під сімейною історією мається на увазі вік батьків під час травматичної події, характер досвіду, який вони отримали під час неї і після її завершення. Під сімейним оточенням

маються на увазі характеристики соціального середовища, у якому опинилися батьки після завершення травматичної події, конфігурація родини, наявність підтримки всередині родини та здатність підтримувати зв'язок поколінь і зберегти свою ідентичність [8; 9].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз сучасної наукової літератури щодо моделей передачі трансгенераційного травматичного досвіду дозволив нам зробити такі висновки. Існує декілька панівних моделей передачі травматичного досвіду через покоління, у кожній із яких виділяються різні компоненти: біологічний, соціокультурний, психодинамічний, сімейний тощо. Нами виявлено, що в кожній моделі виділяються різні механізми, за допомогою яких відбувається передача травми між поколіннями. Водночас спільним у зазначених теоретичних моделях є те, що ключову роль у процесі формування та передачі трансгенераційної травми відведено мовчанню та замовчуванню, як реакції на жакливі події на рівні суспільства чи індивіда. Отже, мовчання ставало центральною концепцією, процес зцілення від травми має розгортатися навколо реконструкції наративу травми.

Результати теоретичного дослідження також вказують на важливість і актуальність цієї проблеми в сучасному контексті. На наш погляд, проблемі опрацювання трансгенераційної травми на індивідуальному рівні приділено не досить уваги, докладне вивчення цих аспектів може стати темою подальших досліджень.

Список використаних джерел і літератури

1. Гордовська Т.І. Конструкт моральної травми та його концептуальний зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2021. № 4. С. 7–16.
2. Горностай П.П. Психологія колективних травм : монографія. Кропивницький : Імекс-Лтд, 2023. 336 с.
3. Миколайчук М.І. Взаємини батьків з дітьми підліткового віку: роль трансгенераційної передачі сімейного стресу та стилю прив'язаності. *Габітус*. 2022. № 43. С. 72–76.
4. Trauma, transgenerational transfer and effects on community wellbeing / J. Atkinson et al. *Working Together: Aboriginal and Torres Strait Islander Mental Health and Wellbeing Principles and Practice* / Eds. N. Purdie et al. Canberra, 2010. P. 135–144.
5. Bakó T., Zana K. Transgenerational trauma and therapy: the transgenerational atmosphere. New York : Routledge, 2020. 110 p.
6. Chou F., Buchanan M.J. Intergenerational Trauma: A Scoping Review of Cross-Cultural Applications from 1999 to 2019. *Canadian Journal of Counseling and Psychotherapy*. 2021. Vol. 55. № 3. P. 363–395. <https://doi.org/10.47634/cjcp.v55i3.71456>.
7. Multigenerational legacies of trauma: Modeling the what and how of transmission / Y. Danieli et al. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2016. № 86 (6). P. 639–651. <https://doi.org/10.1037/ort0000145>.
8. The Danieli Inventory of Multigenerational Legacies of Trauma, Part 1: Survivors' posttrauma adaptational styles in their children's eyes / Y. Danieli et al. *Journal of Psychiatric Research*. 2015. № 68. P. 167–175. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2015.06.011>.
9. The Danieli Inventory of Multigenerational Legacies of Trauma, Part 2: Reparative Adaptation Impacts / Y. Danieli et al. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2015. № 85 (3). P. 229–237. <https://doi.org/10.1037/ort0000055>.

10. Danieli Y. International handbook of multigenerational legacies of trauma. New York : Plenum Press, 1998. 733 p.
11. Danieli Y. Assessing trauma across cultures from a multigenerational perspective. *Cross-cultural assessment of psychological trauma and PTSD* / Eds. J.P. Wilson, C.S. Tang. New York : Springer, 2007. P. 65–89.
12. Fischer G., Riedesser F. Lehrbuch der Psychotraumatologie. München : Reinhardt, 2003. 432 p.
13. All My Parents: Professional Transgenerational Trauma in the TA Community / N. Gheorghe et al. *Transactional Analysis Journal*. 2019. № 49 (4). P. 263–278. <https://doi.org/10.1080/03621537.2019.1649847>.
14. Grand S., Salberg J. Trans-Generational Transmission of Trauma. *Social Trauma. An Interdisciplinary Textbook* / Eds. A. Hamburger et al. New York : Springer, 2021. P. 209–215.
15. Young people’s transgenerational issues in Northern Ireland / D. Hanna et al. Belfast: Commission for Victims and Survivors, 2012. 69 p.
16. Hirschberger G. Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*. 2018. № 9. Article 1441. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>.
17. Kellermann N.P.F. The long-term psychological effects and treatment of holocaust trauma. *Journal of Loss and Trauma*. 2001. Vol. 6. № 3. P. 197–218. <https://doi.org/10.1080/108114401753201660>.
18. Transgenerational Transmission of Trauma across Three Generations of Alevi Kurds / J.I. Kizilhan et al. *International Journal of Environment Resources and Public Health*. 2022. № 19. P. 81. <https://doi.org/10.3390/ijerph19010081>.
19. Koh E. The Healing of Historical Collective Trauma. *Genocide Studies and Prevention*. 2021. Vol. 15. № 1. P. 115–133. <https://doi.org/10.5038/1911-9933.15.1.1776>.
20. Lev-Wiesel R. Intergenerational Transmission of Trauma across Three Generations: A Preliminary Study. *Qualitative Social Work*. 2007. Vol. 6. № 1. P. 75–94. <https://doi.org/10.1177/1473325007074167>.
21. McNally D. Transgenerational trauma: dealing with the past in Northern Ireland. Belfast : WAVE Trauma Centre, 2014. 96 p.
22. Rakoff V.M. Long term effects of the concentration camp experience. *Viewpoints*. 1966. № 1. P. 17–22.
23. Children and families of concentration camp survivors / V. Rakoff et al. *Canadas Mental Health*. 1966. Vol. 14. № 4. P. 24–26.
24. Volkan V. Killing in the name of identity: a study of bloody conflicts. Virginia : Pitchstone publishing, 2012. 310 p.
25. Weingarten K. Witnessing the effects of political violence in families: mechanisms of intergenerational transmission and clinical interventions. *Journal of Marital and Family Therapy*. 2004. Vol. 30. № 1. P. 45–59. <https://doi.org/10.1111/j.1752-0606.2004.tb01221.x>.

References

1. Hordovska, T.I. (2021). Konstrukt moralnoi travmy ta yoho kontseptualnyi zmist [The construct of moral trauma and its conceptual content]. *Scientific Bulletin of Kherson State University*. Series “Psychological Sciences”, 4, 7–16 [in Ukrainian].
2. Hornostai, P.P. (2023). *Psykhohohiia kolektyvnykh travm: monohrafiia [Psychology of collective traumas: a monograph]*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].
3. Mykolaichuk, M.I. (2022). Vzaiemyny batkiv z ditmy pidlitkovoho viku: rol transheneratsiinoi peredachi simeinoho stresu ta styliu pryviazanosti [Parent-adolescent relationships: the role of trans-generation transmission of family stress and attachment style]. *Habitus*, 43, 72–76 [in Ukrainian].

4. Atkinson, J., Nelson J., & Atkinson, C. (2010). Trauma, transgenerational transfer and effects on community wellbeing. In: Purdie, N., Dudgeon, P. & Walker, R. (Ed.); *Working Together: Aboriginal and Torres Strait Islander Mental Health and Wellbeing Principles and Practice*, (p. 135–144). Canberra, ACT: Commonwealth of Australia [in English].
5. Bakó, T., & Zana, K. (2020). *Transgenerational trauma and therapy: the transgenerational atmosphere*. New York : Routledge [in English].
6. Chou, F., & Buchanan, M.J. (2021). Intergenerational Trauma: A Scoping Review of Cross-Cultural Applications from 1999 to 2019. *Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy*, 55 (3), 363–395. <https://doi.org/10.47634/cjcp.v55i3.71456> [in English].
7. Danieli, Y., Norris, F.H., & Engdahl, B. (2016). Multigenerational legacies of trauma: Modeling the what and how of transmission. *American Journal of Orthopsychiatry*, 86 (6), 639–651. <https://doi.org/10.1037/ort0000145> [in English].
8. Danieli, Y., Norris, F.H., Lindert, J., Paisner, V., Engdahl, B., & Richter, J. (2015). The Danieli Inventory of Multigenerational Legacies of Trauma, Part 1: Survivors' posttrauma adaptational styles in their children's eyes. *Journal of Psychiatric Research*, 68, 167–175. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2015.06.011> [in English].
9. Danieli, Y., Norris, F.H., Lindert, J., Paisner, V., Kronenberg, S., Engdahl, B., & Richter, J. (2015). The Danieli Inventory of Multigenerational Legacies of Trauma, Part 2: Reparative Adaptational Impacts. *American Journal of Orthopsychiatry*, 85 (3), 229–237. <https://doi.org/10.1037/ort0000055> [in English].
10. Danieli, Y. (Ed.). (1998). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. Plenum Press [in English].
11. Danieli, Y. (2007). Assessing trauma across cultures from a multigenerational perspective. In J.P. Wilson & C.S. Tang (Eds.), *Cross-cultural assessment of psychological trauma and PTSD*, (pp. 65–89). Springer [in English].
12. Fischer, G., & Riedesser, F. (2003). *Lehrbuch der Psychotraumatologie*. München : Reinhardt [in English].
13. Gheorghe, N., Brunke, M., Deaconu, D., Gheorghe, A., & Ionas, L. (2019). All My Parents: Professional Transgenerational Trauma in the TA Community. *Transactional Analysis Journal*, 49 (4), 263–278. <https://doi.org/10.1080/03621537.2019.1649847> [in English].
14. Grand, S., & Salberg, J. (2021). Trans-Generational Transmission of Trauma. In Hamburger, Hancheva & Volkan (Eds.): *Social Trauma. An Interdisciplinary Textbook*, (pp. 209–215). New York: Springer [in English].
15. Hanna, D., Dempster, M., Dyer, K., Lyons, E., & Devaney, L. (2012). *Young people's transgenerational issues in Northern Ireland (A Report for the CVSNI)*. Belfast: QUB, School of Psychology [in English].
16. Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, (9), Article 1441. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441> [in English].
17. Kellermann, N.P.F. (2001). The long-term psychological effects and treatment of holocaust trauma. *Journal of Loss and Trauma*, 6 (3), 197–218. <https://doi.org/10.1080/108114401753201660> [in English].
18. Kizilhan, J.I., Noll-Hussong, M., & Wenzel, T. (2022). Transgenerational Transmission of Trauma across Three Generations of Alevi Kurds. *International Journal of Environment Resources and Public Health*, 19, 81. <https://doi.org/10.3390/ijerph19010081> [in English].
19. Koh, E. (2021). The Healing of Historical Collective Trauma. *Genocide Studies and Prevention*, 15 (1), 115–133. <https://doi.org/10.5038/1911-9933.15.1.1776> [in English].
20. Lev-Wiesel, R. (2007). Intergenerational Transmission of Trauma across Three Generations: A Preliminary Study. *Qualitative Social Work*, 6(1), 75–94. <https://doi.org/10.1177/1473325007074167> [in English].

21. McNally, D. (2014). Transgenerational trauma: dealing with the past in Northern Ireland. Retrieved from: <http://www.wavetraumacentre.org.uk/uploads/pdf/1404220890--100105-WAVEtransgenreport.pdf> [in English].
22. Rakoff, V.M. (1966). Long term effects of the concentration camp experience. *Viewpoints*, (1), 17–22 [in English].
23. Rakoff, V., Sigal, J.J., & Epstein, N.B. (1966). Children and families of concentration camp survivors. *Canadas Mental Health*, 14(4), 24–26 [in English].
24. Volkan, V. (2012). *Killing in the name of identity : a study of bloody conflicts*. Virginia: Pitchstone publishin [in English].
25. Weingarten, K. (2004) Witnessing the effects of political violence in families: mechanisms of intergenerational transmission and clinical interventions. *Journal of Marital and Family Therapy*, 30 (1), 45–59. <https://doi.org/10.1111/j.1752-0606.2004.tb01221.x> [in English].

Tereshchenko O. O.

Postgraduate Student

Department of General Psychology and Psychological Counseling

Odesa I. I. Mechnikov National University

THEORETICAL-METHODOLOGICAL APPROACH TO MODELS OF TRANSMISSION OF TRANSGENERATIONAL TRAUMATIC EXPERIENCE

This article discusses contemporary approaches to defining transgenerational trauma and analyzes theoretical-methodological models of transmitting transgenerational traumatic experiences to subsequent generations. The first studies devoted to the impact of events of the Second World War on future generations began in the late 1960s. The topic was further developed after the 1990s when it was conclusively proven that descendants of people who experienced mass or individual traumatic experiences could feel its consequences today. Understanding the ways of transmitting transgenerational trauma is an important component for implementing new models of psychological support to all who need it, particularly those affected by military actions taking place in Ukraine. The article also emphasizes the importance of further studying this issue and the need to adapt existing models to modern conditions.

Key words: collective trauma, transgenerational trauma, psychodynamic approach, psychological trauma, family system.

УДК 159.923.2:330.33.01

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.28>

Чернявська Т. П.

професор, доктор психологічних наук,
професор кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
e-mail: astr1@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-8629-1042

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЯК ПРЕДИКТОР ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ

У статті наведено результати теоретичного дослідження проблеми емоційного благополуччя як предиктора успішності професійної діяльності. Показано, що емоційний інтелект, стресостійкість і життєстійкість та психосоціальні аспекти – це ключові чинники, які сприяють покращенню психологічного благополуччя людини і, у свою чергу, її успішності в роботі, у професійній діяльності.

Мета статті полягає в дослідженні проблеми психологічного благополуччя як предиктора професійної успішності.

Дослідження цієї проблеми може висвітлити ключові аспекти, які допоможуть розробити ефективні підходи до формування та розвитку емоційного інтелекту, стресостійкості, життєстійкості, ефективної психосоціальної взаємодії та підвищення загальної задоволеності працівників своєю роботою, що може позитивно вплинути на професійні досягнення, результативність і ефективність організації загалом.

На підставі вищевикладеного матеріалу робимо висновок, що психологічне благополуччя має значний вплив на багато аспектів професійної діяльності людини. Результати дослідження дозволяють виявити ключові механізми, що лежать в основі професійної успішності.

Ключові слова: психологічне благополуччя, предиктор, професійна успішність, професійна діяльність, особистість.

Постановка проблеми. Психологічне благополуччя, як ключовий аспект психічного стану особистості, привернуло неабияку увагу дослідників і практиків у сучасному суспільстві. Однією з актуальних тем є вивчення взаємозв'язку між психологічним благополуччям і професійною успішністю. Дослідження в цьому напрямі може розкрити важливі аспекти, які впливають на те, як особистість узгоджує, упорядковує, регулює своє емоційне та психічне становище в контексті професійної діяльності.

Одним із ключових аспектів є розуміння взаємозв'язку між психічною стійкістю, внутрішньою гармонією та досягненнями у сфері кар'єрного зростання. Особистості з високим рівнем психологічного благополуччя можуть мати кращу здатність пристосовуватися до стресових ситуацій, що є невід'ємною частиною будь-якої професійної діяльності. Це, у свою чергу, сприяє покращенню якості праці та підвищенню продуктивності.

Психологічне благополуччя також пов'язане з аспектами міжособистісних відносин на роботі, колективною ефективністю та лідерськими якостями. Індивіди з вираженим внутрішнім комфортом і позитивним емоційним тлом зазвичай схильні до командної взаємодії, що сприяє формуванню позитивного робочого середовища.

Психологічне благополуччя у професійній діяльності дозволяє фахівцям досягати ефективності й успішності у професійній сфері, а також дозволяє їм уникати психоемоційних розладів, зберігати психічне здоров'я [2].

Успішна професійна кар'єра також пов'язана зі здатністю управління стресом і підтриманням психічного здоров'я. Отже, розуміння та підтримка психологічного благополуччя можуть стати предиктором професійного успіху

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками низка науковців активно досліджують вплив психологічного благополуччя на успішність у різних галузях професійної діяльності.

Основні аспекти, що привертають увагу вчених, включають дослідження проблем визначення та структури психологічного благополуччя (Е. Diener і М. Seligman (2002, 2004 рр.); R. Ryan і Е. Deci (2001 р.); С. Ryff (1989 р.)) [7; 6; 11; 12]; взаємозв'язку між емоційним інтелектом (Д. Гоулман (2021 р.), R. Bar-On (1997 р.)) [1; 3], життєстійкістю (S. Maddi (2004 р.), С. Maslach та співавтори (2001 р.), Т.П. Чернявська (2022 р.)) [2], психосоціальними аспектами (R. Boyatzis (2007 р.); Е. Diener і М. Seligman (2004 р.); С. Maslach (2001 р.); S. Taylor (2011 р.)) [4; 6; 10; 15] та прогнозуванням успішності, продуктивності й ефективності професійної діяльності.

Проблеми визначення поняття «психологічне благополуччя» та розроблення його структури, діагностичного інструментарію для його вимірювання досліджувалися численними вченими в галузі психології.

С. Ryff зробила значний внесок у вивчення благополуччя своєю роботою над шкалами благополуччя. Ці шкали є широко використовуваним показником психологічного благополуччя. За шкалами С. Ryff психологічне благополуччя складається із шести основних вимірів, як-от: самосприйняття, позитивні стосунки з іншими, автономія, володіння навколишнім середовищем, мета життя й особистісне зростання. Дослідження С. Ryff показало, що працівники з вищим рівнем психологічного благополуччя з більшою ймовірністю будуть залучені до своєї роботи, отримують більше задоволення від роботи та менш схильні відчувати вигорання [12].

R. Ryan і Е. Deci розробили теорію самовизначення (SDT) мотивації, яка кинула виклик панівному переконанню, що найкращий спосіб змусити людей виконувати завдання – це підкріпити їхню поведінку винагородами. Теорія SDT стверджує, що люди внутрішньо мотивовані виконувати завдання, які вони вважають цікавими, приємними або які приносять задоволення. Ця теорія виділяє три вроджені психологічні потреби – компетентність, автономію та взаємозв'язок,

які, коли вони задоволені, приводять до посилення самомотивації та психічного здоров'я. Коли ці потреби не задоволені, вони призводять до зниження мотивації та суб'єктивного переживання благополуччя [11].

М. Seligman – один із засновників позитивної психології, галузі дослідження здорових станів людей, як-от благополуччя, щастя, сила характеру й оптимізм. Його дослідження стосуються вивчення чинників, що сприяють благополуччю та розвитку інструментів його вимірювання. М. Seligman підкреслював, що психологічне благополуччя людини на робочому місці відіграє важливу роль. Дослідження вченого показали, що задоволені та щасливі працівники є більш продуктивними, творчими та залученими до своєї роботи. Використовується модель благополуччя М. Seligman PERMA, яка означає позитивні емоції (Positive Emotions), залученість (Engagement), стосунки (Relationships), значення (Meaning) та досягнення (Achievement). Модель спрямована на покращення психологічного благополуччя та продуктивності працівників [14].

Е. Diener і М. Seligman відзначають, що в міру того, як суспільства стають економічно багатшими, суб'єктивні оцінки людей якості свого життя, задоволення від роботи, сприйняття їхнього психологічного благополуччя більше впливають на ефективність і прибутковість професійної діяльності. Дослідження показують, що особи з високим рівнем психологічного благополуччя можуть краще справлятися з викликами професійного оточення та мають більш високу пристосованість до змін [6].

У контексті нашого дослідження цікавим є підхід, який полягає у вивченні впливу емоційного інтелекту на професійний успіх. Учені досліджують, як уміння розпізнавати та керувати власними емоціями, а також взаємодіяти з емоціями інших людей, може впливати на лідерські якості й ефективність професійної діяльності.

Д. Гоулман показав, що емоційний інтелект є ключовим чинником у визначенні успіху на робочому місці. Результати його досліджень мають вплив на професійну діяльність, оскільки свідчить про те, що емоційний інтелект є кращим показником успіху, ніж IQ або технічні знання та навички [1].

Р. Бар-Он розробив модель емоційно-соціального інтелекту (ESI), яка визначає 15 компонентів емоційно-соціального інтелекту, які включають внутрішньоособистісні та міжособистісні навички, здатність до адаптації, управління стресом і загальний настрій. Модель використовується в різних сферах, зокрема в освіті, охороні здоров'я та бізнесі. Дослідження вченого показали, що емоційний інтелект є ключовим чинником у визначенні успіху на робочому місці, тому для роботодавців важливо створити робоче середовище, яке сприяє розвитку емоційного інтелекту та підтримує задоволення психологічних потреб працівників [3].

Інші дослідження зосереджуються на вивченні взаємодії між психічним здоров'ям і стресом на роботі. Учені аналізують, як психологічна стійкість і здат-

ність ефективно долати стреси можуть позитивно впливати на професійну ефективність і загальне самопочуття особистості [2; 9; 10].

Деякі автори акцентують увагу на психосоціальних аспектах, як-от якість міжособистісних відносин у колективі та підтримка від співробітників. Вони досліджують, як взаємодія з колегами та соціальна підтримка можуть впливати на благополуччя та, відповідно, на професійний успіх [4; 6; 10].

Аналіз досліджень свідчить про поширений інтерес до теми та різноманітність підходів у вивченні впливу психологічного благополуччя на професійну успішність.

Мета статті полягає у вивченні проблеми психологічного благополуччя як предиктора професійної успішності.

Виклад основного матеріалу. Вивчення проблеми психологічного благополуччя як предиктора професійної успішності потребує розгляду загальних аспектів психологічного благополуччя та феноменів емоційного інтелекту, стресостійкості та психосоціальних аспектів, що впливають на успішність і ефективність професійної діяльності.

М. Seligman визначає благополуччя як позитивну оцінку людьми свого життя, яке включає позитивні емоції, залучення, задоволення та сенс [14].

С. Ryff і С. Keyes досліджували структуру благополуччя та визначили шість чинників, які сприяють загальному відчуттю благополуччя людини: 1) самоприйняття (позитивне ставлення до себе, яке передбачає прийняття як позитивних, так і негативних якостей); 2) позитивні стосунки з іншими (здатність формувати теплі, задовільні та довірливі стосунки з іншими); 3) автономію (здатність регулювати свою поведінку та робити вибір на основі особистих цінностей та інтересів); 4) екологічну майстерність (здатність ефективно керувати своїм середовищем і контролювати його); 5) мету в житті (відчуття сенсу та напрямку в житті); 6) особистісне зростання (здатність продовжувати зростати та розвиватися як особистість). Учені стверджують, що ці чинники взаємозалежні та разом сприяють загальному самопочуттю та психічному здоров'ю людини [13].

Теорія самодетермінації (SDT) мотивації R. Ryan і Е. Десі має значний вплив на професійну діяльність. Дослідження показали, що коли люди автономно мотивовані внутрішньою мотивацією або добре внутрішньою зовнішньою мотивацією, вони виявляють більший інтерес, хвилювання, життєву силу та впевненість, що приводить до кращої продуктивності, креативності, наполегливості та загального благополуччя. Для роботодавців важливо створити робоче середовище, яке сприяє розвитку внутрішньої мотивації та підтримує задоволення психологічних потреб працівників [11].

Розвиток емоційного інтелекту як складової частини емоційної компетентності суттєво впливає як на покращення психологічного благополуччя, так і на підвищення ефективності професійної діяльності.

Дослідження Д. Гоулмана показали, що емоційний інтелект забезпечує лідерство та професійну успішність у різних галузях діяльності [1].

D. Goleman і С. Cherniss досліджували концепцію емоційного інтелекту (EI) і його вплив на ефективність роботи. Учені визначають, що емоційний інтелект – це набір компетенцій, які дозволяють людям розпізнавати, розуміти та керувати своїми емоціями, а також емоціями інших. Вони розробили засновану на емоційному інтелекті теорію ефективності, яка припускає, що емоційний інтелект є ключовим чинником успіху на робочому місці. Вони вважають, що люди з високим рівнем емоційного інтелекту краще справляються зі стресом, будують позитивні стосунки й ефективніше спілкуються з іншими. За словами дослідників, існує п'ять ключових компонентів емоційного інтелекту: самосвідомість, саморегуляція, мотивація, емпатія та соціальні навички. Учені стверджують, що ці компоненти можна розвивати та вдосконалювати шляхом навчання та практики, що організації можуть отримати користь від формування та розвитку емоційного інтелекту робітників на робочих місцях [8].

R. Boyatzis, D. Goleman і K. Rhee запропонували модель емоційного інтелекту, засновану на компетенціях, які дозволяють людям демонструвати розумне використання своїх емоцій у керуванні собою й ефективній роботі з іншими. Вони визначили чотири кластери компетенцій, які взаємопов'язані та сприяють загальному емоційному інтелекту людини, як-от: 1) самосвідомість (здатність розпізнавати та розуміти власні емоції); 2) соціальна обізнаність (здатність розпізнавати та розуміти емоції інших); 3) самоконтроль (здатність регулювати власні емоції та поведінку); 4) управління стосунками (здатність ефективно керувати стосунками з іншими). Учені стверджують, що ці кластери компетенцій є взаємозалежними та разом сприяють загальному емоційному інтелекту людини. Автори припускають, що ці компетенції можна розвивати та вдосконалювати шляхом навчання, а організації можуть отримувати вигоду від розвитку емоційного інтелекту на робочому місці [5].

Економічні чинники відіграють важливу роль в ухваленні політичних рішень, оскільки передбачається, що гроші збільшують добробут людей. E. Diener і M. Seligman пропонують, щоб добробут оцінювався більш прямо, оскільки між економічними показниками та добробутом існують надзвичайно великі, вимірювані розбіжності. Деякі вчені вважають, що добробут повинен бути кінцевою метою, навколо якої будується економічна, медична та соціальна політика. Автори також розглядають чинники на робочому місці, які впливають на благополуччя робітників, і показують, що благополуччя на роботі, у свою чергу, передбачає позитивну робочу поведінку та, можливо, прибутковість. Благополуччя ж позитивно впливає на взаємини, на психічне здоров'я робітників [6].

С. Maslach із колегами провела широке дослідження проблем визначення професійного вигорання, його прогнозів і вимірювання та задоволеності роботою. Ця робота зосереджена на ролі міжособистісних стосунків на робочому місці та тому, як вони можуть вплинути на здоров'я та благополуччя співробітників. Результати дослідження показали, що професійне вигорання є складним явищем,

на яке впливають різноманітні чинники, зокрема вимоги до роботи, контроль і підтримка співробітників. Учена також розробила інвентаризацію вигорання С. Maslach, найбільш широко використовуваний інструмент для вимірювання професійного вигорання. Це дослідження допомогло підвищити обізнаність про важливість боротьби з вигоранням на робочому місці та привело до розроблення втручання, спрямованого на запобігання вигоранню, його лікування, підвищення здоров'я та благополуччя працівників [10].

Р. Boyatzis проводив лонгітюдні дослідження емоційного інтелекту та лідерства. Його робота показала, що позитивні міжособистісні стосунки на робочому місці можуть привести до кращої продуктивності, стійкого розвитку лідерських якостей і успіху в кар'єрі [4].

С. Taylor проводила дослідження соціальної підтримки та її впливу на здоров'я та благополуччя робітників. Її робота показала, що соціальна підтримка колег і керівників може допомогти зменшити стрес і покращити психологічне благополуччя на робочому місці [15].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Після оцінювання різних поглядів на благополуччя, на чинники, які на нього впливають та сприяють підвищенню професійної успішності, можна узагальнити такі визначення.

Психологічне благополуччя – це багатовимірна конструкція, яка складається з кількох вимірів, як-от позитивні емоції, залученість, стосунки, сенс, досягнення та життєва сила. Ці параметри взаємозалежні і разом сприяють загальному самопочуттю людини.

Емоційний інтелект (EI) – це набір компетенцій, які дозволяють людям розпізнавати, розуміти та керувати власними емоціями, а також емоціями інших. Встановлено, що EI є ключовим показником успіху на робочому місці, оскільки може допомогти людям подолати стрес, будувати позитивні стосунки й ефективно спілкуватися з іншими.

Стресостійкість є ще одним важливим чинником, який може сприяти психологічному благополуччю людини та професійному успіху. Дослідження показали, що люди, які краще справляються зі стресом, з більшою ймовірністю отримують позитивні результати на робочому місці, як-от більше задоволення від роботи та краща продуктивність.

Психосоціальні аспекти, як-от якість міжособистісних стосунків у колективі, підтримка співробітників, взаємодія з колегами, соціальна підтримка, також можуть мати значний вплив на психологічне благополуччя, отже, і на професійний успіх.

Підсумовуючи теоретичне дослідження, можна сказати, що психологічне благополуччя є важливим предиктором професійної успішності. Емоційний інтелект, стресостійкість і життєстійкість та психосоціальні аспекти – це чинники, які можуть сприяти психологічному благополуччю людини, її успіху на роботі.

Зрештою, дослідження цієї теми може висвітлити ключові аспекти, які допоможуть розробити ефективні підходи до психологічної підготовки та підтримки

працівників у різних сферах діяльності. Аналіз цього питання має потенціал поліпшити організаційні стратегії та підвищити загальний рівень задоволеності працівників, що може позитивно вплинути на професійні досягнення та результативність організації загалом.

Список використаних джерел і літератури

1. Гоулман Д. Емоційний інтелект у бізнесі. Харків : Віват, 2021. 528 с.
2. Чернявська Т.П. Життєстійкість як фактор успішності професійної діяльності. *Габітус*. Одеса, 2022. Вип. 39. С. 84–88.
3. Bar-On R. Emotional Intelligence Inventory (EQ-I): Technical Manual. Toronto, Canada : Multi-Health Systems, 1997. 328 p.
4. Boyatzis R.E. Developing emotional intelligence through coaching for leadership, professional and occupational excellence. *Educating people to be emotionally intelligent* / R. Bar-On et al. (Eds.). Greenwood Publishing Group, 2007. P. 155–168.
5. Clustering competence in emotional intelligence: Insights from the Emotional Competence Inventory (ECI) / R.E. Boyatzis et al. *Handbook of Emotional Intelligence* / R. Bar-On, D. A. Parker. San Francisco : Jossey Bass, 1999. P. 422–488.
6. Diener E., Seligman M.E.P. Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being. *Psychological Science in the Public Interest*. 2004. № 5 (1). P. 1–31.
7. Diener E., Seligman M.E.P. Very happy people. *Psychological Science*. 2002. № 13. P. 80–83.
8. Goleman D., Cherniss C. An EI-based theory of performance (Eds.). *The emotionally intelligent workplace*. San Francisco : Jossey-Bass, 2001. P. 27–44.
9. Maddi S.R. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. 2004. Vol. 44. № 3. P. 279–298.
10. Job Burnout / C. Maslach et al. *Annual Review of Psychology*. 2001. Vol. 52. P. 397–422.
11. Ryan R., Deci E. On Happiness and Human Potentials : A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Wellbeing. *Annual Review of Psychology*. 2001. Vol. 52. P. 141–166.
12. Ryff C. Happiness is Everything, or is it? Explorations on the Meaning of Psychological Well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. Vol. 6 (57). P. 1069–1081.
13. Ryff C., Keyes C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 1. P. 719–727.
14. Seligman M.E.P. Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment. New York : Free Press, 2002. 336 p.
15. Taylor S.E. Social support : A review. *The Oxford handbook of health psychology* / H.S. Friedman (Ed.). Oxford University Press, 2011. P. 189–214.

References

1. Goulman, D. (2021). *Emocijnij intelekt u biznesi [Emotional Intelligence in Business]*. Harkiv: Vivat. 528 s. [in Ukrainian].
2. Chernyavs'ka, T.P. (2022). Zhyttiistiikist yak faktor uspishnosti profesiinoi diialnosti [Vitality as a factor in the success of professional activity]. *Habitus*. Vol. 39. Pp. 84–88 [in Ukrainian].
3. Bar-On, R. (1997). Emotional Intelligence Inventory (EQ-I): Technical Manual. Toronto, Canada: Multi-Health Systems. 328 p. [in English].
4. Boyatzis, R.E. (2007). Developing emotional intelligence through coaching for leadership, professional and occupational excellence. In R. Bar-On, J.G. Maree & M.J. Elias (Eds.), *Educating people to be emotionally intelligent*. Greenwood Publishing Group. Pp. 155–168 [in English].

5. Boyatzis, R.E., Goleman, D., Rhee, K. (1999). Clustering competence in emotional intelligence: Insights from the Emotional Competence Inventory (ECI). *Handbook of Emotional Intelligence*. R. Bar-On and D. A. Parker. San Francisco, Jossey Bass. Pp. 422–488 [in English].
6. Diener, E., & Seligman, M.E.P. (2004). Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being. *Psychological Science in the Public Interest*, Vol. 5 (1), pp. 1–31 [in English].
7. Diener, E., Seligman, M.E.P. (2002). Very happy people. *Psychological Science*, Vol. 13, pp. 80–83 [in English].
8. Goleman, D., & Cherniss, C. (2001). An EI-based theory of performance (Eds.). *The emotionally intelligent workplace*. San Francisco: Jossey-Bass. Pp. 27–44 [in English].
9. Maddi, S.R. (2004). Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. Vol. 44. № 3, pp. 279–298 [in English].
10. Maslach, C., Schaufeli, W.B., & Leiter, M.P. (2001). Job Burnout. *Annual Review of Psychology*. Vol. 52. Pp. 397–422 [in English].
11. Ryan, R., & Deci, E. (2001). On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Wellbeing. *Annual Review of Psychology*, Vol. 52. Pp. 141–166 [in English].
12. Ryff, C. (1989). Happiness is Everything, or is it? Explorations on the Meaning of Psychological Well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 6 (57), pp. 1069–1081 [in English].
13. Ryff, C., & Keyes, C. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 1, pp. 719–727 [in English].
14. Seligman, M.E.P. (2002). *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. New York: Free Press. 336 p. [in English].
15. Taylor, S.E. (2011). Social support: A review. In H. S. Friedman (Ed.), *The Oxford handbook of health psychology*. Oxford University Press. Pp. 189–214 [in English].

Chernyavska T. P.

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Professor at the Department of Differential and Special Psychology
Odesa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AS A PREDICTOR OF PROFESSIONAL SUCCESS

The article presents the results of a theoretical study of the problem of emotional well-being as a predictor of professional success. It is shown that emotional intelligence, stress resistance and vitality, and psychosocial aspects are key factors that contribute to the improvement of a person's psychological well-being and, in turn, his success in work and professional activity.

The purpose of this article is to investigate the problem of psychological well-being as a predictor of professional success.

The study of this problem can highlight key aspects that will help to develop effective approaches to the formation and development of emotional intelligence, stress resistance, vitality, effective psycho-social interaction and increasing the general satisfaction of employees with their work, which, in turn, can positively affect professional achievements, effectiveness and efficiency of the organization as a whole. Based on the above material, we conclude that psychological well-being has a significant impact on many aspects of a person's professional activity. The results of the study reveal the key mechanisms underlying professional success.

Key words: psychological well-being, predictor, professional success, professional activity, personality.

УДК 378.22:159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.29>

Шульженко О. Є.

кандидат психологічних наук,
науковий співробітник відділу наукових досліджень
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
e-mail: a.shulzhenko@icloud.com
ORCID ID: 0009-0004-5105-1243

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ФАХІВЦІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті подані результати теоретико-методологічного аналізу досліджень професійної самосвідомості фахівців (корекційних педагогів, логопедів, психологів, ортопедагогів, спеціальних (практичних) психологів, вихователів спеціальної освіти). Базовим науковим підґрунтям визначено дослідження сучасних українських учених, які приділили увагу питанням ролі та значення професійної самосвідомості педагогів і майбутніх фахівців, що здобувають вищу освіту в університетах і відчують психологічний дисонанс під час педагогічної роботи.

Визначено взаємозалежність між психологічною готовністю фахівця та рівнем розвитку його професійної самосвідомості. Визначено теоретичну модель психологічної готовності, яка є пусковим механізмом усвідомлення педагогами якості власних професійних дій і складається з таких компонентів: особистісного, операційного, функціонального, оціночного регуляторного. Інші психологічні школи пропонують у процесі педагогічної діяльності здійснювати самооцінку, самокорекцію, самовизначення, інтелектуальні зусилля, вольові операції, визначати свій психічний стан у форматі Я-концепції, що включає усвідомлення своїх цілей, оцінку реальних умов, визначення найбільш вірогідних способів самореєстрації труднощів, прогнозування досягнення результату та способів його поліпшення.

З'ясовано, що в літературі залишається наукова дискусія щодо впливу структурованої логічно представленої тенденції самосвідомості педагога на поліпшення (інваріант) своїх професійних якостей (здатність відбирати зміст навчання, виховання та розвитку дитини, формування мотивації учнів до отримання найкращого результату; розроблення та впровадження інноваційних технологій, проведення експериментальних занять, гнучке перетворення ментальних моделей комунікації у стосунках між дітьми та професійних викликів, які штовхають (стимулюють) педагога змінювати власні професійні доробки та прийоми педагогічного впливу (мотивація, самоаналіз, самовизначення, саморозвиток)).

Запропоновано під час корекційно-педагогічної діяльності фахівців з дітьми з особливими освітніми потребами (учнів з інтелектуальними, аутистичними, мовленнєвими, кінестетичними, регуляторними (поведінковими) порушеннями) систематично проводити самоаналіз психологічних труднощів, які виникають під час взаємодії з дітьми різних нозологічних груп.

Виявлено психологічні механізми невідповідності знань фахівців про клініко-психологічні особливості їхньої поведінки та регуляції внутрішнім тривожним переживанням фахівців спеціальної й інклюзивної освіти. Запропоновано стратегії опрацювання корекційними педагогами системи самостійного розвитку самосвідомості.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, самосвідомість фахівців, спеціальна й інклюзивна освіта, самовдосконалення.

Постановка проблеми. Натепер проблема професійної свідомості педагогів вийшла за межі їхніх педагогічних якостей і потребує вирішення в рамках особистісних ресурсів для підтримки їхньої психіки та педагогічної діяльності. У цьому контексті професійна самосвідомість людини є чинником і механізмом ефективності фахівців спеціальної освіти, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами різних нозологій порушень. Дослідженням самосвідомості приділено значну увагу в області педагогічної психології (І. Булах, Л. Долинська, П. Бех, С. Максименко, Н. Шевченко й інші).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічним підґрунтям дослідження професійної самосвідомості з підготовки олігофренопедагогів, логопедів, спеціальних психологів, реабілітологів є наукові праці В. Бондаря, О. Мамічевої, С. Миронової, Н. Пахомової, В. Синьов, А. Шевцова, Д. Шульженко. Натепер професійну самосвідомість корекційного педагога вивчали лише М. Омельченко й О. Сидорович, психологічну готовність і емоційну стійкість – Х. Сайко й О. Шульженко.

У роботах О. Мамічевої зроблено акцент на тому, що під час професійної підготовки педагогів, окрім інших, важливими є соціально-психологічні, психодинамічні та нейродинамічні здібності людини. Дослідниця у своїх роботах приділяє увагу саме усвідомленню педагогом власних предметно-практичних здібностей для пошуку резервів додаткового функціонування самосвідомості.

Мета дослідження. Мета статті – розкрити контент наукових досліджень і практичних напрацювань у контексті професійної самосвідомості фахівців спеціальної й інклюзивної освіти в загальній і спеціальній літературі.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз загальної та спеціальної літератури та визначити основні стратегії формування професійної самосвідомості в педагогів.

2. Виявити психологічні особливості фахівців спеціальної й інклюзивної освіти під час взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами.

Результати дослідження. У дослідженні О. Стахової визначено, що самосвідомість людини є складним неоднорідним і динамічним утворенням, яке має багато граней і особистісних проявів, потребує знань про себе, збагачує власні уявлення про себе як фахівця, стає стимулом для розвитку свого професійного ресурсу.

Ми погоджуємося з думкою О. Стахової про те, що після закінчення педагогічних закладів вищої освіти до школи приходять ерудити та знавці конкретної галузі знань? які гостро відчують невідповідність між вишівською теоретико-практичною підготовкою та свідомим розумінням відсутності системи реалізації цілісної професійної Я-концепції [8].

Так, підготовка фахівців спеціальної освіти, отримання ними корекційно-реабілітаційних компетенцій виступає, за нашим аналізом професійно-освітніх програм, уособленим явищем отримання багатьох знань, умінь, навичок, а не здобуття рівня професійної рефлексії, самовизначення та самовдосконалення. Тільки коли в корекційно-практичній діяльності корекційного педагога, ортопедагога, логопеда, спеціального (практичного) психолога з'являється низка труднощів, руйнуються створені ними інноваційні моделі навчання, виховання та розвитку учнів з особливими освітніми потребами, більшість з них усвідомлює важливість внутрішнього осмислення Я-структури й упорядкованість системи переживань, а саме: тривожності на заняттях, уроках, під час дозвілля, виховних заходів тощо. Практика взаємодії фахівця спеціальної освіти з дітьми та підлітками з особливими освітніми потребами підтверджує хаотичність розуміння або відсутність власного Я в навчально-виховному процесі.

Представниця педагогічної науки Л. Римар підійшла до професійної самосвідомості педагога як до єдності трьох компонентів – пізнавального (самопізнання), дієво-вольового саморегуляторного й емоційно-ціннісного, і запропонувала такі показники до кожного компонента, як: мотивація до професійного самовдосконалення, психологічна настанова на професію, самооцінка професійно значущих якостей, наявність потреби в самопізнанні, саморегуляція в різних навчально-виховних ситуаціях, психологічна готовність до самовиховання, моральне задоволення від виконання педагогічної діяльності [6].

Важливою особливістю майбутнього фахівця українська дослідниця Т. Яблонська визначила розвиток здатності у здобувача вищої освіти здатності до рефлексії, що є важливим елементом Я-концепції. Окрім того, на думку вченої, здатність до саморефлексії виступає базовим компонентом професійно-педагогічних рис людини, яка керує освітнім процесом [12].

На думку українського вченого-психолога М. Боришевського [1] така здатність є вибірковою діяльністю самосвідомості, через яку відбуваються пізнання та самооцінка власних професійних якостей людини, усвідомлення нею як суб'єктом педагогічної професії, є інстанцією або платформою, де відбуваються планування, оцінка та стратегії професійного саморозвитку.

У публікації Н. Метельської [4] проаналізовано взаємозалежність між особливостями здійснення професійного самовизначення майбутніми педагогами та становленням їхньої професійної самосвідомості. На думку автора, психологічний зміст професійного самовизначення людини полягає в пошуку суб'єктивних причин вибору педагогічної професії. Професійна самосвідомість, як компонент свідомості людини, починається із самовизначення, тобто власного оціночного вибору майбутньої професії, а також усвідомлення самостійного знаходження смислів педагогічної діяльності.

Українська дослідниця О. Вітківська [2] пропонує на шляху до професійної самосвідомості здійснювати педагогом самопізнання особистості через вибори

й ухвалення рішень, шукати оптимальні й ефективні способи реалізації цих рішень, здійснювати корекцію професійних більш реалістичних планів і ефективних результатів педагогічної діяльності.

Більш комплексно підходити до феномену самовизначення пропонує О. Гриньова [3]. Працювати над розвитком цілеспрямованої активності фахівця з усвідомленням ним особливостей, значущості обраної професії, міри власної придатності та реальної перспективи зростання до високого професійного рівня.

Зокрема, це стосується контенту взаємодії з тими дітьми, про яких у минулому майбутній фахівець лише чув, а у кращому разі намагався під час професійної педагогічної практики психологічно гармонізувати свій стан і апробувати створені ним самим методи та прийоми. У своїх публікаціях українські вчені підкреслюють значущість підготовки фахівця нової генерації, водночас психологічний контент досліджень психологічної свідомості та психологічної готовності представлено лише в дослідженнях і публікаціях деяких авторів (М. Омельченко, Х. Сайко, О. Сидорович, Д. Шульженко, О. Шульженко тощо).

Українська авторка М. Омельченко [5] у докторському дослідженні на тему: «Психологія професійної свідомості корекційного педагога» обрала особистісно-компетентнісний підхід, на основі якого побудувала модель структури професійної свідомості фахівця за такими блоками, як: когнітивний, рефлексивний, аксіологічний, мотиваційний, афективний. На нашу думку, таке поєднання забезпечує зміст компонентів професії, водночас виключає чуттєві реакції, тривогу та переживання, розпач і самооцінку корекційного педагога. Становить інтерес вибірка респондентів, розподілених на студентів і практичних працівників. Аналіз виконання завдань емпіричного етапу показав, що і фахівці і майбутні фахівці спрямовані на формування психологічного процесу (системи) розвитку професійної самосвідомості.

У дослідженні О. Сидорович [9] на тему: «Психологічні чинники формування професійної самосвідомості майбутніх спеціальних педагогів» на основі аналізу сучасних світових і вітчизняних джерел запропоновано порівневу ієрархічну модель професійної самосвідомості майбутнього педагога спеціальної освіти. За результатами дослідження автора визначено рівні та розроблено теоретичну модель диференціації компонентів самосвідомості. Цінним для науки та практики досліджуваного нами феномену самосвідомості є базовий рівень індивідуальної самосвідомості, це емпатійна, альтруїстична, антипаційна, релятивістська, маніпулятивістська, нарцисична, утілітаристська налаштованість на норму взаємності, виявлений дослідницею другий рівень – рефлексивність, самоставлення, емпатійність, третій, сенсоутворювальний рівень – самоактуалізація, самоефективність й інноваційність. Результати емпіричного аналізу між досліджуваними групами майбутніх корекційних педагогів, логопедів, корекційних педагогів дають підстави для роботи з посилення психологічних блоків у студентів, спрямованих на формування рефлексивності, мотивації до особистісних змін і розви-

тку системи налаштованостей. Ми прагнемо до такої обдумані та реалістичної системи формування у здобувачів вищої освіти професійної самосвідомості.

Як зазначає Д. Шульженко [10, с. 292], поява дитини з порушеннями розвитку для будь-якої сім'ї – дуже складний іспит, за якого сім'я потребує об'єктивної інформації, соціальних ресурсів, підтримки близьких і друзів, кваліфікованої допомоги спеціалістів. Народження в сім'ї дитини з будь-якою психічною або фізичною вадою завжди робить ситуацію в родині складною і різко змінює все буття та поведінку сім'ї – цінності, прагнення та реакції батьків і близьких родичів. Змінюються психологічний стан і орієнтири дорослих і здорових дітей, виконання родинною виховної та моральної функцій, взаємодія із соціальними інституціями та навколишнім світом. Жодна сім'я не хоче мати дитину-інваліда, коли народжується така дитина, родинному горю немає меж. Страждання батьків зазвичай важко описати. Спочатку виникає відчуття провини, сорому, безнадійності та жалю до себе. І все це буває настільки важким, що виникає прагнення будь-яким способом позбутися нестерпних переживань. Якщо розпач важко подолати, батьки можуть зовсім відмовитися від дитини або відмовитися сприймати її хворою, або думати, що це не їхня дитина. Їх охоплює глибокий сум, почуття спустошеності та самотності, туга за здоровою дитиною, як за чимось назавжди втраченим.

У нашому дисертаційному дослідженні емоційної стійкості майбутніх фахівців на основі аналізу практики корекційної роботи з дітьми з аутизмом проаналізовано їхній стан і готовність до роботи з найскладнішою категорією дітей і виявлено, що діяльність фахівців проходить у стресогенних умовах неспокою дитини, її тривожного стану, неврозоподібної поведінки, криків, вокалізацій, стереотипних дій (розхитування, розкачування), метушні по кімнаті, руйнування психологічного комфорту, самоагресії й агресії до інших учнів і дорослих [11].

З метою радикальної зміни такого стану нами запропонована програма психологічної підтримки фахівців, які працюють у сфері спеціальної й інклюзивної освіти. Отже, не кожен педагог усвідомлює, що формування його емоційної стійкості залежить від аналізу власних реакцій, гнучкого сприймання дитини з аутизмом, здатності до адаптації нейрофізіологічних реакцій (страх, паніка, плач, депресія, виснаження, неконтактність) і активної участі у психологічних тренінгах, де опрацьовуються всі складні питання особистісно-професійного контенту. Розроблені нами психолого-корекційні тренінги для фахівців спеціальної освіти, структура яких складається з мотиваційного, когнітивного й емоційно-вольового компонентів, сприяють підвищенню рівня впевненості у власних силах, реалізації психотерапевтичних технік (вербальних, біхевіористичних, когнітивних), самоусвідомленню необхідності застосовувати прийоми саморегуляції, самовизначення, самокорекції та самоконтролю.

Х. Сайко у результаті проведеного дослідження розробила психологічну модель з розвитку суб'єктно-особистісної готовності корекційних педагогів до

корекційної діяльності, яка базується на принципах цілісності, послідовності, наступності, готовності до професійної діяльності та врахуванні особливостей соціального оточення. Автор зазначає, що корекційний педагог, який є суб'єктом діяльності, передусім є носієм особистісних якостей, зокрема тих, що важливі в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами: мотивації, прагнення до самовдосконалення, емпатії, толерантності, довільної саморегуляції, професійних умінь і знань, розуміння індивідуальних особливостей дітей. Дослідниця наголошує на тому, що суб'єктно-особистісна психологічна готовність до корекційно-педагогічної, соціально-реабілітаційної роботи сприяє успішній професійній діяльності, саморозвитку та самосвідомості [7].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, теоретичний аналіз проблеми формування професійної самосвідомості фахівців спеціальної й інклюзивної освіти показав, що цей феномен є надзвичайно важливим для становлення психолого-педагогічної готовності, емоційної стійкості й ефективного результату праці з дітьми з особливими освітніми потребами. Надалі ми представимо функціональну модель розвитку професійної самосвідомості корекційних педагогів, логопедів, спеціальних (практичних) психологів, ортопедагогів.

Отже, у контексті розвитку системи професійного зростання для вчителів, що працюють з учнями з інтелектуальними порушеннями, можна виділити кілька ключових напрямів. Передусім це забезпечення адекватної теоретичної підготовки через вивчення у вищих навчальних закладах і здобуття необхідних знань, умінь і навичок. Далі, це практичний досвід, який можна набути через стажування, участь у відкритих уроках і співпрацю з іншими фахівцями. Окрім того, важливими є навчання та самонавчання, що забезпечує постійне покращення професійних навичок і знань. Нарешті, необхідно звернути увагу на психологічну підготовку та саморозвиток учителів, що допоможе зменшити стрес і покращити самопочуття в умовах роботи із цією категорією учнів. Ці напрями дозволять створити ефективну систему підтримки для вчителів та забезпечити якісну освіту для всіх учнів з особливими освітніми потребами.

Список використаних джерел і літератури

1. Боришевський М. Психологічні механізми розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 26–33.
2. Вітковська О. Професійне самовизначення як життєва проблема особистості. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 3. С. 171–179.
3. Гриньова О. Психологічні особливості професійного самовизначення майбутніх учителів в умовах підготовки за двома спеціальностями : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2008. 20 с.
4. Метельська Н. Професійна самосвідомість майбутніх педагогів як складова їх професійного самовизначення. *Психологія і особистість*. 2015. № 2 (8). Ч. 2. ISSN 2226-4078.
5. Омельченко М. Психологія професійної свідомості корекційного педагога : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2021. 476 с.

6. Римар Л. Формування професійної самосвідомості майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2021. 214 с.
7. Сайко Х. Суб'єктно-особистісна готовність корекційного педагога до виховання дітей з аутизмом: : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2016. 20 с.
8. Стахова О. Професійно-педагогічна самосвідомість особистості як предмет науково-практичних досліджень. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 12 «Психологічні науки. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 27 (51). С. 109–114.
9. Сидорович О. Психологічні чинники формування професійної самосвідомості майбутніх спеціальних педагогів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2021. 21 с.
10. Шульженко Д. Освітньо-психологічна інтеграція (інклюзія) дітей з аутизмом : монографія. 2 вид. Київ : УДУ імені Михайла Драгоманова, вид-во Хортицької національної академії, 2024. 448 с.
11. Шульженко О. Емоційна стійкість майбутнього фахівця як психологічний чинник його готовності до корекційної роботи з аутичними дітьми : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2021. 18 с.
12. Яблонська Т. Розвиток здатності до рефлексії у професійному становленні особистості вчителя початкових класів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2000. 199 с.

References

1. Boryshevskiy, M.Y. (1996). *Psykholohichni mekhanizmy rozvytku rozvytku osobystosti* [Psychological mechanisms of personality development]. *Pedahohika i psykholohiia*. № 3. Pp. 26–33 [in Ukrainian].
2. Vitkovska, O.I. (1998). *Profesiine samovyznachennia yak zhyttieva problema osobystosti* [Professional self-determination as a life problem of the individual]. *Pedahohika i psykholohiia*. № 3. Pp. 171–179 [in Ukrainian].
3. Hrynova, O.M. (2008). *Psykholohichni osoblyvosti profesiinoho samovyznachennia maibutnikh uchyteliv v umovakh pidhotovky za dvoma spetsialnostiamy* [Psychological peculiarities of future teachers' professional self-determination in the conditions of training in two specialties]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].
4. Metelska, N.Y. (2015). *Profesiina samosvidomist maibutnikh pedahohiv yak skladova yikh profesiinoho samovyznachennia* [Professional self-awareness of future teachers as a component of their professional self-determination]. *Psykholohiia i osobystist*. № 2 (8). Ch. 2. ISSN 2226-4078 [in Ukrainian].
5. Omelchenko, M.S. (2021) *Psykholohiia profesiinoui svidomosti korektsiinoho pedahoha* [Psychology of professional consciousness of a correctional teacher]. *Doctor's thesis*. Kyiv. 476 p. [in Ukrainian].
6. Ryamar, L.V. (1999) *Formuvannia profesiinoui samosvidomosti maibutnikh uchyteliv u protsesi vuvchennia pedahohichnykh dystsyplin* [Formation of professional consciousness of future teachers in the process of studying pedagogical disciplines]. *Candidate's thesis*. Kyiv. 214 p. [in Ukrainian].
7. Saiko, Kh.Ya. (2016). *Sub'iektno-osobystisna hotovnist korektsiinoho pedahoha do vykhovannia ditei z autyzmom* [Subjective and personal readiness of a correctional teacher to educate children with autism]. *J. Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].
8. Stakhova, O.O. (2009). *Profesiino-pedahohichna samosvidomist osobystosti yak predmet naukovopraktychnykh doslidzhen* [Professional and pedagogical self-consciousness of the individual as a subject of scientific and practical research]. *Naukovyi chasopys natsionalnoho pedahohichnoho univertsytetu imeni M.P. Drahomanova, seriia 12. Psykholohichni nauky: zb. nauk. prats*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, Vyp. 27 (51). Pp. 109–114 [in Ukrainian].

9. Sydorovych, O.I. (2021). Psykholohichni chynnyky formuvannia profesiinoi samosvidomosti maibutnikh spetsialnykh pedahohiv [Psychological factors in the formation of professional identity of future special educators]. *J. Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. 21 p. [in Ukrainian].

10. Shulzhenko, D.I. (2024). *Osvitno-psykholohichna intehtratsiia (inkliuziia) ditei iz autyzmom [Educational and psychological integration (inclusion) of children with autism]* : monohrafiia (druhe vydannia). Kyiv : UDU imeni Mykhaila Drahomanova, vyd-vo Khortytskoi natsionalnoi akademii. 448 p. Elektronne vydannia PDF. ISBN 978-617-7929-13-9 [in Ukrainian].

11. Shulzhenko, O.Ye. (2021) Emotsiina stiikist maibutnoho fakhivtsia yak psykholohichni chynnyk yoho hotovnosti do korektsiinoi roboty z autychnymy ditmy [Emotional stability of future specialists as a psychological factor of their readiness for correctional work with autistic children]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. 18 p. [in Ukrainian].

12. Yablonska, T.M. (2000). Rozvytok zdatnosti do refleksii v profesiinomu stanovlenni osobystosti vchytelia pochatkovykh klasiv [Development of the ability to reflect in the professional development of primary school teachers]. *Candidate's thesis*. Kyiv. 199 p. [in Ukrainian].

Shulzhenko O. Ye.

Candidate of Psychological Sciences,

Researcher of the Department of Organization of Scientific Research

Dragomanov Ukrainian State University

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL IDENTITY OF SPECIAL EDUCATION SPECIALISTS

The article presents the results of the theoretical and methodological analysis of research on the professional identity of specialists (correctional teachers, speech therapists, psychologists, orthopedists, special (practical) psychologists, special education teachers). The basic scientific basis is the research of modern Ukrainian scientists who have focused on the role and importance of professional identity of teachers and future specialists who receive higher education at universities and experience psychological dissonance during their pedagogical work. The interdependence between the psychological readiness of a specialist and the level of development of his/her professional self-awareness is determined. The theoretical model of psychological readiness, which is a trigger for teachers to realize the quality of their own professional actions and consists of the following components: personal, operational, functional, evaluative and regulatory, is defined. Other psychological schools suggest that in the process of pedagogical activity, teachers should carry out self-assessment, self-correction, self-determination, intellectual efforts, volitional operations, determine their mental state in the format of the self-concept, which includes awareness of their goals, assessment of real conditions, determination of the most likely ways of self-registration of difficulties, prediction of the result and ways to improve it. It is found that in the literature there is still a scientific discussion of the influence of the structured logically presented tendency of the teacher's self-awareness on the improvement (invariant) of their professional qualities (the ability to select the content of education, upbringing and development of the child, the formation of students' motivation to obtain the best result; development and implementation of innovative technologies, conducting experimental classes, flexible transformation of mental models of communication in relations between children and professional challenges that push (stimulate) the teacher to change. It is proposed to be used during the correctional and pedagogical activities of

specialists with children with special educational needs (students with intellectual, autistic, speech, kinesthetic, regulatory (behavioral) disorders). Systematically conduct self-analysis of psychological difficulties that arise during interaction with children of different nosological groups.

The psychological mechanisms of the discrepancy between the knowledge of specialists about the clinical and psychological features of their behavior and regulation and the internal anxiety of specialists in special and inclusive education are revealed. Strategies for correctional teachers to work out the system of independent development of self-awareness are proposed.

Key words: children with special educational needs, self-awareness of specialists, special and inclusive education, self-improvement.

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Випуск 1(59), 2024

Коректура • В. О. Бабич
Комп'ютерна верстка • О. І. Молодецька

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 36.97
Підписано до друку 26.06.2024.
Зам. № 0724/553. Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.